

A RÁDAY GYŰJTEMÉNY ÉVKÖNYVE

VII.

Budapest, 1994.

A RÁDAY GYŰJTEMÉNY ÉVKÖNYVE

VII.

Budapest, 1994.

Szerkesztette

BENDA KÁLMÁN
SZABÓ ANDRÁS

ISSN 0237-0921

*A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VII. kötetének megjelenését támogatta:
Osteuropa Fonds der Evangelischen Kirche H. B. in Österreich*

Készült:

a Dunamelléki Református Egyházkerület

Ráday Nyomdájában

1995-ben, 23 A/5 ív terjedelemben, 600 példányban

Felelős vezető: Demeter Levente

Az erdélyi magyar iskolázás a 16. és a 17. században

1. A tanulás lehetősége és szokása

A 17. század közepén volt iskolai viszonyokat Erdélyben legjobban Apáczai Csere János jellemezte. Szerinte a jobbágyok fiai oly „bőven megtöltik” az iskolákat, hogy „a szabad és nemes szülék fiai” majdhogynem kiszorulnak.¹

Meghökkenítő állítás. Nehéz elhinni, hiszen Apáczai működése idején nemigen lehetett más országok iskolázását éppen a legsós társadalmi rétegekből jött diákok túlsúlyával jellemezni. Igaz, a Magyarországnál szerencsésebb helyeken könnyű lenne a kételyek eloszlatása: ott egyszerűen megnézik az iskolai tanulók bőven fennmaradt névsorait. Magyarországon – a kortársak felfogásának megfelelően Erdélyt is ideértve – azonban korai időkből alig maradtak diáknévsorok; ezek sem alkalmasak a társadalmi származás megállapítására.² A kortársak véleményét kell tehát perdöntőnek tekinteni. Ők pedig feltűnő gyakorisággal emlegették az iskolákból kiszoríthatatlan parasztokat; Apáczai e tekintetben nem állt egyedül.

„Az táskás mendicans inasokra szorult az deáki tudomány” – állította Kecskeméti Alexis János prédikátor a 17. sz. elején.³ Hermányi Dienes József pedig jóval később háborgott azon, hogy sok jobbágy gyermeke akar tanulás révén eredeti környezetéből kitörni.⁴ Nem elismeréstől indítva írtak ugyanis a tanuló jobbágyfiakról, hanem a szellemileg rest nemességgel állították őket szembe, és részint az oktatás színvonalát féltették miattuk, részint a jobbágyoknak a tanulás nyomán támadt öntudatától rettegtek. Legvilágosabban erről is Apáczai írt: „minthogy különben örökös jobbágyi állapotban vagy rendkívül nagy szegénységben kellene folytonosan szolgálniuk, hogy e súlyos bajt nyakukról elhárítsák, az iskolák oltáraihoz menekülnek, és tisztán bebizonyítják, hogy ők nem a tudományok szeretetéből, de csupán a testi nyomorúságtól féltőkben adták lelküket tanulásra”.⁵ Kecskeméti Alexis pedig a társadalmi következményekre utal: „Nem csoda hát, hogy ennyi sok zenebona vagyon”.⁶

A nemesek rovására szaporodó jobbágy-diákokról alkotott véleményt bizonyos értelemben osztották a nemesség legjobb képviselői is, akik viszont a maguk részéről az iskolákból távolmaradó nemeseket ostorozzák gyakran. De akármi volt a jelenség másik oldalán, nehéz lenne a társadalom és a műveltség viszonyáról elismerebbet állítani, mint azt, hogy a jobbágyok fiai az iskolákon keresztül a társadalmi felemelkedés útjára léphetnek. Az iskolákban pedig természetesen nem mindenki nyújtott azonosan magas színvonalú teljesítményt; a léhűtő diákok elleni panaszok valószínűleg az iskola intézményével együtt jelentek meg, és azzal együtt fognak megszűnni. A társadalmat azonban nem a beérkezett értelmiségiek dohogása minősíti. Apáczaiék véleménye is azért fontos, mert szándékuk ellenére mondanak jót. Ők bíráltnak szánták, mi utólag nem tudunk valamely ország mű-

veltségi viszonyairól jobbat elképzelni, mint azt, ha széles társadalmi rétegek számára hozzáférhetővé teszik az iskolalátogatást. Márpedig az iskolákban lévő sok jobbágy miatt leírt aggodalmak azt bizonyítják, hogy mind a tanulás lehetősége, mind a lehetőséget felhasználóknak a legalsó társadalmi rétegig érő köre megvolt a 17. századi Erdélyben.⁷

A jobbágság tanulási lehetőségét Erdélyben Bethlen Gábornak szokták tulajdonítani. Ő valóban hozatott törvényt 1624-ben a jobbágyfiak iskolalátogatási szabadságáról. Az országgyűlésnek azonban nem magát a szabadságot kellett kimondania, hanem bírságot vetett azokra a földesurakra, akik – a régi szokásjogot megsértve – távoltartják jobbágyaik fiait az iskoláktól vagy kiveszik őket onnan.⁸

A bírság súlyos volt; 1000 forint, vagyis egy kisebb birtok ára, és valószínűleg azért kellett ilyen hallatlan összegben kivetni, mert sokan és gyakran sértették meg a régi szokást.

Az 1624-i törvény a jobbágyok fiainak iskolalátogatási szabadságáról tehát nem fordulatot jelöl, de éppen ezért nagyon fontos az erdélyi iskolaügy megértése szempontjából. Először is bizonyítja a jobbágyfiak tanulásának szokását. Mert ha ez a szokás, mint gyakorolt, tehát megsérthető jog nem létezik, az egész ügy nem került volna az országgyűlés elé. Ennyiben a törvény magyarázata voltaképpen nem visz tovább Apáczaiék értékelésénél, mégis hangsúlyozni kell. Hangsúlyozni kell, mivel alátámasztja az iskolákban tanuló sok jobbágyfiáról szóló, eredetileg meglehetősen értesítés hitelét. Másodszor azért fontos a törvény az erdélyi iskolaügy megértéséhez, mert a Bethlen Gábor előtti időkre tereli a figyelmet, vagyis arra az időszakra, amikor a jobbágyfiak iskolalátogatásának szokása kialakult.

Ez a közelítés nem kívánja Bethlen Gábor érdemeit csökkenteni. Ő minden kétséget kizáróan, és sok más kiváló teljesítménye mellett, az erdélyi művelődéstörténetnek is a legnagyobb alakjai közé tartozik. Nincs értelme tehát olyan ügyben tulajdonítani neki érdemeket, amelyben nem az övé volt a főszerep. Ilyen az iskolák és az uralkodók jellegzetes, alapításokban, támogatásban, alapítványokban megnyilvánuló erdélyi kapcsolata; a rendek kényszerítették ki. Nem Bethlen-nel szemben kellett természetesen fellépniük, hanem még sokkal előbb, a reformáció erdélyi elterjedését követően. Akkori uralkodójukat, Izabella királynét állították a legfőbb patrónus és mecénás szerepébe. Erdély fejedelmei később – valószínűleg anélkül, hogy ennek tudatában lettek volna – az ő példáját követték.

2. A protestánsok főkegyuraságába kényszerült katolikus uralkodók

Izabella, aki pedig nagyon tudatosan maradt katolikus, 1543-ban cselekedett először úgy, mint protestáns értelemben vett legfőbb világi hatalmasság. Megerősítette és helyben hagyta – a római katolikus egyház hivatalos vezetőinek szándékával szemben – egyes szász gyűlekezetek lutheri szellemű hitvallását.⁹ Jóval később pedig, 1557-ben, a híres tordai zsinaton, amelyen fia és a maga nevében hozzájárult ahhoz, hogy „mindenki olyan hitet kövessen, amelyet akar”, elvszerűen is leszögezte: „királynői tisztünk és méltóságunk szerint minden egyházat védeni tartozunk.”¹⁰

Akkor már Erdély lakóinak többsége a protestáns felekezetekhez tartozott. Főként lutheránusok voltak, de sokan hajlottak a helvét hitvalláshoz is; az erdélyi kálvinisták – a királyságbeliekkel együtt – 1559-ben tartották első zsinatukat. A királyné „védelme” tehát gyakorlatilag azt jelentette, hogy nem fordult szembe alattvalói többségével. Ő, aki pedig általában nehezen törődött bele megváltoztat-hatatlan helyzetekbe, a vallásügyben megadta magát, és Európa-szerte páratlan kapcsolatot épített ki maga és a protestáns felekezetek között. A páratlanság mi-benléte nyilvánvaló; a megszokott az volt, hogy az uralkodók a sajátjukkal azonos felekezet mellett, illetve afelett álljanak.

Az erdélyi katolikus uralkodók viszont megmaradtak az Izabella által felvett szerepben. E téren Báthory István jutott legtovább, aki 1572-ben az ország-gyűléstől megkapta az egyházi kiközösítés jogát is.¹² A szokatlan uralkodói magatartásra magyarázatot azonban Szapolyai János Zsigmond vallásváltoztatásai ad-nak: mindig valamilyen belső hatalmi válság pillanatában tért egyik vallásról a má-sikra.¹³ Vagyis minden jel arra utal, hogy az uralkodók és a protestantizmus viszo-nyát Erdélyben a protestantizmusba tömörült rendek ereje irányította. Ezen a té-ren az erdélyi rendek sokkal határozottabbnak látszanak, mint egyebekben. Na-gyon jellemzően mutatja a vallásügyben gyakorolt keménységüket az a tény példá-ul, hogy a katolikus vallásszabadság hosszan, 1566-tól 1581-ig – tehát még Báthory István uralkodásából is tíz éven át – szünetelt. Erőszakos ellenreformációra pedig egyetlen katolikus erdélyi uralkodó sem tett kísérletet. Igaz, a protestáns erdélyi rendeket nagy mértékben segítette a magyarországi római katolikus egyház maga-tartása is. A királysággal azonosult, és az erdélyi uralkodók semmilyen hivatalos kapcsolatban nem voltak vele. Ebből a körülményből uralkodók és rendek viszo-nyára bonyolult következmények származtak, nem tartoznak azonban az iskolaügy alakulását követő gondolatmenethez.

Az iskolázáshoz tartozik viszont az, hogy a rendek 1557-ben kikényszerítették a magasabb szintű protestáns iskolák állami fenntartását. Az eredményt nem könnyen érték el. Magáról az iskolaügyről 1556-ban, közvetlenül Izabelláék len-gyelországi száműzetésből való visszatérése után tárgyalt először az országgyűlés. Akkor a királyné megígérte, hogy a katolikus egyház helyzetének rendezése után fog új iskolákat felállítani. A Gyulafehérvárott ekkor is működő, eredetileg kápta-lani iskoláról azonban nem vitatkozott; ennek anyagi fenntartását a püspökség ja-vainak átvételével együtt egyszerűen vállalta.¹⁴ Aztán 1557 tavaszán sürgették újból az új tanintézeteket, mivel „az ifjúság oktatásának elhanyagolása miatt a barbárság naponta mind jobban fokozódik és nő”.¹⁵ Végül ugyanez év őszén, a tordai ország-gyűlésen érték el, hogy törvénybe foglalják: a királyné a „közakaratnak megfelelő-en” iskolákat állít több, a szerzetesek kiűzése miatt üres kolostorban. Így Kolozsvá-rott a dominikánusok, Marosvásárhelyen és Váradon a ferencesek rendházaiban alapít tanintézetet.¹⁶ Az ide vonatkozó törvények szövegéből pedig az derül ki, mi-lyen magas színvonalon kívánták az oktatást. Legteljesebben az 1557. tavaszi diéta fogalmazott: gimnáziumok legyenek, ahol az ifjúságot „a tudományok minden ágá-ban tanítsák kegyesen és gyengéden tudós és a nyelvekben jártas férfiak”.¹⁷

A törvények egyértelműen újonnan alapított iskolákról szólnak. Az egyes is-kolatörténetek viszont már működő tanintézeteknek juttatott új épületeket tete-

leznek fel az országgyűlések rendelkezései alapján. Az állítólag megadományozott iskolát viszont rendkívül ellentmondásosan határozzák meg. Különösen feltűnő ez Kolozsvárral kapcsolatban, ahol kétségtelenül több iskola is működött 1557-et megelőzően. Ugyanígy vitatott a szóban forgó tanintézetek első felekezeti hovatartozása. Helyesebben: különböző nézetek jelentek meg arról, hogy a protestantizmus mely ágazata szerint oktatták bennük a 16. század közepétájt.¹⁸ Ezek a problémák egyszer talán majd megoldódnak; talán nem, az erdélyi iskolaügy egészét azonban nem érintik.

3. Megszilárdult iskolarendszer a 16. század közepén

Az iskolázás egészének fejlődését tekintve az lényeges, hogy a szóban forgó tanintézeteket az országgyűlések követeléseiben megfogalmazott társadalmi igény kényszerítette ki. Az iskolatörténet a követelt szintet a hagyományos illetve az újabb szempontok szerint különbözőképpen határozná meg.¹⁹ Az azonban világos, hogy az urak messze az elemi oktatás felett álló színvonal bevezetését látták szükségesnek az új iskolákban.

A magasabb, „tudós és nyelvekben jártas férfiak” által nyújtott oktatásra pedig nyilvánvalóan azért tartottak igényt, mert voltak olyan fiatalok, akiknek ez a színvonal felelt volna meg. Vagyis a magasabb szintű iskolák sürgető követelése a kisiskolák, városi és falusi elemik kiterjedt hálózatát feltételezi.

Ez a következtetés azért fontos, mert a reformáció illetve a katolikus egyház kiszorulása a társadalom életéből az oktatásban okozhatott zavarokat. A tényre Magyarországon, kifejezetten Erdélyre vonatkoztatva, az egyik legnagyobb magyar művelődéstörténész, Fraknói Vilmos már régen rámutatott. Még 1873-ban írta azt, hogy a katolicizmussal együtt „a régi iskolák megsemmisítettek, újak csak lassan emelkedtek”.²⁰ A gondolat azonban a magyarországi tudományosság nem kapta fel. Sokáig nem található hasonló megfontolás más népek művelődéstörténetében sem. Újabbán viszont, mintegy válaszul arra, hogy az anyanyelvi oktatás programját hangsúlyozó reformáció a kultúra tekintetében rendszerint egyértelműen pozitív megítélést kapott, előkerültek olyan nézetek, amelyek kifejezetten a hitújítás „katasztrofális” hatásáról szólnak.²¹

Ilyen tételt általában érvényűen felállítani azonban nem lehet. Mert először is a reformáció terjedésének eseményei országonként rendkívül eltérően alakultak. Nem lehettek azonosak a katolikus intézményrendszer megszűnéséből következő hatások sem. Másodszor: akármekkora pillanatnyi veszteséget hozott is a katolicizmus összeomlása ott, ahol ez valóban bekövetkezett, az anyanyelven hódító reformáció mindenütt kulturális fellendüléssel járt. Angliában, ahol pedig legtöbbször írnak a „katasztrófá”-ról, idővel egyenesen tudományos forradalomhoz vezető folyamatok játszódtak le a protestantizmus égíse alatt.²²

Erdélyben is kibontakozott, nem angliai színvonalon természetesen, nagyjából a 16. század utolsó harmadára egy kulturális aranykor.²³ A magas szintű iskolákat sürgető igény pedig arra utal, hogy – bármilyen történet is előzetesen – a művelődésbeli

újjáépítés az 1550-es évek végére már bizonyosan végbement. Az Izabellával tárgyaló urak ugyan a mindeneken eluralkodó barbársággal indokolták az iskolákra vonatkozó igényüket, s ezzel csapás-elméletet látszanak alátámasztani. Bizonyos tények azonban azt mutatják, hogy az oktatást és a műveltséget összességében nem a teljes pusztulástól kellett megmenteni.

Legbeszédesebb az Erdélyből külföldi egyetemekre utazók számsora: hol többen, hol kevesebben, de állandóan tanultak a nagy egyetemeken erdélyiek.²⁴ A reformáció befogadását követően, az 1531-gyel kezdődő évtizedben tényleg látványosan csökkent ugyan a számuk, de az itthoni oktatás teljes összeomlása bizonyosan nem következett be. Ha egyszer folyamatosan mentek erdélyiek egyetemekre, nyilván többé-kevésbé folyamatosan működött a legmagasabb szintű tanulmányokat megalapozó iskolarendszer is. Ugyanilyen következtetést sugallnak a reformáció terjedésének erdélyi eseményei. Az új hit békésen érkezett; erőszak nélkül vált uralkodóvá.

Erdélyben, ahol a hitújítás 1526 előtt szenvedett üldöztetést, de később gyakorlatilag harc nélkül foglalta el a katolicizmus helyét, nem is lenne logikus mást, mint az oktatás területén is békés átmenetet feltételezni.

4. A szűkös lehetőségeket felülmúló szellemi igények

Az iskolarendszer megszilárdulásától továbbvezető események a magyarországi művelődéstörténet legtöbbet emlegetett tényei közé tartoznak. Talán kettőt érdemes – mint a társadalom és a műveltség kapcsolatáról meggyőzően valló adatot – kiemelni.

Az egyik a leányiskolák felállítása, amit Erdélyre is érvényesen a rendkívül ellentmondásos döntéseiről híres szatmárnémeti református zsinat határozott el 1646-ban.²⁵ Az ellentmondás abból adódott, hogy míg személy szerint Tolnai Dali Jánost és vele a puritánus nézetekhez ragaszkodó lelkészeket a gyűlés eltiltotta hivataluktól, addig a puritánizmus egyik legfontosabb célját, a nőnevelést mintegy hivatalos egyházi feladattá tette. Írni, olvasni tanító anyanyelvű iskolákat rendelt a lányok számára minden gyülekezetbe. A döntés óriási jelentőségű. Formálisan azért fontos, mert új iskolatípussal gazdagította az erdélyi iskolarendszert. Tartalmilag pedig azért lényeges, mivel a társadalomnak a kultúrában addig tökéletesen elhanyagolt tömege előtt nyitotta meg a művelődés lehetőségét. Igen nagy változás ez a 16. századi viszonyokhoz képest. Akkor még főúri asszonyok is joggal tekintették sikernek, ha írni megtanultak.

Nem tudjuk egyébként, hogy a szatmárnémeti zsinat e határozata mennyivel növelte az írástudó nők számát, mert nem készült semmilyen felmérés a leányiskolák tényleges megszervezéséről. Valószínűleg nem is jött létre belátható időn belül nagyon sok. A leányiskolákról szóló döntés azonban mindenképpen sokatmondó. Azt mutatja, hogy Erdély szellemi élete elfogadta a nők családi szerepének megbecsüléséből fakadó kulturális következményeket.

A másik kiemelkedő esemény a 17. század iskolaügyi tényei közül az, amelyet

mint a gyulafehérvári főiskola 1622-ben volt alapítását szokták értelmezni.²⁶ Ez ugyancsak vall a társadalom és a műveltség kapcsolatáról, de a leányiskolák ügyénél sokkal bonyolultabban teszi. Először is bonyolult pusztán amiatt, hogy rendkívül rosszak a forrásadottságai, és az irodalomban a Bethlen Gábor szándékára utaló adatok összekeverednek a valóságos gyulafehérvári kollégiumról szóló értesülésekkel. Bonyolultan vall továbbá azért, mert a fejedelem szándéka nem valósult meg.

Szándék és valóság ellentmondására talán a rossz forrásadottságok miatt nem derült fény, egy jól ismert dokumentum azonban világosan utal rá. Az intézménnyel kapcsolatos törvény „academia”-ról, „Közönséges academia”-ról, „főprofesszorok”-ról ír,²⁷ olyan fogalmakról, amelyeket a 17. századi erdélyiek az egyetemekre vonatkoztatva szoktak használni. Ahogyan például Bethlen Miklós Heidelbergben kezdődött egyetemjárását „academiai tanulásomnak” nevezte, míg Kolozsvárott vagy Gyulafehérvárott „schola”-ba vagy „collegium”-ba járt.²⁸ Ugyanilyen értelemben írta le Apáczai Csere János: „Nincs... egyetlen egy akadémiánk...”²⁹ Vagy így jelölték – mint minden hasonló természetű feljegyzésben – a nagyenyedi diákok névsorában is azt, ha valaki egyetemre ment: „in academias Belgicas” vagy egyszerűen „in academias”, „in academiam” távozott.

Gyulafehérvára, Kolozsvára, más hazai helyek tanintézeteibe ezzel szemben „in scholam” vagy „in collegium” mentek egyesek.³⁰

A „közönséges academia”-ról szólva tehát az 1622-i törvény nyilvánvalóan nem a magyar iskolatörténetben főiskolaként számontartott iskoláról intézkedett. Vagyis nem egyszerűen különböző tudományokra szakosodott tanárok oktatása alatt szervezendő kollégiumról tárgyaltak,³¹ olyanok inkább az Izabellától annak idején kicsikart iskolák lehettek. Bizonyos mindenestre, hogy 1622-ben már kollégiumként működött a marosvásárhelyi, a váradí és az unitáriusok, valamint a reformátusok kolozsvári iskolája mellett a debreceni is.³² Semmi értelme nem lett volna országgyűlésen tárgyalni nagy ügyet csinálni abból, ha a fejedelem még egy ilyet felállít.³³ Különösen értelmetlen lett volna újabb kollégiumot vinni Kolozsvára, ahol már kettő is működött.³⁴ Márpedig a törvény világos: a „közönséges academia” „Kolozsvár városában legyen az pápistáktól bíratott pusztá klastromhelyen, mely mostan vacál, és a nélkül is pusztában áll”.³⁵

Egyetemet alapítani viszont éppen Kolozsvárott lehetett a legcélszerűbb. Két, már működő kollégiumával mintegy természetesen kínálkozott az erdélyi oktatás központjának. Az egyetem bizonyosan azzá tette volna, ha ugyan nem központként tartották számon már az országgyűlés döntése előtt is. Talán éppen emiatt esett a helyet illetően a választás erre a városra, nem pedig a fejedelmi székhelyre, Gyulafehérvára.

Bethlen Gábor egyetemalapítási terve azonban nem valósult meg. Erdélybe csak jóval később és más történelmi helyzetben került szabályos egyetem. A Bethlen által tervezettnél viszont talán a kifejezett alapításra, vagyis az egyetem jogainak ünnepélyesen írott rögzítésére sem került sor. Az 1622-i országgyűlési tárgyalás előtt bizonyosan nem, mert a rendek – a törvény szövege szerint – csak fejedelmi „dispositio”-ról, vagyis rendelkezésről tudtak. A tervezett egyetem működési feltételeit pedig „egyhangúlag és közös elhatározással” maguk fogalmazzák meg:

ha a fejedelem valóban felépíti és professzorokat hív ide, a kijelölt helyet és jövedelmeit senki ne vehesse el.³⁶

A rendek által kijelölt helyen aztán az építkezés nem indult meg. Ha keresik egyáltalán az okot, a kutatók véleménye általában az, hogy a zömében unitárius város ellenségessége miatt maradt el.³⁷ Logikusnak tűnő magyarázat, bár egyelőre nincs rá közvetlen adat. Közvetett adat sincs viszont azzal kapcsolatban, hogy miért nem lehetett az egyetemet máshol felállítani. Igaz, ezzel a kérdéssel rendszerint nem is foglalkoznak, mert úgy fogják fel, mintha csupán a helyszín változott volna meg, vagyis Kolozsvár helyett Gyulafehérvárra jött volna létre az a tanintézet, amelyről az országgyűlés 1622-ben tárgyalt.

A fejedelmi székvárosban azonban alakult ki egyetem, úgyhogy a tervezett intézmény és a gyulafehérvári kollégium nem lehet azonos. Erről az utóbbiról egyébként soha nem is beszéltek vagy írtak a kortársak úgy, mint „academia”-ról; skóla, illetve kollégium volt a meghatározás. Egyik, Németországból jött professzora nevezte seminariumnak.³⁸

Minden jel arra utal, hogy a gyulafehérvári kollégiumot a fejedelem a Kolozsvárra tervezett egyetemről függetlenül fejlesztette. És ebben a megfontolásban a fejlesztésen van a hangsúly, mert a fejedelmi székváros káptalani intézményből kinőtt iskolája már 1622 előtt is kollégiumi színvonalon működött. A wittenbergi egyetem magyar coetusának szabályait felhasználva itt készült 1580 körül az a rendtartás, amelyet más magyarországi kollégiumok aztán alapul vettek.³⁹ Bethlen Gábor a gyulafehérvári iskolát minden régisége ellenére is mint saját alapítását kezelte és látta el dús adományokkal. A kortársak pedig ugyancsak a fejedelem iskolájának tekintették. Minden okuk megvolt rá. A gyulafehérvári kollégiumot Bethlen anyagi és szellemi támogatása valóban gyökeresen megújította. Később pedig, amikor 1662-ben az iskolának menekülnie kellett, sokáig a fejedelemtől nyert javai tartották életben.

A gyulafehérvári főiskola 1622-i alapításaként értékelt tényt tehát végeredményben nem azért kellett kiemelni, mintha vizsgálatával erről az iskoláról derülne ki valami új. A fejedelem eredeti szándéka és a valóság közötti ellentmondás inkább amiatt fontos, mert Bethlen egyetemalapítási kísérletére világít rá. Úgy is lehetne fogalmazni: az erdélyi egyetem alapítását célzó kísérletek ismert száma lett ily módon eggyel több.

Az erdélyi egyetemalapítás Bethlent megelőző kísérletei viszont közismertek. Először Szapolyai János Zsigmond tárgyalatott; kora egyik legnagyobb tudósa, Petrus Ramus köré szervezett volna egyetemet. Aztán Báthory István fejedelem és lengyel király jutott el egészen odáig, hogy alapítólevelet is fogalmazott: eszerint a kolozsvári Farkas utcába telepített egyetem éppen olyan értékű tudományos fozkozatokat adományozhatott, mint Itália, Franciaország, Spanyolország és Németország akadémiái.⁴⁰ Erre azonban nem került sor, Báthory alapítása nyomán csak egy igen színvonalas, körülbelül középiskolai szintű intézmény működött addig, míg jezsuita tanárait 1588-ban, majd 1603-ban el nem űzték. Bethlen egyetemének aztán az országgyűlés ugyanazt a helyet jelölte ki, ahol a Báthory-alapítás nem tudott valódi egyetemmé fejlődni.

A kudarcok közös oka bizonyosan nem késézből keletkezett. Vagyis nem lehet

azt állítani, hogy az erdélyi kísérletek idején az egyetemalapítás már nem volt időszerű. Mert az egyetem fogalma a középkori alapításokat idézi ugyan fel, de valószínűsége is a 16. század első évtizedeitől nagyjából egy évszázadon át Európa éppen egy nagy egyetemalapítási korszakot élt át.

1537 és 1636 között 10 kisebb-nagyobb egyetem jött létre Svájctól Csehországon át Lengyelorszáig.⁴¹ Úgy látszik, mindenütt ekkor nőtt meg – történelmi értelemben véve hirtelenül – a legfelső fokon tanult emberek iránti kereslet.

Szapolyai János Zsigmond, Báthory István és Bethlen Gábor tehát – az egyetemalapítási szándékot tekintve – pontosan együtt mozgott volna sok kortárs uralkodóval vagy köztársaságok előjáróival. Elvetélt kísérleteiket pedig egyik oldalról lehet kudarcnak tekinteni, kétségtelen, hogy nekik nem sikerült az, amiben sokan eredménnyel jártak; másrészt viszont érdemes végiggondolni, nem eredmények vezettek-e magukhoz az egyetemalapítási kísérletekhez is. Éppen a sorozatos kudarcok vetik fel a kérdést, mert valószínűleg mindig volt valamilyen konkrét okuk, a sorozatos ismétlődés nem lehetett véletlen.

A konkrét okok kiderítése nem lenne nehéz. Miért hagyta volna ott például Ramus megbecsült párizsi pozícióját János Zsigmond kedvéért? Báthory Istvánnál a közvetlen baj talán az volt, hogy jezsuitákat hozott. Bethlen szándéka ellen valóban tiltakozhatott az unitárius Kolozsvár.⁴² Nem tudjuk viszont egyelőre, hogy mi tette törvényszerűvé ezeket a véletleneket. Illetve: csupán néhány, könnyen cáfolható közhely van kézen a magyarázathoz.

De akár közhelyekkel magyarázzuk, akár még ezután folytatandó vizsgálatok eredményeivel fogjuk megmagyarázni az erdélyi egyetemalapítás kísérleteinek sorozatos kudarcát, bizonyos, hogy nagy visszatartó erők működtek ellenük. Ezekkel szemben maguk a kísérletek is eredményként könyvelhetők el, mert sok nehézség és akadály ellenére feltámadt szellemi igényeket tükröznek. Részint az uralkodók igényelték kiművelt emberfőket az egyházi és a világi hivatalokba, részint a tanulásra alkalmas és elszánt erdélyiek törekedtek volna az egyetemre.

Ez az utóbbi következtetés nem légből kapott. Mellette szólnak az Erdélyből külföldi egyetemekre utazók számai: évente nagyjából 100 körül, hol többen, hol kevesebben voltak. Ha csak egy részük dönt az itthoni tanulás mellett, akkor is bőven megtöltenek egy egyetemet. Hogy erre nem volt lehetőségük, maradt a külföldi tanulmányút. Az uralkodók idegen egyetemeken taníttatták az embereiket; onnan hazajött diákokat alkalmaztak. A társadalmi és szellemi emelkedésre legelzántabb erdélyiek pedig vállalták a távoli utazás fáradalmait. A fejedelemség vég-eredményben így sem járt rosszul. Szellemi pezsgését nem kis mértékben köszönhette annak, hogy diákjai a kor legtöbb tudományos eredményét és művelődési eszményét hazahozták. Saját egyetem és az itthoni talajból szervesen kinőtt tudományos élet nélkül azonban az erdélyi értelmiség – bármilyen nagy volt is a társadalmi elismerése – gyakran vergődött értetlen környezetben.

5. A műveltség demokratizálódása

A legmagasabb fokon tanult emberek és szellemi környezetük kapcsolatáról sok elszórt értesülést lehetne idézni. Összességükben alighanem arról vallanának, hogy az értelmiség társadalmi értékelése a reformációt követően, a 16. és a 17. század folyamán nőtt. Ez az alakulás nem feltétlenül volt a szellemi megértéssel párhuzamban. Geleji Katona István tanár, prédikátor, végül püspök például kétségtelenül a fejedelemség társadalmi elitjéhez tartozott mind Bethlen Gábor, mind I. Rákóczi György alatt. Terjedelmes teológiai műveit viszont nyilván sem nem olvasa, sem nem értette senki.

Az értelmiség társadalmi tekintélyének gyarapodása mégis kapcsolatban lehetett – valamilyen bonyolult módon – azzal, hogy a tanult emberek száma gyarapodott, és ily módon mintegy a műveltség került közelebb a társadalomhoz. Megint csak az erdélyi művelődéstörténet legértékesebb számsorát, a külföldi egyetemekre látogatókét érdemes tanúul hívni. Eszerint 1521 előtt falusi származású volt az egyetemeken tanultak 15%-a, míg 1521 és 1700 között ugyanez az arány 36,7%-ra emelkedett. És még lényegesebb változás talán az, hogy a 16-17. század folyamán a legfelső szinten képzettek egy része nem értelmiségi pályát választott: az egyetemekről hazatértek 30,7%-a szóródott szét különböző foglalkozásokat követve a társadalomban.⁴³

A számok végeredményben ugyanazt mondják, amit Apáczaiék állítottak. Sőt, talán még annál is többet, hiszen nem kollégiumok tanulóiról, hanem egyetemek diákjairól szólnak. Az alacsony származásúak aránya ezen a legmagasabb szinten is növekedett. A pontos számokon talán lehet vitatkozni, a dolgok alakulása azonban kétségtelen. Mind többen jutottak hozzá a műveltséghez; a kultúra a reformációt követően, a 16. és a 17. század során demokratizálódott.

Az erdélyi művelődéstörténet sok más ténye is alátámasztja ezt a következtetést. Mind arról szólnak, hogy az erdélyiek megvalósították a reformáció egyik legfontosabb követelményét, a műveltség terjesztését az iskolákon keresztül. Mivel pedig a hitújítás nem elvont eszméket foglalmazott meg, hanem társadalmi problémák megoldására tett javaslatokat, e követelmény teljesítése Erdélyben a társadalom nagy művelődési vágyát bizonyítja.

JEGYZETEK

1. A sokat idézett szöveg magyar kiadása: APÁCZAI CSERE JÁNOS: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. (*Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*. Összeáll. OROSZ Lajos. Budapest, 1956. 170.)
2. Még az 1662-től jól dokumentált nagyenyedi kollégium diákságáról is csak 1818-ból lehetett először társadalmi származás szerinti elemzést készíteni, mert hiányoztak a megfelelő források. Ld. JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662-1848*. Bukarest 1979. 76. skk.
3. Idézi: *A debreceni református kollégium története*. Főszerk. KOCSIS Elemér, szerk. BARCZA József. Budapest 1988. 34.
4. Idézi: JAKÓ – JUHÁSZ i.m. 19.

5. APÁCZAI u.o.
6. Ld. a 3. jegyzetet.
7. A 18. század parasztságának általános írástudatlanságát feltáró vizsgálatok látszólag ellentmondanak ennek a következtetésnek; a 18. századról szóló eredményekre alapozva az előző idők még nyomorultabb állapotait is szokták emlegetni. Valóságosan azonban nincsen semmi adat arról, hogy az iskolalátogatás, különösen pedig a parasztok iskolalátogatása az idő múlásával feltétlenül egyenes arányban változott volna. Másrészt könnyen elképzelhető, hogy a felnőttek írástudásának vizsgálata pontosan annyit tár fel a régiek iskolázottságáról, amennyit egy olyan mai felmérés adna, amely szerint a középfokú végzettséget csak azoknál tételeznék fel, akik felnőtt korukban hiánytalanul elő tudják adni a televízió működési elveit.
8. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. *Monumenta Comitialia Regni Transsylvaniae 1540-1699.* I-XXI. Budapest 1875-1898 [Alább: EOE] VIII. 236.
9. Az irat és a róla szóló irodalom bibliográfiai ismertetése: *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473-1600.* BORSA Gedeon. HERVAY Ferenc. HOLL Béla. KFER István. KELECSÉNYI Ákos munkája. Budapest 1971. 52.
10. EOE II. 78.
11. A reformáció utáni események részleteiről még ma is legjobb ZOVÁNYI Jenő régi munkája: *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Budapest 1922.
12. EOE II. 528.
13. Ld. PÉTER Katalin: A reformáció és a műveltség a 16. században (*Magyarország története III.* Főszerk. PACH Zsigmond Pál. szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest 1985. 524 skk.)
14. EOE II. 60.
15. u.o. 74.
16. u.o. 79.
17. u.o. 74-75.
18. Ld. TÖRÖK István: *A kolozsvári református kollégium története.* I. Kolozsvár 1905; GÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története 1568-1900.* I. H. n. 1935.; KONCZ József: *A marosvásárhelyi református kollégium története.* Marosvásárhely 1899.; CSÉPLŐ Péter: *A nagyváradai római katolikus főgimnázium története.* Nagyvárad 1896.
19. SZÜCS Jenő: A középkori iskolázás Sárospatakon. (*A sárospataki református kollégium története.* Budapest 1981. 8. sk.) Ő mutatott rá itthon arra, hogy az iskolák szintjeinek hagyományosan elképzelt besorolása és a valóság között ellentmondás van. A tényleges színvonalat az éppen adott tanárok képzettsége határozta meg.
20. FRANKL Vilmos: *A hazai és a külföldi iskolázás a XVI. században.* Budapest 1873. 9.
21. Összefoglalóan: R. GAWTHORP – G. STRAUSS: *Protestantism and Literacy in Early-Modern Germany. Past and Present* 1984.104.
22. Ld. J. LAWSON: *Medieval Education and the Reformation.* London – New York 1967.: Ch. HILL: *Intellectual origins of the English Revolution.* Oxford 1965.; KLANICZAY Tibor: A reneszánsz korszakolása és értelmezése (*Hagyományok ébresztése* 3p. 1976. 245. skk.)
23. Az aranykor a 17. századi hanyatlást megelőzően volt. Ld. PÉTER Katalin: *A romlás a szellemi műveltség állapotában a 17. század fordulóján* (*Történelmi Szemle* 1984. 1-2. 88. skk.)
24. A külföldi egyetemjárásra vonatkozó adatok itt és az alábbiakban is: SZABÓ Miklós: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVII. században (*Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond. Bukarest 1980. 152. skk.)
25. A sokszor méltott zsinat irodalmáról is tájékoztat: ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* 3. kiad. Szerk. LADÁNYI Sándor. Budapest, 1977. 580.
26. Az általánosan elfogadott nézet legutolsó megfogalmazása: MÉSZÁROS István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája.* Budapest 1988. 191.
27. EOE VIII.96-97.
28. BETHLEN Miklós Élete leírása magától. (*Kemény János és Bethlen Miklós művei* Kia. V. WINDISCH Éva. Budapest 1980. 566. 54. skk.)
29. APÁCZAI i.m. 176.
30. JAKÓ – JUHÁSZ i.m. 95.sk.
31. MAKKAI László foglalta össze a főiskola magyarországi fogalmát úgy, mint szakosodott tanárok

- oktatásával működő kollégiumot. Ld. Művelődés a 17. században. (*Magyarország története* 3. Főszerk. PACH ZSIGMOND Pál. Budapest 1985. 1494; 1497.)
32. Ld. a 18. jegyzetbe foglalt irodalmat és a debreceni kollégiumnak a 3. jegyzetben leírt történetét.
33. BENDA Kálmán: Bethlen Gábor és a magyar művelődés. (*Tiszatáj* 1980. X. sz. 72.) összefoglalta Bethlen egyetemalapítási kísérletének a királyságban volt 1619-1620-i előzményeit. Azoknál is „közönséges és legfőbb nevezetes tanulóhely”-ről volt szó.
34. A református kollégiummal kapcsolatban megtévesztő adatot közölt – téves fordítás alapján – Herepei János, aki szerint Bethlen 1617-i adománylevele közepesen képzett értelmiségiekre vonatkozóan írt akadémiáról. Ld. HERPEI János: Adatok Bethlen Gábor academicum kollégiumának előtörténetéhez. (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I.* Budapest-Szeged 1965. 240.) A valódi szöveg: „Cum itaque animadvertamus hanc patriam nostram... non solum sapientum virorum, sed vel mediocriter etiam eruditorum inopia vehementer laborare, nostrae censimus partis esse, emolumento... alumnorum celeberrimi civitatis nostrae colosvariensis gymnasy... prospicere”. Ld. *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez II.* Szerk. JAKAB Elek. Budapest 1988. 235.
35. EOE VIII.96.
36. u.o. 97.
37. Összefoglalóan leírja: HERPEI János i.m.241.
38. Ld. HERPEI i.m. 271.
39. JÁKÓ – JUHÁSZ i.m. 11.
40. Az alapítólevél legutóbbi kiadása: MÉSZÁROS István: *XVI. századi városi iskolánk és a „studii humanitatis”*. Budapest 1981. 173. skk.
41. Az adatokat a *The World of Learning I-II.* London 1977-ből vettem. A véleményt, miszerint Bethlen 1622-i főiskolaalapítása nem volt korszerű, korábban magam is nem egyszer leírtam. Az itt leírt egyetemalapítási szándék nemismeretével együtt ma már többszörös tévedésnek tekintendő.
42. SZEKFÜ Gyula szerint az erdélyiekre általában hatott „idegenszerűen” Bethlen egyetemalapítási gondolata, mert katolikus, külföldi mintát követett. Érthetetlen okfejtés, hiszen Magyarországon tényleg nem volt egyetem, de azok, akik foglalkoztak egyáltalán az üggyel, nyilván tudtak Európa számos protestáns egyeteméről. Szekfü egyébként egyetem alapítását említi, mint Bethlen szándékát, de a megvalósítást a gyulafehérvári kollégiumban látatja: *Bethlen Gábor*. Budapest 1929. 197-198.
43. Szabó Miklós Tonk Sándor adataival hasonlította össze a sajátjait. Ld. SZABÓ Miklós i.m. 154.

Volt-e református-unitárius hitvita 1574-ben Nagyharsányban?

E kis írást Szűcs Jenő (1928-1988)
barátom feledhetetlen emlékének
ajánlom

Azt, aki valamelyest is jártas a 16. századi magyar protestáns egyháztörténetben, nyilván meglepi – sőt ha a túlzott tekintélytisztelet betegségében szenved, talán meg is botránkoztatja – a címben felvetett kérdés, hiszen valamennyi mértékadó reformáció-történeti összefoglalásban olvasható a nagyharsányi hitvita többé-kevésbé részletes leírása. Zoványi Jenő például így ír róla általánosan használatos lexiikonában: „Nagyharsányi hitvita kettő is volt. Az *első* 1570 és 1574 között folyt le valamikor, a *második* pedig, mely egyik legérdekesebbje a reformátusok és unitáriusok közti hitvitáknak, 1574 második felében. Református részről Veresmarti Illés püspökön kívül több szereplője volt, míg ellenben az unitáriusok közül csupán Alvinczi György helybeli és Tolnai Lukács siklósi lelkész vett benne részt. A vita vége az lett, hogy a ref. püspök és maga mellé vett két bírótársa »hazugoknak és hamisaknak« nyilvánítván Alvincziék elveit, őket magukat halálra ítéli, sőt Alvinczit valósággal fel is akasztatja.” Pontosan ismerteti Zoványi a „második” nagyharsányi hitvita következményeit is: „Budai hitvita a nagyharsányinak volt a következménye, amennyiben Alvinczi György kivégzése miatt Trombitás János nagymarosi nemes az ottvaló unit. lelkésszel, Csapó Györggyel együtt panaszt tett a budai beglerbégnél. Ez aztán Veresmarti Illés ref. püspököt két társával fölrendeltette Budára, s minthogy ezek azzal mentegették eljárásukat, hogy Alvinczi eretnek volt, a beglerbég 1575 elején hitvitát tartatott annak eldöntésére, hogy melyik félnek van igaza. Ref. részről a bevádoltakon kívül Nagytálya Bertalan, unit. részről a vádlók mellett Jászberényi György pécsi elsőpap volt vitázó fél. A beglerbég az utóbbiaknak adván igazat, Veresmartiékát halálra ítélte, amitől azonban nagy összegű pénzzel megváltották magukat.”¹

A történet – benne viszonylag pontos időponttal, helymegjelöléssel és „résztvevőjegyzékkel” (amit még ki lehetne egészíteni a „bírókarság” nevével) – az első pillantásra oly megalapozottnak tűnik, hogy az olvasónak eszébe sem jutna kételkedni hitelében. Kivált, hogy, többek között, a kritikus hozzáállásáról ismert Zoványi tekintélye is szavatol érte. Mióta azonban Szűcs Jenő – éppen ezen évkönyv hasábjain – ismételten ráirányította a figyelmet a protestáns egyháztörténetet – s persze nemcsak azt – „behálózó véckedésekre”, amelyeket mintegy „vándormotívum gyanánt” örökítettek egymásra a történészgenerációk anélkül, hogy valóságalapjukat megvizsgálnák,² megint – ki tudja, hányadszor – gyanakvóbbá váltunk a dogmává kövesedett közhelyek iránt. E sorok írója Trombitás János életútjának

megrajzolása során³ kényszerült a szóban forgó „hitvitára” vonatkozó források átrostálására, s annak megállapítására, hogy elődeink bizony ezúttal is nagyon elrugaszkodtak az igazolhatóság talajáról.

Magának a történetnek lényegét Veresmarti püspök és bírótársai: Mányoki Péter kálmáncshi és Siklósi Miklós ekkor talán siklósi, később nagymarosi⁴ lelkész Pesten, 1575. február 17-én kelt beszámolójából ismerjük. Az ország más tájain dolgozó református lelkészek tájékoztatására íródott levél – hosszas antitrinitárius-ellenes kirohanások és szörnyűlködések után részletesen beszámol a budai hitvitáról, szükséztűbben annak előzményeiről, így Alvinczi elítéltetéséről és kivégeztetéséről. Ehelyütt csupán az erre vonatkozó sorokat idézzük:

„Sed nunc rem paucis aperiam, in inferiori Barovia, ubi nos Deus in ministerio sacro collocavit, exorti fuerunt quidam profugi et ejeti ex Transylvania, per Servetum, Blandratam et Franciscum Davidis ab inferis provocatum. negantes filium Dei verum et natura Deum Jehovah esse, Biblia autem sacra palam falsa et stercora esse pronunciantes, horrendum vel auditu. Inter hos praecipui erant Georgius quidam Alvinczi et Lucas Tölnensis, contra quos nostro officio nos cum nostris symmistis et piis vicinarum ecclesiarum pastoribus insurgentes falsos et mendaces esse convicimus. Unde Dei beneficio et hoc effectum est, ut gladio magistratus punirentur. Lucas quidem ex urbe Quinqueecclesiensi eximi non potuit, sed Alvinczius suspendio transmissus est ad suum antesignanum.”⁵

Mint látható, Veresmartiék sem az időpontról, sem az elítéltek szolgálati helyéről, sem az esemény színhelyéről nem nyilatkoznak, s más olyan utalást sem tesznek, amelyből arra kellene következtetni, hogy a leszámolás hitvita formájában történt volna. Csupán azt állítják, hogy az Erdélyből érkezettek tagadták Krisztus Isten-voltát, s hogy a Bibliát „hamisnak és szemétrevalónak” mondták, azt azonban nem, hogy ezen tanaik kifejtésére és megvédelmzésére elítéltetésük alkalmából is módjuk nyílt volna.

Veresmartiék beszámolója nem is kívánja az elfogulatlanság látszatát keltetni. Valósággal süt belőle a gyűlölet a szentháromságtagadókkal és azok tanaival szemben, s nem lehet kétséges, hogy az utóbbiakat önkényesen, eltorzítva rekapitulálja. Nyilvánvaló például, hogy Alvincziék nem magát a Bibliát, hanem annak helvét értelmezését illették becsmérlő szavakkal. Ennek ellenére nincs okunk arra, hogy azon kevés konkrét információ, amit belőle kiolvashatunk, hitelét kétségbe vonjuk. Mivel erre vonatkozó utalás Veresmartiék levelében nem található, felmerül viszont a kérdés: mire alapozza a szakirodalom azt a kijelentést, hogy Alvinczi elítélésére hitvita folyományaként, Nagyharsányban került volna sor?

Nem lehet kétséges: a Baranya megyei Nagyharsányban a 16. század utolsó harmadában *legalább* két református-unitárius disputára került sor a reformátusok és az unitáriusok közt. Ezt a legilletékesebbek egyikétől, Válaszúti György pécsi unitárius lelkésztől tudjuk, aki a közte és Skaricza Máté ráckevei lelkész között, 1588. augusztus 29-én és 30-án lezajlott pécsi disputáról készített beszámolójában mellékesen utal rájuk.

Hiába intettek békességre a gyakorlatias pécsi polgárok – „mostan, uraink, ételnek vagyon ideje” –, a nekihevílt prédikátorok a terített asztalnál sem tudtak elszakadni a szószékre való témáktól. Válaszúti kihívóan az iránt érdeklődött Skariczától, említ-e a Biblia valahol is kétféle angyalokat, majd a választ meg sem várva, nagy hévvel hozzáfogott az antitrinitárius álláspont kifejtéséhez. Amikor az

egyik polgár-vendég csendesen figyelmeztette udvariatlanságára, Skaricza sértetten így replikázott:

„Hadd menjenek benne, ám legyenek mind őmaguk kérdők, magyarázók is. Mostan ők vadnak többen, és úgy cselekedhetnek, azmint nekik tetszik, de mű is azért ha egyben gyűlhetnének bár csak egynéhányan is, akkor válnék meg, melink mondana igazabbat, mikor más ítélhetné meg.” (A reformátusokat ugyanis egyedül Skaricza képviselte Pécsen, míg Válaszúti mellé begyűltek más, környékbeli unitárius igehirdetők is.)

Erre aztán Válaszútit is elfutotta a pulykaméreg, s az antitrinitáriusok vonatkozó sérelmeivel hozakodott elő:

„Máté uram! Ha szinte úgy lenne az a dolog is, hogy sokan gyülekezhesetek és akkor lenne róla az ítélet, az igazság mutatná meg magát, csakhogy igaz lelkiismerettel lenne az a dolog. De mi az ideig még valamikor arra ügyeltekünk és *közönséges gyűlést indítottunk*, mint Küluido[n]⁶ és *kétszer Harsányban Illés püspökkel*, sok egyebet benne nem találhattunk az veszedelemnek cselekedeténél, melyet végre ugyan meg is bizonyítanak, mert az szegény Alvinczi Györgyöt az igaz Istennek nevéért és az igaz Jézus Krisztusnak üsmereteért felakaszták, kinek ártatlan vérében valakik közületek részesültek, hisszük bizonynyal, hogy méltán gyilkosoknak Illés pappal egyetemben mondathatnak, és az Úristen az igaz vérnek bosszúját meg is állja azokon, valakik igaz poenitentia tartással úfelségét nem tudják követni”. (Veresmarti Illés a pécsi disputa időpontjában még az élők sorában volt.⁷)

Válaszúti beszámolója utóbb, az időrenden kívül ismét visszatér az esetre:

„Az sidóság gyülekezete is ezen tudománt és felőle való vallást akará elnyomni, mikor azt végzik, hogy valaki Christusnak mondaná az Jesust, kiverezné közülük. Ezent cselekedti mivelünk is az mostani világ, ki azért űz, kerget, szidalmaz és akasztófára vonzon, hogy ezen Jesust valljuk Christusnak, mint ezen vallásért Veresmarti Illyés püspök cselekedte Baranya földében Alvinczy Györggyel, ki [értsd: Veresmarti] az ű tudatlanságát nem oltalmazhatá külömben ellene, hanem nagy pénzen kezihöz vevé és Harsán végén akasztófán megfojtatá, kit ítéljen meg az élő és igaz Isten, kinek tisztességi ellen támadott és az fizessen öneki élete és cselekedeti szerint, ha igaz poenitentia tartást róla tenni nem tud, és bűnnek és [nyilván az helyett] véri kiontását ha meg nem ismerendi.”⁸

Látszólag tehát minden rendben van a „nagyharsányi hitvita” Zoványi-féle leírásával. Válaszúti másutt is „gyűlésnek” mond olyan református-unitárius összecsapásokat, amelyekről bizonyítani tudjuk, hogy hitvita formájában zajlottak; így például az 1575 elejére datálható budait.⁹ Alvinczi tragédiájának leírása a két nagyharsányi gyűlés említését követi, s így az első pillantásra nem kifogásolható azt feltételezni, hogy elveszejtése ezek egyikén történt. Ezt támasztaná alá Halasi Bálint laskói lelkész és alsó-baranyai püspök Szilágyi Benjámin István sárospataki rektor kérésére adott 1647. évi egyháztörténeti információja is:

„Nostris siquidem acvi homines de rebus tantum ab expugnatione arcis Szigethinae gestis recordari norunt. Hoc vero fatentur ingenue, quod tempore expugnationis Szigethianae Helias Veresmarti fuerat superintendens Hertzeg-Szölösini. Illius tempore capitalis fuit disceptatio et disputatio cum Georgio quodam Alvinczi antitrinitario in oppido Nagy-Harsány. Convictus haereseos Alvinczi suspendio mulctatus est, propter cujus executionem ab immanissimo Christiani nominis hoste lytrum ingens et gravissimus annuus census toti huic alias etiam afflictissimae provinciae impositus fuit.”¹⁰

Az információ iránt ugyan nem kelt bizalmat, hogy olyan öregekre hivatkozik, akik úgymond emlékeznek Szigetvár 1566. évi elestére, de mindenképpen figyelemreméltó, hogy Nagyharsányt jelöli meg a „hitvita” színhelyként. Halasi informátorai márcsak a felekezeti szembenállás okán sem ismerhették Válaszútinak a legutóbbi időkig kéziratban maradt beszámolóját, s így – nem lévén más magyará-

zat – el kell hinnünk, hogy az Alvinczi felakasztásával végződött összecsapás hetven esztendővel a történet után is Nagyharsányban lejátszódott eseményként élt a környékbeli reformátusok emlékezetében. Egyelőre ugyanis nem ismerünk más olyan forrást, amelyből a helyszínrre vonatkozó információ meríthetők volna. Felmerülhet persze a gyanú, hogy Nagyharsány nem az esemény, hanem a kivégzés színhelye, esetleg a kivégzett lelkész szolgálati helye volt, ez utóbbi esetben azonban a latin szövegben „in oppido Nagy-Harsány” helyett „Nagyharsányiensi”-nek kellene állnia. Azt persze továbbra sem zárhatjuk ki, hogy az előbbi szókapcsolat pongyola fogalmazás vagy szövegromlás „eredménye”.

A szorgos unitárius egyháztörténész, Kanyaró Ferenc is – akinek írásai nyomán az 1574. évi „nagyharsányi hitvita” fogalomná vált a magyar egyháztörténetben – az idézett három forráshelyre alapozva lokalizálta Nagyharsányba a történeteket:

„Kétszer is tartottak tehát közös zsinatot Harsányban! A második zsinat idejét 1574-re tehetjük; indítói akkor is az unitáriusok voltak. Azonban Illyés püspök ismét hatalmaskodván, ismét eredmény nélkül kellett szétoszlanio. A püspök nem hagyta elaludni a dolgot. Kálvin dicsőségére és Mélius babéraitra áhítozván, 1574-nek második felében a szomszéd protestáns ekklesiák papságát maga mellé vette, s híveinek erős kíséretével döntő ütközetre indult Nagy-Harsányba.

A város unitárius papja, Alvinczi György fogadta őket. Magára volt Alvinczi, csupán Tolnai Lukács... állván oldalán. Talán látogatás, talán kíváncsiság hozta ezt oda Siklósról vagy a közel unitárius ekklesiák más valamelyikéből. A hatalmas püspök vitára kényszerítette a két százból álló ellentábort. Jó magát és két paptársát, Siklósi Miklóst és a kálmáncsai Mányoki Pétert veté föl a vetélkedés bíráiként. A vita lefolyt. Alvinczit és Tolnait csupán csak a józan ész és biblia, Illyés püspök seregét a debreczeni, szikszói és csengeri hitvallásokon kívül a boldogult Athanasius, Cyrill és Basilius atyák is buzgón támogatták. Illyés püspök és két székülő társa, Péter pap és Miklós pap, fontolgatni kezdték a két fél támogató erősségeit. Úgy vélték, hogy a győzedelmes az ő részükön állana és oly formán ítélték, hogy az Alvinczi és Tolnai által vallott hitelvek »hazugok és hamisak«. De mit folytassuk tovább?... A két unitárius papot halálra ítélték.”

„Az nem látszik valószínűnek, hogy az ítélet végrehajtását maga a püspök vagy valamelyik papja eszközölte volna. Hisz... a méliusi kánon azt éppen nem kívánja; sőt egyenesen megengedi, hogy Servet követői ne papok által, hanem világi hatóságok fegyverével végeztesse ki. Már most ebből világosan kitűnik, hogy korántsem volt még e helység [értsd: Nagyharsány] egészen unitárius valláson, mint a néphagyomány után Jankovich hinni látszik.¹¹ Úgy kell lenni, hogy a harsányi bírák közül akadt ekkor még igaz Kálvinhitű, ki püspökét egyházmentő törekvéseiben világi részről buzgón gyámolította. Az is valószínűnek látszik, hogy időt engedtek a halálra kárhoztatott papoknak – úgy huszonnégy órát legalább –, hogy *bűnöket* megbánják s talán még azt is meggondolják, hogy van út, mely nem a halálba vezet.

Dicséretökre legyen mondvá, egyik sem mutatott hajlandóságot, hogy meggyőződése árán életét megvásárolja. Tolnai Lukácsot erőt vett annyiban a gyöngeség, hogy a hívek által nyújtott alkalmat felhasználva, megszökött és Pécs városába menekült. Ámde Alvinczi kitarított mindvégig az örálló helyen, hová az úr ötet rendelte. Tudta, hogy azon az ösvényen, melyet fölvetett, meghát-rálnia nem szabad. Tudta és érezte, hogy az ország e messze vidékén meggyőződése és lelkiismerete igaz erejével hirdett és elterjesztett hitelveit élte árán is meg kell pecsételnie. És azzal a lelkes bátorsággal, mely Dávid Ferencet Déva gránit falai közé temette, elkészült a szégyenletes, de neki dicső halálra.

Harsányban nem lakott benn a török. Vára ama szép, magas ormon, honnan három vármegyére nyílik fölséges kilátás, már akkor romokban hevert. Ézért bár bírósági kerület székhelye vala, kádija mégis bizonyára a szomszédos siklósi várbn tartózkodott.

Annál könnyebb volt tehát Illyés püspöknek a helységben gazdálkodnia. A kivégzett áldozat vérdíját felszedte paptársain és beküldötte a harsányi kerület kádijának.”¹²

Megértjük, ha az olvasót meghökkenti, mily messzire merészkednek egyes

kutatók a rendelkezésükre álló gyér adatok kiszínezésében és feldíszítésében. Érzéseiket magunk is osztjuk, ez azonban nem ment fel azon kötelezettség alól, hogy Kanyaró minden állítását tételesen megvizsgáljuk. Csak úgy járhatunk el helyesen, ha röviden – de a szokásosnál kritikusabban – áttekintjük az antitrinitárizmus baranyai meggyökerezésének és elterjedésének történetét.¹³ Az első kétségbevonhatatlan *híradás*, amely itteni jelenlétükről tudósít, paradox módon legádázabb ellenfelüktől, – a Kanyaró által lekicsinylő utálattal emlegetett – Melius Juhász Péter debreceni első lelkésztől származik, aki kemény küzdelmet vívott az erdélyi unitáriusokkal és azok kelet-magyarországi követőivel. Az 1570. július 26-án lefolytatott csengeri hitvitáról készített beszámolójának János Zsigmond erdélyi fejedelemhez intézett ajánlólevelében Melius 1570. augusztus 10-én így ír:

„Nam certissime persuasi sumus, sicut Debrecini publice et Varadini coram S. M. V. [Suam Maistatem Vestram] declaratum est, eos [értsd: az antitrinitáriusokat] duobus solum argumentis ex verbo Dei sumptum obmutescere, sicut et nunc in Belenyese, Békés, Lasko et Tolna Francisco-Blandratistae convicti et conclusi sunt.”¹⁴

Most ne firtassuk, hogy valóban mind a négy megnevezett helyen a reformátusok kerekedtek-e Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata követői („Francisco-Blandratistae”) fölébe, csupán arra összpontosítsunk, hogy a szentháromságtagadók legkésőbb 1570 első felében megjelentek Baranya és Tolna megyében, s bevett szokásuk szerint nyilvános hitvitában igyekeztek megnyerni maguknak a túlnyomórészt a helvét hitvallást követő népet. Egyenest a későbbi felső-, illetve alsó-baranyai egyházkerület oszlopainak vetették a fejszéküket; hiszen az utóbbiban Laskó¹⁵, az előbbiben Tolna volt a legnépesebb református település.¹⁶ Igaza lehet tehát Kanyarónak – jóllehet forrásra e ponton nem hivatkozik –, hogy az 1569. októberi nagyváradi hitvita után a Maros-menti és temesközi hódoltságba kirajzott erdélyi és pártiumi antitrinitárius hittérítők egyike-másika vetődött el a Dunántúlra, meg lehet, tényleg Makón és Szegeden keresztül.¹⁷

Annak megállapításához, hogy kik lehettek az első, Dunántúlra érkezett antitrinitáriusok, semmilyen támpontunk nincs. A szakirodalom még a legutóbbi időkben is bizonyosra veszi, hogy ezeken a hitvitákon a *későbbi* pécsi unitárius lelkész, Jászberényi György ismertette az új tanokat. Legutoljára Esze Tamás tekintette át a korabeli református-unitárius disputák adatanyagát és válogatta szét – tiszteletre méltó elmélyültséggel és türelemmel – az ocsút a szemtől. Ő így ír: „Mikor Basilius István Belényesen és Békésen viaskodott a trinitáriusokkal, mind a két helyen hitvitát provokálva, akkor egy Jászberényi György nevű unitárius prédikátor, akinek korábbi tevékenységéről semmit sem tudunk, Laskón és Tolnán szintén hitvitákon ütközött meg velük. E négy disputációt említi a csengeri zsinat aktáinak János Zsigmondhoz intézett ajánlásában 1570. augusztus 10-én...”¹⁸

Bármily sokra tartjuk is Esze Tamás e tanulmányát, egyáltalán nem valószínű, hogy Jászberényi volt az, aki 1569/1570 fordulóján – elválva Maros-mentén maradt társaitól, mintegy előórsként – a Dunántúlra érkezett, és ott Laskón és Tolnán hitvitát kezdeményezett. Jászberényi működéséről – s egyáltalán: létezéséről – úgyszintén csupán Válaszúti „Pécsi disputájából” van tudomásunk. Arról medítálva, hogy Skaricza vajon miért szánta rá magát 1588-ban oly váratlanul a

megmérkőzésre, Válaszúti arra a következtetésre jutott, hogy abban minden bizonnyal közrejátszott Jászberényinek a közelmúltban – talán 1588-ban – bekövetkezett halála, akinek félelmetes tudása – úgymond – komoly visszatartó erőként hatott a reformátusokra:

„Negyed okának ezt is talán szabad mondanom (de ha vétek vagyok gondolatomban, arra bocsánatot kérek), hogy ű közöttök nyilván volt az mi szerelmes atyánkfianak, Jászberényi Györgynek kimúlása, kitől egész életiben az háromságos uraim tartottanak, elannyira, hogy én immár *itt Boranyában* Isten segítségéből *tizenhat esztendőtlől fogva forogván* Jászberényinek társaságában, soha nem emlékezem arra, hogy valaki ezt kívánta volna, hogy vele beszélhessen és jó okok alatt az igazságot vele egyetemben vizsgálhassa, hanem mikor beszélgetnie kellett, akkor is nagy erőltetésből, mint az kozári¹⁹ gyűlésben és budai gyűlésben nyilván vagyon.”²⁰

Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy amennyiben – miként Esze Tamás felteszi – Laskón és Tolnán valóban Jászberényi állt ki a reformátusok ellen, hűséges munkatársa miért hallgatja el ezt aényt. Amiatt aligha, mert ő akkor még nem volt itt, hiszen utóbb eleget hallhatott a laskói és a tolnai hitvitán történetekről: lelkész-körökben vélhetőleg ez volt az egyik legizgalmasabb beszédtema. A szakirodalom – éppen az idézettek alapján – tényként kezeli azt is, hogy Jászberényi a saját elbeszélése szerint 1572-ben ide érkezett Válaszúti *előtt* települt át a Dunántúlra. Ez azonban egyáltalán nem bizonyos: az idézett passzus ugyanis nem zárja ki, hogy Jászberényi és Válaszúti nem külön, hanem – mintegy a szentháromságtagadók második hullámaként – együtt jött Erdélyből Baranyába. Meglehet, hogy az ismeretlen első unitárius térítők – akik közt persze ott lehetett Jászberényi is – Melius szerint sikertelen első rohamaik után visszatértek erdélyi bázisaikra, majd néhány esztendő után, erősítéseket vévén maguk mellé, indultak újabb támadásra. Tudnivaló ugyanis, hogy a baranyai antitrinitariánizmus *következő biztos dátuma* 1572: Válaszúti áttelepülésének időpontja.

A harmadikkal az 1573-ban itt átutazott császári követ, David Ungnad evangélikus lelkész, Stephan Gerlach szolgál, aki június 24-én Tolnánál azt jegyezte be naplójába, hogy annak lakói „nagyobbrészt kálvinisták, részben unitáriusok”.²¹ Ugyanakkor a környék *később* legjelentősebb unitárius központja, Pécs vallásváltásának körülményeiről semmi biztosat sem tudunk. Mindössze egyetlen kiindulópontunk van: ha Tolnai Lukács valamikor 1575 februárja előtt menedéket lelhetett itt Veresmartiék elől, úgy a városnak akkor már nagyobbrészt antitrinitáriusnak kellett lennie. (Abból ugyanis, hogy Válaszúti 1572-ben érkezett Baranyába, még nem feltétlenül következik, hogy mindjárt Pécssett kezdett működni. Ugyanez vonatkozik Jászberényire is.)

1572-ben vagy azt követően történhetett Tolnai Ambrus Lukács – az egyetlen olyan helybeli református lelkész, akinek átállásáról tudunk – vallásváltása is. Laskói Csókás Péter, aki 1585-ben közzétette a wittenbergi egyetemen megfordult magyar hallgatók névjegyzékét, így ír róla az 1560-ban beiratkozottak között: „hazatérve az *én hazámban* [= Laskón] a lelkészi tisztet dicsőségesen folytatta, de Arius atyát követte, mert a köz-zsinaton nem választották meg püspöknek, nevének gyalázatára az unitáriusok táborában forgolódott sokáig, végül is elhallgatott”.²² Ha Laskai értesülése a vallásváltás okáról helytálló, úgy arra csak 1572-ben, Veresmarti superintendenssé választásának évében²³, vagy azt követőleg ke-

rülhetett sor, s következésképp az 1570. évi laskói hitvitán Tolnai még nem az antitrinitáriusok, hanem a trinitáriusok táborában hadakozott.

A pécsi jezsuiták 1612. évi összesítő jelentése (*Litterae annuae*) szerint 46 esztendeje, vagyis 1566-ban – amit persze nem szabad szószerint venni – jött ki Baranyába egy unitárius püspök Erdélyből „a szekta 15 hívével”.²⁴ Ebből az értesülésből annyi bizonyára helytálló lehet, hogy az antitrinitáriusok nagyobb csoportban érkeztek a Dunántúl déli részére. Kérdés persze, hogy mikor? Véleményünk szerint inkább 1572-ben, hiszen az 1570. évi kirajzáskor sokan a Maros-mentén és Temesközben maradtak közülük – ahol Szegeden, Makón, Csanádon, Simándon és Temesvárott, egy ideig Békésen van biztos tudomásunk unitárius közösségekről és – ami itt fontosabb: – lelkipásztorokról,²⁵ így a Dunántúlra már aligha juthatott belőlük nagyobb csoport.

A jezsuiták közlése alapján tekintélyesnek vélhető dél-dunántúli antitrinitárius különítményből azonban mindössze Jászberényi, Válaszúti és a helyben hozzájuk csatlakozott Tolnai, valamint Alvinczi neve ismeretes, akiről mindössze annyit tudunk, hogy korábban Dávid Ferenc mellett rektoroskodott Kolozsvárott.²⁶ Valószínűleg ő is 1572. évi jövevény lehetett, de hogy hol talált szolgálati helyet, arról fogalmunk sincs. Abból, hogy Válaszúti a Nagyharsánnyal kapcsolatban emlékezik meg tragédiájáról, egyáltalán nem következik, hogy feltétlenül ottani lelkipásztornak kellett lennie, sőt az sem, hogy maguk a nagyharsányiak – miként Kanyaró mindezt tényként találja – legalább részben unitáriusok lettek volna e vita időpontjában. Válaszúti ugyanis egyetlen szóval sem állítja, hogy az általa emlegetett három dispután a reformátusok próbálták volna kibillenteni pozícióikból az unitáriusokat, és nem – miként 1570. első felében Laskón és Tolnán történt – fordítva. Sőt: a Jászberényivel kapcsolatos mondatok egyenest azt sejtetik, hogy ilyen alkalmakkor mindig az antitrinitáriusok voltak a kihívók, s a reformátusok csak vonakodva, török parancsra vették fel az elébük vetett kesztyűt. Hogy miért, arra az alábbiakban még visszatérünk. Teljesen légből kapott Kanyaró azon feltevése, miszerint Tolnai Lukács Siklós unitárius lelkészeként működött volna, s az is, hogy a balul kiütött hitvita után szökött volna be Pécsre.

Már Zoványi Jenőnek is feltűnt, hogy a feltételezett dispután egyenlőtlen erők kerültek szembe egymással. Ezért magyarázatot igyekezett találni arra, hogyan lehettek Veresmartiek ugyanazon ügyben egyszerre érdekelt felek és döntnökök. „Ezek ketten valami külső kényszer alatt állhattak – írja Alvincziről és Tolnairól –, mert másképpen aligha mentek volna belé egy olyan vitatkozásba, melyben nemcsak hogy jóval többen voltak ellenfeleik, hanem döntőbírákúl is egyoldalúan ezek soraiból nevezte ki Veresmarti magát meg Siklósi Miklóst és Kálmáncsehi Mátyoki Pétert.”²⁷ Ilyen „külső kényszer” alatt Alvinczi csak az esetben állhatott, ha lelkésztársai és hívei támogatásától megfosztva, esetleg fogolyként kellett bírái elé állnia. Valószínűbb azonban, hogy jelen sem volt a felette és Tolnai felett kimondott ítéletnél, mint ahogy Tolnai igazolhatóan nem lehetett ott.

Válaszúti egyazon gondolatmeneten belül emlegeti Veresmarti állással folytatott „Küldö”-i (?), a két nagyharsányi hitvitát és Alvinczi elítéltetését. Tulajdonképpen azonban nem mond mást, mint hogy a reformátusok vezére az említett disputákat nem az igazság feltárására, hanem arra használta fel, hogy az antitrinitáriusok

kat veszélybe sodorja („sok egyebet benne nem találhattunk az veszedelemnek cselekedeténél”). Azt azonban nem állítja, hogy a „veszedelem” e hitviták valamelyikén következett Alvinczira. Sőt: az elveszejtését felrová mellékmondatot a „végre” szócskával köti az előzőhöz – vagy választja el attól? –, ami bennünk azt a határozott benyomást kelti, hogy különböző időpontokban lejátszódott eseményekről beszél. (Amit egyébként az is valószínűsít, hogy Válaszúti egy füst alatt három hitvitára utal.) Nem feltétlenül kell hitvitára magyaráznunk Válaszúti azon passzusát sem, miszerint Veresmarti azért eszközölte ki nagy pénzen Alvinczi felakasztatását, mert „az ő tudatlanságát nem oltalmazhatá különben ellene”. Jól tudjuk ugyanis a hitvitákat gyakran levelezés előzte meg, amelyben a kihívó fél tézisszerűen ismertette saját hitelveit, rendszerint nem éppen kíméletes és udvarias hangnemben.²⁸ Meglehet, hogy a beszámoló-részlet úgy értendő, hogy Veresmarti ilyen és hasonló írásokból ráébredt, hogy ha vitára kerül sor, nem lehet a háromságtagadók méltó ellenfele, s jobb ha a szellemi fegyverek helyett nagyon is világiakhoz folyamodik.

Ilyenformán Válaszúti idézett szövege megenged más értelmezést is, mint amelyet neki – Kanyaró fejtegetései nyomán – tulajdonítani szokás. Nevezetesen: miután az alsó-baranyai református hierarchia annak ellenére sem tudott az Erdélyből – úgymond – „menekült és kivetett” („profugi et ejecti”) szentháromságtagadók fölébe kerekedni, hogy a „Küluidon” és Nagyharsányban rendezett három hitvitán érvek helyett tisztességtelen, ellenfeleiket veszélyeztető eszközöket vetett be, úgy döntött: taktikát változtat. Ennek lényege az lehetett, hogy lelkiismereti kérdés helyett immár egyszerűen fegyelmi ügyként kezelik az antitrinitáriusok fellépését; míg ugyanis az előbbi esetben – rendszerint nyilvános megmérettetés keretében, amitől a reformátusok Válaszúti szerint amúgy is ódzkodtak – maga a közösség, az utóbbiban a környékbeli lelkészek gyűlése, a zsinat volt illetékes határozni.

A mi jogérzékünk persze tiltakozik az ellen, hogy egy felekezeti fórum más vallásúak felett ítélkezze, a kortársak – miként a katolikus inkvizíció története ékesen bizonyítja – merőben másként gondolkodtak erről.

Manapság magától értedődőnek éreznők azt is, hogy a protestáns egyházak óvakodnak átvenni azokat az „eszközöket”, amelyeknek igénybe vételéért oly hevesen – és meggyőzően – ostromozták az Európa egyes területein legyőzött katolikus egyházat, de ha másból nem, hát Miguel Serveto megégetéséből jól tudjuk, hogy ez sem történt várakozásaink szerint.

Az alsó-dunamelléki egyházkerület első kánona ugyancsak valamivel az itt vizsgált események után, 1576-ban keletkezett Hercegszöllősen, a környékbeli lelkészek is ismerhették azokat a rendelkezéseket, amelyekkel Melius Juhász Péter püspök 1567-ben a tiszántúli hittestvéreik egyházi életét szabályozni kívánta. Ennek 5. cikkulusa úgy rendelkezik, hogy zsinaton kívül minden hittani, rendtartásbeli és szakramentális újítás tilos, s ha valaki „hiúságból”, „civakodásból” mégis ilyet merészelné próbálni, egyaránt számíthat az egyházi és a világi magisztrátus büntetésére. E kettősségnek az a magyarázata, hogy az ősi keresztény felfogás értelmében – amelyet a protestáns egyházak is magukévé tettek – egyházi bíróság nem hajthat végre halálos ítéletet, a kárhozottat újítás viszont, miként a kánon kimondja, a Biblia szerint megkövezést, tehát halálbüntetést érdemel. A következő, 6. cikkulus az egyházrontó eretnek tanok elleni küzdelmet minősíti a reformá-

tus lelkipásztorok elsőrendű kötelességének.²⁹ Márpedig jól tudjuk, hogy a reformátusok ez idő tájt az antitrinitarizmust tekintették az „egyházat” leginkább rontó, első számú eretnekségnek.

A baranyai református hierarchia a fentiekben túlmenőleg ötletet és bátorságot meríthetett Theodore de Bèze genfi lelkésznek, Kálvin utódjának Szegedi Kis István „Assertio vera de Trinitate...” című, Genfben megjelentett munkájához levél formájában írott előszavából. Az akkor már elhunyt szerzőhöz intézett levél 1573. február 1-én kelt, s mivel tudjuk, hogy rendszerint az előszó elkészülte volt a nyomdai munkálatok utolsó fázisa, nyilvánvaló, hogy a mű az Alvinczi kivégzéséig eltelt legalább egy-másfél esztendő alatt eljuthatott az ilyesfajta segédeszközökre igencsak rászoruló baranyai reformátusokhoz. Bèze arra buzdította olvasóit, hogy a „pásztorok” bátran használják fel a kéznél levő eszközöket a „tévelygők”, a „falánk farkasok” ellen. Véleménye szerint a buzgó könyörgés és az *egyházi fegyelem gondos betartásával* sokkal jobban vissza lehet verni az antitrinitáriusok törekvéseit, mint a viták sorozatával.³⁰

Ezzel látszólag el is érkeztünk az általunk feltételezett megoldás bizonyításának végére. Ha a többségi református egyház ott is úgy érezte, hogy a világi magisztrátus kezére juttathatja a nemkívánatos hitújítókat, ahol – legalábbis a tágabb környéket tekintve – nem volt egyeduralgó helyzetben, miért ne képzelhették volna ezt az alsó-baranyaiak is. „Buzdító” példa bőven akadt számukra. Ha a legveszélyesebb ellenféllel, az erdélyiekkel nem is bánhatott el ilyképpen Melius, megtette azokkal az antitrinitáriusokkal, akik magában Debrecenben vagy a Habsburg-uralkodó felségterületének északkeleti részén léptek fel.³¹

Hogy a dunántúli Duna-melléken hány református egyházközség volt ez idő tájt, nem tudjuk;³² még kevésbé azt, hogy mennyi volt Baranyában és az ahhoz csatlakozó somogyi részekben (lásd a kálmáncsehi lelkész bírótársként való szereplését). Bármennyi volt is, számuk bizonyosan messze meghaladta az unitáriusokét. Hogyne juthatott volna a nemrég püspökké választott hercegszöllősi lelkész, Veresmarti Illés eszébe, hogy úgy járjon el hitbéli ellenfeleivel szemben, ahogy azt a tiszántúli kánonok tanácsolják! A dunántúli antitrinitáriusok – friss jövevények lévén – még nem ismerhették ki az itteni török hatóságok természetét, még nem tanulhattak meg azokkal együtt élni. S kiszolgáltatottá tette őket az is, hogy messze elszakadtak bázisaiktól, hiszen sem a Duna-Tisza közén, sem a Dunántúl megszállatlan nyugati részén nem akadtak támaszaik. Ha Melius úgy gondolta, hogy joghatósága kiterjed a területén működő antitrinitárius lelkészekre is, még inkább így vélekedhetett Veresmarti.

Azt, hogy Veresmarti a tiszántúli kánonok által javasolt módon lépett fel Alvinczi és Tolnai ellen, már Kanyaró Ferenc is felismerte;³³ nehezen érthető, hogy ezt a megoldási lehetőséget miért nem vizsgálta tovább. Meglehet, azok miatt a megválaszolatlanul maradt kérdések miatt, amelyek mellett mi sem mehetünk el hallgatással. Ha Alvinczi sorsa, mint hisszük nem hitvitán, hanem református zsinaton teljesedett be, kérdés például, hogy Veresmartiéék miért nem terjesztették ki az eljárást valamennyi, Baranyában és Tolnában tevékenykedő antitrinitárius lelkészre, így például a már biztosan itt tartózkodó Jászberényire és Válaszútira. (Ez a kérdés persze akkor is fennállna, ha hitvitáról volna szó,

hiszen aligha hihető, hogy az utóbbiak nem sietnek a veszélyeztetett Alvinczi segítségére.)

Ennek számos, egyebek közt egyházszerkezeti magyarázata is lehet. Közelebbről az, hogy Veresmarti joghatósága Baranya azon részeire – így Pécsre – már nem terjedt ki, ahol a többi unitárius lelkész ténykedett. Felette meggondolkoztató ugyanis, hogy a sokat emlegetett 1588. évi pécsi disputát megelőzően nem Veresmarti vagy valamelyik alárendeltje, hanem Decsi Gáspár tolnai esperes ásta ki a csatabárdot a pécsi unitáriusok ellen, magára a vitára pedig a később alsó-dunamellékinek vagy felső-baranyainak nevezett egyházkerület északi részéből érkezett Skaricza Máté ráckevei esperes állt ki Válaszúttal.

Jelen ismereteink szerint a háromságtagadók dél-dunántúli térnyerése csupán a későbbi alsó-baranyai püspökség egyházmegyéinek – a 17. században pozsegai, mohácsi, pécsi és szigetvári³⁴ – némelyikét, valamint a későbbi alsó-dunamelléki kerület tolnai egyházmegyéjét érintette az éppen csak kiformálódott református szervezeti egységek közül. Ha felvetésünk helytálló, a fentiekből az következne, hogy az említett traktusok a 16. század utolsó harmadában éppúgy különböző egyházkerülethez tartoztak, mint a 17. században, amikor már pontos lelkésznévsorokból tájékozódhatunk az alsó-dunamelléki felépítéséről.³⁵ (Azzal a lényeges különbséggel, hogy ekkor – eltérően a 17. századtól – Pécs környéke is az utóbbi, közelebbiről talán a tolnai traktus része volt.) S következne az is, hogy csupán Alvinczi és Tolnai tartozott Veresmarti *alsó-baranyai* püspök joghatósága alá – a többi baranyai unitárius nem –, s az is hogy rajtuk kívül Alsó-Baranyában nem volt más unitárius lelkész.

Ezt a megoldást azonban alighanem el kell vetnünk. A reformáció-történeti szakirodalomban már régóta tartja magát az a nézet, miszerint 1563 és 1608 – más felfogás szerint: 1572 és 1607 – között a felsorolt református egyházszerkezeti egységek mind egyazon püspök kormányzata alá tartoztak. Vagyis: az alsó-baranyai egyházközségek csak az ún. „tizenöt éves háború” után váltak el a Duna két oldalán északabbra levőktől, és alakultak külön kerületté.³⁶ Az alsó-dunamelléki egyházkerület monográfusa, Földváry László ugyan már csaknem száz esztendővel ezelőtt „tarthatatlannak” minősítette ezt a vélekedést, érvelése azonban – miszerint csupán az esetleges alsó-dunamelléki püspökökre vonatkozó források elveszése kelti azt a benyomást, hogy nem is voltak – nem tűnik meggyőzőnek.³⁷ Véleményével ugyanis szemben áll, hogy az 1576. évi hercegszöllősi kánonokat nemcsak az alsó-baranyai, hanem az északabbra eső dunántúli és duna-tisza-közi egyházközségek lelkipásztorai is aláírták, s az aláírók névjegyzékének egyik változata kifejezetten „pastor Herczeg-Szöllősiensis et superattendens utriusque Baroviae”-nek mondja Veresmarti Illést.³⁸ Ha ez utóbbi közléssel szemben lehetnek is kételyeink, aligha véletlen, hogy az alsó-dunamelléki püspökök sorozatában mutatkozó hiátus Veresmarti püspökségével (1572) kezdődik, s legalábbis annak végéig (1589-ig) tart. Földváry ugyan minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy az Alsó-Dunamelléknek 1592-ben Körvélyesi János ceglédi lelkész volt a püspöke, semmi okunk azonban feltételezni, hogy az ő joghatósága Alsó-Baranyára nem terjedt volna ki.

A kérdésre tehát, hogy Veresmarti miért nem terjesztette ki az eljárást például

Jászberényire és Válaszútira, másutt kell keresnünk a választ. Ezzel az alábbiakban szolgálunk majd.

Mielőtt azonban az olvasóban benyomás támadna, hogy az utóbbit leszámítva minden, a hipotézisünket zavaró mozzanatra sikerült többé-kevésbé posszibilis magyarázatot találnunk, töredelmesen be kell vallanunk, hogy az Alvinczi kivégzésével zárult esemény negyedik – itt eddig még nem hasznosított – forrása, Bornemissza Péter *Ördögi kísértetek*jének egyik epizódja szinte áthághatatlan akadályként tornyosul gondolatmenetünk kiteljesedésének útjában. Bornemissza, akinek ajánlása Detrekő várában, 1579-ben kelt, így emlékezett vissza Alvinczivel történt találkozásra:

„Alvinczi György, Dávid Ferencnek Kolozsvárt oskolamestere, eretnek, ki tagadta az Úr Jézus Krisztusnak örök istenségét, lakék nálam egy-néhány nap, de azkor titkolta magát. Kértem, ha ismeri-e valóban Dávid Ferencet, azt mondá: »Intus et incute, kívül-belül ismerem.« Kértem: »Mit vélsz felőle, amit mond, szíve szerint mondja-é?« – Mondá: »Sőt valamit szájával beszél, titkon mind más szívében.« Mondék: »Léhát te is olyan vagy.« És úgy volt: mert hogy elment tőlem, az hívekre támadott ily nagy kötél [értsd: kötés] alatt, hogy az ki egymást meggyőzi, azt felakasztják. Ő meggyőzetett, és a török felakasztotta. Nem jó játszódni Istennel.»³⁹

Bornemissza előadása szinte szó szerint egybecseng Halasi Bálint alsó-baranyai püspök 1647. évi információjának a helyi hagyományokra hivatkozó értesülésével („capitalis fuit disceptatio et disputatio cum Georgio quodam Alvinczi antitrinitario”). Olyannyira, hogy arra kell gyanakodnunk: alkalmasint maga a laskói „helyi hagyomány is Bornemissza nyomtatásban hozzáférhető elbeszélésében gyökerezik. Alvinczi tehát – sugallja a kiváló evangélikus író – önmaga okozta vesztét, amikor magahittségében olyan feltételekkel *hirdetett* hitvitát, amelyben a vesztes cleve halálra volt ítélve. (A „hívekre támadott” kifejezést nyilván úgy kell érteni, hogy a háromság tanításához hűségeseket – a „hívőket” – provokálta.)

Egy argumentumunk mindazonáltal van a Bornemissza által előadottakkal szemben is. Nevezetesen az, hogy ha Alvinczi maga szabja a hitvita feltételeit és saját csapdájába csve veszti életét, Verermartiek 1575. február 17-i levele ezt aligha mulasztja el a maguk igazolására felelmegetni. Ha nem teszi, úgy valószínűleg nem is voltak ilyen feltételek, sőt hitvita sem. Meglehet, hogy Alvinczi valóban ennyire elbizakodott volt, s valóban tett olyan kijelentéseket, hogy akár halálbüntetés terhe alatt is hajlandó kiállni Veresmarti ellen – alkalmasint ezek híre juthatott el Bornemisszához a Felvidékre –, azt azonban nehezen hisszük, hogy hívei megengedték volna neki, hogy állja a szavát. A hitvitákban mintegy bíróként szereplő közösség – kivált annak vezetése – mindig volt annyira bölcs, hogy az egymásnak szabadult indulatokat az utolsó pillanatban visszafogja.⁴⁰ Erre már csak amiatt is megvolt az oka, mert – mint látni fogjuk – jól tudta, hogy végül is vele fizettetik meg prédikátoraik tetteinek árát. Így aztán továbbra is komoly esélyt adunk annak a lehetőségnek – jóllehet a másik megoldást sem tudjuk véglegesen kizárni –, hogy Alvinczi elvesztéséről nem hitvita, hanem református egyházi szinódus döntött.

Akárhogy is volt, annyi bizonyos, hogy Alvinczivel világi hatóság - Bornemissza szerint: „a török” – végzett. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy ez a tény is szögesen ellentmond feltevéseinknek. Az még csak elképzelhető, hogy valamely, nyilvános hitvitán döntőnként jelenlévő török tisztségviselő⁴¹ – úgymond meg-

győződven az egyik fél igazságáról – a „vesztést” halálra ítélte, hiszen így járt el 1575 elején a budai hitvitán elnöklő Szokollu Musztafa pasa is Veresmartival és egykori „bírótársával” szemben. Az azonban már nehezebben hihető, hogy egy olyan egyházi ítélőszék végrehajtójává szegődött volna, amelynek eljárásánál nem is volt jelen, és így abba nem is folytathott bele. Márpedig a szinódus ilyen lehetett.

Az 1647-ben lejegyzett laskói hagyomány e ponton szembekerülni látszik Bornemissza előadásával. A baranyai mezőváros idős polgárai úgy tájékoztatták Halasit, hogy a török hatóságok hatalmas bírsággal sújtották az alsó-baranyai egyházközségeket Alvinczi kivégzése miatt („propter cuius executionem ab immanissimo Christiani nominis hoste [ez volt a törökök hódoltságban is használatos állandó jelzője] lytrum ingens et gravissimum annuus census toti huic alias etiam afflictissimae provinciae impositus fuit”). Ebből ugyanis a normál logika szerint az következnek, hogy az ítéletet a török engedélye nélkül hajtották végre, amire az – hosszú éveken keresztül mintegy rendes adóként fizetendő – büntetéspénz kiszabásával válaszolt.

A török igazságszolgáltatást ismerve azonban egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy akkor is büntettek, ha maguk hibáztak. Kívált ebben az ügyben, amelyben utóbb – az unitáriusok oldalán – maga a budai pasa is exponálta magát, akinek mint a magyarországi tartomány fejének jogában és módjában állott az alacsonyabb rangú török hatóságok rendelkezéseit felülbírálni. (Gondolhatnánk persze arra is, hogy a laskóiak az 1575. évi budai hitvita után, a Veresmartiék megmenekedéseért lerovandó 3333 aranyforintos váltságdíjat keverték össze az Alvinczi-ügy fejleményeivel, ez azonban – bár nem zárható ki – nem valószínű, hiszen Halasi kifejezetten törökök által szedett sarcról beszél, márpedig az 1575. évi váltságdíjjal nem közvetlenül a törököknek, hanem a pesti magisztrátusnak tartoztak az itteni lelkészek. Ugyanakkor aligha lehet kétséges, hogy az alsó-baranyai református egyházközségeknek ez utóbbihoz is hozzá kellett járulnia, hiszen a távolabbi eklézsiák eléggé szűkmarkúan adakoztak Veresmartiék kiszabadítására; az ország első városai közé számító, – igaz, csak részben református – Kassa például mindössze 10 forintot adott.⁴²

Erősebb ellenérv Bornemisszának a török magisztrátus közreműködésére vonatkozó kategórikus kijelentése ellen, hogy a török hatóságok elsődleges célja – mint mindenütt – a magyarországi hódoltságban is a nyugalom és ezzel együtt az adózóképeség fenntartása volt; ezért mutatkoznak oly toleránsnak az uralmuk alatt élő keresztyén egyházakkal szemben is.⁴³ Mi érdekében állhatott volna beavatkoznia valamelyik török tisztségviselőnek egy, számára érdektelen ügybe, kivált akkor, ha az nem nyilvánosság előtt zajlott, és így nem veszélyeztette a hőn óhajtott közbékét? Persze ha Alvinczi olyan erőszakosan támadó alkat volt, amilyennek Bornemissza lefesti, úgy más a helyzet: egy állandóan vitákat provokáló, szemükben „izgága” lelkész eltávolítása nagyon is beleilleszkedett a megszállók tervébe. Főként, ha az alsó-baranyai református papok kellő mennyiségű ajándékkal súlyosbítva „bizonyították”: nem lesz nyugalom a vidéken, amíg Alvinczi él. A tolnai reformáció történetéből tudjuk, hogy az ellenfelek török segédlettel történő „kiiktatása” nem volt idegen a hódoltsági magyarok gondolkodásától: az ottani katolikusok – sőt először maga az ottani magisztrátus – két ízben is a budai

hatalmasságok megvesztegetésével igyekeztek elérni a közjük férközött lutheránus igehirdetők kiűzését vagy megöletését.⁴⁴

Bármit is sugall e tekintetben az 1647. évi alsó-baranyai információ, aligha lehet kétségünk, hogy – akár volt disputa, akár nem – az ítéletvégrehajtó mindenképpen a török hatóság volt. Ezt igazolja mindaz, amit a 16. századi hódoltság bíraskodási gyakorlatáról tudunk. A területileg illetékes szandzsákbégek olyan éberesen örködték a főbenjáró büntető ügyekben való kizárólagos illetékességük felett, hogy abba nemcsak a magyar hatóságoknak, de még a kádiknak sem engedtek beleszólást.⁴⁵ Megnézhette volna magát az a gyaur rája-testület, amely a bég ezen jogkörébe avatkozni, s azt bitorolni merésze: nemcsak a pénze, hanem a feje bánta volna.

Nagy valószínűséggel „megtippeľhetjük” azt is, hogy Veresmartiéknak melyik szandzsákbég embereit sikerült megnyerniük a nemtelen ügy számára. Mivel Tolnai Lukács Pécselt talált menedéket („Lucas quidem ex urbe Quinque-ecclesiensi eximi non potuit”), a pécsi bég semmiképpen sem vehető „gyanúba”. (Sőt ezen a nyomon alighanem eljutottunk azon kérdés legvalószínűbb magyarázatához is, hogy miért nem nyúlhattak a püspökek a többi unitárius lelkészhez. Nyilvánvalóan azért nem, mert a pécsi bég nem engedte bántani a területén működőket.) Az ügyben említett helységek – Kálmáncschi, Siklós, Hercegszöllös – Veresmarti szolgálati helye – és talán valóban Nagyharsány⁴⁶ mind az időnként Siklóson is székelő szigetvári szandzsákbég felügyelete alá tartoztak.⁴⁷ (Ha vád alá került, Tolnai szolgálati helye is a szigetvári szandzsákbán lehetett, talán éppen ott, ahol reformátusként is dolgozott, vagyis: Laskón.)

Az immár egyre inkább egyházbíróági ítéletnek, semmint hitvitának tetsző esemény időpontjának megragadásához egyetlen támpontunk van: Veresmartiék 1575. február 17-én Pesten kelt levele, amelyből a fenti passzust is idéztük. Akkor már túl voltak a budai hitvitán, amelyet az unitáriusok a budai pasa elnöklése alatt éppen Alvinczi meggyilkolásának megbosszulása végett kényszerítettek rájuk, s amelyet annak rendje-módja szerint el is vesztek. Így aztán kifogásolhatatlannak tűnik az, hogy a szakirodalom 1574 második felére datálta Alvinczi halálát. Persze csak az esetben kifogásolhatatlan, ha az unitáriusoknak *legott az után* sikerült rávenniük a pasát, hogy a természetesen vonakodó Veresmartiékát Budára kényszerítse. (Hogy kényszerrel kellett alkalmaznia, azt Válaszúti műve és Veresmartiék levele egyaránt bizonyítja.)

Válaszúti és Skaricza fentebb már idézett, 1588. augusztus 29-i összeszólalkozásának folytatása azonban egyértelműen arra utal, hogy az ügy ezt megelőzően megjárta magát a Portát is:

„Nekünk, Isten látja, oly okunk volt annak megbüntetésében, hogy hasonló jutalom adatott volna Illyés papnak is az halál szenvedésben, kinck most is bizonyosságára kezemben az hatalmas császárnak tolmácsa levele, melyben arra indított. De én írtam vala, hogy nekünk arra való kívánságunk nem volna. Mert Isten tisztességéért szenvedte, és azért hattuk az bosszúállást úfelségére. Ez én levelem keziben érvén, mikor egy barátunk erről szót szintén az Portán való fődévánban töltt volna, torkában verték és többé említeni nem hagyták: »Nem vagy - úgymond - erre tanított, ihon az atyafiak levele kezünkben bizonyság, hogy nem ű kívánságok«.”⁴⁸

Másutt kitértünk rá, hogy a dunántúli Szentháromság-tagadók bőven találhattak velük egy hiten levő pártfogót a portai adminisztráció renegátjai között,⁴⁹ s így

minden további nélkül hitelt adhatunk Válaszúti közlésének, miszerint maga a Porta is készen állt Veresmartiék megbüntetésére. Ez még a budai hitvita előtt törtenhetett, hiszen a Buda környéki unitáriusok nyilván pontosan azért rendezhették meg azt, hogy „Illyés pap” mégse vihesse el büntetlenül, s egyébként is valószínűtlen, hogy felül akarták volna vizsgáltatni a részükre hajló török főméltóság előbb főbenjáró, majd súlyos pénzbírságra „mérésékelt” ítéletét. Bár az isztambuli utat három hét alatt kényelmesen meg lehetett tenni oda s vissza, mindez hátrébb szorítja – alkalmasint 1574. első felére vagy még korábbra – az esemény feltételezett időpontját. 1572-re azonban, amikor Veresmarti alsó-baranyai püspökké lett és e minőségben először hívhatott zsinatot össze Alvincziék ellen, már aligha.

Mivel az Alvinczi kivégzésének folyományaként elrendelt 1575. eleji budai református-unitárius hitvita rekapitulálásában nem találtunk helyreigazítandót, az olvasót a szakirodalomhoz utalva, ezzel fejtegetéseink végére értünk. Végso soron nem sikerült teljességgel kizárnunk azt a lehetőséget, hogy a szerencsétlen antitritárius térítő – valamikor 1572. és 1575. eleje között, valószínűleg 1574. első felében, esetleg tényleg Nagyharsányban – sorsa valamilyen disputa következtében teljesedett be. Ez esetben csakis az okozhatta vesztét, hogy túlonúl bizakodván a saját képességeiben és igazában, kedvezőtlen körülmények között, kivédhetetlen feltételekkel vállalkozott a megmérkőzésre. (Ez azonban nem magyarázza, hogyan ítélezhettek felette az érdekelt Veresmartiék.)

Sokkalta valószínűbbnek tűnik azonban, hogy ezúttal nem volt semminő hitvita; az alsó-baranyai püspök önhatalmúlag úgy döntött, hogy joghatósága kiterjed az illetékességi területén működő erdélyi „jövevényekre” is, s e nézetének vesztégetéssel sikerült megnyernie – Válaszúti szavaival: „nagy pénzen kezihez vevé” – valamelyik török méltóságot, a jelek szerint a szigetvári béget is.

Erre utal Veresmartiék levelének azon kijelentése, miszerint a püspök „tisztéből” eredően („officio nostro”) s nem pedig a vitában felülkerekedett fél jogán hívta össze a gyülekezetet és ítélezett Alvinczi és Tolnai felett a fenti időpontok valamelyikén. Meglehet, hogy erre valamilyen ürüggyel sikerült becsalogatnia vagy beparancsolnia a gyanútlan Alvinczit; ez esetben Tolnai ezért menekült meg, mert jobban ismervén, mi lakik egykori lelkész társai szívében, nem hajlott sem ígéretekre, sem parancsokra.

A legfontosabb argumentumot a végére hagytuk: ha megkettőzött figyelemmel olvassuk, úgy tűnik, legfontosabb forrásunk, Válaszúti Györgynek az 1588. évi pécsi disputáról készített beszámolója is az utóbbi értelmezést támogatja. Zárószóiban Válaszúti vitabéli ellenfelét, Skaricza Mátét szólítja meg, arra intvén, hogy ugyanolyan higgadtan és méltányosan válaszoljon okfejtésére, miként azt ő is tette:

„Szólok penig főképpen kegyelmednek, Skaricza Máté uram..., hogy Isten segítségéből ellenünk való irásod ezökre rend szörént legyen, azmiképpen látod, hogy az kegyelmed objektumit és argumentumit rönd szörént elöszedögetve és jó lelkiismeretből az feleletökben sziligységöt [szelidségét] küvettem kegyelmednek, és az te kegyelmed feleincz szömélyét semmiben meg nem sértvén, sem valami gyalázattal nem illetvén, noha és ünnekik sok külömb szidalmokat látom írásokban (főképpen Illyés püspöknek, szölösick papjának ellenünk írt könyvébe, kivel nem tartozott volna, mert tudja azt, hogy soha még eddig magát próbálásra és disputálásra nem adta, hogy azal dicseködhethnék. mert meggyözött szentírással, és azért méltók vagyunk arra), ha pedig törté-

net szörént oly szót látsz is írásunkban, melyet nem szeretnél, arról követöm kegyelmedet, megbocsáss, mert tehetségöm szörént egyebet nem szólottam és nem írtam, hanem az igazságot, az mit ismertem egyezni.”⁵⁰

Veresmartinak szánt oldalvágásában – amelyben a dunamelléki püspöknek a beszámolóban többször említett, azóta elveszett vitatiratára utal⁵¹ – Válaszúti tehát egyenest azt állítja, hogy a püspök *eddig még soha nem vállalt hitvitát* az antitrinitáriusokkal szemben, hanem csupán a biztonságos távolból küldözgetett mérgezett nyilakkal – és persze tisztességtelen hatalmi eszközökkel – harcolt ellenük. Ezzel a kijelentésével saját azon passzusával jut látszólag kibékíthetetlen ellentmondásba, miszerint Alvinczi kivégeztetését megelőzően három „közönséges gyűlésen” is összecaptak Veresmartival. Hacsak nem mi értelmezzük félre a pécsi lelkész – nem mindig könnyen követhető – megjegyzéseit, rossz helyre helyezvén a hangsúlyokat!?

A szóban forgó sorokat – „cz ideig valamikor arra ügyekezünk és közönséges gyűlést *indítottunk*, mind Küluidon és kétszer Harsányban Illés püspökkel, sok egyebet benne nem találhattunk az veszedelem cselekedeteinél” – ugyanis hagyományosan úgy szokás megfajítani, hogy ezeket az összejöveteleket meg is tartották, s Veresmarti az azokon elszenvedett vereségek hatására nyúlt az Alvinczire halálos veszedelmet idéző eszközökhöz. A mondat azonban, amelyben a kritikus szavakat kurziváltuk, megenged másféle olvasatot is. Eszerint az antitrinitáriusok csak szerettek volna nyilvánosan megmérkőzni Veresmartival, ő azonban rendszeresen kitért a személyes konfrontáció elől. Vagyis: nem hitviták *után*, azokon feldühödve, hanem *azok helyett* nyúlt a „veszedelem cselekedeteihez”.

JEGYZETEK

1. ZOVÁNYI JENŐ: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette LADÁNYI Sándor. Budapest 1977. 428. és 100.
2. SZÜCS Jenő: Sárospatak reformációjának kezdetei. (*Ráday Gyűjtemény évkönyve* 2/1981/ 7.)
3. SZAKÁLY Ferenc: *Egy hódoltsági polgár, aki beleavatkozott a nagypolitikába. (Nagymarosi majd nagyszombati Trombitás János 1559–1592). Mezőváros és reformáció (Tanulmányok a magyar polgárosulás történetéből)*. Budapest 1995. (Humanizmus és reformáció 23.)
4. Az alábbi jegyzetben idézett forrás szövegében így szerepelnek Veresmarti bírótársai: „Petri Kálmáncheljensis et Nicolai Soklosiensis”, az aláírásban pedig így: „Petrus Mányoki Kálmáncheljensis, Nicolaus Sokliosi Pastor”. Az előző esetben Siklós Miklós lelkész szolgálati helyének – hiszen Péter lelkész is így jelöli a fogalmazó –, az utóbbiban pedig származási helynek tűnik. A kérdést az 1576. évi hercegszöllősi kánonok – amelyeket valószínűleg ő fordított magyarra – sem döntik el, hisz ott is szolgálati hely nélkül említik. RMK I. 136. = RMNy I. 393., vö. MOKOS Gyula: *A hercegszöllősi kánonok*. Budapest 1901. (A magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai) 59. Siklós 1587-ben Nagymaroson volt lelkész, vö. *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album)*, Wittenberg, 1587. Hasonmás kiadás. MTA Irodalomtudományi Intézete Budapest 1987. Közzéteszi KÖSZEGHY Péter, Kísérőtanulmány: SZABÓ András; ebben a kiadványban megjelent latin verse az adat forrása.
5. SZABÓ Károly: Adalék a magyarországi unitáriusok XVI-ik századi történetéhez: (*Keresztény Magvető* 7 /1892/ 250-252.); újranyomtatva: FÖLDVÁRY László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*. I. Budapest 1898. 47-49.
6. „Küluidot” a szakirodalom általában a Duna-túparti Kölyüddel vagy Külöddel (Bodrog m.; ma: Kolut, Jugoszlávia) azonosítja, amely a középkorban fontos átkelőhely volt a Drávaszög (= Alsó-

Baranya) és a Duna-Tisza közt – itt keltek át pl. 1526 nyarán Tömorinak a mohácsi csatába igyekvő csapatai –, s amely már az Árpád-korban kapcsolatokat tartott Baranyával (GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. ...* Budapest 1963. 723. és CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II.* Budapest 1894. [Hunyadiak kora Magyarországon] 204. A környék török adóösszeírásai még nincsenek kiadva; tőle északra csak magyar, tőle délre csak szerb településeket találunk; VASS Előd: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa 1980. [Kalocsai múzeumi dolgozatok 4.], illetve Branislav DJURDJEV – Olga ZIJEVIĆ: Opširni defter Segedinskog sančaka. (*Istorijski institut–Beograd. Mesovite gradje* 17-18 /1988/ 7-57.) Valószínűbb azonban, hogy a helységet nem itt, hanem Baranyában kell keresnünk, ahol az ismeretlen fekvésű Köled falu neve áll a legközelebb az eltorzított írásképhez (TÍMÁR György: *Királyi Sziget [Szigetvár várgazdálkodási iratai, 1546-1565]*. Pécs 1989. [Baranya török kori forrásai I.] 437).

7. 1589-ben hunyt el. ZOVÁNYI J. i.m. 685.
8. VÁLASZÚTI György: *Pécsi disputa*. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta DÁN Róbert. Sajtó alá rendezte NÉMETH S. Katalin. Budapest 1981. (Régi magyar prózai emlékek 8.) 105-106. és 376. Az első megnyilatkozás mellett – talán az egykori másoló, talán a kiadó hibájából – a helyes G. V. monogram helyett M. S. olvasható, mintha az idézeteket Skaricza, nem pedig Válaszúti mondotta volna. A hiba elkövetőjét az vezette félre, hogy a passzust bevezető megszólítás – „Mathe vram” – után a kéziratban felkiáltójel helyett kettőspont áll. Ennek ellenére teljesen egyértelmű, hogy itt Válaszúti szavai következnek.)
9. VÁLASZÚTI Gy. i.m. 73.
10. Fridericus Adolphus LAMPE (DEBRECENI EMBER Pál): *Historica ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Utrecht 1728. 671., magyar fordítása: FÖLDVÁRY L. i.m. I. 168.
11. Az utalás W. J. M. (Vadasi JANKOVICH Miklós) kommentált forrásközlésére vonatkozik: A Socianianusok eredetéről, Magyarországban volt Ecclesiájokról. Különösen-Pécsi Prédicatorjok' Válaszúti Györgynek Kewi Skaricza Máthéval 1588. eszt. tartott Disputatiojáról. (*Tudományos Gyűjtemény* 4/1833/).
12. KANYARÓ Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon (Tekintettel az unitarizmus általános történetére)*. Kolozsvár 1891. 121-122. és 124-125.
13. Vö. legújabban: BENDA Kálmán: Unitáriusok a hódoltság-kori Baranyában. (*Baranya [Történelmi és honismereti folyóirat]* 4/1991/ 87-97.)
14. RMK II. 124. = RMNy I. 278.
15. 1554-ben a törökök 256 állami adó (dzsiszje) fizetésére köteles háztartásfőt írtak össze Laskón. KÁLDY-NAGY Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Budapest 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103.) 114-115.; A mohácsi és a siklósi szandzsák ekkor összeírt több mint ezer helysége közül csupán magában Pécsen regisztráltak ennél némileg több dzsiszje-fizetőt. I.m. 13-14. Itt azonban az unitáriusok megérkezése előtt alighanem a katolikusok lehettek többségben; még az 1580-as években is működött itt plébánosuk, s név szerint ismerünk katolikus polgárt is: VÁLASZÚTI Gy. i.m. 770. 12-13. jegyzet
16. KÁLDY-NAGY Gyula: *Harács-szedők és rájáék (Török világ a XVI. századi Magyarországon)*. Budapest 1970. (Kőrösi Csoma kiskönyvtár 9.) 141-151. és SZAKÁLY Ferenc: A mohácsi csatától a szatmári békekötésig (1526-1711) (*Tolna mezőváros monográfiája*.) Szerkesztette: GLÓSZ József és V. KÁPOLNÁS Mária. Tolna 1992. 105-109. Tolnának a hódoltsági mezővárosok nagyságrendjében elfoglalt helyéről: *Makó története a kezdetektől 1849-ig* Szerkesztette: BLAZOVICH László. Makó 1993. (Makó monográfiája 4.) 209-212.
17. „A többi tovább halad le egészen Szegedig. Itt elbocsátják Jászberényit, Alvinczi Györggyel együtt, hogy a híres reformátornak, Szegedi Kis Istvánnak térítő nyomait tovább is követve, bevigyék az unitarizmust a Dunántúlra is.” KANYARÓ F. i.m. 83-84. 1.; Más vélemény szerint viszont az unitáriusok Székesfehérvár felől hatoltak be a Dél-Dunántúlra. ESZE Tamás: Kolozsvári könyvek Baranyában. (*Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica* 12 /1972/ [Irodalomtörténeti dolgozatok 80.] 138.) (kifejtés és utalás nélkül)
18. ESZE Tamás: A debreceni disputa. (*A második helvét hívallás Magyarországon és Mélius életműve*. Budapest 1967. [Studia et acta ecclesiastica... II.] 457.); Ezzel ESZE Tamás ellentmondásba került saját, az előző jegyzetben idézett tanulmányával is.

19. Ekkortájt legalább három Kozár nevű helység volt Baranyában. (TÍMAR Gy. i.m. 436.), az említett hitvitát ezek valamelyikén rendezhették, ismeretlen időpontban.
20. VÁLASZÚTI Gy. i.m. 72-73.
21. *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Fordította, a bevető tanulmányt írta KOVÁCS József László. A jegyzeteket írta FENYVESI László és KOVÁCS József László. Budapest 1986. (Magyar ritkaságok) 119.
22. BALÁZS László: Laskai Csókás Péter „De homine” című művének előszavából. (*Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. Budapest 1973. [Studia et acta ecclesiastica... III.] 1019.), vö. KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Budapest 1974. (Humanizmus és reformáció 4.) 40.
23. ZOVÁNYI J. i.m. 685.
24. FRICSY Ádám: Egyházmegyénk a török hódoltság alatt. (*A pécsi egyházmegye schematizmusa* 1981. Pécs 1981. 73.)
25. KANYARÓ F. i.m. 83-84., 90-92. és 107.
26. *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek NEMESKÜRTY István munkája. Budapest 1980. (Magyar remekírók). 1078. Nem említi ilyenként GAÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568-1900)*. II. n. 1935. passim (vö. az igazgatók és a tanárok jegyzékével).
27. ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Sajtó alá rendezte LADÁNYI Sándor. Budapest 1977. (Humanizmus és reformáció 6.) 131.
28. Legújabbban: BALÁZS Mihály: A Válaszúti Komédia háttéréhez. (*Klaniczay-émlékkönyv*. Szerkesztette JANKOVICS József. Budapest 1994. 177-205. passim)
29. RMK II. 104. = RMNy I. 226.; KÁDAS Miklós: Méliusz kánonalkotó tevékenysége. (*A második helvét hitvallás* i.m. 415.)
30. RMK III. 631., ismertetése: NAGY Barna: Mikor jelent meg az antitrinitarizmus a Dunamelléken? (Szegedi Kis István szentháromságtagadók elleni vitairatának első kidolgozása). (*Református Egyház* 2/1967/ 12-13.). Meglehet, hogy Bèzenek már az 1567. évi tiszántúli határozatokra is volt hatása. Vö. ZOVÁNYI J.: *A magyarországi protestantizmus* i.m. 17.
31. RÉVÉSZ Imre: Debrecen lelki válsága (1561-1571). (*Századok* 70/1936/ 38-75. és 163-203. = Értekezések a történeti tudományok köréből XXV. passim) SZABÓ András: Egri Lukács megtérése (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon). (*Irodalomtörténeti Közlemények* 88 /1984/ 543-557.)
32. A hercegszöllősi kánonokat félszázan sem írták alá, beleértve a duna-tisza-közieket is. MOKOS Gy. i.m. passim
33. „Az nem látszik valósífnának, hogy az ítélet végrehajtását maga a püspök, vagy valamelyik papja eszközölte volna. Hisz' mint láttuk, a méliusi kánon azt épen nem kívánja; sőt egyenesen megengedi, hogy Servet követői ne a papok által, hanem a világi hatóságok fegyverével végeztessenek ki.” I.m. 124.
34. Halasi idézett, 1647. évi információja szerint: FÖLDVÁRY L. i.m. I. 168.
35. I.m. I. passim
36. ZOVÁNYI J.: *Lexikon* i.m. 19-20. és 193-194., vö. ESZE Tamás: Kolozsvári könyvek i.m. 138.
37. FÖLDVÁRY L.: i.m. I. 84-85.
38. I.m. 64.
39. *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei* i.m. 1078.
40. Vö. ESZE T.: Debreceni hitvita i.m. 451-455. („A nép az antitrinitárius mozgalmakban” c. fejezet); a „pécsi dispután” részt vevő polgárok számtalanszor szoltak közbe mérséklőleg vagy éppen helytelenítőleg, amikor a vita elmérgesedni látszott: vö. DÁN Róbert: A „pécsi disputa”. (*Irodalomtörténeti Közlemények* 80/1976/ = Reneszánsz füzetek 31. 2-5.)
41. Vö. FÖLDVÁRY Antal: *A magyar református egyház és a török uralom*. Budapest 1940. 92-94.
42. RÁTH György: Két kassai plébános a XVI. században, Fröhlich Tamás és Huszár Gál. (*Századok* 29 /1895/ 39.)
43. HEGYI Klára: Megszálló törökök és kisebbségeik. (*História* 13 /1991/ 2-3. szám 12-14.)
44. KATHONA G. i.m. 50. és FÖLDVÁRY L. i.m. I. 164.
45. SCHWÁB Mária: *Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi mezővárosok-*

ban. Budapest 1939. vö. HEGYI Klára megjegyzéseivel: Török közigazgatás és jogszolgáltatás – magyar városi autonómai. (*Történelmi Szemle* 28 /1985/ 227-257.)

46. Nagyharsány – miként Kanyaró véli – valóban náhije-székhely volt: KALDY-NAGY Gy.: *Baranya megye* i.m. 104.
47. DÁVID Géza: Szigetvár 16. századi bégjei. *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből (A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján)*. Szerkesztette SZITA László. Pécs 1993. 162-163. és 180. (A siklósi náhije vitás terület volt a pécsi és a szigetvári bég között.)
48. VÁLASZÚTI Gy. i.m. 106.
49. SZAKÁLY F.: *Egy hódoltsági polgár* i.m.
50. VÁLASZÚTI Gy. i.m. 764-765.
51. I.m. 107., vö. 771. 26. jegyzet.

„HA KÉRDI ISTEN, KÁTHAY, TETŐLED”

*Pázmány vitairata Bocskai haláláról**

1. Az álkonfesszió

„Én, Káthay Mihály, őfelsége Bocskai István fejedelem kancellárja, örök tanulságul az egész világnak a következőket vallom: gyermekségemtől fogva áthatottak a szent tudományok, s gyakorlott voltam a beszéd és az írás művészetében. Így életem virágában a kancellárságig vittem. Ám ennél is nagyobbra tört a lelkem, s boszorkányságoktól vezettetve az ördögnek és Lucifer fejedelemnek adtam magam Sardanapal, Bacchus és Venus társául. Elhivatott epicureusként élveztem gyönyörűségeiket, elfeledkezve a világ teremtető Istenéről. Áthágtam Isten parancsait, s hogy mind több és több kincset gyűjtsek, vallásomat megtagadtam, hazám és családom jó hírvének örök kárára. Méregkeverő lettem, eladtam az embert és az urat, a felséges Bocskai fejedelmet. Azt, aki hatalmas kegyelméből minden jóval táplált, méreggel öltem meg. Utolsó bűnösnek vallom magam, s emlékezem a Szentírás szavaira, miszerint mindenki, aki magasabbra tör annál, amint azt Isten rendelte, Júdás sorsára jut, aki felfuvalkodottságában Lucifernek adta magát, megtagadva a jóságos Istent, s gaztette örökkévaló példa az egész világ számára. Visszhangozza a Föld minden épülete az én vallomásomat, s tudja meg mindenki, hogy amit tettem, magamért tettem, s igaz és bölcs ítélettel fekszem most darabokra vagdalva Kassa városának piacán.”¹

Ez áll a „lator Káthay Mihály kancellár” úgynevezett *Confessiójában*, mely bekerült az 1607-es velencei követjelentések közé a Bocskai temetéséről szóló beszámolóval együtt. Arra, hogy miért juttatták el Velencébe a Bocskait magasztaló és a katolikus Káthayt becsmérő iratokat, akad felelet. A pápa épp ekkor háborúra készült az excommunicációval sújtott köztársasággal, s a velenceiek, még korábban, azért dolgoztak a bécsi béke ellen, hogy a császár ne avatkozhasson be a köztársaság és a pápa közt készülő összecsapásba.²

A *halott* kancellár szájába adott vallomástétel publikálatlan ugyan, mégis ismerősen cseng, hiszen szó szerinti latin megfelelője „a fejedelemnek megétetőjéről” szóló magyar gúnyverseknek, melyeket szélében-hosszában terjesztettek 1607 elején: „Én, Káthay Mihály, velágnak nagy példa, / Az Epicurusnak voltam tanítója, / Bacusnak, Venusnak, Voluptasnak fia, / Sardanapalusnak követője, társa” stb.³ Hasonlóan a latin *Confessióhoz*, ezek a versek is az álkonfesszió vagy az álepitáfium műfajában íródtak, a meghalt Káthay hangján szólalnak meg, árulónak, gyilkosnak, méregkeverőnek nevezve a kancellárt, kitérve Júdás példájára is. A méregkeverést és az árulást valamiképpen a tanultság, a humanista műveltség folyamányaként pertraktálják ezek a versezetek, bőséggel bele-

* (Előadás 1991. október 24-én a Ráday Gyűjtemény egyháztörténeti munkaközösségében)

keverve az ügybe Káthay „pápista” hitét is: „Még az nagy Pluto is fél álnokságomtól, / Látván tudományom olasz praktikákból, / Én álnokságomtól mérgös italomtól, / Tanítvány mört vagyok pápa kölykeitől”,⁴ azaz a jezsuitáktól. Megfelel a Velencéből származó *Confessio* a magyar változatoknak a vallásváltoztatás kérdésében is. A versek nemcsak a „pápista” indíttatásokat taglalják, hanem conversiót emlegetnek: „Mulandó jószágért hitöm megtagadtam.”⁵ Ez valóban megtörtént, hisz a kolozsvári jezsuita évkönyvbe 1605-ben bejegyezték, hogy Káthay feleségével, Homonnay Drugeth Annával együtt a Jézus-társaság befolyása alatt mintegy két évvel korábban áttért a katolikus hitre.⁶ A „hittagadó” jelző persze keményebben hangzik, mint az egyszerű „pápista”, mégis elégtelen ahhoz, hogy mintegy bizonyítékkul szolgáljon a legsúlyosabb vádakhoz. Bocskainak más buzgó katolikus hívei is voltak, például Czobor Mihály vagy a kállói kapitányságban Káthayt követő Rákóczi Lajos, akit protestáns hajdúi vakon követtek mindenben, még Bocskai ellen is.⁷

Másfelől igazán léteztek a Habsburg oldalon olyan cselszövések, „praktikák”, melyekbe a pápai nuncius alaposan belekeveredett. Ilyen volt az 1608. május 8-án leleplezett lőpor-összeesküvés. Bocskait az országgyűlési rendekkel együtt a kassai német puskaporcsinálók kívánták a levegőbe röpíteni. A nuncius május 15-i jelentésében olvasható: „Breuner marsall bizalmasan figyelmeztetett, hogy ha egy praktika sikerül, Bocskai hamarosan meghal.”⁸ Figyelmet érdemel, hogy ez a jelentés a lőpor-összeesküvés lelepleződése után kelt, tehát folyamatos merénylet-kísérletekre gyanakodhatunk. Még érdekesebb, hogy a nuncius a Káthay-ügyet sem hagyja kommentár nélkül. 1606. szeptember 23-i jelentésében, nem sokkal a kancellár letartóztatása után írja Rómának: „Biztos, hogy Bocskai nem él már sokáig, mert a titkára megmérgezte. Túl jó vég ez egy ilyen gonosz embernek!”⁹

A Habsburg-udvarban többféle tervet is forraltak Bocskai elveszejtésére, s ez a fejedelem előtt sem maradt rejtve. A lőpor-affér kitudódása után panaszkodott Illésházynek, hogy míg az ellenfél az alkudozások során az időt húzza, „az alatt mindenféle praktikákkal mind alattunk és birodalmunkban levő helyek s emberek által, mind a töröknél... szüntelen ártalmunkra ügyködnek, és ha az alkalmatosság hozzá bocsná, igen heven akarnák az forrót alánk önteni.”¹⁰ Ezt támasztja alá elfogott követének, Bocatius Jánosnak a vallomása is, aki persze életét mentve, vallatói szája ízének megfelelően mondta azt, hogy „Bocskai gyakran leissza magát, combjaiban régi baja van, egyik medikusától, egy sziléziaitól [a lausitzi származású Bocatius földijétől – Á. P.] – hallottam, hogy könnyen lehetne rajta segíteni. Ha most meghalna, sok remény lenne arra, hogy fogadott fia, Hommonai Bálint..., miként Báthory Gábor... is, könnyen engedelmességre bírható volna.”¹¹

A béke királypárti ellenfelei azért próbálták siettetni Bocskai halálát, hogy a fejedelem véletlenül se hagyhasson maga után vér szerinti fiúörökös, s így a király mielőbb érvényt szerezhessen a magyar korona Erdélyre vonatkozó háramlási jogának.¹² Elérték-e ezek az udvari „praktikák” Káthayig? Aligha tudnánk erre kielégítő választ adni. Annyi elmondható, hogy maga Bocskai és a kortársak többsége hitelt adott a vádagnak, az is igaz viszont, amit Istvánffy állít, hogy „amiképpen ő [Káthay] ezt mindig tagadta, éppúgy kétségtelen bizonyítékokkal sohasem lehetett rábizonyítani gonosztettét”.¹³ Azok a konfessziók, melyek akár magyarul, akár

latinul, akár versben, akár prózában úgymond Káthay vallomását tartalmazzák, függetlenül attól, hogy mennyi a valóságértékük, gyalázkodó propagandaművek.

2. Egy „libellus famosus” 1613-ból

A Káthay-ügy visszhangja, a fejedelem megétetőjéről szóló história 1607 után is sokáig megmaradt mind az erdélyiek, mind a magyarországiak fülében. Gondoskodtak róla a történetírók, akik hol némi kétkedéssel, mint Hídvégi Mikó Ferenc,¹⁴ hol szent meggyőződéssel ismételték ugyanazon vádakát, így Szepesi Lackó Máté,¹⁵ Bojti Veres Gáspár,¹⁶ Hain Gáspár¹⁷ és Kemény János¹⁸ fejedelem is. De nem tűnt el Káthay neve az erdélyi politikai gúnyversekből sem. A *Ha kérdi Isten, Kátay te tőled* kezdetű ének első sora kedvelt nótajelzéssé lett a XVII. században, bejegyzik a *Vasady-kódex*be, Kolosi Török István is nótajelzésként említi, Tatrosy György pedig még 1640-ben is hosszabban idézi a verset, melyet „epitaphium”-nak nevez¹⁹. A Káthay-„ballada” széténeklése a XVIII. századig követhető nyomon, Huszti Andrásig²⁰, aki újrakölti az „epitáfium”-ot, ugyanúgy, ahogy Gyulai L. Gábor (1766) és Habokai Márton (1795) írnak hosszú parafrázist Rimay Bocskai-sírverséből²¹, mely szintén kitér a mérgeztetés históriájára.²²

A XVII. század elején több olyan politikai tárgyú éneket kinyomtattak, amelynek ma már egyetlen példánya sem ismeretes. Ilyen pl. a *Conspiratio Kendiana*²³ is. De ilyen volt az a többek között Káthayról szóló „libellus famosus” is, amelyet csak Pázmány Péter válaszából rekonstruálhatunk. Ez a választétel, s vele az eltűnt „libellus” is, ezidáig, úgy tűnik, elkerülte az irodalomtörténészek figyelmét. Nem szerepel az elveszett nyomtatványok említéseit tartalmazó RMNy-gyűjtésben, s kéziratának sincs nyoma az RMKT XVII. századi sorozatához Stoll Bélánál készülő *Pótkötet* anyagában sem.

Pedig ez a Pázmány-vitairat ott van a *Kalauz* 1613-as első kiadásának utolsó lapjain.²⁴ Hogy mégsem ismerjük, arra magyarázatul szolgálhat a *Kalauz* meglehetősen bonyolult szerkezete és a mű kiadástörténete. Ez a szóban forgó írás ugyanis a könyv egyik appendixének az appendixeként jelent meg. A *Logi alogi* c. mű függetlenségéről van szó. A *Logi alogi* egy évvel korábban ugyan már megjelent Joannes Jemicus álnév alatt, ám ekkor még nem tartalmazta az appendixet²⁵, a *Kalauz* 1613 utáni kiadásából pedig egészében kimaradt. A Pázmány-*Opera Omnia* készítésekor a *Logi aloginál* az 1612-es *editio princeps*et vették figyelembe, így az appendixet ekkor is elhagyták²⁶, tehát csak az 1613-as első és egyben utolsó kiadásból ismerhetjük. A vitairat a következő címet viseli: *Appendix, in qua, anonimi syco-phantaie glomeratae criminationes infabre commissae fabellae, in Pontificem Max. e triviis compotabilibus mutuatae, ac rythmis Pannonicis cantitatae; jugulantur* (Függelék, melyben megsemmisítjük egy névtelen cselszövő ügyetlenül összetákoltt kocsmai magyar ritmusban énekelgetett meséit és rágalmait a pápa ellen).

Pázmány a tőle megszokott módon tételről tételre haladva cáfolja ellenfelének állításait, bőven idéz a megsemmisítésre kerülő szövegből, sajnálatunkra, latinra fordítva a „kocsmai” cantilenát, de így is részletesen megismerhetjük annak tartalmát. Pázmány elmondja, hogy a cantilena „ebben az évben” jelent meg, s

hogy ez csakis 1613 lehet, az kiderül a vers egyik állításából, miszerint a pápa volt az értelmi szerzője annak, hogy húsz esztendővel azelőtt a törökökkel kötött békét felrúgták, csakis azért, hogy a protestánsokat legyőzhessék. A látszólag a török ellen küldött hadakat valójában a protestánsok megsemmisítésére toborozták. Ez az utalás egyértelműen 1593-ra, a tizenöt éves háború kezdetére vonatkozik. – Valamennyi római pápa méregkeverő, mondja a cantilena anoním szerzője, s Bocskai Istvánt, Magyarország királyát (így nevezi őt az ének) a pápa kezdeményezésére Káthay Mihály mérgezte meg, aki Kálvin táborából tért át a pápa hűségére. A „libellus” arra a következtetésre jut, hogy katolikusoknak nem szabad részt adni a közhivatalokból, mert Bocskait is azért fosztották meg királyságától és életétől, mert egy katolikust tett meg tanácsosává és avatott be a titkaiba. Ez a summája tehát az egy quaterniányi könyvecskének, melyben száz hazugságot sikerül Pázmánynak megszámálnia, ő azonban csak hármat tart cáfolatra érdemesnek ezek közül. 1. A cantilena kezdetén olvasható, hogy a római pápa üveggyöngyökkel borított lábát csókra nyújtja híveinek, s koronázáskor a császárok és királyok nyakára tapos. 2. A pápák az engedetlen fejedelmek életét méreggel oltották ki. VIII. Kelemen például egy szerzetessel mérgezett ostyát adatott be VI. Henriknek. 3. A bűnbocsánat sok pénzbe kerül. Azért őrzi a pápa a Krisztushoz vezető utat, hogy az neki jövedelmezzen.

Külön fejezetet szentel Pázmány a cantilena azon „hazugságainak”, melyek a pápai zsinatokkal kapcsolatosak. A cantilena szerint a pápa célja a zsinattal az volt, hogy a hívek kezéből kivegye a Bibliát, azért tartja tudatlanságban őket, hogy biztosíthassa hatalmát. Az egész török elleni háború arra volt jó csupán, hogy a pápa a magyarokat visszakényszerítse a saját szolgálatára. – Ezt követi az utolsó fejezet, mely a Bocskai halála körüli hazugságokkal foglalkozik.

Így beszél erről a névtelen versszerző: „Miután Bocskai isteni intésre Magyarország királya lett, emberi erőre kezdett támaszkodni, nem bízván istenben; tanácsába fogadta Káthay Mihályt, aki megtagadta Krisztust, s pápista lett. Az ő segítségét használta fel a pápa, mérget nyújtott Bocskainak s megölte. Feljelentést tett egy Káthay szolgálatában álló fiú, s emiatt a király halála után darabokra szabdalták Káthayt.” Pázmány arra is figyelmes lesz, hogy az ének végkövetkeztetése, vagyis, hogy „a pápista tanácsosok és urak veszedelmünkre és végzetünkre vannak”, a versfőkébe is be van illesztve, s az akrosztichon csatakürtként inti a nemceseket: „Figyeljete, rájuk ügyeljete!” – vagyis a katolikus tanácsosokra.

Bár ez a Pázmány által ostromozott cantilena ismeretlen, egyes elemei feltűnnek abban a három 1611-es históriás énekben, melyek Forgách Zsigmond Báthory Gábor ellen indított hadjárata idején, 1611 nyarán keletkeztek.²⁷ Ezek a propagandisztikus céllal megírt versek az „álthatatlan” hajdúság érzelmeire kívántak hatni, sőt belőlük a protestáns radikalizmus; monomániás fanatizmussal fordulnak a pápa ellen, aki mindig kezdeményezője volt a törökkel kötött béke föl-rúgásának, már I. Ulászló alatt is: „Pápa volt itt author az frigy megszegésben”. Feltűnik a pápának adott lábcsök-jelenet is: „Mikor Rómában Mátyás herceg vala, / Az pápa előtt híven udvarlana, / Az bal lábának sok csököket adna”. S nem hiányzik a Káthay példájával való fenyegetőzés sem. Forgách Zsigmondnak, „pápa lovának kegelytartójának” címezik e nem épp jóindulatú üzenetet: „Jobb volna

neki napfént nem látnia, / Káthay Mihály után itatnia, / Hadd kiáltnának mindket-
ten pokolban, / Az Levita ördögnek tanácsában”.²⁸ A Pázmánytól ízekre szedett
cantilena alighanem hasonló hajdúprédikatori hangnemben íródott. Mégsem mu-
száj prédikátort sejtenuk a szerzőben, valószínűbb, hogy olyan világi értelmiségi
írta, akinek álláspontja a hajdúprédikátorokéhoz hasonlított. Ilyen szerző volt a
három évvel korábbi Kendi-éneket író Debreczeni S. János – miként Keserű Bá-
lint kimutatta.²⁹ A „libellus famosus” tehát beilleszthető a kor politikai költésze-
tének egy körülhatárolt verscsoportjába, ám rendelkezik egyedi sajátosságokkal is:
Különös figyelmet érdemel a Habsburg-ellenes antikatolicizmus alátámasztásául
fölrajzolt torz, de egyedülállóan részletes történelmi tabló. 1613-ban ez azonban
már nem a Habsburgok szövetségére állt Báthory Gábor, hanem a „törökös” poli-
tika folytatója, Bethlen Gábor politikáját népszerűsíthette, vagy csupán irtózva ri-
ogatta Báthoryt, álljon el a „pávistákkal” kötendő frigtől.

3. Pázmány Péter felelete a „libellus famosus”-ra

Pázmány mindenesetre úgy tartja, hogy a névtelen szerző csakis egy csalfa
szavú, udvaribolond prédikátor lehet, aki cantilenájával a pápa jó hírnevét kí-
vánja bemocskolni. Igazságai látszatigazságok, melyek arra valók, hogy az egy-
szerű emberek fülét a pápa és a katolikusok gyűlöletével betömjék. A három
hazugságra így válaszol: 1. Ami a lábcsókot és a fejedelmek nyakának megtapo-
sását illeti, ez szemenszedett hazugság, melynek nyoma sincs sem a Rituáléban,
sem a történelemkönyvekben. 2. A prédikátor ráadásul összekeveri V. Kelemen
avignoni pápát VIII. Kelemennel, s VII. Henriket VI. Henrikkel, mikor a mér-
gezett ostyáról szól, ám nem a pápa küldte azt az ostyát, hanem egy csaló. – Te-
gyük hozzá Pázmány cáfolatához, hogy az 1313-ban elhunyt VII. (Luxemburg)
Henrik, Dante császára, feltehetőleg mocsárlázban halt meg, s a mérgezett os-
tyáról szóló vádak a dominikánus gyóntató ellen aplatannak bizonyultak; sem
a császár fia, sem maga Dante nem hitt a mérgeztetés vádjának.³⁰ – Pázmány,
hogy a kálvinisták vádjait saját írásaiból cáfolja, Bornemisza Péter *Ördögi kí-
sértetekjéből* idézi azt a passzust, miszerint „János Deák prédikátor Losonczy
Antalt megölte asszonyával, és ő maga lakott vele”.³¹ 3. Pázmány ezután a tri-
denti zsinati határozatokból mutatja ki, hogy a bűnbocsánat igenis ingyenes. –
A török kérdésben úgy kíván visszavágni, hogy teljes terjedelmében idézi a ma-
gyarországi rendek 1596. március 12-én kelt levelét a pápához, melyet mind a
lutheránus, mind a kálvinista országnagyok aláírtak. Ezután tér rá a Bocskai ha-
lála körüli hazugságok visszautasítására: „A hazugságok számára csak hazugsá-
gokon át vezet biztos út. Ezért, homlokát megvakarván a prédikátor, határozot-
tan rálépett a megkezdett útra, vaskos hazugságait hazugságokkal tetézve. Ám
te, prédikátor, nem tudod, hogy a hazugságokat nehezebb beboronálni, mint el-
vetni?” „Káthayról nincs mit mondanom. Vajon valóban megtagadta-e a hitet,
avagy – ahogy hírlik – az olvasót, amit Káthay felháborodásában odacsapott, a
prédikátor magához vette, és a nép előtt dicsekedve mutogatta.

Azt mondom: hazudik a verselő prédikátor, mikor a pápától olyan vad és em-

bertelen gaztettet feltételez. Törvényszéket állítok neked, s ha a pert elveszted, a vaktában koholt rágalmat a fővesztés mossza le.

Bocskai halálának oka mindenki előtt ismert: mértéktelen bormámor, az Erdélyből hozott leány szerelme és a szabados, szétfolyó élet. Miután ezek vízkórságot eredményeztek, lassanként elsorvadt Magyarország gazdagságának eme örvénye és veszedelme.”

„Ellenben Káthay szolgálégénye előadta, hogy a király méreggel tétetett el láb alól [– így a cantilena –]. Te ócska ökör, miért hallgatod el a gyerek nevét, hogy megtudhassuk, vajon igazat beszélsz-e? Miért nem adod ki a szemérmetlen szolgálat bérét? Ki hinné, hogy annyira bomlott eszű volt Káthay, hogy a titkot a gyerekre bízta? Ám legyen, nevezze a gyerek méregkeverőnek Káthayt; ki állította azt, hogy a pápának van elkötelezve, s emiatt követte el a gaztettet? Beszéltek róla, mondogatták különfélék [– írod. –]. Válaszolj, te igazság gyilkosa, ki az? végül is mit mondanak? talán, hogy az ég fejjel előre leszakad? Vajon igaz minden úgy, ahogy a hírhordók fecsegik? Elegendő egyetlen gyerek testimoniuma ahhoz, hogy Káthay a legszörnyűbb módon végezze? minden jogi formula mellőzésével? ő, akit nem is vádoltak, meg sem hallgattak, nem bizonyítottat be, hogy vádlott, ha ugyan vádlott? Hagyjuk el, ám elegendő-e ez a testimonium ahhoz, hogy Krisztus után a legfőbb pástort befeketítse? Hát nem tudod, prédikátor, hogy egy tanú nem tanú? De hogy erősebben szorongassalak, ha maradt még benned valami szeméremérzet, tisztesség, valamiféle istenfélelem, mondd, prédikátor, egy ilyen súlyos esetben a távollévő ellen, a pápa ellen hitelt adsz? A főpástort méregcsinálónak, sőt méregkeverőnek nyilvánítod? Nem tudod, te korbácsütlegekre érdemesült rágalmazó, hogy a fejedelmi férfiakkal kapcsolatos gaztett sokkal több, nyilvánvalóbb bizonyítást követel, mint amennyit közönséges plebejusi esetekben megkövetelnek? Több, Bocskainál tehetősebb fejedelem létezik, aki a római széktől elpártolt, a mai napig mégsem panaszkodik egyikük sem, hogy a pápa méreggel fenyegette volna őket. Egyedül Magyarországon, egyedül Bocskai ellen készült volna erre a főpásztor, amiről máshol még kísérletképpen sem hallottak?

Amikor e névtelen szemfényvesztő felkelti az előkelők belső gyűlölségeit, felszítja a már-már elaltatott tüzeket, s egyetemlegesen háborgatja a katolikus tanácsosokat, azt teszi csupán, ami a prédikátorok szokása, akik társaknak és felbujtóknak bizonyultak, akár Nagy Andrásnak, akár Bocskainak volt erre szüksége. Tudják jól azonban a prédikátorok, hogy Luther és Kálvin születése előtt Magyarországon katolikus szenátorok voltak, akik szerencsével szolgálták a hazát, nem csupán Magyarországnak ezt a hamuvá lett csücskét. Nagyobb egyetértéssel mentek a köz- és magánélet dolgai. Nem volt Magyarország akkoriban olyan, miként ma, olyan, mint egy csúcsát veszített hegy, megfosztva majd minden reménytől.

Hozzátk fordul már beszédem, Pannónia előkelői! Meguntam már ugyanis ezt a prédikátort, aki az igazságot így meggyalázza, tovább pofozni. A legédesebb haza iránti közös szeretetből kérlek tehát titeket és könyörgök, hogy ne viseljétek el ily hallatlan meggondolatlansággal, hogy a pápa, a császár és más fejedelmek hírért-nevét királyságokban szétszabdadják. Emlékeznetek illik arra, hogy a törökkel kötött béke bizonytalan, és ha a hírek nem csalnak, akkor ez csak addig fog tartani, amíg a belső és külső háborúktól gátolt török színlelni kényszerül.

Őseink is gyakran kötöttek békét, a török pedig mindig megújította a háborút, mikor úgy vélte, hogy eljött az ideje. Arról, hogy nemsokára ezután is ez fog történni, mindezek bizonyára meggyőzhetnek titeket. Vigyázzatok, hogy a legnemesebb nemzetek jóindulatát nehegy elidegenítsétek magatoktól, nehegy elzárjátok a bejárást ezen nemzetek kedvezésének és jóakarátának forrásaihoz néhány szószátyár bajkeverő meggondolatlansága miatt, mert ezekre a forrásokra szinte biztos, hogy rászorultok.”

Pázmány feleletének olvastán több kérdés is fölmerül. Vajon mi készítette a lendő kardinálist arra, hogy ilyen részletességgel boncolgasson egy hét évvel korábbi esetet? Tartalmaz-e a vitairat ismeretlen adatokat a Káthay-kérdés vonatkozásában? Hitt-e igazán Pázmány Káthay ártatlanságában?

Kassa városára, korábbi küldetésének színhelyére, a nagytemplom sorsára, a bécsi béke vallási cikkelye körüli vitákra Pázmány mindig nagy figyelmet fordított, még akkor is, ha történetesen 1607. januárjában Grazban tartózkodott. A Bocskai körüli polémiákba sem itt kapcsolódott be először.

Az *Öt szép levél*ben már foglalkozott egy „felföldi kálvinisták” által írt „rossz Apológiácskával”³², mely 1606-ban jelent meg Bártfán, s mely a Bocskai arianus (antitrinitárius) voltát bizonygató híreszteléseket utasította vissza. Nem tudhatta azonban azt, amit Bocatius János *Olympias carcerariájának* ismeretében mi már tudunk, hogy az *Apológiát* II. Rudolfnak a mainzi püspökhöz írt levele cáfolatául szánták.³³ Bocskai többek közt azzal a megbízatással küldte Bocatius Jánost a Német Birodalomba, hogy tisztázza őt az arianizmus vádjá alól. Bocatius közvetlenül lefogatása előtt írt is egy apológiát, ez azonban elveszett. A két hasonló tárgyú apológia közötti kapcsolat még tisztázásra vár.³⁴

A vallási cikkely és a kassai katolikusok ügyében éppen az 1613-as országgyűlésen rohant egymásnak Pázmány és Alvinczi, bőven akad tehát ok arra, hogy Pázmány emlékezetébe idézze az egykori kassai véres eseményt.³⁵

Káthaytól a vitairat új tényeket nem közöl. Rávilágít azonban néhány homályos epizódra. Elsősorban arra a bizonyos rózsafüzér-jelenetre, melyet Alvinczi produkált. Hogy ez valóban lezajlott, arra Péchi Simon 1606. október 12-i levele a bizonyág: „Káthay Mihály abjurálta ismét az pápista hűtöt, az elmúlt vasárnapon Péter uram kiprédikállotta az nagytemplomban, és az olvasóját is fölmutatta” – írja Péchi Nyáry Pálnak.³⁶ Világos tehát, hogy a Káthay-ügy Kassán a szeptember eleji letartóztatást követően igen nagy publicitást kapott, s a hangulatkeltésben, Káthay befeketítésében Alvinczi is szerepet vállalt. Az olvasó eldobásának, a kálvinizmusra való visszatérésnek hangsúlyozása nyilván azért volt fontos, hogy Káthayt notórius hittagadóként lehessen megbélyegezni, amint ezt az álkonfessziók meg is teszik.

A Káthay szolgalegényének vallatásáról kapott Pázmány-információk megerősíteni látszanak Szepsi Lackó Máté beszámolóját a Káthay felkoncolását megelőző napokról. Káthay titkon leveleket írt a császárhoz Bocskai halála után kiszabadulása érdekében, s ezt a szolgáját bízta meg a kézbesítésükkel. A legény éjjel még a Malom utcában lakó „madaránál” hált, aki kiszedte belőle küldetésének titkát. E „Delila” házához persze más „hősek” is jártak, akik Nyáry Pál szolgálatában álltak. Jelentvén Nyárynak a dolgot, a legényt Jászón megfogták, s őt Kassára vissza-

hozva a leveleket felbontották, „honnan az urak sok titkokat megértene” – így Szepsi Lackó.³⁷

Szembetűnik Pázmány Káthayval kapcsolatban tanúsított visszafogottsága. „De Kathay nihil habeo dicere” – így kezdi, s nem próbál vértanút csinálni a szerencsétlen kancellárból. Ez egybevág a jezsuita körökben elterjedt nézetekkel. A krakkói jezsuita évkönyv szerint Bocskai vagy méreg által vagy valami betegségben halt meg, mindenesetre örvendetes az „impius Calvinista et catholicorum persecutor” pusztulása.³⁸ Pázmány felfogásához Giovanni Argentié áll a legközelebb, aki szerint Bocskai „a suis uti ferebatur, veneno sublatu, vel certe, ut alii dicebant, vino et venere confectus”.³⁹ Ennek megfelelően Pázmány megmarad a kérdés szigorú jogi felfogása mellett, elítélve a tárgyalás elmaradását, az embertelen és jogtalan lincselést. Ha tehetné, nem mulasztaná el, hogy Káthayból katolikus mártírt csináljon, mégsem teszi. Vajon miért?

4. Néhány történeti tanulság

A Bocskai-felkelés és a békealkudozások politikai zűrzavarában nem volt nehéz megbotlani, bár pusztán egy ilyen hiba kevés lett volna Bocskai előtt, hogy Káthayt „az mi mostani nyavalyánknak... fő authorának” tartsa.⁴⁰ Mik lehettek azok a bizonyítékok, „ártalmas kötések és praestigiumok”⁴¹, azaz boszorkányságok, amik tudomására jutottak? Ez csak sejthető, de bizonyosan nem tudható. Káthayról mindenesetre már korán lábra kaptak bizonyos híresztelések, hogy a politikában a maga útjait járja, s felajánlkozik a Habsburg ellenfélnek. A császári börtönben raboskodó Bocatius János, aki láthatólag nem tudott Káthay elfogatásáról, azt vallotta, hogy „Káthay Mihály, Bocskai kancellárja is nyilatkozott, és titokban arra kért engem, hogy a német fejedelmeknek és választófejedelmeknek őt elsőnek ajánljam mint hűséges alattvalót. A kassaiakkal rosszul áll a dolga, nagyon és drágán elzalogosodott, ma vagy holnap, amikor nekik alkalmas, hátrányos lehet a számukra, ezért és más okból; nevezetesen nem engedélyeztek számára katolikus papot, bár ők [értsd: a kálvinisták] saját maguknak és másoknak is kívánják a szabadságot.”⁴² Ez a vallomás azonban semmit sem bizonyít, sem árulásra, sem mérgezésre nem ad gyanút, csak holmi helyezkedésről árulkodik. S ugyanígy nincs konkrét bizonyíték a lőpor-merényletben való részességére, Rákóczi Lajos akciójához vagy Rácz György felkeléséhez sem vezetnek kimutatható szálak Káthaytól.⁴³ Csak egy dolog látszik biztosnak: aktív levelezésben állt a legkülönbözőbb politikai csoportokkal, így a protestánsok gyűlölt ellenfelével, Szuhay püspökkel is, akinél Illésházy egy Káthay-levelet látott.⁴⁴ Káthay félreállítását sokaknak érdekében állhatott, így Illésházynek is, de másoknak is. Erre azonban aligha adott okot a kancellár pártállása, mások is voltak hozzá hasonló nézetek a béke vagy a trónutódlás dolgában. Illésházy egyáltalán nem is hitt az „étetésben”, bizalmasa, Rimay viszont meg volt győződve róla. Kettejük levelezése ebben a kérdésben tehát nem konspiratív természetű.⁴⁵ Káthay letartóztatását maga Bocskai kezdeményezte. Tudjuk, hogy kémeket tartott Prágában és Bécsben, csakis ezek útján juthatott arra a meggyőződésre, hogy kancellárja áruló és mé-

regkeverő.⁴⁶ Szeptemberi elhatározása végleges volt, nem kívánta az esetet titkolni: „tudjuk, az ő fogságának híre megyen” – írja.⁴⁷

Bocskainak határozott szándéka volt pert indítani. „Káthay Mihály mind Káthay Jánossal egyetömbben erős fogságban vannak, úgy hirdetik, hogy a fejedelmet meg akarták étetni. Immár nem tudom, ha igaz. Urunk az országgal láttat törvényt reá” – írja Perényi Ferenc Thurzó Györgynek 1606. szeptember 16-án.⁴⁸ Aligha tartható tehát az a nézet, miszerint „Bocskai csupán ideiglenesen tette félre Káthayt, és erdélyi fejedelemként továbbra is támaszkodni kívánt rá”.⁴⁹ A Káthay-perre azonban sem a fejedelem halála előtt, sem azután nem került sor. Hogy miért, azt csupán találgathatjuk.

Ehelyett azonban vessünk egy pillantást két különös erdélyi nemesúrra, Káthay régebbi barátaira, Sennyei Pongrácra és Kornis Boldizsárra.

Mindazokat a bizonyítékokat, amiket Káthay ellen hiába keresünk, az ő rovásukon megtaláljuk. Csakhogy ők nem voltak Bocskai belső bizalmasai, sőt leggyűlöltebb ellenségeinek számítottak.

Ők voltak a Bocskai-felkelés legfőbb erdélyi kárvallottjai, s birtokaik visszaszerzésére, valamint a katolikus vallás bátyáinak erdélyi megerősítésére a prágai udvarban véd- és dacsövetségre léptek; sikerrel, mert kárpótlásuk az alkudozások során terítékre került.⁵⁰ Kornist különösen utálta Bocskai, meg is üzenté Mátyás főhercegnek, hogy „Kornist tartsa meg ő Fölsége a király magának és ne terheljen vele engemet”.⁵¹ 1606 nyarán igen aktivizálódott ez a csoport, s azon voltak, hogy az erdélyi királpártiak körében nagy „diversiót” keltsenek.⁵² Ennek érdekében összejátszottak a „praktikákat” szövögető nunciussal, s miként Károlyi Árpád kimutatta, Vercelli püspöke az erdélyi fejedelmi széket szánta Kornis Boldizsárnak. Ezt a megtiszteltetést Kornis elhárította, s „maga helyett a fiatal Báthory Gábort azzal a megokolással ajánlotta, hogy tartósabb állapotot Erdélyben csak egy Báthory volna képes létrehozni”.⁵³ Ezt a tervet ugyanekkor III. Zsigmond lengyel király ellenzéke is támogatta, lengyel-magyar perszonálunió létrehozását latolgatva Báthory Gábor uralma alatt.⁵⁴ Erdélyben júniusban Bocskai-ellenes felkelés bontakozott ki, melyet azonban Rákóczi Zsigmond kormányzó elfojtott.⁵⁵ Eközben június 23-án végül is aláírták a bécsi békét. A békeokmány – nevén nevezve a két urat – Sennyeinek és Kornisnak amnesztiát és szabad hazatérést biztosított.⁵⁶ Még mielőtt útra keltek volna, Sennyei Pongrác egy igen különös levelet küldött feleségének, ennek tartalmát azonban csak egy későbbi vallomásból ismerjük: „Szerelmes Atyámfia! Az mely dolog felől egynéhányszor írtam, viselj arra szorgalmatos gondot. Ismered amaz öreg leánt, az által cselekedd azt, hogy Bocskait valamint veszd el, melyet ha véghez vihetsz, minekünk őfelségétől [a császártól] nagy jutalmunk leszen. Én azért rövid nap bemegyek, mert Bocskai István énnekem megkegyelmez, minthogy az békesség is véghez megyen, de azért ez a békesség sokáig nem tart. Tenedek csak arra legyen gondod, azt vidd véghez.” Sennyeiné ezután hívatta a vén leányt, aki ötven aranyért és egy veres szoknyáért el is vállalta a megbízást. „Asszonyom, ha karácsonyig Bocskai Istvánban benne leszen a lélek, bár engem elevenen nyúzzass meg” – mondta Sennyeinének.⁵⁷

Augusztus 26. után Sennyei és Kornis megindult Kassa felé II. Rudolf bizonyítványával és költségén.⁵⁸ Megérkezésük a fejedelem székvárosába egybeesik

Káthay kancellár letartóztatásának időpontjával. Péchi Simon a rózsafüzér-esetet is elbeszélő levelében írja: „Sennyei Pongrác és Kornis Boldizsár uramék ma esküdtek meg az hűségre őfelségének, immár Erdélybe mennek.”⁵⁸

Pázmány, aki 1607. áprilisáig még Grazban tartózkodott, levelezésben állt mindkét úrral, s tőle telhetően támogatta jóvátételi kérelmüket Mátyás főhercegnél.⁶⁰ Bocskai halála után a sok „successor”-jelölt között, Homonnay Bálint, Nyáry Pál, Báthory Gábor, Báthory Zsigmond, Bethlen Gábor mellett ott találjuk az erdélyi katolikus főúri párt vezéralakjait, Kornis Boldizsárt és Szilvási Boldizsárt is. Ez utóbbi csoport azonban a kolozsvári nagytemplomban átmenetileg az öreg Rákóczi Zsigmond mellé állt. Sennyei Erdély követeként 1607 nyarán újból Prágába ment, hivatalosan azért, hogy megszerezze Rákóczi Zsigmond fejedelmi székének királyi megerősítését.⁶¹ Egyúttal azonban Forgách bíborossal tárgyalt, hogy miről, az kiderül Forgách Ferenc július 17-i emlékiratából: azon kell lenni, „hogy Báthory Gábor mennél előbb a fejedelemségbe helyeztessék, kinek hűsége és a katolikus valláshoz való ragaszkodása ismeretes... Sennyei Pongrácot rá lehet bírni, hogy Báthory útjait egyengesse”.⁶²

Mint láttuk, ez a terv már 1606 tavaszán eljutott a megfogalmazásig, hiszen a Báthory Zsigmond idejét visszasíró erdélyiek és a katolikus klérus szövetkeztek egymással. „Tálán ezzel a mozgalommal állott a nagyravágó kancellár valami viszonylatban”, miként Károlyi Árpád megjegyezte.⁶³ Mindkét urat ott találjuk az 1610-es *Conspiratio Kendianában*, melynek kitudódása után Kornis Boldizsárt lefejezik, Sennyei pedig menekülni kényszerül Bécsbe. A Báthory-párt katolikus szárnya tehát figyelemreméltó erőt képviselt egészen 1610-ig, sőt (amikor – a Kendi-énekkal szólva – Báthory Gábor elkezd „forgódni házi kigyói ellen”)⁶⁴ az általuk követett politikai irány tovább él, s Bethlen Gábornál is nyomon követhető, aki kezdettől a Báthory-párt kulcsembere.⁶⁵

Ha valaki, akkor Sennyei és Kornis pontosan tudta, miben és mily mértékben volt vétkes Káthay. Úgy vélem, náluk a rejtély kulcsa. Tudjuk, hogy a kancellár nem volt mindig – Szekfü Gyula szavaival – „zavaros fejű, tisztátalan ambíciójú ember”⁶⁶, de karrierje csúcán feltehetőleg olyan kapcsolatokat kötött, melyeknek következményeivel aligha számolt. A vele szemben felhozott vádak nyilván túlzottak és pontatlanok voltak, de az is valószínűtlen, hogy makulátlan lett volna, hiszen akkor Pázmány határozottan és tisztán állt volna ki mellette.

Persze mi ma már nem ítélkezhetünk Káthay fölött. Úgy gondolom azonban, hogy Nyáry Pál⁶⁷ indokkal állította azt, hogy „tudom, hogy az törvény sem mentette volna meg az életét”.

KÁTHAY MIHÁLY

(? – 1607. január 12.)

Káthay Mihály Bocskai István erdélyi fejedelem kancellárja volt (1604-1606). Politikai karrierjének csúcsa a Bocskai-szabadságharc korára, a bécsi békealkudozások idejére, egy új magyar alkotmányos rend kifejlesztésének korszakára esik. Bukásának, bebörtönzésének és „meglincselésének” körülményei máig tisztázatlanok.

Nemcsak a történészek, hanem az irodalom kutatói is komolyan érdeklődtek Káthay iránt, hiszen részese volt a XVI. század végén kibontakozó neosztoikus szellemi mozgalomnak: A *Ballasi-epicédium* (1596) ajánlásában Rimay János mint Balassi Bálint költészetének tisztelőjét említi, olyan férfiúként beszél róla, aki „Pallas ivadécai” közé tartozik Istvánffy Miklóssal, Forgách Mihállyal, Szokoli Miklóssal és Melith Istvánnal együtt. Levelei művelt, olaszul is beszélő értelmiségiként mutatják be, s ismerjük mind magyar, mind latin nyelven írt költeményét. (*Magas mennyben lakó Isten...; Quod tua deplo- rat...* ez utóbbi Rimay *Balassi-epicédium*ának része, a műhöz írt kísérő elégia.)

1604. október 29-én a kelet-magyarországi Kálló várkapitányként csatlakozott Bocskai mellé, s csakhamar kancellárja lett. A kassai udvar egyik legfontosabb embere, ha beszélhetnénk Bocskai kormányáról, őt mint miniszterelnököt említenénk. Volt lengyel követ, az országgyűléseken önálló politikai tényezőként lépett fel, számos kiáltványt, proklamációt fogalmazott. Az udvarban ott tevékenykedtek a késő humanizmus és a neosztoicizmus jeles magyar képviselői: Péchi Simon, Petki János, Rimay János, Bocatius János, Illésházy István. Mái furcsálljuk azt az elkeseredett dühöt, amellyel ezek az értelmiségiek az „áruló” Káthay ellen fodultak, miként erre Klaniczay Tibor rámutatott: „mihelyt követelték maguk közül, amolyan ellensztoikusnak állították be, aki a sztoikus bölcsék helyett Epikurosz, a sztoikus Virtus helyett a Voluptas táborába szegődött”.

Káthay megítélése már saját korában ellentmondásos volt: egyfelől radikális Habsburg-ellenességeről volt híres, másfelől része volt a felkelés kezdeti politikai jellegének megváltoztatásában, a hajdúk megzabolásában. Lippay Balázs hajdúkapitányt – Bocskai parancsára – Káthay házában mészárolták le, miként ezt Szamosközy István részletesen leírja.

1606 őszén Bocskai megmérgezésének és más „fertelmes praestigiumoknak”, „praktikáknak” vádjával tartóztatták le, perre azonban sohasem került sor, bár a fejedelem készült erre. Bocskai halála után, mikor szabadulása már lehetőknek látszott, Kassa piacán a hajdúk miszlikre szabdalták.

A 17. század történetírói általában hitelt adtak a vádaknak, miként a modern történészek is. Nagy László tett kísérletet Káthay tisztára mosására, lényegében beillesztve az esetet a Báthory Gábor-revizió koncepciójába, a „rosszhírrű” Báthoryak apológiájába. Káthay Bocskai udvarában a Báthory-pártot támogatta, melyet „háborús pártnak” is mondanak, s mely a fiatal Báthory Gábor erdélyi trónutódlását támogatta. Nagy László szerint a kancellár emiatt bukott el, hisz győzött az Illésházy vezette „békepárt”. Ez azonban nem lehetséges, mert a párt más, radikális képviselői, pl. Bethlen Gábor és Imrefly János szabadon tevékenykedtek, sőt, Káthay szidalmazásában is részt vettek. A Báthory-párti urak Káthay meggyilkolásának is részesei voltak, pl. Kellencsy Mihály. Ma már világosnak látszik, hogy a bécsi békeokmány aláírásakor Bocskai kénytelen-kelletlen kiegyezett legfőbb ellenségeivel, az erdélyi katolikus oligarchákkal, Sennyey Pongráccal és Kornis Boldizsárral, akik éppúgy Báthory Gábor trónutódlását támogatták, mint a radikális protestáns „háborús párt”, persze Báthory Gábor katolizálásában reménykedve. Velük szövetséget kötött Káthay, s a hatalmas ellenfelek alkalmi fegyverszünetében ő volt a szükséges áldozat, vesztét tehát részben saját politikai ballépése okozta; így történhetett, hogy az ő nyakába varrták azt a vádat, amit eredetileg a katolikus oligarchákkal szemben lett volna jogos felhozni.

Nagy László szerint a „békepárt” vezére, Illésházy István bujtotta fel a hajdúkat a szörnyű leszámolásra. Ezt az elgondolást a források nem támogatják.

A dolgozat új források alapján kísérte meg újragondolni az 1607 januárjában történeteket.

JEGYZETEK

1. MTAK kéziratára Ms 4982.
2. Magyar Országgyűlési Emlékek (ezentúl: MOE) XII. 256.
3. Régi Magyar Költők Tára (ezentúl: RMKT) XVII. 1. 371. (88/I, 1-5)
4. U.o. 372. (88/I, 29-32)
5. U.o. 371. (88/I,6)
6. *Annuae Litterae Societatis Jesu, 1579-1613*, collegit et edidit Dr. Andreas VERESS, Bp. 1921. 138. (Fontes Rerum Transylvanicarum, 5).
7. MOE XII. 251. 277.
8. MOE XII. 285. („Il marescial Prainer mi ha accennato in gran confidenza che se una prattica succede, che potrebbe sentirsi presto la morte del Boscai.”)
9. MOE XII. 291. („è aviso certo, che 'l Boscai non potrà lungamente vivere, essendo stato avvelenato da un suo segretario. Fine troppo buono ad un huomo tanto scelerato!”)
10. 1606. május 25-én. Történelmi Tár (ezentúl: TT) 1878. 275.
11. Bocatius János vallomása és supplicatioja. ford. MOLLAY Károly (Bocatius János: *Öt év börtönbén*. Kiad. CSONKA Ferenc Bp. 1985. 169.)
12. BENDA Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc. Okmánytár*. Bp. 1955. 156.
13. ISTVÁNFFY Miklós: *A magyarok történetéből*. ford. JUHÁSZ László. Bp. 1962. 488.
14. *Bethlen Gábor krónikái*. Kiad. MAKKAI László. Bp. 1980. 32.
15. Szepesi Lackó Máté krónikája: (*Erdélyi Történelmi Adatok*, ezentúl: ETA III. 98-101.)
16. Casparis BÖJTINI Pannonii *De rebus M. Gabrielis Bethlen liber primus* (Monumenta Ungarica). Edidit Joh. Ch. ENGEL, Viennae. MDCCCIX. 260-261.
17. HAIN Gáspár: *Szepességi avagy löcsei krónika és évkönyv*. Kiad. VÉBER Károly. Bp. 1988. 140.
18. KEMÉNY János: *Önéletírása és válogatott levelei*. Kiad. V. WINDISCH Éva, Bp. 1959. 84.
19. RMKT XVII. 1. 621-622. – Bogáti-zsoltár nótajelzéseként szerepel a vers a *Péchi Simon-kóde*-ben is. (Font Zsuzsa szíves közlése.)
20. RMKT XVII. 1. 622.
21. MOLNÁR Balázs: Adatok Bocskai István életéhez. (*Debreceni Szemle* 1940. 250-253.)
22. TAKÁCS Béla: Egy XVIII. századi kézirat Kismarja történetéből (*A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1973. Debrecen 1975. 203-220.)
23. Keszérű Bálint: A „Conspiratio Kendiana” szerzője. (*Irodalomtörténeti Közlemények* 1963. 360–368.)
24. Régi Magyarországi Nyomtatványok (ezentúl: RMNY) 2. 1059.
25. RMNY 2. 1040.
26. Petri Cardinalis PÁZMÁNY... *Opera Omnia*. Series latina 6. Recensuit Ioannes KISS. Bp. 1904. 287-468. – A dolgozatomban olvasható Pázmány-fordítások kollektív munka útján jöttek létre. Köszönettel tartozom Madas Editnek, Pajorin Klárának és Sarbak Gábornak.
27. RMKT XVII. 1. 97, 98, 99. sz.
28. U.o. (97,69; 98,125-127; 98,20-24)
29. KESERŰ Bálint, i.m.
30. BÁN Imre: *Dante-tanulmányok*. Bp. 1988. 59.
31. BORNEMISZA Péter: *Ördögi kísérletek*. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 184.
32. RMNY 2. 941. – Ezt az utalást az *Öt szép levél* 1609-es és 1613-as kiadásai eltérő szöveggel közlik: Pozsony 1609. 100-102; ill. Pozsony 1613. (a *Kalauz* melléklete) XLVII-XLVIII.
33. BOCATIUS János: i.m. 31-34; VÁSÁRHELYI Judit: *Esznei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Bp. 1985. 17–20. Ki az Itinerarium Catholicum szerzője? (*Studia Litteraria* 1991. 55.)
34. U.o. 24.
35. Vö. HELTAI János

36. Magyar Országos Levéltár P 707 Zichy cs. levéltár, fasc. 81. NB 8224. – Erre a levélre, mely a Káthay-kérdésnek is új megvilágítást ad, DÁN Róbert hívta fel a figyelmet: *Az erdélyi szombatok és Péchi Simon*. Bp. 1987. 132.
37. ETA III. 100-101.
38. *Annuae Litterae Societatis Jesu, 1579-1613*. Collegit et edidit Dr. Andreas VERESS. Bp. 1921. 228. (Fontes Rerum Transylvanicarum 5.)
39. *Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről, 1603-1623*. Kiad. VERESS Endre. Szeged 1983. 5. (Adattár XVI- XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7.)
40. TT 1887. 326.
41. U.o.
42. Bocatius János vallomása és supplicatioja (I.m. 167-168.)
43. MOE XII. 285.
44. TT 1887. 327.
45. Rimay nemcsak a fejedelem halálát leíró levelében (Kassa 1606. dec. 31.), hanem a Bocskai-epitáfiumban is kitér a mérgezésre: *Rimay János összes művei*. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 249., ill. 88.: „Nunc victus valido, non Marte, sed arte veneni”. Illésházy másként vélekedett: „Én nem alétom, hogy étetés volt rajta, hanem inkább az sok szegény ember siralma és átka, a kiről sokszor írtam ő felségének, és nehéz néven is vőtte tőlem.” (Rimayhoz 1607. jan. 10-én), (IPOLYI Arnold, *Rimay János államiratai és levelezése*. Bp. 1887. 156.) – Kizárt dolog, hogy Illésházy „utasítást” adott volna Káthay meggyilkolására, miként ezt NAGY László feltételezi: Káthay Mihály a magyar törtélemben, (*Világosság* 1976. fasc. 9. 93-108.) A Nyáryhoz, Homonna- ihoz és a testamentumos urakhoz írt Illésházy-levélben politikai irányelvekről és főként a hajdú- kérdésről eshetett szó: IPOLYI Arnold, I.m., i.h.
46. MOE XII. 283.
47. TT 1887. 327.
48. Bicsé, Thurzó-levéltár, misszilisek. – Ezt a levelet Kőszeghy Péter bocsátotta rendelkezésemre. Fontos dokumentum, mert eddig nem tudtuk, melyik Káthay-fivér került Mihállyal együtt letartóztatásba. A Káthay család genealógiáját lásd: SZABÓ András: A csegekátai Kátay cs. genealó- giája a 16-17. században Kátay Ferencről a család kihalásáig (*Collectanea Tiburtiana. Tanul- mányok Klaniczay Tibor tiszteletére* Szeged, 1990. 230-231. /Adattár XVI-XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10/.)
49. NAGY László: Imreffy János a magyar törtélemben (*Irodalomtörténeti Közlemények* 1982. 467.)
50. MOE XII. 253.
51. MOE XII. 226.
52. MOE XII. 261.
53. MOE XII. 261-262.
54. Robert Cecil angol államminiszter gdaúski titkos ügynökének jelentéseit idézi a *Magyarország tör- ténete* 3/1, Bp. 1987. 757.
55. Rácz Györgyöt június 7-én fogták le: EOE V, 314. v.ö. HANGAY Zoltán: *Erdély választott feje- delme, Rákóczi Zsigmond*. Bp. 1987. 170.
56. MOE XII. 520.
57. TT 1890. 390-391. – E dokumentum állításait NAGY László koholmánynak tartja (I.m.: Káthay Mihály a magyar törtélemben), DÁN Róbert viszont hisz valóságtartalmában (I.m. 132.), oly- annyira, hogy javasolja, e vallomás nyomán rekesszük ki a Káthay-ügyből a mérgezés-motívumot, s szorítkozunk pusztán az árulás-vád vizsgálatára. A helyzet azonban, mint látjuk nem ilyen egy- szerű.
58. MOE XII. 254; EOE V. 425.
59. I.m.
60. *Pázmány Péter... összegyűjtött levelei*. Kiad. HANUY Ferenc. Bp. 1910-1911. vol. 1. 6-7.
61. EOE V. 337.
62. EOE V. 344-345.

63. MOE XII. 286.
64. KESERŰ Bálint i.m.
65. Sennyei Pongrácz aktív szervezőmunkát végez az erdélyi katolikus mágnások körében 1610 után is. Bethlen Gábor, hatalomra jutását követően, kedvezni igyekszik e főúri körnek. Híre megy, hogy a fejedelem katolizálni szándékozik. Úgy tűnik fel, hogy napirenden van a katolikusok és reformátusok összefogása az egyre nagyobb teret hódító heterodoxia ellen. *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók, 1609-1625*. I-II. Kiad. BALÁZS Mihály et al. Szeged 1990. 285-296. (Adattár XVI-XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 26.)
66. HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*. vol. 4. Bp. é.n. 396.
67. TT 1878. 895.

Iskola és reformáció Körmenden a 16–18. században

(2. közlemény)*

Katolikus iskola a 18. század elején

1692 és 1714 között Szentgothárti György állt a körmendi iskola élén, „katolikus és derék”, jegyezte fel róla Kazó István.⁵² A Rákóczi-szabadságharc alatt a kurucok 1706. augusztus 6-án felgyújtották Körmendet. A tűzvészben megsérült a templom is, így Deák István, az 1708-ban idejött új plébános, „mind az maga s mind az oskola mester éránt az várossal megalkudott egészlen 100 forintban, az mely summát ő kegyelme és az mester engedték ezen körmendi Szt. Egyház épületire”.⁵³

A leégett, majd újjáépült városba a 18. század elején sok német anyanyelvű telepes költözött. A város a Batthyányak birtokközpontja is lett, nem kevés német-ajkú hivatalnokkal. 1733-ban a földesúr, a harminc évvel korábban meghalt horvát bán, Batthyány Ádám özvegye, Strattman Eleonóra parancsára egy Ottó nevű német iskolamester érkezett a városba, „hogya a német gyermekek is istenes oktatásban neveltessenek, és kiknek kedvek leend, tanulhassanak”.⁵⁴ A hitoktatás mindenkinek, a tanulás azoknak, akik ezt szükségesnek tartják: a kor felfogása sommásan tükröződik ebben a mondatban. Később külön német tanítóról nem tudunk, de a körmendi ludimagisterek általában jól tudtak németül is, vagy éppen ez volt az anyanyelvük.

Kétes erkölcsű iskolamesterek

1740-ben a körmendi főbíró, Herczer Mátyás „convocálván az egész városnak lakosit”, kivizsgálta Dugovics János iskolamester „sok ízbeli rossz vélekedésekre való écaikai kóborlásait”, és leginkább a legutóbbi, sajnos nem részletezett „rút és istentelen dolgát”. A mestert, „félvén az Úr Istennek büntetésétől, ha tovább is nyilván oly rosszat az város megszenvedne”, elcsapták, és helyébe felfogadták Jókai Jánost, aki korábban Zalabéren tanított.⁵⁵

Nem első alkalommal keveredett ilyen kalandokba a körmendi mester. 1650. szeptember 17-én a várbeli számtartó, Szokoly Mihály deák, a hajdúváros seregbírája és esküdtei előtt „az maga feleségét azzal vádolta, hogy oskolamesterüket az ágyában mellette kapta”. Birkózni kezdtek, „de nem bírván vélek, mind az kettőt az ablakon kiszalasztotta”, a mester ruhája ott maradt, úgy kellett később utána-küldeni. A vádaskodás azonban nem a kívánt eredménnyel járt. A városban jól is-

* A tanulmány első részét lásd Évkönyv VI. 10-21.

merték Mihály deákot, állandó részegeskedését. Ezért, továbbá, mert bevallotta, hogy „azon latorsága után, maga is ismét köszösült azon lator feleségével”, nemcsak a házasságtörő asszonyt verték vasra, de őt magát is a városból való kicsapásra ítélték. Következő levelében így aztán békülékenyebb hangot ütött meg: nem a felesége „hasán kapta” – a korabeli házasságtörési perek terminus technicusával – az oskolamestert, hanem csak „éjjeli időben a kamorában találta... mi végre vőlt és ment oda, én nem tudom”, és könyörgött, bocsássák meg felesége vétkeit. A következő év októberében Mihály deákné őt forintért vett pálinkát a körmendi kocsmában: a kikapós párnak, úgy tűnik, megbocsátottak.⁵⁵

Nem szabad csak szórakoztató kuriózumot látnunk ezekben a történetekben. Holtzapfel József körmendi praeceptor is, mint látni fogjuk, azért ment tovább a városból, mert teherbe ejtett egy leányt. A szomszédos Szentgotthárd iskolamestere Ruiss András tréfából 1738-ban halotti bizonyítványt hamisított szeretője férjének nevére.⁵⁷ A rohonci horvát iskolamester – vallotta szolgálója – „az ágyamhoz jövén, számat befogta,... és úgy erőszakot tett rajtam, a felesége is az szobában feküdt, (de) az számot befogta, nem szólhattam”. Később megfenyegette a szolgát, „hogy ha ki fogja vallani, tehát az deákokkal meg fogja haigáltatni, és öszve rontatni”.⁵⁸ Szaporíthatnánk még a példákat, de azt, hogy itt nem egyes oskolamesterek esetenkénti botlásairól van szó, hanem róluk, mint rétegről figyelhetünk meg valami jellemzőt, jobban mutatja az 1668-ban Lózson (Sopron m.) perbe fogott Bösze Anna esete. A földesúr ügyvédje, hogy bizonyítsa, milyen kétes erkölcsű nőszemélyről van szó, hangsúlyozta, hogy a fogoly leány már korábban is sok ízben paráználkodott az „itt való oskola mesterekkel és egyebekkel”.

Sok iskolamester vándorló életet élt, egy részük nőtlen volt, és akárcsak a céhlegények, egy merev társadalomban könnyen botrányok okozói lettek.⁶⁰

A 18. századi fejlődés

1756-ban Talabéri Ferenc volt a körmendi iskolamester.⁶¹ 1759-től 1762-ig Vida János mint segédtanító működött az itteni iskolában, ő azután a közeli Nádasd falu iskolájába ment mesternek.⁶²

1766-ban Förster Antal körmendi lakatosmester megjavította az iskola ajtaján a zárat. Az erről szóló 42 krajcáros számlát Georg Bichtenschopf körmendi iskolamester írta alá.⁶³ Ismerve a korabeli helyesírás bizonytalanságait, azonosnak vehetjük őt az 1770-ben összeírt Georg Lichensoff körmendi iskolamesterrel. A számla tanúsága szerint tudott németül, sőt valószínűleg az volt az anyanyelve, az összeírásból megtudjuk, hogy a latin nyelvet is jól ismerte. Mellette két segédtanító (praeceptor) oktatta az ifjúságot, összesen 60 gyereket, ebből 5 volt evangélikus, a többi katolikus. Szerdán és szombaton hittant oktatott, a többi napokon az írás-olvasást, magyarul, sőt latinul is, és a latin nyelv elemeit. (Docet legere, scribere Ungarice et Latine, item declinare, comparare et conjugare). Néhány gyereknek, ha szülei külön megállapodtak vele, a számolás tudományát is megtanítottat (tradit etiam arithmetica, si specialiter quis cum eo conveniat).

Az oktatás színvonalára nézve biztató jel lehet, hogy 1780-ban a körmendi ta-

nács néhány könyv árát térítette meg a ludimagisternek, amelyeket Győrben vásárolt, és valószínűleg az oktatásban hasznosított.⁶⁴

Mint sok helyen Magyarországon, Körmenden is felmerült 1770 körül annak szükségessége, hogy még egy osztálytermet építsenek, és így külön tanítsák a fiúkat és a lányokat.⁶⁵ Erre az intézkedésre azonban valószínűleg nem azért volt szükség, mert az iskolamesternek elege volt a kétnembeli tanulóiifjúság csínyeiből – feltehető, hogy korábban a lányok nem, vagy csak alig jártak iskolába, és csak most, Mária Terézia uralkodása alatt frekvenciát elégtelenül a skólát ahhoz, hogy elkülönítésük a fiúktól gondot jelentsen. Mind 1697-ben, mind 1756-ban „de eruditione puerorum” szól az egyházlátogatás, és bár a latin terminus, a puer szó, nem elég egyértelmű, egyszerre jelentvén fiút és általában gyermeket, ha lányokat is tanítottak volna említésre méltó számban, erre nyilván utálnak az összeírók.⁶⁶

Batthyány József érsek, a későbbi hercegrímás, 1773-ban tervekkel készíttetett építésiügyi igazgatójával, Adrian Chevreux mérnökkari kapitánnyal az újonnan építendő iskolaépületről. Ez az épület a mester lakásán kívül még két iskolatermet is magában kellett, hogy foglaljon, egyet a fiúk, egyet pedig a lányok számára. Chevreux 1774-ben, a következő évben, valóban szerződést is kötött Mathias Ittner kőművessel a Körmenden építendő Schull-Haus-ról. A tervek nem maradtak papíron: a következő két évben számlák jelzik, hogy fazekasok, üvegesek, lakatosok, kőművesek, asztalosok és a rohonci ácsmester serénykedtek az iskola épületén. 1780-ban már „in den Weiber Schul” javítottak meg egy zárat, a két tantermes iskola elkészült tehát. Csak a tűzveszélyes konyha épült téglából, a többi fából készítették, meszelt falakkal, szalmatetővel és üvegablakokkal. Kályha, padok, tábla álltak a termekben, az iskolaépület végében istállók és disznóolák „illatoztak”. Később a farészeket valószínűleg átépítették, de 1813-ban és 1831-ben is lényegében a fenti épületet találták a vizitátorok: „szilárd anyagból” (ex solidis materialibus) épült a körmendi iskola, cseréptetővel, benne kétszobás mesterlakás, két osztályterem az 1. és 2. osztály számára, egy konyha, egy kamra, pince, istálló, és „ilud parvum”, „ama kis helyiség”.⁶⁷

A Holtzapfel-korszak

1801-ben Fábián Antal katolikus iskolamester lemondott tisztségéről, és helyette Holtzapfel Mártonnal kötött kontraktust a város. A szerződés előírta, hogy a „kiadott királyi norma”, azaz a Ratio Educationis szerint tanítsa a gyerekeket, de *ezen felül*, mivel az előző mester alatt többen „a nagyobb gyerekek közül a deáki tudományban is elől menetelt tettek”, kötelessége lesz Holtzapfelnek is a latin nyelvet a „*tőle kitelhetőképpen tanítani*”. Mivel pedig „az oskolabeli gyermekek száma elannyira megszorodott, hogy maga Holtzapfel Márton uram azoknak tanításokra elégtelen légyen, köteles leszen azért oly praeceptort, ki a deáki tudományt megtanulta, és taníttatni tudja, fogadni és tartani”.⁶⁸ A szöveg sejteti, hogy Holtzapfel uramtól nem sok tellett Cicero nyelvének tanításában.

A ludimagister 1749-ben született Kágranban, (ma Bécs külvárosa), ahol apja, Joseph Holtzapfel, a klosterneuburgi apátság jobbágyaként élt. Fia, Martin vagy

Márton, Magyarországra jött, pályáját azonban vasvári *kocsmárosként* kezdte, és csak két évvel később választotta a ludimagisteri hivatást. Két évig egy faluban, majd 1813-ig 64 éves koráig Körmenden tanított. A vasvári kocsmában nyert „képzés” után nem csoda, ha latinul nem tudott, németül és magyarul tanította a körmendi gyerekeket, akik között, mint láttuk, sok volt a német anyanyelvű. Apja szegénysége miatt 1770-ben az akkor tíz éves öccse, József is Körmendre jött. Márton megtanította írni, úgy, hogy ezután már „Joseph Holtzapfel is alkalmas volt, hogy németül és magyarul iskolamester legyen” – így kiképzett öccsét maga mellé vette praeceptornak („solcher selbstten Schrift gelehrnet, also zwar, dass... Joseph Holtzapfel im Stand ist, ein Schullehrer wohl deutsch als ungarisch zu seyn”). Eredetiben is idéztem ezt a mondatot, annyira ékesszólóan tanúsítja az iskolamester felfogását: *aki tud írni, az alkalmas a tanításra is.*

Holtzapfel Márton természetesen csak arra tanította meg öccsét, amit maga is tudott: se egyik, se másik testvér nem értett latinul, de Márton „musicus figuralis” volt, ami alatt valószínűleg azt kell értenünk, hogy játszott valamilyen hangszeren, és így nem csoda, hogy József is taníthatta a körmendi scholában a „Musickunst”-ot. 1773-ban a városi tanács egy trombitát vett a körmendi iskolának, Márton valószínűleg ezen tanította játszani a gyerekeket.⁶⁹

Georg Lichensoff, aki mellett Holtzapfel Márton segédtanítóskodott, évi 99 forintot kapott a Batthyányaktól, hogy egy jó zenészt és két énekest (unum altistam et unum discantistam) tartson. Valószínű, hogy köztük kell keresnünk a Holtzapfel-fivéreket, sőt megkockáztathatjuk a feltevést, miszerint Márton éppen zenéi ismereteinek köszönhetette posztját.⁷⁰

1782-ben azonban az akkor már 22 éves József egy körmendi hajadont teherbe ejtett, és kénytelen volt elvenni. Mivel ezentúl feleségét és gyerekét is el kellett tartania, azzal a kéréssel fordult a Batthyány családhoz, hogy birtokukon, Homokomáromban, most már mint iskolamestert alkalmazzák.⁷¹

A 18. század végéről ismerjük „deren unterrichteten Schullkindern, welche in der Allhiesig Körmender Schull gelehrhet worden sind,” azaz „az itt a körmendi iskolában tanított tanulók” listáját. A magister ezzel a névsorral valószínűleg saját érdemeit akarta kidomborítani, sajnos azonban elmulasztotta felírni, (vagy ez a lap ma már elrongyolódott részén volt olvasható), hogy mikor és hány éven keresztül tanította a felsorolt diákokat. Összesen 140 nevet írt össze. Ha elfogadjuk az 1770. évi iskolaösszeírás reálisnak tűnő adatát, miszerint ez idő tájt 60 gyerek járt a körmendi scholába, úgy 6-8 évi működése eredményét jegyezhet fel a mester, – természetesen akkor, ha jogos feltevésünk, hogy egy gyerek három-négy évig, pontosabban három-négy tél folyamán járt iskolába. A 140 gyerekből 49 volt lány, azaz 35%, – a lányok számára épített osztályterem nem maradt üresen.⁷³

Mint említettem, évszám nem szerepel az iraton, de az íráskép és részben a nevek alapján nagy biztonsággal datálhatjuk a 18. század végére ezt a lajstromot. Ez esetben pedig valószínűleg Holtzapfel Márton kezétől származik, aki, mint láttuk, „képzettségét” a vasvári kocsmában szerezte, és így latinul nem tudott. Az íráskép is árulkodik műveltségéről, illetve annak korlátairól. Kicirkalmazott betűkkel írt, ugyanakkor latintudása még a keresztnevek megfelelő alakjainak ismeretét is terjedt. Különböző helyekről leste el, hogyan kell írni czecket, erről

árulkodik az egymás alatt következő nevek tarka nyelvtani összevisszasága: van, amit alanyesetben írt, vagy éppen fontoskodó rövidítéssel (Stephanus), van, amit genitivusban (Stephani), máskor ablativusban, dativusban, vagy éppenséggel vocativusban (Francisce).

A Holtzapfel fivérek a korabeli tanítók régebbi nemzedékéhez tartoztak. Bár harminc év megszépítő távlatából az öreg mester úgy emlékezett vissza, hogy csak három és fél évig volt segédtanító, utána végig iskolamesterként működött, ennek ellentmond az 1770-es összeírás, a már idézett szerződés 1801-ből, és egy további elveszett kontraktus, melyet 1790-ben az újonnan fogadott iskolamesterrel kötött a körmendi tanács. 1786-ban viszont valóban mint körmendi iskolamester írt alá Holtzapfel Márton egy temetési nyugtát. Valószínűleg, ha talált a magistrátus nagyobb tudományú mestert, aki latinul is tudott, akkor Holtzapfel uram a praeceptor tisztebe szorult vissza.⁷³ 18 éves segédtanítója, Prisztó Ignác 1813-ban minde nesetre tudott latinul is.

A következő évben a 27 éves Magasy Antal lett a körmendi katolikus iskolamester, aki szombathelyi nemes volt. Ő is Vasvározt kezdte pályáját, de nem mint kocsmáros, hanem mint jegyző és tanító: a német és magyar mellett latinul is tudott. 1831-ben is ő volt az iskolamester, segédtanítója, az akkor 25 éves Kopeczky Ferenc, az új idők jeleként már nemcsak a magyar, német és horvát, továbbá a latin, de a *francia* nyelvben is járatos volt.⁷⁴ 1814-től húsz évig állt Magasy a körmendi iskola élén, utóda, Bohár István 1835 és 1839 között volt a mezővárosi katolikus iskola mestere.⁷⁵ 1839. szeptember elsején kötött szerződést „Körmend catholica polgári közönsége” Garabb György pápai segédtanítóval, miszerint 1840. április 24-től három évre Körmenden lesz iskolamester, kikötve azt is, hogy „köteles leszen folyvást két alkalmazatos segédeket tartani, a deák nyelvet pedig az előbbi mód szerint tanítani.”⁷⁶

Iskolák a türelmi rendelet után

Mária Terézia iskolareformja, az 1777-ben kibocsátott *Ratio Educationis* valószínűleg nem volt *azonnali* hatással a körmendi iskolákban folyó oktatásra.⁷⁷ II. József türelmi rendelete azonban annál inkább megváltoztatta a város iskolaügyét, hiszen most a protestánsok is építhettek templomot és iskolát.⁷⁸ 1783-ban Körmenden és a környező falvakban háztartásonként összeírták az evangélikusokat is, hogy (miként azt a türelmi rendelet előírta) megállapítsák: elegendő számban vannak-e templom és iskola építésére, lelkész és ludimagister tartására. Körmenden 70 családot találtak, akik készek voltak áldozni evangélikus oratorium és iskola felállítására. A szükséges telkek megvásárlása után, mint a számlák tanúsítják, megkezdődött az iskola felépítése is.⁷⁹

A református iskolára a 18. századból az első adatunk Sebők István körmendi polgár 1790-ben kelt végrendelete.⁸⁰ A körmendi lutheránus és református iskolákra egyaránt két-két forintot testált. Ez, hogy valaki egyszerre több felekezetre is hagyott pénzt, később is előfordult. Horváth Éva 1794. április 21-én végrendelezett Körmenden. Vagy nem voltak rokonai, vagy éppen ellenkezőleg, *azokra* semmit

sem akart hagyni, mert minden pénzét jótékony célokra legálta. Hagyott pénzt a körmendi református iskolára, a felsőőri és a körmendi református templomra, kántorra, az itteni református templomnál építendő haranglábra (nem tudunk róla, hogy ez elkészült-e vagy sem), a város órájának megjavítására, de a körmendi katolikus templomra is. Ami pénze megmaradna az egyes tételeken felül, azt általánosságban hagyta a körmendi katolikus, lutheránus és református templomokra, ő maga azonban református lehetett, és bár írni nem tudott, és így „tulajdon keze vonásával” hitelesítette végrendeletét, az oktatás fontosságát felismerte: a pápai református kollégiumra és az ott tanuló diákokra 45 forintot hagyott.⁸¹

Ekkor, II. József halála után, biztonságosabbnak látszott a testamentum végrehajtása, ha az uralkodó vallásra is hagyott valamit a haldokló? Vagy Horváth Évának mind a három felekezetben voltak valaha rokonai? Nem tudjuk, a két végrendeletből azonban bizonyos, hogy nemcsak az evangélikusok iskolája épült meg ekkor, hanem a másik protestáns felekezeté is.

1800-ban Jetter Mihály volt a körmendi evangélikus iskola mestere, őt 1826-ban már halottként említik.⁸² 1819-ben Simon József tanított az iskolában, 1830 és 1839 között pedig Freiler Sámuel volt a körmendi evangélikus tanító, ugyanekkor, 1839-ben Győrfi Pál tanított a reformátusok iskolájában.⁸³

Körmenden már a türelmi rendelet előtt is volt zsidó iskola és zsinagóga. 1746-ban 58 zsidó élt Körmenden, köztük 17 kisfiú és 10 kislány, további öt család pedig öt szomszédos faluban lakott. E 27 körmendi kisgyerek, továbbá az itteni iskolát valószínűleg látogató 9 további fiú és 4 lány, akik a környező falvakban laktak, oktatására a körmendi zsidók nemcsak egy iskolamestert, Józsefet, de egy Hirsl nevű segédtanítót is felfogadtak. Iskolájuk helyzete azonban nem volt mindig ilyen jó. 1775-ben egy „idegen és ismeretlen” „Schullsünger” jött ide, akit azonban a zsidók bírása nem fogadott el, mert nem tartotta tisztességesnek, és így, panaszkodott a körmendi zsidó közösség, már két év eltelt anélkül, hogy taníthatott volna.⁸⁴

II. József Körmenden főiskolát is akart létesíteni, és ezért elrendelte, hogy azt a 3000 forint tőkét, „melyet a városbéli gyermekeknek tanítására néhai öreg Vöber”, azaz Joseph Weber körmendi kereskedő, végrendeletében hagyott, a Körmenden felállítandó főiskolára fordítsák. A körmendiek azonban nem egyeztek bele ebbe, mint írták, „a környülállások ennek nem kedveznek”, ugyanis városuk postautak kereszteződésénél fekszik és „a militáris nép (a katonaság) ott... mindenkor legalább egy éjjel meghál”, amivel a „szegény városi communitas... fölösleghe megh terhelyettvén”, az iskolák fölépítésére segítséget nem ígérhet. Nem lehet nem észrevennünk a derék körmendi polgárok provincializmusát, amikor azzal indokolják, hogy a város iskolák építésére elégtelen, hogy saját borukat nem hozhatják be, és az uraság drágább és gyengébb borát kénytelenek vásárolni. A tervezett főiskolából ezek után valóban nem lett semmi.

Amikor azonban erről a soha meg nem valósult körmendi főiskoláról olvassunk, nem szabad a mai értelemben vett főiskolára gondolnunk. A 4 osztályos, négy tanítóval működő magasabb szintű elemi iskolát nevezték ekkoriban Hauptschule-nak, azaz főiskolának, ilyen felállítására gondolt a császári rendelet.⁸⁵

A polgárok arról is írtak, hogy az iskola fenntartása sok pénzükbe kerül. Az iskola költségeit a földesúr és a körmendiek fedezték. Egyrészt minden háztól, függetlenül attól, hogy volt-e ott gyerek, és ha igen, beadták-e az iskolába, kapott az iskolamester egy szerény összeget, 10 dénárt, a zsellérektől pedig egy garast. Ez a hagyományosan kialakult összeg nem változott a századok során, ennyi maradt 1697 és 1831 között, bár a pénz értéke közben korántsem volt állandó. Másrészt, a szülőknek fizetniük kellett a gyerekek tanításáért, a szintén hagyományos és állandó negyedévenkénti 25 dénárt, ami azonban az esetek többségében nem tett ki évi egy forintot, mert a gyerekek inkább csak télen jártak iskolába. Ezen kívül 1756-ban aratáskor egy csirkét vagy öt dénárt kapott a mester, és a gyerekek tartoztak ellátni fával az iskola kályháját is – vagy minden nap hoztak pár hasábot, vagy egész évre adott a szülő egy szekérnyit. 1770-ben a 310 körmendi családtól 10-10 dénárt, összesen 31 forintot kapott egy évre Georg Lichensoff, továbbá a hatvan tanulótlól negyedévre 25-25 dénárt, ami további 15 forintot tett ki. Ez a pénzjövedelem azonban eltörpült amellet, hogy a mester az uradalomtól kegyes alapítványként 99 forintot kapott. 27 holdnyi szántóföldje is volt, amit saját maga művelt. Ehhez járult, hogy az iskolamester a tanítást csak „mellékfoglalkozásként” üzte, a temetésekért, vagy a „vihar ellen” harangozott, továbbá ha a jegyző feladatait is ellátta, természetesen külön fizetség járt neki.⁸⁶

1796-ban a körmendi Stámpár Ferenc végrendeletében „az oskola reparatiójára” hagyott pár forintot, ágyneműjét pedig a katolikus mesternek testálta.⁸⁷ Az ilyen kisebb adományokon kívül, amelyeket néhány nem túl tehetős körmendi polgár testált az itteni iskolára, a körmendi katolikus iskolának egy igazi dúsgazdag segítője is akadt Joseph Weber körmendi kereskedő személyében.

A körmendi Szent Erzsébet-plébániatemplom mögött, a fűben egy kettétört rózsaszín sírkő hever. Szív alakú tetején kereszt, alján halálfej, színvonalas munka, látszik, vagyonos ember sírját díszíthette valaha.⁸⁸

A felirata:

ALLHIER RUHET IN DEN HERRN
DER EHRENGEACHTE HERR JOSEPH
WÖBER GEVESTER KAUFF- UND
HANDELSMANN. SEINES ALTERS
58 JAHR GESTORBEN DEN
29 JENNER 1778.

A kódarab Kőrmend város talán egyetlen jótevőjének síremléke. Az 1778. január 29-én, 58 éves korában elhunyt Joseph Weber körmendi kereskedő ugyanis nem sokkal halála előtt, január 12-én kelt végrendeletében 5000 forintot hagyott a városra, ebből háromezret a körmendi iskolára, kétezer forintot pedig a szegényházra.⁸⁹ Háromezer forint tekintélyes summa volt, felkeltette még a császári hivatalok érdeklődését is: láttuk, miként szeretett volna II. József erre a tőkére alapozva főiskolát létesíteni a városban. E terv nem valósult meg, de a „capitális summa” iránt később akadt érdeklődő. 1798. június 18-án Nyíra-Ivánkay Vitéz Imre, a „Pécsi Megyebéli Nemzeti Oskolák Királyi fő igaz-

gatója” levélben jelentkezett a körmendi városi tanácsnál, „hitelesen tudósíttatván afelől, hogy a körmendi iskolára egy bizonyos jótévő 5000 forintokban álló tőkepénzt hagyott”, felvilágosítást kért erről a pénzről és a körmendi iskola állapotáról, ami azonban, ha meg is kapta, nem maradt ránk.⁹⁰ A pénz további sorsáról nincsenek adatok, de feltehetően rendeltetésének megfelelően felhasználták, ha egyszer húsz évvel a végrendelet után érdemes volt tudakozódni felőle. 1789-ben, vagyis tizenegy évvel az alapítványtevő halála után, azt írták a körmendi polgárok, hogy a szegényekben szánt kétezer forint öt százalékos kamatát az örökösök már négy éve nem fizették be – korábban tehát mégiscsak befolyt ez a pénz.⁹¹

Az evangélikus iskola 1819-ben

A körmendi evangélikus templom sekrestyéjében találtam rá arra a vizsgarendre, amelynek alapján „a körmendi Evangyelika iskolát gyakorló nevendékeny ifjúság” 1819 áldozócsütörtökén tanúságot tett tudásáról.

24 fiú és 22 lány járt ekkor ebbe az iskolába, 12 fiú és 15 lány Körmendről, a többiek különböző falvakból: Négyen Nádasdról, hárman Cserhegyről, ketten Szarvaskendről, további tíz faluból pedig egy-egy diák. Nemcsak a Körmendhez közel eső helységekből jöttek az itteni evangélikus iskolába, de a több mint félszáz kilométerre fekvő tótsági falvakból, így Gederóczról és Szlavetsáról is.

A vizsgára megjelent híveket egy német és magyar nyelvű orátor köszöntötte a diákok közül, majd mind a két nyelven a katekizmus szerint Istenről feleltek. Ezután az imádságokat mondták el, majd Hübner Bibliabéli históriáiból a Krisztus mennybemeneteléről szólót. A „természeti históriából” a madarokról és rendjeikről feleltek a tanulók. Azok, akik „deákul” is tanultak (tehát nem mindenki tanulta a latin nyelvet), „megpróbáltatnak a deák nyelvbéli gyakorlások által”. A „számvetés mesterségéből” a nagyobbak „classisok szerint” megmutatják „előlmeneteleket”, a kisebbek pedig részint a táblánál felelnek, részint pedig az énekeket a számok szerint kikeresik. Ezek szerint legalább három, de valószínűleg inkább négy osztályos volt a körmendi evangélikus iskola. Ezek után német és magyar nyelvű olvasás következett, a kisebbek pedig „szokott könyveikből leckéiket fölmondják”, azaz a nagyokkal ellentétben nem ismeretlen szöveget kellett olvasniuk, hanem félig kívülről tudottat. Majd „Seiler kézikönyvéből, nem különben főtiszteletű Kis János úr dictumos és verses könyvéből a keresztény vallás főbb igazságait magokba foglaló némelly német és magyar verseket mondanak, holmi erkölcsi regulákkal együtt.” „Utána megpróbáltattak a tanulók az éneklésben is”, majd pedig „írásbeli tehetségek mustraít felmutatják, purumaikból némely leveleket olvasnak, és prédikációs libellusaikat is előadják”. Német és magyar nyelvű oratio és közös ima, ének zárta a vizsgát.

Simon József tanító alatt tehát színvonalas oktatás folyt a körmendi evangélikus iskolájában, három vagy négy osztályban az írás-olvasáson kívül a számolást, a hittan és ének mellett a természetrajzot, sőt a diákoknak legalábbis egy része a latin nyelvet is tanulta. Az oktatás németül és magyarul folyt. Így, noha tan-

tárgyként egyik nyelvet sem tanították, valószínűleg a német anyanyelvűek magyarul és fordítva, a magyarok németül is megtanultak valamelyest.⁹²

Iskolák és tanítók Körmenid vidékén

A környező falvak iskoláiban természetesen a körmenidnél egyszerűbb viszonyokat találunk. A német és horvát falvak mindvégig katolikusok voltak, a magyar falvak azonban követték Körmenid sorsát: a 17. század elején-derekein református lelkészek működtek itt. Az 1670-es években a katolikusok elfoglalták a templomait, a század végén Hollóson és Szecsődön azonban ismét református volt a lelkész és a két tanító.⁹³ A 18. században ezután a templomokat „rekatolizálták”.⁹⁴

Az iskoláztatás terén a legnagyobbat a két, egykor a hódoltságban fekvő magyar falu, Nádasd, és filiája, Halogy fejlődött. Pár évvel a pusztítást is hozó felszabadító háború után, 1698-ban látogatta meg a már említett Kazó István apát Nádasdöt. Iskola, tanító, írta, *itt nincs és soha nem is volt*. A „rekatolizált” faluban ekkor már tizenöt éve a 69 éves Smodis Mihály volt a licenátus. „Alig katolikus, babonákkal teli” ember, jegyezte fel róla az egyébként is mindig igencsak szókimondó Kazó.

Ezen nincs is mit csodálkoznunk. Smodis Mihály ugyanis már négy évtizeddel korábban is a nádasdi hívek élén állt, ekkor azonban – evangélikus lelkészként. E kettős egyházi karrier ellenére sem végzett iskolákat, *olvasni tudott, írni nem*. Smodis pályája nem unikum e mostoha viszonyok között: Ugyanekkor Rábagyarmaton már tizenegy éve működött mint katolikus licenátus az 58 éves Hercegszöllősi János. A török hódoltságból, Baranya megyéből jött ide, korábban ő is evangélikus lelkész volt. Akárcsak nádasdi társa, ő is csak passzívan ismerte a betűket, írni nem tudott.⁹⁵

A következő canonica visitatio 1758-ban már a Rába túlsó partján fekvő falvakhoz hasonló, konszolidált viszonyokat mutat. A Győrben végzett, fiatal plébánosról és Horváth István iskolamesterről is csak dicsérő szavakat olvashatunk.⁹⁶ 1763 és 1779 között Vida János volt a nádasdi iskolamester, akivel már találkoztunk, mert előzőleg Körmeniden három évig segédtanítóként szolgált: A mezővárosból ideköltöző mester is az iskola emelkedő színvonalát jelzi.⁹⁷ Télen tizenöten jártak hozzá iskolába, nyáron mindössze „körülbelül (!) ketten”. A katekizmus mellett megtanította a latin nyelv alapjait is a conjugatiókig.⁹⁸

1809 és 1831 között Lakics József tanított a nádasdi iskolában, aki előtte tizenöt évig másutt, de ugyanezt a hivatást gyakorolta. A magyar és a német mellett „valamicskét” latinul is tudott, és ami a fejlődést a legjobban mutatja, már segéd-tanítót is tartott.⁹⁹ 1833-ban új katolikus iskolát építettek a dűledező régi helyébe, Batthyány Fülöp uradalmi vadászházát alakították át erre a célra.¹⁰⁰

Mellette 1840-ben már egy evangélikus iskolaház is állt Nádasdön, és ekkor a halogyiak is, akik addig mindig a nádasdi iskolát látogatták, iskola és tanítólakás építésébe kezdtek.¹⁰¹

A Rábától északra fekvő többi faluban az iskolák száma alig változott a 17. század végétől a türelmi rendeletig, és ez kialakult, állandó viszonyokat mutat.

Horvátnádálján, Németsároslakon, és a magyar falvak közül Egyházashollóson és Egyházasszecsődön – ahol, mint a nevük is jelzi, a templomok is álltak – mindig volt iskola és majdnem mindig tanító is. Kertesen és Harasztifaluban a 17. század végén még nem volt iskolaépület, de a 18. század elején itt is épült.¹⁰²

A 19. század elején egy perben úgy nyilatkozott az uradalom ügyvédje, hogy a nótáriusok „többnyire útja tévesztett, jöttment emberekből” kerültek ki.¹⁰³ Érvényes vajon ez a sommás megállapítás a korábban a jegyző tisztét is betöltő iskola-mesterekre is?

A mezőváros és a környező falvak tanítói között jókat és rosszakat egyaránt találunk. Ez a megállapítás banálisnak tűnhet, hiszen mindig voltak jó és rossz tanárok. Azonban csak a rendszeres tanítóképzés megindulása előtt volt lehetséges, hogy ennyire különböző felkészültségű iskolamesterek tanítsanak egymás mellett.

1831-ben a szomszédos Egyházasrádóc iskolamesteréről feljegyezték, hogy csak magyarul tudott, ami nem meglepő, hiszen „scholas prater triviales absolvit nullas”.¹⁰⁴ A latintudás pedig azt feltételezte, hogy a mester a gimnáziumnak legalább egy-két osztályát elvégezte. A falvak tanítói közül általában mindig tudott legalább egy latinul, bár minden felméréskor más faluban. 1756-ban csak Horvátnádálján, 1780-ban pedig csak Egyházashollóson tudott latinul, ami érthető, hiszen körmendi nemes létére vállalta előbb a közeli Szarvaskendén, majd Egyházashollóson az iskolamester tisztét.¹⁰⁵ 1770-1771-ben a nádasdi ludirector mellett a két szomszédos magyar falu, Egyházasszecsőd és Egyházashollós mesterei is tanítottak „declinálni”, tehát valami keveset a latin nyelvből. 1831-ben az egyházashollósi tudott deákul, de mint látjuk, a nádasdi is értett egy keveset.¹⁰⁶

A tanítók szintjének rendkívüli hullámzását legjobban az egyházasszecsődi iskolában tudjuk kimutatni. 1770-ben ifjabb Mészáros Ferenc volt az egyházasszecsődi iskola mestere, aki a gyermekeknek olvasást, írást, sőt némi latint is tanított. A szomszédos Egyházashollóson idősebb Mészáros Ferenc, valószínűleg az apja, oktatott, az írás és olvasás mellett szintén a latin nyelv alapjaira és számolásra. A katolikusok a katekizmust tanulták, de a reformátusokkal is törődött: nekik „saját könyveik olvasását” tanította. A következő évben azonban már Mészáros János, akit foglalkozása után Mester Jankónak is neveztek, volt a ludimagister Egyházasszecsődön. Sok korhelységét és „tekergését” – alighanem asszonyok után – megunva, az előljáróság elhatározta, hogy el kell fogni, és át kell adni katonának. Az éles ellentétet névrokonával és elődjével a szecsődi iskolában, Mészáros Ferencel, nem annyira az jelzi azonban, hogy részegeskedett, hanem, hogy a tanítást csak mellékfoglalkozásként üzte, és mint szabómester is működött: Bogár Mihály egyházashollósi bírónála varratott lajblit, amikor tévedésből elfogták. Mester Jankó agilis volt, felesége, a szomszédos Rempeshollós egyik kisnemesi családjából származó Kalóczi Erzsébet révén. A házasság kiemelte a jobbágyok sorából, vagyonhoz azonban nem juttatta: négy hold és 40 forint volt felesége „obtingens része” az osztoszkodásnál. Jellemző az is, hogy sem a ludimagister felesége, sem a férfi- és nőrokonai „nem tudtak írást”. Ez a szabómester-iskolamester sokáig megmaradt a szecsődi iskolában, 11 évvel azután, hogy el akarták fogni, még mindig ő volt a tanító.¹⁰⁷

Nem lenne teljes a körmendi iskola története, ha nem próbálnánk meg felmérni: milyen hatásokkal oktattak benne? Egy iskola hatását jelenleg is elsősorban azon mérik le, hogy diákjai közül hány tanul tovább magasabb képzést nyújtó intézményekben. Botta István joggal mutat rá Körmendi Gáspár életútját elemző tanulmányában, hogy „színvonalas oktatást nyújthatott a (körmendi) társaskáptalani iskola, mert „Körmendi” előnevű tanulókkal szép számban találkozunk mind a bécsi, mind a német, mind az olasz egyetemeken... Körmend a magasabb egyházi posztokra is ontotta az embereket.”¹⁰⁸

Az iskola növendékeit valóban nagy számban találhatjuk meg az európai egyetemeken, feltéve természetesen, hogy a Körmendi (de Körmend) előnév valóban mindig körmendi származást jelölt. Ez bizonyára így volt a középkorban. Kubinyi András és Bándi Zsuzsa kutatásaiból tudjuk, hogy 1423-1514 között 16 de Cherment, ex Germent, stb. nevű diák iratkozott be a bécsi egyetemre, és három a krakkóira.¹⁰⁹ Egy körmendi a bolognai, egy a ferrarai és egy további pedig valamelyik közelebbiről nem ismert itáliai egyetem hallgatója volt.¹¹⁰

Később azonban a név és a származás, legalábbis a mezővárosok, nagyobb helyek esetében, mind jobban elvált egymástól. Míg a gráci egyetemre 1604-ben beiratkozott „nobilis Joannes Körmendi Keörmendiensis” valóban idevalósi volt, a mezővárosban lakó nemes Körmendi família tagja¹¹¹, addig a bécsi egyetem anyakönyvébe 1598-ban ill. 1605-ben feliratkozott Mathias ill. Stephanus Keörmendy Jaurinensis apja vagy nagyapja vándorolhatott a nagyobb dunántúli városba, Győrbe.¹¹² Feltételezhetjük azonban, hogy az eltérések kiegyenlítik egymást: találunk Körmendi előnevűeket, akik nem idevalók, és bizonyára voltak körmendiek, akik más nevet viseltek, vagy előnevüket nem írták ki.

Néhány körmendi egyetemre járó társadalmi háttérét is felvázolhatjuk. Thaba Jánosnak, a város tekintélyes polgárának ajánlotta verseskötetét 1684-ben Baxai Takács György, tőle várt védelmet az ellenreformáció nehéz éveiben. E család tagja lehetett Körmendi Thaba Tamás, aki 1625 tavaszán az oderafrankfurti egyetemre, majd még ez év júliusában a hollandiai Franeker egyetemére iratkozott be. Franekerben latin értekezést is kiadott „De justificatione hominis peccatoris coram Deo” címmel. Hazatérése után komáromi rektor, majd mosoni pap lett.¹¹³

Az evangélikusok a wittenbergi egyetemre mentek. 1601-ben iratkozott be ide „Nicolaus Horváth Mladossewitz de Keörmend, Pannonius”. Valószínűleg Erdődy Péter körmendi tiszttartójának, az 1598-90-ben sűrűn emlegetett Mladosewich Pálnak volt a fia, vagy más rokona.¹¹⁴ 1810-ben a wittenbergi egyetem diákjai között találjuk Andreas Cancriny-t, Körmendről, aki pedig az akkori körmendi evangélikus lelkész, Andreas Cancriny azonos nevű fia lehetett.¹¹⁵

Nemcsak a külföldi egyetemeken, hanem a hazai protestáns főiskolában is feltűnnek körmendiek. A már említett Horváth Éva végrendeletében 1794-ben Arany József a református körmendi esküdt, Arany Mihály rokona, valószínűleg fia volt, nevét sikerült megtalálni a debreceni kollégium anyakönyvében. Körmenden született, és a pápai kollégiumban kezdte tanulmányait, majd innen Debrecenbe jött, az itteni kollégiumba 1789. április 13-án iratkozott be, a végrendelet

megírásának időpontjában is itt tanult. A következő évben a Debrecenről keletre fekvő Nagykállóba ment iskolamesternek, majd visszatért a szűkebb pátriájába, és a Körömd mellett Szecsődön lett lelkész. Hagyott tizenöt forintot az említett özvegy Papp Ferenc, szintén városi esküdt, a reformátusok egyik vezetője, „deák fiának tanulására” is. Pap Mihály szintén a debreceni kollégiumban tanult ekkor, majd Köröstarcsán lett iskolamester és jegyző. Pap Mihály és Arany József azok közé a körömd református ifjak közé tartoztak, akik a türelmi rendelet előtt, körömd kálvinista schola híján, tanulmányaikat mindjárt valamely távoli református iskola első osztályában kezdték.¹¹⁶

A katolikusok a közeli grazi egyetemet látogatták. Valószínűleg a körömd kocsmáros, Andreas Graff fia volt Ignaz Graff, „civis plebejus Körömdiensis”, aki előbb egy évig a kőszegi jezsuita gimnáziumban tanult, majd 16 évesen beiratkozott a grazi egyetemre, és két évig itt folytatta tanulmányait.¹¹⁷ A három Grazban tanuló Prucker-fiú, Johann, Adam és Christoph azonban bizonyosan a gazdag Prucker „dinasztia” tagjai voltak. A Pruckerek vezették az egész 18. században a körömd postát, és városi főbíró is került ki közülük.¹¹⁸ Az egyetemekre, főiskolákra Körömd legtehetősebb polgárai küldték gyermekeiket.

A körömd iskola diákjainak azonban nyilvánvalóan csak egy igen kis töredéke jutott el külföldi egyetemekre vagy a távoli református kollégiumokba. Voltak azonban, akik a közeli felsőbb iskolákat látogatták. Szokoly Mihály és felesége, (aki később a körömd iskolamester szeretője lett) azt írták sógoruk két árvájáról 1644-ben, „az egyik samarjai iskolában (ez fontos református iskola volt Pozsony megyében) tanul, a másikat itt taníttatjuk”, azaz Körömden.¹¹⁹

A Körömddel szomszédos horvát falvakból többen küldték a 18. században gyerekeiket a közeli városok katolikus középiskolaiba. 1785-ben az urbárium azt is feltűntette, hogy hol voltak a jobbágyok fiai. A parasztgazdaságban dolgozó többség és néhány iparoslegény mellett, a horvát falvakban diákokat is összeírtak. Felsőberkifaluból egy 15 éves, Horvátnádáljáról egy 12 és egy 15 éves fiú Szombathelyen járt iskolába; harasztifalvi öregbíró fiáról, a 17 éves Jurkóról pedig csak annyit írtak, hogy „Student”. Ő valahol a gimnázium felsőbb osztályait végezhetette, a többiek pedig minden valószínűség szerint a ferencesek 1772-ben alapított szombathelyi kisgimnáziumába jártak.¹²⁰

Ebből a szempontból különösen érdekes egy 1778-ból származó kérvény, amelyet Kanics Mihály horvátnádáljai féltelkes jobbágy írt. A helybeli kocsmárosnak tartozott, és ezt törlesztendő az 1770-es évek elején kétszer is vitt eledelt a kocsmáros fiainak Kőszegre, akik ott „oskoláikat gyakorolták”. Harmadszorra Szombathelyre kellett élelmiszert szállítania nekik, amikor azonban negyedik fuvar gyanánt a két fiút Győrbe kellett volna elvinnie, heves tiltakozásba fogott. Igaza volt-e, vagy sem, számunkra most nem különösebben érdekes, de az elemőzsis csomagok segítségével rekonstruálhatjuk a diákok tanulmányait. A kocsmáros, aki fiainak jó nevelést akart biztosítani, először nyilván a kőszegi jezsuita gimnáziumba küldte őket. Ennek 1692 óta hat osztálya volt, tehát teljes gimnáziumnak számított. 1772-ben azonban megalakult a ferencesek szombathelyi kisgimnáziuma, sokkal közelebb a faluhoz, ami, láttuk, éppen a diákok ellátásában nem mellékes szerepet játszhatott. Az már, hogy a kocsmáros fiai ezután azért akartak-e Győrbe

költözni, mert a szombathelyi gimnáziumban csak az alsóbb osztályokat végezhet-
ték el, sajnos nem derül ki a kérvényből.¹²¹

Írni-olvasni tudás és analfabétizmus

Körmenden régi, jó iskola működött, és a 17. századtól a falvak egy részében is volt schola, a 18. század derekára pedig kiépült az iskolák hálózata. Mégis a kör-
mendiek nagy része írástudatlan volt, és a falvakban még a 18. században is alig
akadt valaki, aki le tudta volna írni a nevét – a horvát községekben pedig egészen
az 1848-as forradalomig az analfabétizmus uralkodott.¹²²

Az iskola megléte önmagában még nem jelentette az írástudás elterjedését.

Ha volt is iskola, kevés gyerek járt oda. 1780-ban az egyházasrádóci tanító, az
Egyházashollósról származó Mészáros Ádám azzal magyarázta, hogy nincs segéd-
tanítója, hogy „nincs is rá szüksége, mert kevés gyermek van, akik iskolába járhat-
nak, és akik vannak, azok sem járnak”.¹²³ Akik jártak, azok is jobbára csak télen.
Egyházashollóson 1770-ben télen hét, nyáron egyetlenegy gyerek tanult, Egyhá-
zasszecsődön ugyanakkor télen tizenöt, nyáron öt, a német Kertesén télen huszan,
„frequentálták a scholát”, nyáron senki sem. Csak Németsároslak tanítója jelentett
telente hetven gyereket, ami hihetetlenül nagy szám, tízzel több, mint a körmendi
tanulók száma.¹²⁴

A mezővárosban 1770-ban 60 gyerek járt iskolába, és ugyanebből a felmérés-
ből tudjuk, hogy ekkor 310 család élt Körmenden. Eszerint minden ötödik család
küldött volna egy gyereket az iskolába. Az arány azonban valószínűleg sokkal
rosszabb volt, mert azokból a familiákból, ahol a tanítást fontosnak találták, több
gyereket is beadtak a scholába. A 18. század végén az idézett névsorban felsorolt
140 tanuló így oszlott meg:

4 gyerek jött 1 családból

3 gyerek jött 5 családból

2 gyerek jött 22 családból

1 gyerek jött 77 családból

A 310 körmendi család közül tehát csak 105-ből tanult összesen 140 gyerek.
A névsor készítésekor talán már a protestáns felekezeteknek is működött iskolája
Körmenden, de az arány akkor is sokatmondó.¹²⁵

Ha egy gyerek iskolába járt, akkor sem volt biztos, hogy megtanult írni. Sok
gyerek, talán a legtöbb, csak olvasni tanult. 1756-ban a körmendi iskolamester „a
puero non scribente”, azaz az írni nem tanuló gyerekektől 25 dénárt kapott egy
negyedévre, míg azoktól, akik a betűvetés tudományát is elsajátították, harmin-
cat.¹²⁶ Nemcsak az jelentett azonban problémát, hogy az iskolába járók nem fel-
tétlenül váltak írástudókká. Nem minden esetben számíthatjuk az írnitudoók közé
azokat sem, akik megtanulták a betűket leírni.

1697. március 27-én Kazó István összeírta a Körmendtől nyugatra fekvő hatal-
mas nagyfalui plébániát (Mogersdorf), 6 filiáléval és 1541 lélekkel – ennyi lakosra
jutott összesen egy iskola. Volt itt iskolaépület és ludimagister is, aki egy-egy ta-
nulótól évi egy forintot kapott, ha azonban írni is megtanította őket, 40 dénárral

többet.¹²⁷ Vagyis, mondhatnánk, ugyanazt látjuk, amit a körmendi iskolában fél évszázaddal később: nem minden iskolába járó gyerek tanult meg írni. Ezt az adatot azonban pontosan fordítva is értelmezhetjük: mert ezek szerint amennyire biztos, hogy voltak iskolába járó gyerekek, akik nem tanultak meg írni, ugyanannyira biztos, hogy akadtak viszont olyanok, akik megtanulták a betűvetést. Átnéztem azonban a 17. századból a jobbágyok kezesleveleit, a következő századból pedig a hagyatéki leltárakat, amelyeket a parasztoknak hitelesíteniük kellett – a 17-18. századból az ehhez a plébániához tartozó falvakból egyetlen aláírást sem találtam, keresztet viszont 27-et.¹²⁸

Ebből látható, hogy az alfabetizáció nagy problémája az volt, hogy ha meg is tanultak a jobbágy gyerekek valamelyest írni, ha nem volt alkalmuk arra, hogy tudásukat gyakorolják, az egyszer megtanult betűt hamar elfeledték. Az igazi kérdés tehát nem az, hogy volt-e a jobbágy-gyerekeknek *lehetősége* arra, hogy megtanuljon írni, hanem az, hogy volt-e erre *szüksége*.

Az iskola csak kinyitotta a kaput a betűk világa felé. Az, hogy kik s mikor éltek ezzel a lehetőséggel, az elsősorban a gazdasági és társadalmi viszonyoktól függött. Ez a körmendi iskola történetének tanulsága.

JEGYZETEK

52. OL P 1313. B. cs. Majoratus Lad. 3. No. 41. Ad part. Körmend. 1692. június 29. Uo. Lad. 2. No. 8/2. Templum tangencia 1714. VmL. VK 36/MV 1. Körmend, p. 2. No. 7. 1707. április 26. Kazó: Filmtár 52. tekercs p. 420.
53. VmL. VK 36/MV 1. Körmend 7. sz. p. 2.
54. VmL. VK 36/MV 1. Körmend p. 138. 1733. július 5.
55. Uo. p. 147-148. 1740. nov. 17.
56. OL P 1314. B. cs. Missiles 31205. 27500. 33836. Kelemen György vajda később is panaszkodott Mihály deákra: „az Mihály deák egyébre nincs, hanem ha felkél, tehát az asztalhoz ül, mind addig iszik, míg meg nem részegedik, az után még az ágyra fekszik, így ha valamire hívatnák olykor, vagy kapitány uram, vagy én, mindjárt azt mondja, hogy ű bizony nem jó”. Uo. Missiles 33836. 1651. okt. 18. IVÁNYI Béla: *Képek Körnend múltjából*, Körmend 1943-45. Iványi itt Falusi György tisztartó levelét is idézi róla, aki szidta a mellette való deákot, mert „mihent kü megyek az Vártul, mindjárt az kurvákkal vendégeskedik, Nagyságod borát és jószágát tékoznán..., ez im-már soha meg nem jobbul, csak az nagy részegségnek és szajhaskodásnak adta magát”. Uo. 1655. nov. 15. Ez a számtartó deák azonban nem lehetett már Szokoly Mihály, mint Iványi gondolta, mert éppen Falusi György értesítette ugyanezen év május 12-én. Batthyány Ádámot Szokoly Mihály várbéli számtartó deák haláláról. Uo. Missiles 12156. Úgy tűnik, Mihály deáknál az utóda sem volt jobb.
57. VmL. XII-604. A szentgotthárdi apátság iratai „B” 1738. szept. 23.
58. OL P 1322. B. cs. Úriszéki perek iratai, 190. cs. 1759. márc. 9., Körmend p. 400-409.
59. *Úriszék. XVI-XVII. századi periratok*. Szerk. VARGA Endre. Bp. 1958. 474.
60. Túl kevés ludimagister életét ismerjük még részletesen ahhoz, hogy általánosíthassunk. Tanulságos azonban, ahogy Pokorni Gáspár vajtai katolikus iskolamester, akit 1763-ban irathamisításért perbe fogtak, visszatekintett pályájára. Az ekkor 63 éves tanító katolikus apától és evangélikus anyától született. „Kostyánban (Lőróc m.) a lutheránusoknál jártam iskolába a grammatikáig, azután atyám meghalván, Füleken a barátoknál pópista lettem. Azután Egerben tanultam, syntaxist végezvén, onnan Győrbe mentem, ott végeztem a poesist, onnan ismét Egerbe visszatérvén, a rhetoricát elvégeztem. Onnand mentem Privigyére (Nyitra m.), ott accomodatiomat nem talál-

ván, mentem Nyitrára. Ott voltam Rácsai János kanonok úrnál kulcsár és mindenes, tanulván arithmetiát is két esztendeig. Onnand mentem Priber kapitányhoz Bazinban (Pozsony m.), ott voltam inas egy esztendeig. Onnand mentem Nagyszombatban Piber Pál kanonok úrhoz, ott is töltöttem egy esztendőt inasul. Onnand mentem Galánthára (Pozsony m.), a mesterhez praeceptornak, és voltam nála másfél esztendeig. Onnand Fölső-Szélíbe (Pozsony m.) térvén, voltam mester fél esztendeig. Onnand ismét praeceptorságra mentem Czeitére (Nyitra m.), ott voltam esztendeig. Onnand mentem Kis Bérrre (Komárom m.), ott voltam mester és nótárius négy esztendeig és ott házasodtam meg. Onnand Császárra (Komárom m.) menvén, voltam ismeg mester hét esztendeig. Onnan tértem Csák-Berénbe (Fejér m.), ott is voltam mester és nótárius két esztendeig. Onnand vittek Fok-Szabadiba (Veszprém m.), ott voltam mester hét esztendeig. Onnand mentem Hagymáskérre (Veszprém m.), ott voltam mester egy esztendeig. Onnand mentem Szolga-Győrre (Veszprém m.) Amadéhoz ispánnak, és ispánykodtam két esztendeig. Onnand mentem ismét mesternek Polgárdira (Fejér m.), és ott is voltam két esztendeig. Onnand mentem Vámra (Fejér m.), ott is töltöttem esztendőt, mint mester. Onnand mentem Vajtára (Fejér m.), most két esztendeje mesternek, együtt a fiammal". Vagyis, ha összeszámoljuk, 12 különböző helyen összesen 31 évig tanított. OL Zichy cs. lt. P 707.432. cs. Fasc. 265. No.143. Causa secunda. p. 281. Nem állíthatjuk, hogy Pokorni Gáspár pályája a korabeli iskolamesterek tipikus életútja lett volna. Már az a tény, hogy iskoláit is öt különböző helyen végezte, nyugtalan, egy helyben sokáig megmaradni képtelen embernek mutatja. Úgy tűnik azonban, hogy az évtizedeken át, gyakran halálukig egy helyen tanító rektorok mellett (erre a körmendi uradalomban több példát is találunk), volt egy másik típusa a mestereknek, a vándorló ludimagister. A botrányokozókat nyilván ez utóbbiak között kell keresnünk, bár Pokorni uram több mint harminc esztendeje élt házasságban és körülötte egészen más jellegű skandalum támadt. Más tanulságot is kínál azonban ez a vallomás. A ludimagisteri foglalkozás öröklődik a családban, Pokorni fiával együtt tanított és ez, látni fogjuk a körmendi uradalom iskoláinál, nem volt ritka. Továbbá, mivel sem az iskolamesterségre, sem az ispánságra vagy az úri inas foglalkozására külön képzés nem folyt, hanem mindezekről csak egy általános „deákos” műveltséget vártak el, vagy legalábbis annak alapjait, Pokorni és aligha ő egyedül, felváltva töltötte be a kanonok inasa, a kulcsár, a tanító és az urasági ispán feladatkörét.

61. OL Filmtár 5197. tekeres p. 718. Canonica visitatio Batthányana.
62. OL B. cs. P. 1322. Községi iratok, 120. Körmend. p. 93. 1759. május 1. OL Filmtár 23722. p. 135. (Canonica visitatio Szilyana).
63. VmL. Községi iratok, Körmend. Számadások. 1766. dec. 5.
64. OL C 39. Helytartótanácsi Levéltár. Acta fundationalia. Lad. E. Fasc. 12. III. No.11. 1770. FI-NÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Bp. 1899. 233-236, 240-241. KOSÁRY Domokos: Népiskolák Magyarországon 1771-ben. (*Pedagógiai Szemle* 1975. 674-677.) KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 452-453. BENDA Kálmán: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. (BENDA Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Bp. 1978. 292-296.) A könyvek: MOL P 1313. B. cs. Majoratus Lad. 8/a No. 111/F.
65. MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között*. Bp. 1981. 433.
66. OL Filmtár 52. tekeres D. 420. és 5197. tekeres p. 718.
67. OL P 1322. B. cs. 178. Iskolákra vonatkozó iratok. ad. No.4:2, 1774. április 24. Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend, 13/81.44. 1773. június 14. OL P 1322. B. cs. Építészeti iratok. 123 p. 240. 228. 234. 573/a. „Domus scholaris... ex solidis materialibus paucos ante annos aedificata”. OL P 1313 B. cs. Majoratus Lad. 8/a. No.111. p. 2/a. 1792. április 10. OL Filmtár 23746. tekeres p. 19/a. és Uo. 23730. tekeres p. 76.
68. Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend, 13/81. 62. 1801. március 7. Az 1777. évi Ratio Educationis rendelkezése szerint a mezővárosi iskolákban egyeseknek kellett a latin nyelvet oktatni. *Ratio Educationis*. Kiadta: MÉSZÁROS István. Bp. 1981. 69. 91.
69. Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend 13/81. 62. OL P 1322. B. cs. Iskolákra vonatkozó iratok. 178. cs. 1782. okt. 12. OL Filmtár 23746. tekeres p. 19/a. A trombitára: OL P 13131. B. cs. Majoratus Lad. 8/a. No.111./F. Kaposvár iskolamesteréről közel egy időben feljegyezték, hogy „hujus oppidi ludirector simul et organista et tubicen est”. Talán tűzjelzésre is használta Holztapfel

- Márton a trombitáját? KANYAR József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében. (1770-1789.). (*Somogy megye múltjából* 1970. Kaposvár 1970. 66.)
70. OL C 39 Helytartótanácsi Levéltár, Acta fundationalia. Lad. E. Fasc. 12. III. No.111. 1770.
 71. OL P 1322. B. cs. 178. cs. Iskolákra vonatkozó iratok, ad. No.4:2.
 72. Uo., további jelzet nélkül, ezen cím alatt.
 73. Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend, 13/81. 62. VmL VK 36/MV. 6. Fasc. 4. No.100. p. 17. OL Filmtár 23746. tekercs p. 19/a.
 74. OL Filmtár 23746. tekercs p. 19/a., 23730. tekercs p. 76.
 75. Uo. és OL P 1322. B. cs. Iskolákra vonatkozó iratok, Oskolamesteri örökhatyományok. 1832-1849.
 76. Rába Helytörténeti Múzeum Körmend, 13/81. 98.
 77. Legalábbis nem találtam semmilyen adatot, amit a XVIII. század végén Körmenden mint e rendelet hatását lehetne értelmezni. *Ratio Educationis*. Kiadta: MÉSZÁROS István. Bp. 1981. MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy története...* 663. skk. KOSÁRY Domokos: *Művelődés...* 413. skk. FINÁCZY Ernő i.m. II. 351. skk.
 78. MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet II. József és a magyar protestantizmus*. Bp. 1939. I. 5-6. 505. KOSÁRY Domokos: *Művelődés...* 428. skk. HAJDÚ Lajos: A tanügyi igazgatás megszervezése és működésének első 15 éve Magyarországon. (1776-1790) (*Levéltári Szemle XXVIII* [1978] 1. sz. 23-30.) OL P 1313. B. cs. Maj. Lad. 8/a. No. 111/A.
 79. A körmendi evangélikus templom iratai. 1783. Ezek az iratokon semmiféle szám vagy jelzet nincs, de egy külön, „XVIII. század” feliratú dobozba tettem őket.
 80. OL P 1313. B. cs. Maj. Lad. 9/a No. 49./ No.26. 1790. febr. 10.
 81. Uo. No. 49/No. 5. 1794. ápr. 21.
 82. A körmendi evangélikus templom iratai, szintén jelzet nélkül, ezeket az iratokat a „XIX. század” feliratú dobozban helyeztem el.
 83. Uo. és VmL. Községi iratok, Körmend. Elszámolások No.30. 1830. nov. 2. OL P 1322. B. cs. Községi iratok, Körmend. 120. p. 435. 1839. május 15.
 84. *Magyar-zsidó Okmánytár*. VII. kötet. Szerk. EMBER Győző – SCHEIBER Sándor. Bp. 1963. 328. OL P 1322. B. cs. 192. cs. p. 9. 1777. márc. 11. Vö. Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend 13/81. 10. és *Magyar-Zsidó Oklevéltár* XIII. kötet. Szerk. SCHEIBER Sándor. Bp. 1969. 85.
 85. VmL Községi iratok, Körmend. Fasc. 4. No.64. p. 13-15. 1789. március 6. Vö. Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend 13/81. 60. A fődiskolára: KOSÁRY Domokos: *Művelődés...* 457.
 86. OL Filmtár 52. tekercs 420. 23730. tekercs 76. p. 23746. tekercs 19/a. p. 5197. tekercs 718. p. OL C 39. Helytartótanácsi levéltár, Acta fundationalia Lad. E. Fasc. 12. No. 11.
 87. OL P 1313. B. cs. Maj. Lad. 9/a. No. 49./ No.11. 1796. március 18.
 88. A sírkőre a körmendi múzeum igazgatója, Dr. Nagy Zoltán hívta fel a figyelmemet.
 89. Weber végrendelete: OL P 1313. B. cs. Maj. Lad. 8/a. No. 93. Vö. Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend 13/81. 52. VmL Községi iratok, Körmend No. 118. Perceptor számadásai, 1771. dec. 7. OL B. cs. P 1322. 168. cs. Körmendi közp. ig. 1780. dec. 14., és Uo. 1780. június 14.
 90. Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend. 13/81 (1798).
 91. VmL, Községi iratok, Körmend. Fasc. 4. No.64. pp. 13-15.
 92. A körmendi evangélikus templom iratai.
 93. Kertes és Németsárosiak német nyelvű lakóiról Beythe Imre írja: „az mosendorfiak (Németsárosiak német neve) pápista papot tartnak köztük”. OL P 1314 B. cs. Missiles 5587. (1623), „Kertőben a sacrificus missifex benne. Az sároslakai és az egész tartomány oda bálványoz... Nagyságok (Batthyány Ferenc) elejét venné az ilyen undokoskodásnak”. Uo. 5595. (én. 1623. k.) OL Filmtár 52. tekercs p. 214. Nádasdi prédikátor: OL P 1314. B. cs. Missiles 15077. (elszöktették feleségét – 1646). OL P 1313 B. cs. Maj. Lad. 4. No.5:42. Körmend (házát említik – 1670). A horvát falvakra: *Úriszék...* Szerk. VARGA Endre. Bp. 1958. 254. OL P 1314. B. cs. Missiles 5574. Szecsődre és Hollósra: Gravamina Evangelicorum... p. 17. Őri Mátyás szecsődi lelkészt a pozsonyi rendkívüli bíróság elé idézték 1674. márciusában: THURY Etele: Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez. (*Történelmi Tár*. 1909. 548.) 1680-ban még Nemes Péter prédikátor állított ki Szecsődön egy záloglevelet (OL P 1313. B. cs. Maj. Lad. 2. No.43. Petresiana-Molnaszecsődiana), 1697-ben viszont azt írta Kazó István, hogy a debreceni kollégiumban végzett Báthory István szecsődi református lelkész csak

- „belopódzott” a faluba. OL Filmtár 52. tekercs p. 425. A kuruc időkben is volt azonban még prédikátor itt, Petres György prefektus írja 1705-ben, hogy „szecsödi praedikátor uram” egy fogoly kiszabadulásán fáradozik. OL P 1314. B. cs. Missiles 91385. Petres György Forján Mihálynak 1705. no. 12.
94. A 18. század közepétől kezdve mindenütt katolikus papokat találunk. OL Filmtár 5197. tekercs. p. 689. 736. 730. 843. 936. 948. 5199. tekercs. p. 872. 5200. tekercs p. 1306.
95. OL Filmtár 52. tekercs p. 700. PAYR Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története* I. Sopron. 1924. 273. Az előző évben, 1658-ban csémi lelkésszé avatták. Uo. 218. Hercegszöllősi: TÓTH István György: *Canonica visitatiók Vas megyében: a katolikus iskolahálózat a XVIII. században. Egyháztörténeti konferencia Pázmány Péter emlékére.* Budapest 1988. [kézirat]. Nádasdon egy ideig később sem volt pap, helyette Horváth Mihály licenciátus, fel nem szentelt, nős ember temetett és prédikált. VmL IV/5. F. 2. No.23. 1758-ban emlékeznek így vissza a „pestises üdöre”, a nemzedékek időrendjét alapul véve, alighanem a kuruc háború utáni évekre.
96. OL Filmtár 5200. tekercs p. 1310-15.
97. OL Filmtár 23722. doboz p. 135. 1762-ben is említik a nádasdi oskolamestert: OL P 1322. B. cs. Összeírások, Körmend. No.12. 1762. No.43.
98. OL C 39. Helytartótanácsi Levéltár, Acta fundationalia. Lad. E. Fasc. 12. III. 17. sz. 1771.
99. OL Filmtár 23730. tekercs p. 122. (1831).
100. OL P 1313. B. cs. Maj. Lad. 9/a. No.41. 3.
101. OL P 1322. B. cs. Összeírások, Körmend 1840. No.122. p. 13/a.
102. A felsorolt caninia visitatiók és a *Lexicon universorum Regni Hungariae Locorum...* Bp. 1920. adatai alapján. Vö. MÉSZÁROS István: *Népoktatásunk 1553-1777 között.* Bp. 1972. 89-92.
103. OL P 1313 B. cs. Maj. Lad. 9/a. No.38. p. 17.
104. OL Filmtár 23730. tekercs p. 19.
105. Uo. 23721. tekercs p. 75. A nemes iskolamester nem volt máshol sem ismeretlen jelenség, pl. Somogyban a reformkorban voltak nemes tanítók, de csak kis számban: KANYAR József: *Népiskola Somogyban a XIX. század első felében (1806-1848) (Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 1980. Kaposvár 1980. 73.)* Vas megyében azonban igen sok nemes élt, köztük nem kevesen alacsony sorban, így a ludimagisteri hivatalt vállaló nemesember nem számított kivételnek. Így például 1766-ban a keresztúri [Vas megye, Kemenesalja] oskolamester egy nemesládonyi nemesember gyereke volt, kinek egyik fia, István „oskolákra, János pedig szabómesterségre adták magokat”, hogy megéljenek. VmL IV/5. F. 2. No.73. 1766. június 8.
106. OL Filmtár 5197. tekercs p. 755 OL C 39. Helytartótanácsi Levéltár, Acta fundationalia Lad. E. Fasc. 12. III. 17. sz. OL Filmtár 23721. tekercs p. 75. 23730. p. 31. 122.
107. OL P 1322. B. cs. 191. cs. Úriszéki iratok. p. 522. VmL. Osztályok F. 9. No.25. OL C 39. Helytartótanácsi Levéltár. Acta fundationalia Lad. E. Fasc. 12. III. Ugyanekkor a Pozsony megyei Engerau-ban (Ligetfalu) is talált az összeírás egy zsellérségben élő szabót, aki a falu gyerekeit olvasásra tanította. – Ő azonban nem volt mellékfoglalkozásban sem oskolamester, mivel a Pozsony melletti községben „nullus datur formalis ludimagister, quia proles tempore aestivali transeunt ad scholas Posonienses” és csak télen, „dum transitus per Danubium non ita facilis est”, fordultak Grebl Jánoshoz, az említett szabómesterhez. Uo. Fasc. 12. I. Ez az eset arra is figyelmeztet, hogy az általános tankötelezettség előtt (akárcsak ma néhány korán érő gyerek) voltak, akik nem az iskolában tanultak meg olvasni. Körmendről azonban egyelőre nem találtam adatot arra, hogy a helybeliek egymást tanították volna a betűkre.
108. BOTTA István: Fráter Gáspár. *(Irodalomtörténeti Közlemények 1972/I. XXVI/ 4. sz. 481.)* Hozzá kell azonban tennem, hogy Botta István tévesen nevezi, legalábbis véleményem szerint, a körmendi scholát társaskáptalani iskolának, hiszen itt nem volt társaskáptalan, és az iskolát nem kapcsolhatjuk össze az itteni kolostorral sem. Ez utóbbit a vilhelmiták alapították, majd az ágostonos remetéké lett, a 16. század elején rövid ideig a ferencesek kapták meg, és a szerzetesség felbomlásának idején, a 16. század derekának zavaros évtizedeiben domonkos szerzetesek is feltűnnek itt. Mint már említettem, 1543-ban a török elől Veszprémvölgyből ide menekült apácák foglalták el az ekkor már romos kolostorépületet, és a 17. század elejéig laktak benne. Nem hiszem, hogy ehhez az akkor már csak tengődő kolostorhoz köthetnének a körmendi iskolát, sokkal valószínűbb, hogy a mellette álló plébániaépülethez tartozott. A kolostort egyébként is minden valószínűség szerint a mai járásbíróság épületénél, vagyis a város

központjában kereshetjük, míg a körmendi középkori iskoláról létén kívül egyetlenegy dolgot tudunk: azt, hogy a Rába partján állt.

Botta István adatgazdag tanulmányának másik körmendi adata sem pontos: Azt írja, hogy a „a körmendi dominikánus férfikolostorról 1573-tól maradtak okleveles emlékek, de már előzőleg is volt itt kolostor”. BOTTA István i.m. 481. Valójában az idézett helyen 1573-ban már mint *elárult* domokos kolostort említik a körmendit, és dominikánus kolostorról itt többet nem is hallunk. Három évvel korábban, 1570-ben erről már mint „puszta klastrom”-ról szólnak, bár a romos épület nem volt teljesen elhagyott: 1543 után Veszprémvölgyből (és hozzájuk csapódva, valószínűleg más fenyegetett zárdákból is) menekültek ide apácák, akik a kolostorépületet birtokba vették. 1589-ben a rendkívül elpusztult épületből már csak a templom szentélye állt, és az apácák itt laktak (!). 1605-ben sok menekülővel együtt, láttuk, a körmendi katolikus plébános húzódott ide – ha a részeg katonák karddal feszegették a kolostor ajtaját, akkor nem hevert teljesen romokban. 1614-ben említi az apácákat utoljára Körmenden Alsólyndvai Péter református pap levele, a körmendi katolikusok ekkor itt miséztek, a következő években azután az apácák Németújvárra húzódtak. 1623-ben említettek még egy „superstes novitiá”-t Körmenden, utána már nem esik szó róluk. 1625-ben a körmendi klastrom már „totaliter desolatum”, bár a temetőjét a horvát falvak katolikus lakói továbbra használták. Az elárult épület romjait végül 1654-ben bontották le, amikor az itteni német helyőrség kaszárnýja épült.

SZÉKELY Ottokár i.m. 74., IVÁNYI Béla: *Dominikánus...* 16., VmL, Vasvári kápt. Jegyzőkönyvek, 1589. 85. sz. OL P 1314. B. cs. Missiles 248 (1614), 52134. (1605), 13006. (1625), 33914. (1654), 48101. OL P 1313. B. cs. Maj. Lad. 8/a. No.9. és OL E 150. M. Kam. Arch. 7.d. 45.f. No.34.

109. FRANKL (FRANKÓI) Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Bp. 1873. 222. 233. 249. 261.
110. BÁNDI Zsuzsa: Körmend a középkorban. Körmend 1987. 147-149. Vö. KUBINYI András: *A középkori magyarországi városok hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. (Településtudományi Közlemények 1972.)*
111. Johann ANDRITSCH: Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586-1782). Ein personengeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der Karl-Franzens-Universität in der Jesuitenperiode. (*Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark* XXII. Band.) Graz 1965. 34.
112. *Die Matrikel der Universität Wien*. III. Band. 1518-1579. von Franz GALL und Willy SZAIVERT Wien 1971. 167.
113. HELLEBRANDT Árpád: A franekeri egyetemen tanult magyarok. (*Történelmi Tár* 1886. 602.) ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 346. THURY Etele: *A dunántúli református egyházkerület története*. I. Pápa 1908. 437-439.
114. ASZTALOS Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatói. (*Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* XIV. kötet. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1930. 112.) *Üríszek...* Bp. 1958. 221-226.
115. ASZTALOS Miklós i.m. 173. Cancriny-ra lásd a körmendi evangélikus templom iratait, 1788. május 9. és passim.
116. OL P 1313. B. cs. Maj. Lad. 9/a. No.49. No. 26. 1790. február 10. Uo. 8/a. No. 111. THURY Etele: *Iskolatörténeti Adattár*. II. köt. Pápa 1908. 422.448.
A körmendi Borsos János a karcagi iskolában tanult, innen került a debreceni kollégiumba, majd Makón lett rektor, ott is halt meg 1766-ban. Uo. 244. Táján fivére volt a szintén körmendi Borsos Miklós, aki ugyanebben az évben a debreceni kollégiumban halt meg. Uo. 269. Azt nem tudjuk, rokona volt-e Pap Mihálynak az 1761-ben a kollégiumba beiratkozott körmendi Pap János, aki később szeghalmi iskolamester lett. Uo. 259.
117. ANDRITSCH i.m. 180. Andreas Graff: VmL. Községi iratok, Körmend, Elszámolások, 1742.
118. ANDRITSCH i.m. 164. 167. 189. A Prucker-családra: OL B. cs. P 1313. Maj. Lad. 3. Prukeriana iratai.
119. OL B. cs. P 1314 Missiles No. 13308. 14154. 48133.
120. OL P 1322 B. cs. Összeírások, Körmend. Urbarial Konskription 1785. Horvátnádalja. 18. 3. sz. Felsőberkifalu. 6. sz. Harasztifalu 16. sz. Valamennyien negyed-, fél-, illetve háromnegyedtelkes jobbágyok fiaai voltak.

121. OL P 1322. B. cs. 196. cs. Úriszéki iratok. Fasc. 4. No.66. 1778. Vö.: KOSÁRY Domokos i.m. 483. MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy...* 444.
122. TÓTH István György: Paraszti írástudás a körmendi uradalomban a 17-19. században. (*Adalékok a 16-20. századi magyar művelődés történetéhez*, Emlékkönyv Benda Kálmán 70. születésnapjára. Szerk. Bálint István János. Budapest 1987. 143-165.)
123. OL Filmtár 23721. sz. tekeres. p. 15.
124. OL C 39 Helytartótanácsi lt. Acta fundationalia Lad. E. Fasc. 12. III. 11. 13. sz.
125. Uo. 11. sz. és OL P 1322. B. cs. 178. cs. Iskolákra von. iratok.
126. OL Filmtár 5197. tekeres p. 718.
127. Uo. 52. tekeres p. 178. és p. 433.
128. TÓTH István György: Iskolák és analfabéták a szentgotthárdi uradalom falvaiban. (*A felvilágosodás jegyében*. Szerk. Klaninczay G. – Poór J. – Ring É. Budapest 1985. 258-271.)
Körmend iskoláinak 20. századi történetére: KISS Mária: Körmend oktatásának helyzete 1945-1960. (*Vás megye múltjából. Levéltári évkönyv* II. Szerk. Horváth Ferenc. Szombathely 1982. 205-238.)

Egy felvilágosodott magyar gróf, Teleki József

(1738-1796)

Három évszázadon keresztül a Telekiek cselekvő részesei voltak Magyarország történetének, dicsőséges napjaiban csakúgy, mint tragikus óráiban. Apafi fejedelem kancellárjától, Teleki Mihálytól (1634-1690) a Trianonban tárgyaló Teleki Pálig (1879-1941), a miniszterig és miniszterelnökig, aki inkább az öngyilkosságot választotta, semhogy hozzájáruljon országa részvételéhez a Jugoszláva elleni német támadásban, hosszan sorolhatnánk a család azon tagjait, akik tevőlegesen részt vettek a régi Magyarország politikai és kulturális életében. A romantikus történetírás nem feledte el Michelet, Reclus és Quinet barátjának, a magyar ügy lelkes és fáradhatatlan franciaországi védelmezőjének, Teleki Emmának (1809-1893) személyét.¹ Méltó társa volt ennek az első „vörös grófné”-nak távoli unokatestvére, László (1811-1861), 1848-ban Magyarország párizsi követe, majd a magyar emigráció egyik vezéralakja. Teleki László bátyja, József (1790-1855) a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke. Az ő nagyapjuk volt az a szintén József (1738-1796), a felvilágosodás kori Magyarország jellegzetes alakja, akinek alábbi rövid megemlékezésünket szenteljük.

Teleki József széles műveltsége, nyugat-európai útjai, Voltaire-nél és Rousseau-nál tett látogatásai, kapcsolatai a tudományos körökkel, magyarországi politikai tevékenysége a tolerancia hirdetőjeként, a sziráki kastélyban kialakított gazdag könyvtár, a tudós Cornidesnek nyújtott pártfogás, mindez amellettszól, hogy a gróf a felvilágosodás embere volt. Ugyanakkor tudjuk, hogy egy filozófiacellenes értekezés, az *Essai sur la faiblesse des Esprits forts* szerzője, amelyet 1760-ban adtak ki Leidenben, mint ahogy azt is, hogy szembeszállt az 1777-es „Ratio Educationis” érvényesítésével a kálvinista iskolákban. Némelyek szerint Teleki József „a felvilágosodás eszméinek ellenfele” volt.²

Eldönthető-e a kérdés? Milyen mércével mérhető a felvilágosodás embere, ha egyáltalán egyöntetű ez az ember? A felvilágosodás többféle, néhol protestáns, másutt katolikus, néha ateista; a berlini felvilágosodás sugárzása más, mint a Franciaországot beragyogó felvilágosodásé; a jozefinizmust ihlető felvilágosodás másra törekszik, mint a párizsi filozófusokat átható felvilágosodás. És mit mondjunk Magyarországról vagy a távoli Erdélyről, ezekről a nyugati utazók szemében még barbárságba merülő vidékekről! E „két haza” fiaként az apja révén erdélyi, anyja, Ráday Eszter, II. Rákóczi Ferenc kancellárjának lánya révén pedig magyarországi Teleki József nemcsak a könyvtárszobák embere volt. A „Kaveliersreise” boldog időszaka után hazatérve Magyarországra hasznára akart lenni országának. A II. József voluntarizmusa által felrázott Magyarországon sok magyar arisztokratához hasonlóan azzal a meggyőződéssel küzdött, hogy a reformokra éppúgy szükség van, mint a nemzeti keretek fenntartására.

Ezt a két követelményt nem mindig volt könnyű összeegyeztetni. Teleki jó pél-

dája a kicsit távoli és megtört fényű magyar felvilágosodásnak, amelynek sajátos arnyalataiban a történészek gyakran nem tudtak jól eligazodni.

*

Az 1738-ban a Máramaros megyei Huszton született Teleki József családjában hagyományos volt a könyvek szeretete. Gondos nevelést kapott: egyik nevelője Bod Péter (1712-1769) volt, Erdély történetének szakértője, egyébként a nagyenyedi református kollégium tanára, míg másik nevelője, Magdeburg Károly a matematika iránti hajlamot oltotta belé. 1759-1761-ben tett és naplóban is megörökített³ nyugat-európai utazásának útvonalában nincs semmi rendkívüli: Svájc, Hollandia, Franciaország egy ifjú magyar kálvinista arisztokrata klasszikus úticéljainak számítottak. Az úticélok közül talán csak Bázeli meglepő, amely pedig ismertségében nem vetekedhetett a tanárai közt Schöpfungstheoriát felvonultató Strassburggal, vagy Lipcsével és Göttingával. Teleki magával vitte nevelőjének, Bod Péternek egyháztörténeti művét, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyházát*, és Jakob-Crhistoph Beck bázeli professzorhoz írott levelét, amelyben Bod Péter arra kéri a professzort, hogy járjon közbe jogtudományi kollégájánál, Johann-Rudolf Iselinnél a mű kiadása érdekében.⁴

Elegendő magyarázat ez arra, hogy miért esett a választás erre az egyetemre? Valójában Teleki azért részesítette előnyben Bázelt, mert egyetemének hírességei között ott volt a két Bernoulli testvér, Daniel (1700-1782) és Jean (II.) (1710-1790). A testvérek apja, Jean (I.) Bernoulli (1667-1748) maga is Jacob (1654-1705) fivérét követte az egyetem matematikai katedráján. Daniel, miután 1725-től 1733-ig a Pétervári Tudományos Akadémián tevékenykedett (ahol utóda Euler lett), az anatómia katedráját foglalta el, majd ezt 1748-ban a fizika katedrájával cserélte fel. Jean (II.) apját követte a matematikai katedrán.

Teleki matematikai és fizikai érdeklődése nem volt mindennapos. A magyar diákok általában azért mentek külföldre, hogy a nyelveket, az irodalmat, az intézményeket, a történelmet, a jogot, a gazdaságtant tanulmányozzák, fölkeresték a politika és a szellem kiemelkedő személyiségeit.⁵ A franciaországi és angliai arisztokrata szalonoktól eltérően körükben még nem jöttek divatba a fizikai laboratóriumok, a herbáriumok, a rovarfajta gyűjtemények. Teleki, amíg Bázelen volt (1759. augusztus 17. – 1760. március 29.)⁶ a klasszikus tudományokat sem hanyagolta el. Latinul, franciául és németül jól tudott, ezért az angolhoz és az olaszhoz látott hozzá, és látogatta Iselin előadásait is. De sokkal inkább vonzották Daniel Bernoulli és Abel Socin (1729-1808) természettudományi előadásai. Bernoulli nyilvános előadásokat tartott fizikából, botanikából és anatómiából, ezenkívül Telekinek még heti négy geometriai és matematikai magánórát is adott. A Bázelen hamarosan Hanauba átköltöző Socin, a Bernoullik tanítványa, orvostudományt és fizikát oktatott. Teleki naplójában sorra leírja a bemutatott kísérleteket. Első algebrájára Daniel Bernoullival 1759. augusztus 24-én volt; szeptember 7-éről be-

számol a professzor kísérleteiről, amelyekkel bemutatta a hang terjedését ritkított levegőben és a levegő tágulását, 11-én pedig a nyomás hatását a forrásra és azt, hogy a fa levegőt tartalmaz, amelyet elegendő kiszivattyúzni, hogy a fa elsüllyedjen; szeptember 18-áról a levegő rugalmasságát vizsgáló kísérletekről ad számot; 21-éről leírja a levegő hasznosságának megfigyelését az égésnél és a madarak és a halak életében; 1760. március 10-én Jean Bernoullinál villamossági kísérleteken vesz részt; május 19-én, már Hollandiába készülve utoljára találkozik Daniel Bernoullival, hogy tökéletesítse integrálszámítási ismereteit.⁷ Visszafelé Teleki ismét útba ejti Bázelt 1761 márciusában; továbbindulása előtt, 26-án még megtekinti Daniel Bernoulli újabb kísérleteit az iránytű és a mágneses pólus vizsgálatára.⁸ Socin bevezeti őt a villamosság jelenségeibe (1760. március 21. és április 2.): a professzor tanítványainak bemutatja a „leideni palack” kísérletét⁹; második bázeli tartózkodása során bemutatja a magyar ifjúnak a villamos szikra hatását a vízben, valamint a pozitív és negatív elektromosság tulajdonságait.¹⁰

Ez a közvetlen bevezetés a matematikába és a fizikába folytatódott a Teleki és tanárai közötti levelezés révén. Az ifjú gróf Daniel Bernoulli elé tárta azt, amit nem tudott megoldani, illetve új problémák elküldését kérte a svájci matematikustól. Egy keltezés nélküli levelében (1761 vagy 1762) Daniel Bernoulli megoldást adott tanítványának egy algebrai kérdésre a differenciálszámítás felhasználásával.¹¹ 1766. április 20-ról keltezett, Nagyszebenbe címzett levelében pedig azt tanácsolja Teleki-nek, hogy szórakozásként végezzen villamossági vagy pneumatikai kísérleteket.

Tizenöt évvel azután is, hogy a tanítványa volt, Teleki még mindig levelezett Socinnal, aki a hessen-casseli trónörökös orvosa lett. 1775. március 15-én Hanau-ból keltezett levelében az egykori professzor helyzetképet adott Teleki számára a villamossági ismeretekről; éppen akkor olvasta el Priestley művét, a *The history and present state of electricity*-t (London 1769); Giovanni Battista Beccaria atya, torinói professzor legújabb könyvét várta, amelytől azt remélte, hogy megtalálja benne Winkler gépének legújabb tökéletesítéseit,¹³ levelét azzal zárta, hogy ajánlotta Telekinak Euler legújabb művét, Jean-André Deluc genfi meteorológus könyvét (*Recherches sur les modifications de l'atmosphère contenant l'histoire critique du barometre et du thermometre*), és James Ferguson munkáját: *Lectures on select subjects in machines, hydrostatics, pneumatics and optics* (London 1770). Válaszában Teleki beszámolt Socinnak, hogy látott Winkler-gépeket Bécsben, Ingelshornnál, annál az orvosnál, aki himlő ellen beoltotta Mária Terézia gyermekeit és Teleki fiát, Lászlót.¹⁴

Bázel után Teleki következő állomása Leiden volt.

Leidenben fölkereste Laurentius Theodorus Gronovius, „a természet tudósát”, Abraham Gronovius filológust, az egyetem könyvtárának igazgatóját, és Pieter van Musschenbroek fizikaelőadásait hallgatta. Majd Franciaországba indult és 1760. november 4-én megérkezett Párizsba. Itt megismerkedett a várossal, ahol bemutatták, operába, színházba járt, de egyúttal bekapcsolódott a főváros tudományos életébe is. Daniel Bernoulli ajánlása révén barátságot kötött a ragyogó matematikus Clairault akadémikussal, Maupertuis társával a lappföldi expedícióban, a newtoni eszmék terjesztőjével, Clairault pedig megismertette La Caille atyával, a déli féltke csillagvilágának csillagászával, Daubentonnal, a híres termé-

szettudóssal, Jacob René sebésszel, Ferner svéd fizikussal, Montucla matematika-történésszel, Théophile Emmanuel Hallerrel, Albrecht Haller fiával, a berni fiziológussal és költővel. Teleki találkozott Bernoulli egy másik barátjával, La Condamine-nal is, aki nemrég lett az Akadémia tagja és a himlőoltás propagátoraként lépett fel.

A himlőoltásról éppen akkor folyt a vita. La Condamine 1754-ben adta ki *Memoire sur l'inoculation de la petite vérole* című értekezését a himlőoltásról, majd az *Enciklopédia* is állást foglalt a kérdésben a d'Alembert-től származó „Genf” és az „oltás” címszavakban. Győzelme érdekében La Condamine Daniel Bernoulli segítségét kérte, aki rövid írásában felhasználta orvostudományi és matematikai ismereteit: az *Essai d'une nouvelle analyse de la mortalité causée par la petite vérole et des avantages de l'inoculation pour la prévenir* című értekezését 1760 tavaszán olvasta fel a Tudományos Akadémián. D'Alembert, akiről ismert, hogy ellenséges volt Bernoullival szemben¹⁵, megtámadta Bernoullit 1760 novemberében a Tudományos Akadémia egyik ülésén, amelyen Teleki is jelen volt: bírálata nem az oltás hasznosságát vette célba, hiszen maga is az oltás híve volt, hanem azt, hogy elfogadható-e a hasznosság kimutatása valószínűség-számításokkal.¹⁶ A közvetlenül érintett La Condamine arra biztatta Bernoullit, hogy nyilvánosan, de közvetve válaszoljon: Teleki, aki követte a vitát, professzorának védelmére kelhetne egy Bernoullinak címzett levél formájában. Teleki lelkesen fogadta a tervet: meg is írta *Réflexions sur le Mémoire de M. d'Alembert* címen hozzászólását, amely átvette a bázeli professzor matematikai érvelését, de ez végül is kéziratban maradt. Így a magyar grófot is megérintette a hatvanas évek elejének egyik legélénkebb tudományos vitája.¹⁷ Ami megmaradt belőle, az a d'Alembert-rel szembeni ellenségeség volt,¹⁸ amivel nem állt egyedül: Euler és Clairault sem kedvelte d'Alembert-t,¹⁹ akárcsak a raguzai matematikus, Rudjer Bošković atya.²⁰

Teleki Magyarországra visszatérve sem hagyott fel a matematika és a fizika iránti érdeklődéssel, továbbra is elküldette magának az őt érdeklő műveket,²¹ és tájékozódott a nagy könyvtárakról.²² Így aztán végül is az ország egyik legszebb könyvtárát gyűjtötte össze.²³ Marosvásárhelyi 2497 kötetes könyvtárának állománya 15 százalékban fizikai, matematikai és orvostudományi művekből állt, nem számítva a 413 kötetet Magyarország és Erdély irodalmáról, történelméről, földrajzáról. Pesti könyvtára még nagyobb volt, 3231 kötetből állt, de a természettudományok aránya csak 9 százalékos volt; a politikai és a statisztikai művek ugyanakkor az állomány 11 százalékát adták.²⁴

Teleki levelező partnerei figyelembe vették matematika iránti vonzódását. A székelyudvarhelyi iskolaigazgató, akire Teleki két unokaöccsének nevelését bízták, 1764. december 18-i levelében az ifjú Teleki Lajos matematikai eredményeit emelte ki, hogy tanítványának szellemi épülését érzékeltesse.²⁵ A valószínűség-számításhoz való vonzódás néha váratlan területen bukkan elő. Nem sokkal halála előtt Rousseau-hoz írott levelében Teleki emlékeztetett a keresztyénség néhány nagy tettére és a valószínűség-számítást vette igénybe, hogy alátámassza ezeket az örök igazságokat: „Alkalmazza a valószínűség-számítást ezeknek a történéseknek a vizsgálatára... Gondolkozzon el rajta, nem állíthatjuk-e, hogy az eltérés a matematikai igazságtól nagy valószínűséggel olyan kicsi, hogy az emberi elme számára

érzékeltetetlen, következésképpen az egyikről és a másiktól nyert és nyerhető bizonyosság is megfogható különbség nélküli... E törvények pontos alkalmazása a Megváltó történetére emberbaráthoz méltó feladat”.²⁶ Néhány évvel később, amikor László fia házasságon törte a fejét, Teleki azt tanácsolta neki: „a szívjóság, az okos gazdálkodás készsége, a jámborság és a jó erkölcsök” tesznek boldoggá egy házasságot, ami pedig azt illeti, hogy gazdagabb nőt vegyen el, ez kockázatos: „Ha értesz kicsit a valószínűség-számításhoz, nem számíthatsz kivételre”.²⁷ A humán és társadalmi műveltség területe így tehát kibővült. Pascal nyomán a valószínűség-számítás modernebb alakját vette fel, és a házasság paraméterei egyenletbe rendeződtek. A „matematikamánia” szinte már nevetséges, de megható is abban a levélben, amelyet gyerekeinek későbbi nevelője, Cornides Dániel írt Telekinek 1767. április 26-án, amikor a gróftól érkező posta késését teszi szóvá: „Azt hiszem, válasszai... megdöntik azt a newtoni törvényt, amelyet a testek hatásukban követnek, amikor hatóerejük az idő négyzetével arányosan csökken. Leveleinek vonzereje nem csökken, hanem az idő múlásával nő, az idő négyzete vagy inkább köbe szerint. Így négyhónapnyi hallgatás után a gróf úr legutóbbi levelében irányomban kifejezett ragaszkodás hatvannégyszer akkora, mint korábban volt”.²⁸ Csak sajnálhatjuk, hogy Cornides nem írt illemtankönyvet!

*

Teleki rajongása a tudományok iránt nem járt együtt a felvilágosodás legradikálisabb oldalainak fenntartás nélküli elfogadásával. A magyar gróf kálvinistának született és kálvinista maradt egész életére. Bázelen Teleki és utána érkező nagybátyja, Sámuel (1739-1822) kálvinista szokásaihoz ragaszkodó arisztokraták benyomását keltették.²⁹ Egy Mária Terézia rezidensénél elköltött vacsorán, amelyen József Ádám nevű unokatestvérével együtt vett részt,³⁰ a hangulat annyira fesztelen volt, hogy néhány kissé sikamlós dalt énekeltek, ami megbotránkoztatta az ifjú grófot.³¹ Kilenc hónapig tartó bázeli tartózkodása alatt harminchétszer vagy harmincnyolcszor kereste fel a református templomot és négyszer úrvacsorázott.³² Csak tizenkétszer mulasztotta el a vasárnapi istentiszteletet, háborgó lelkiismerettel,³³ a legtöbbször azért, mert nem érezte jól magát kezdődő tüdővérsze miatt, és rossz idő volt (hétszer). Csak egyetlenegyszer kereste inkább a maga örömét, egy szép márciusi vasárnapon sétát téve Dániel Bernoullival.³⁴

Ez a vallásosság nem tette lehetővé számára, hogy zavartalanul elfogadjja a felvilágosodás filozófiáját, különösen annak francia változatát. Teleki még nyugat-európai útja előtt hozzá látott *Essai sur le faiblesse des Esprits forts* című munkájának megírásához, amelyben a vallásos érzületet védelmezte a Magyarországon jól ismert filozófus, Voltaire ellen. Teleki látogatása Délices-ben 1759. augusztus 7-én csak rövid és sztereotip jellemzésre adott lehetőségeit: Voltaire-re a mezőn talált rá, az eke mellett... A filozófus már az a gunyoros, élénk, de hipochondriás öregember volt, akinek kiszáradt arca már a halált várta. Egy negyedszázaddal később

Voltaire Teleki számára még mindig „rossz filozófus, és még rosszabb történész, ha lehetséges”... azzal, hogy a „hitetlenség és az istentelenség hirdetőjeként akart tetszelegni”.³⁵ Ebben az időben, a nyolcvanas években Teleki is osztozott abban a magyar felfogásban, amely elvetette a filozófus Voltaire-t, de értékelte a drámaíró és epikus Voltaire-t,³⁶ még ha néhány antiklerikális vagy szabadgondolkodó arisztokrata továbbra is azt becsülte benne, aki a „Gyalázatos” eltaposására szólított fel.³⁷ Teleki azt vetette a filozófusok szemére, hogy megvetették az egyént, miközben állandóan a közérdeket hirdették. Karl von Zinzendorf államtanácsoshoz írt 1791. augusztus 30-i levelében Teleki gúnyosan említi „ezt az állítólag filozófiai századot”, „a Sans Souci-i filozófus és napjaink néhány más önjelölt filozófusa... következtetlenségét, akik azt állítják, hogy a Jóisten öröködi ugyan az emberiség léte felett, de nem törődik az egyénnel”.³⁸

Rousseau alkatával és protestáns ifjúságával közelebb állt Teleki személyiségéhez. 1761. március 6-án a gróf meglátogatta a montmorency-i remetét.³⁹ A találkozást Jacques Duvoisin készítette elő, a holland követség lelkésze (később ő veszi feleségül Calas lányát), aki elküldött egy példányt Rousseau-nak az *Essai sur le faiblesse des esprits forts*-ból. Felvetődött a mű újbóli kiadása, és Jean-Jacques ekkor megígérte, „közérthetőbbé teszi, hogy a piperkőcök is megértsék”. Teleki várakozásai azonban szertefoszlottak, „amikor a vallást védelmező könyv helyett a *Les lettres de la Montagne* jelentek meg”.⁴⁰ A gróf azonban nem adta fel teljesen a reményt. Nem sokkal Jean-Jacques halála előtt egy Duvoisinnak küldött levelében arról írt, hogy fel akarja melegíteni ezt a tervet.⁴¹ Hamarosán írt is a filozófusnak, arra kérve, hogy „egy ilyen természetű röpirattal hozza helyre mindazt a kárt, amelyet egyébként kitűnő dolgokkal teli művei okozhattak a vallásnak, és ezzel mutassa meg az egész világnak, hogy az igazság szeretete felülkerekedett benne”.⁴² Rousseau hamarosan bekövetkező halála felborította a tervet.⁴³ Telekiben az a remény élt, hogy a filozófust megnyeri a vallás érdekében folytatott küzdelméhez. Valójában a vallás vállalása Teleki számára csak valamelyik egyházhoz való tartozással volt elképzelhető, ami Jean-Jacques esetében teljesen kizárt volt.⁴⁴

Teleki elutasította Voltaire ateizmusát vagy Rousseau deizmusát, átvette azonban tőlük az emberiség iránti szeretetüket. Becsülte Voltaire-ben a híressé vált ügyek védelmezőjét, nem hiába kötött barátságot Duvoissinnal, aki posztumusz veje lett a szerencsétlen Calas-nak, „ennek az erényes embernek, akinek balsorsa miatt annyi könnyet hullattam, nem annyira szánalomból – hiszen sorsa, utolsó pillanataiban mutatott keresztyéni hősiességéből ítélve, inkább irigylést, mint együttérzést érdemelt –, mint inkább megbecsületlenített háza miatt...”.⁴⁵ A Voltaire tragédiáit átítató emberszeretetért szerette Teleki ezeket a tragédiákat, ezért üdvözölte fordítójukat, Péczeli József komáromi református lelkészt: „tragédiáiban, amelyekben végtelenül kevesebb a mételey... [Voltaire] szinte mindenütt az emberiséget hirdeti azzal az erővel, amelyet a szép stílus adhat egy jó ügynek”.⁴⁶ Rousseau-t pedig „hibái” ellenére „az emberek barátjának” tekintette.⁴⁷

Ez a humánus, amelyet Teleki értékelt a filozófusoknál, nem volt-e a tolerancia legjobb iskolája? Teleki buzgó védelmezője volt egy olyan fogalomnak, amely akkor még nagyon nehezen tudott érvényesülni. Franciaország egyáltalán nem lehetett példakép, itt még mindig a fontainebleau-i ediktum volt érvényben. Teleki

nem mulasztotta el, hogy tájékozódjon a francia protestantizmus helyzetéről, és XVI. Lajos trónra lépése nagy reményeket keltett benne, mert azt mondták, hogy az ifjú király IV. Henrik nyomába fog lépni: „Egyebek közt követheti őt a nantes-i ediktum újbóli életbeléptetésében. Legalábbis erről beszéltek, de ezek egyelőre bizonytalan híresztelések”.⁴⁸ „Egy felvilágosult és kíméletlenségre egyáltalán nem hajlamos... nemzet, mint a francia”, hogyan tarthatja fenn ezt a más korhoz illő helyzetet, amely legfeljebb „Spanyolország és Portugália számára jó, mert ezekben az országokban a papok még mindig olyan hatalmasok, hogy a nép nem meri kimutatni a felebaráti szeretetet”.⁴⁹ A vallás miatti meghurcolás mindig felháborította, akár a Calas-ügyről legyen szó, akár Sámuel nagybátyjának meghíúsult házasságáról egy Bánffy-leánnyal. A lány apja, Bánffy Dénes gróf két fiával együtt katolizált, a leányt azonban a grófné református hitben nevelhette; a megegyezést Mária Terézia is megerősítette; a grófné végrendeletében Teleki József apját, Teleki Lászlót tette meg a lány gyámjává és házassági ígéretet tett a gyám ifjú léltestvérének, Sámuelnek. A tizenkét éves lányt azonban Bethlen Miklós gróf elrabolta, egy püspöki pástori levélre hivatkozva, amely szerint „őfelségének szilárd elhatározása, hogy az ifjú leányt a római katolikus hitben neveljék fel”. A grófné Bécsbe sietett, „ellenségei azonban elég hatalmasak voltak ahhoz, hogy visszaéljenek az igazságos és szeretetreméltó uralkodó hitével”. A lányt tehát áttérítették katolikusnak, a házasságból pedig nem lett semmi.⁵⁰

A vallási türelemnek ezt a megbecsülését nem Erdély különleges vallási helyzetének köszönhette-e részben Teleki, ahol az ortodox románok együtt éltek a nyugati keresztyénnel, akik maguk is megoszlottak kisebbségben lévő katolikusokra és különböző protestáns felekezetekre? A vallás gyakran ugyanazon a családon belül is eltérő volt. Duvoisinhez írott egyik levelében Teleki egyik sógora családjának, a Torotzkaiaknak a példáját hozza fel: nővérének a férje „az egyetlen református családjában. A többi Torotzkai vagy katolikus vagy unitárius, mert Erdélyben még vannak unitáriusok a legelőkelőbb családok egynémelyikében is”.⁵¹ Nem volt-e így Erdély a „türelemre legfelkészültebb országok egyike... Minden készen állt a mennyei gyümölcs hordozására.”⁵²

Teleki, aki Bécsben a protestantizmus védelmezője volt, örömmel fogadta a Magyarországon 1782. október 25-én kihirdetett Türelmi Rendeletet. II. József halála azonban nyugtalanságot váltott ki. A haldokló császár visszavonta minden Magyarországra rákényszerített reformját, a Türelmi Rendeletet azonban nem. Megerősíti-e a Rendeletet utóda is? Teleki tevékenyen fellépett ennek érdekében II. Lipótnál, aki aztán 1790. november 5-én jóváhagyta a rendelkezést. A Pozsony és Bécs között ingázó Teleki küldöttség élén mondott köszönetet az udvarnak,⁵³ az egész református Magyarország dicséretétől kísérvé.⁵⁴ E sikeren felbuzdulva megpróbálta elérni II. Lipótnál,⁵⁵ majd fiánál, II. Ferencnél, hogy engedélyezze felekezetének zsinat összehívását.⁵⁶

Telekinek azonban nemcsak a kálvinizmus volt szívügye, hanem még inkább a humánus. A helvét hitvallásnak ez a fáradhatatlan védelmezője egyáltalán nem volt fanatikus, az üldözést, bárhonnan jött is, elutasította. A felvilágosodás századában már elképzelhetetlen lett volna, hogy egy Servetet máglyára küldjenek, még ha ez annak idején Kálvin jóváhagyásával történt is; a mennyország már könnyeb-

ben megnyílt a türelem apostolainak, mint a bizonyosságokkal felvértezett üldözőknek.⁵⁷ A sok vallásnak otthont adó Magyarországon Teleki kapcsolatokat tartott minden felekezettel. Váci levelező partnere, Sauer, talán a város plébánosa, mintegy békítőként azt hangsúlyozza, ami a keresztyéneket egyesíti. 1782. március 22-i levelében azt fejtegette, hogy „különbség van azok között a hittételek között, amelyeket elengedhetetlennek kell tartanunk az üdvözüléshez, és azok között, amelyeket csak útmutatásnak kell tekintenünk, tehát amelyeknek az el nem ismerése nem hozza magával az elkárhozást”; ehhez igazodott, „valahányszor rá akartak venni, hogy az ördögnek adjam át valamelyik protestánst, tartottam magam az evangélium tanításához, amely... reményt ad, hogy nem ítéltetik az, aki nem ítél mások felett”. Egy másik vitatott pontot, a pápa hatalmát és a csalhatatlanság felé való lassú haladást illetően ez a katolikus bizonyos távolságot tartott, amit egy kálvinista csak helyeselhetett. A pápa mindenekelőtt „Jézus Krisztus helytartója... az evangélium értelmében, ahogy ezt az apostolok és csak az első négy század egyháza magyarázta”. Amire pedig a pápa azóta tett szert, Sauer elfogadta, hogy mint ezt Teleki hite kívánta, ezt nem „Jézus Krisztus institúciója révén érte el, hanem az egyház felhatalmazása, a tartóssá vált szokás révén, vagy más módon...” Így viszont vitathatóvá vált, hogy ez a hatalmi többlet hasznos vagy káros volt-e. Sauer következtetése így hangzik: „Ezekben az okfejtésekben sokkal gyakrabban tapasztalja egyetértésemet, mint gondolná”.⁵⁸

Egy másik levelezőpartnere, egy nevét alá nem író tábornagy köszönetet mond Telekinek, hogy „három napon át lekötötte őt a dogmák ostobaságaival, amivel elhárította, hogy a kormányzatok ostobaságaira gondoljon”. Teleki egyvégteiben szembesítette őt a spinózizmussal, a sociniánizmussal, a manicheizmussal, a pelagianizmussal, az arianizmussal és a katolicizmussal. A tábornagy levelét panteista hitvallással zárta: „Minden csoda a természetben” – és a másvilágba vetett reménnyel, amely túlteszi magát a teológiai szőrszálhasogatásokon: „Amikor elegendő a hit, hogy higgyünk a teremtésben, a megtestesülésben, a szentháromságban, nem értem, hogy a tényleges vagy nem tényleges jelenlét vagy más hasonló aprólkoskodás hogyan oszthatja meg az embereket, hozhat létre szektákat; és Jézus Krisztus vére miatt miért ontották a vérüket három- vagy négy millióan, akik ebből semmit sem értenek...” Egyetértésre lehetett tehát jutni abban, ami minden keresztyénben közös. De mivel elővigyázatosságból soha nem lehet elég, nem óvatlanság-e, ha valaki korlátozza hitvallását? „Inkább hiszek többet, mint kevesebbet, csak hogy ne tévedjek, és megbocsátok a képimádónak, ha bizalma boldoggá teszi őt itt lenni, mert ettől nagyobb boldogságot vár ott fenn”.⁵⁹

Az emberségnek ez a vallása, amely éppúgy helyt adott a letisztult felvilágosult hitnek, mint a naívabb buzgóságnak, nem Teleki hite volt; az ő kálvinista meggyőződése megingathatatlan maradt. De humanitása arra készítette, hogy meghallgasson mindenkit, aki keresztyénként lép fel.

Teleki mindenekelőtt azt az uralkodót üdvözlötte II. Józsefben, akinek révén Magyarország átlépheti az országot a felvilágosodástól elválasztó évszázadokat.⁶⁰ Gratulálva Duvoisinnek, *Bélisaire*-jéhez, „amelynek nagy visszhangja volt Bécsben”, Teleki jelezte, hogy „azt mondják tetszett a császárnak, aki Európa egyik legfelvilágosultabb és legbelátóbb fejedelme, és akinek széles ismereteihez igazi humanus érzelmek járulnak”.⁶¹ Amikor József még csak társuralkodó volt, és türelmi politikáját nem érvényesíthette teljesen, Teleki már azt látta benne, aki engedélyezni fogja a kálvinizmust országaiban. Amikor felvetődött, hogy József Franciaországba utazik, Teleki azt írta róla, hogy „a franciák személyében feltámadt derék IV. Henriküket ismerhetik meg”.⁶² Amikor 1777-ben sor került az utazásra, Teleki kíváncsian tudakozódott, hogy mit mondanak Falkenstein grófról: „Nem igaz-e, hogy ha a világ minden országának ilyen uralkodója lenne és biztosak lehetnének abban, hogy minden utódjuk hozzá fog hasonlítani, a legjobb kormányzati forma kérdése hamarosan eldőlné”.⁶³ A filozófus király tartósan a felvilágosodás eszméjének volt, különösen Voltaire-é, aki abban az évben halt meg, amelyben Teleki II. Józsefet trónra lépett filozófusnak nevezte. A gróf 1784-ben még mindig meggyőződéses jozefinistának vallotta magát; üdvözlötte Péczelit verséért, amelyet Genfben a császár dicséretére írt, bár „az olyan uralkodónak, mint a miénk, egyáltalán nincs szüksége hízelgésre. Tetteinek elbeszélése az ő igazi dicsőítése”.⁶⁴

A csatlakozás az osztrák *Aufklärung*-hoz azonban nem ment konfliktusok nélkül. A zökkenőt Telekinek a kálvinizmusához való kötődése okozta. Mária Terézia 1777-ben bevezette Magyarországon a *Ratio Educationis*-t, amely állami ellenőrzés és tankerületi igazgatók illetékessége alá helyezte minden felekezeti iskoláit. A magyar protestánsoknak választaniuk kellett, hogy elfogadják-e a reformot és az állam gyámságát iskoláik és oktatásuk felett, vagy hitelveik nevében elutasítják ezt az ellenőrzést autonómiájuk megőrzése érdekében. Bessenyei György, a felvilágosodás igaz híve, az udvarnál a magyar protestánsok védelmezője az új rendezés elfogadása mellett volt. De ellene voltak a magyar protestáns lelkészek, a protestáns nemesség többsége és főként a lutheránus szászok. A visszautasítók táborát Teleki vezette; Bessenyei kénytelen volt lemondani, és az iskolareform bevezetése Magyarországon nagyon nehezen haladt előre.⁶⁵ Az 1780-ban egyedüli uralkodóvá vált II. József továbbvitte a reformot, 1781-ben pedig *Ratio Educationis*-t kiterjesztették Erdélyre is. A kálvinisták nyilván biztosítékokat kaptak, hiszen szövívőjük, Teleki elfogadta a pécsi tankerületi főigazgató tisztségét.

Újabb riadalom tört ki 1785-ben, amikor II. József jóváhagyta Gottfried van Swieten tervét „vegyes” iskolák felállítására, amelyek egyaránt fogadnák minden felekezetből a gyerekeket. A kálvinisták véleménye megoszlott: Teleki anyai nagybátyja, Ráday Gedeon költő, a színház és a könyvek barátja, az első magyar hírlapok pártfogója, lelkesen fogadta a gondolatot, de az érintettek többsége, mind a katolikusok, mind a protestánsok, a reformot teljesen elfogadhatatlannak tartotta.⁶⁷

Az iskolaügy és az oktatás iránti érdeklődést Teleki egész életében megőrizte. A marosvásárhelyi kollégium kinevezett védnökeként egy Göttingában megismert francia hugenottát, Isaac Hauchard-t hívta meg a kollégiumba a francia nyelv tanítására.⁶⁸ Véleményét nevelési kérdésekben tökéletesen megbízhatónak tartották, családja őt kérte meg, hogy értékelje a serdülők képességeit. Egy 1793-1795

között írott levelében sógora, Wartensleben arra kérte, hogy adjon véleményt Károly fiáról, érdemes-e továbbtanulnia; ha nem, Telekinek a fiatalembert apja ezredéhez kellett irányítania, mert ha a szükséges tehetség és szorgalom hiányzik belőle, miért vesztegessen el több évet? „Legfeljebb féltudóssá válnék, aki ismeretek híján nem tudja hasznosítani magát..., felismerve a helyzetet talán még mindig katonai pályára akarna menni, ahol kései elhatározása, a béke idejére várható nagy számú létszámfelettlivel csak hátrányára lehetne”.⁶⁹

Az uralkodó iskolapolitikájával szembeni fenntartások nem halványíthatták el II. Józsefnek a Türelmi Rendelettel szerzett nagy érdemeit. Az uralkodás biztató előzményei alapján Teleki a reformokra készülő uralkodó hívévé vált. A Magyarországot javára, egy türelmes fejedelem alatt végzett tevékenység megfelelt hazafiúi és közéleti eszményeinek. A könyvtárszobába visszavonult embert felváltotta az országos és a helyi politikában cselekvően részt vevő nemes. „Az életkor előrehaladásával az a nemesebb és erősebb szenvedély, hogy hasznos legyek, veszi át az irigység és a gőg helyét”, írja 1777-ben Socinnak.⁷⁰ 1781-ben kinevezték az Erdélyi Királyi Tábla bírójává, 1782-ben Békés vármegye főispáni helytartója lesz, majd Ugocsa vármegye főispánja; többé nem volt már ideje, hogy a műzáknak hódoljon.⁷¹ Nem sokkal ezután a pécsi tankerület főigazgatója lett. II. Lipót békítő intézkedésekkel kísért trónralépését Teleki örömmel fogadta, tájékoztatva Kaunitz kancellárt a magyar közhangulat elégedettségéről. A kancellár válaszában arról írt, milyen nagy remények építhetők a „filozófus királyra”, és reményét fejezte ki, hogy a magyar nemzet, „osztotva a hála és az igaz hazafiság érzelmeiben, együttműködik az ausztriai monarchia más részeivel a monarchia erejének, dicsőségének és virágzásának megalapozásában a monarchiát alkotó minden nemzet testvéri egyetértésének és közös boldogságának egyedül megingathatatlan alapján”.⁷² II. Lipót összehívta az erdélyi országgyűlést, amelyen Teleki a nagy hazafi idősebb Wesselényi Miklós oldalán jelentős szerepet vitt. A bécsi kormányzat számíthatott Teleki Sámuelre, Teleki József nagybátyjára is, akit Erdély kancellárjává neveztek ki, amikor az erdélyi kancelláriát elválasztották a magyar kancelláriától,⁷³ és unokatestvérére, Teleki Ádámra, Doboka vármegye főispánjára. Az ellenállást Batthyány Ignác püspök, Gyulay Sámuel tábornok, a Batthány és a Bethlen családok vezették.⁷⁴

Úgy tűnik azonban, hogy Teleki József szembeszegülését II. József iskolaügyi terveivel a bécsi kormányzati körök nem felejtették el. Az a följegyzés, amelyet II. Lipót küldött fiának, a nádornak, Teleki Sámuel azok közé sorolja, akik „jó szándékúak és akikben bízni lehet és alkalmanként tanácsukat lehet kérni”,⁷⁵ unokafivére, József, azok közé került, akik „veszélyesek és pártvezérek, szemben állnak az udvarral és ilyennek mutatkoztak a mostani magyar országgyűlésen”.⁷⁶ A följegyzés elismerte Teleki József „nagy tehetségét”; azt mondja róla, hogy „nagyon művelt, rendkívül eszes, lobbanékony és szenvedélyes,... a protestáns párt vezére, amely pápájának tekinti őt,... a vallás ügyeiben nagyon fanatikus, másban eléggé mérsékelt”.⁷⁷ A bécsi kormányzat ebben az időben nagyon rossz szemmel nézte a magyarországi ellenzékot, amelynek egyes tagjai Poroszországban tapogatóztak és azt tervezték, hogy a Habsburg uralkodó helyére a szász-weimari Károly Ágostot, Goethe későbbi pártfogóját teszik. Telekiről Bécs azt gyanította, hogy „tájékoztatták őt a protestánsok tervéről és a berlini udvarral folytatott levelezésről”; a följegyzés vég-

következtetése az volt, hogy Teleki „veszélyes ember, de felhasználható”.⁷⁸ A kárhoztattaknak ugyanezen a jegyzéken található hat másik főispán, öt alispán, három püspök⁷⁹, továbbá a magyar ellenállás valamennyi vezetője, a Telekihez nagyon közel álló Vay testvérek, József, István és Dániel, Balogh Péter, a protestáns párt másik vezére, Fekete János gróf, aki „szilaj és nagyon veszélyes, erkölcstelen és jellemtelen, a bor kedvelője... a francia rendszerek fanatikusa... a vörös páholy egyik vezetője”, Podmaniczky József báró, „a francia forradalmak rendszerének bolondja,... a vörös amerikai páholy egyik vezére, aki benne van a berlini udvarral való kapcsolatokban”, Széchenyi Ferenc, II. József volt királyi biztosa Pécselt (és titkára, Hajnóczy József, később egyike a magyar jakobinusoknak), hogy csak a legelőkelőbb nemeseiket említsük.⁸⁰ Valójában azonban II. Lipót megbékítő politikája az elégedetlen nemések többségét kielégítette. Teleki is ezek között volt, és „a protestánsok pápája”, bármennyire „lobbanékonynak és szenvedélyesnek” minősítették is, elkísérte 1792-ben II. Ferencet frankfurti koronázására.

A francia forradalom aztán végleg királya köré gyűjtötte a magyar nemességet. A veszély most már ez a mindent elárasztással fenyegető örület volt, „perditi Gallorum sistematis pestis, quibus nam calamitatibus Europam inundare potuisset”.⁸¹ Teleki tájékozott volt a katonai fejleményekről sógora, Wartensleben révén, aki a rajnai hadseregben szolgált és részt vett Mainz visszavételében. Sógora különböző dokumentumokat is küldött a franciaországi eseményekről, mindenekelőtt egy nyomatot, rajta „a gilgotine-nak nevezett pokoli gépezet, amellyel kivégezték a szerencsétlen királyt... amit nem lehet... borzadás nélkül nézni”,⁸² két nappal Mainz kapitulációja előtt pedig a város elleni támadás tervét és „durva papírra rótt csúfolódásokat”.⁸³ Teleki pedig azzal törte magát, hogy pénzt szerezzen a háborúra. Báró Perényi Istvánhoz fordult, annak az Ugocsa vármegyének az ülnökéhez, amelynek főispánja volt, négy százalékos kamatért felvehető támogatásért,⁸⁴ vagy még inkább Perényi Imre báró püspökhöz, hogy gyűjtsön össze pénzt, embereket és gabonát. Ahogy írta: „A forradalom volt az emberiség minden bajának okozója, megdöntötte a nemesség kiváltságait”.⁸⁵

Teleki elegendő biztosítékot nyújtott a Habsburgoknak ahhoz, hogy Sándor Lipót főherceg nádor 1795. április 14-i levelében a magyar szent korona öréke nagyon megtisztelő tisztségére ajánlja öt testvérének. A három felvetett jelölttel, Splényi Józseffel, Orczy Lászlóval és Haller Józseffel szemben a főherceg előnyben részesítette Telekit, „der sich sowohl allhier als beim siebenbürgischen Landtage stäts für den Hof ausgezeichnet und als ein ehrlicher Mann gezeigt hat”.

Igaz, Teleki kálvinista, és a katolikus klérus zúgolódni fog, de köztisztviselőként áll és kinevezése nagyon jótékony hatással lesz, és a magyarországi protestánsok nagy örömmel üdvözölték soraik közül a legkiválóbb előreléptetését, aki „a világon a legjobban érti a királyság és a nép jogai összebékítésének nehéz művészetét... a királyság egyik legelső tisztségére”.⁸⁷

Megadni a királyság jogait és a nép jogait, ezt az összebékítést kellett elérniök a magyar nemeseknek, a királyság jogain a császár és a király jogait, a nép jogain pedig a nemesi keretek között meghatározott nemzet jogait érte. Ez a *via media* volt Teleki útja. A felvilágosodáshoz tartozása elősegítette a közeledést az általa vallott nemzeti és hazafias eszmék és a bécsi politika között, amelynek reformjait bírálóan elfogadta. Teleki magyar patrióta volt, és ezt ki is mutatta, a magyar nyelv védelmére kelve, amikor II. József súlyos fenyegetésnek tette ki a nemzeti nyelvek használatát. Péczelinek,⁸⁸ aki panaszkodott Voltaire fordításának nehézségeire és az *e* és *a* túlságosan nagy gyakoriságára a magyarban, valóságos védőbeszédben azt válaszolta, hogy a magyar nyelv „ugyanolyan gazdag mint a francia nyelv és gazdagabb, mint az angol”. Igaz, nem veheti fel a versenyt a göröggel és a latinnal, de ugyanolyan lágy, mint az olasz, miközben kevésbé nőies, és a franciánál alkalmasabb a dallam és operaáriák kifejezésére;⁸⁹ ami „az angol idiomát”⁹⁰ illeti, „th-ja, ition-ja és más összevonásai kellően bizonyítják, hogy valamennyi nyelv közül ennek a hangzása és hangsúlya tér el a legjobban a harmóniától”. Végül a német nyelv „nagyon is durva... és távol van... minden könnyedségtől”. A magyar szerint különösen megfelel a költészet igényeinek; Teleki megvédte Péczelivel szemben Gyöngyösi Istvánt (1624-1704), szerinte az első nagy magyar költőt, aki jóval felette áll Ariostónak hibái, hosszú kitérői és a rím érdekében hozott túlságosan érzékelhető áldozatai ellenére. Egy másik Péczelihez írott levelében Teleki azt tanácsolta neki, hogy fordítson Corneille-t, Boileau-t és Météastasiót, az ő műveik „hasznos olvasmányok az egyházi ékesszóláshoz, amelyre nagyobb gondot kellene fordítani Magyarországon... a magyar nyelv, amilyen érzelmi, kínálja magát erre a műfajra”.⁹¹ Ezt a nyelvi patriotizmust számos magyar nemes osztotta. Sztáray Mihály Szabolcs megyei főispán, köszönetet mondva Péczelinek a *Zaire* fordításáért, gratulált a szerzőnek, hogy munkájával bebizonyította: a magyar nyelv „alkalmas a legfinomabb fordulatokra”.⁹²

Teleki hazafisága kifejeződött országának történelme iránti érdeklődésében is. Kapcsolatban volt Béjot atyával, XVI. Lajos történetírójával, akitől másolatot kért a király könyvtárának magyar történeti műveiről.⁹³ Különösen is odafigyelt Dácia kérdésére és a román történetészeknek azokra a próbálkozásaira, hogy bizonyítsák a dák-román kontinuitást. 1780-ban adta ki Bécsben Gh. Sincai és Samuel Micu-Klein az *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*-t, amelyben azt fejtették ki, hogy a román nyelv a klasszikus latinból származik és fejlődése megszakítás nélküli volt mindenütt, ahol Trajanus Dáciájának római kolóniái berendezkedtek. Ezt a kontinuitásnak nevezett tételt Petru Major fejtette ki bővebben, akinek *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*-ja csak 1812-ben jelent meg Budán.⁹⁴ Két német tudós, Hans-Christoph Engel és Franz-Joseph Sulzer megtámadták ezt az elméletet, majd erdélyiek, szászok és magyarok is követték őket. Teleki levelezésben állt Engellel, aki a göttingai Királyi Tudományos Társaságnál anyagot gyűjtött Trajanus hadjáratáról és tanulmányt írt az ókori Dácia történetéről.⁹⁵ Sulzer pedig Teleki véleményét kérte 1780-ban az Alpokon túli Dácia történetéről írott műve előszaváról; még nevelő is szeretett volna lenni Telekinél, ennek érdekében közbenjárásra kérte fel barátját, a székely Benkő Józsefet, a *Transilvania, sive Magnus Transilvaniae Principatus* (1778) híres szerzőjét.⁹⁶

Teleki patriotizmusa tehát Magyarország nyelvi, irodalmi és történelmi múltjára támaszkodott. Ez azonban nem zárta ki, hogy külföldi útjain ne gyűjtsön hazájára nézve is hasznos tapasztalatokat. A francia és német hatások maguktól éretődöek, a század végén azonban őt is elérte az angломánia, amely egész Európát elárasztotta; Magyarországot is, amelynek képviseleti intézményei szívesen vették, ha a westminsteri testülethez hasonlították őket. Teleki nem járt Angliában⁹⁷, de ismerte irodalmát és arra bízta Péczelit, aki neki ajánlotta *Zaire*-fordítását, hogy „ne felejtse el az angolokat”⁹⁸; Péczeli munkához látott, és miközben a *Henriász*on dolgozott,⁹⁹ megkezdte Young *Éjszakáinak* fordítását is.¹⁰⁰ Amikor Teleki József fiát, Lászlót külföldre küldte, arra bízta, hogy Angliát is vegye föl úticéljai közé, „figyeljen a mezőgazdaság, a kereskedelem, a gyárak, a tudományok, a politikai alkotmány állapotára”, és különösen „a lehető leggyakrabban legyen jelen a parlament ülésein”.¹⁰¹ László tehát meglátogatta Angliát és nem győzte dicserni azt az országot, amely – ahogy írta – jóval fölülmúlta Franciaországot: „A legnépesebb,... a legjobban fenntartott országot láttuk, a mezői gazdálkodás a legjobb lábán áll, a földműves nagyon boldog; az ipar révén hasznot húz minden földdarabból”. Anglia, Franciaországtól eltérően megértette, hogy „a mezőgazdaság a manufaktúrák, a kereskedelem, az államhitel alapja”. Hogy a földművelést annyira elhanyagolják Franciaországban, ezért Colbert a hibás, aki „hatalmas érdemei ellenére... ugyankora rosszat is tett Franciaországnak, amikor le akarta alaacsonyítani a földművest”. Teleki László osztotta tehát a fiziokraták álláspontjában Colbert felelősségéről. Az eredmény azt lett, hogy „Franciaországban minden gazdaság a fővárosban és az ország néhány nagy városában összpontosul, a paraszt szegény, élete örömtelen, ezzel szemben Angliában... a földműves jómódban él és élvezi az élet örömeit”. Az ifjabb Teleki szerint „a francia közigazdászok panaszaik nem is annyira alaptalanok, nem is annyira nevetségesek, mint azt Franciaországban általában mondják”.¹⁰²

Így ment végbe a váltás, amikor az angol modell a politikában és a gazdaságban, a társadalomban és a kultúrában kiszorította az egyre inkább elavultnak ítélt XIV. Lajos-i francia modellt. Ez a világszemléleti változás kiterjedt a fogékonyságra is. Teleki, aki nyugati útja során érzéketlen volt a tájak szépsége iránt, huszonöt évvel később szabad folyást engedett a természet iránti fogékonyságnak, amelyben a rousseau-i ömlengések sejtelmes panteizmussal és preromantikus hangsúlyokkal keverednek. Amikor Dolhán járt, a Borzsovának, a Tisza mellékfolyójának partjain, arról áradozott, hogy a visszahúzódás e festői vidékekre mennyire természetes módon készíti arra, hogy eltöprengjen az emberi dolgok hiúságán és saját sorsán: „Napjaimat azzal töltöm, hogy élvezem önmagam és a természet gyönyörű látványát”; a Vergiliusból táplálkozó álmodozás meghozta az újrarátalálást a tiszta filozófiára, erre a keresztyén bölcsességre, amely fölé emelte őt „a szerencse és az emberek szeszélyeinek, olyan állapotba, ahonnan megvetéssel nézhetnek mindenre, ami alatta marad az emberi méltóságnak, tehát aminek semmi közvetlen kapcsolata nincs az ember nagy rendeltetésével”. Csak a „keresztény filozófusok” voltak képesek ekkora felülemelkedésre és arra, hogy a napok hordalékán és „az emberi dolgok változékonyságán” túl, amit a gyors folyású Borzsova szemléltetett számára, megragadja az ember igazabb célját.¹⁰³

Létezik-e a felvilágosodás embere? A válasz csak többes számú lehet. A magyarországi felvilágosodás nem azonos a párizsival, a berlinivel, sőt a béccsel sem. A felvilágosodás hordozóinak többségét adó magyar nemességben számos változatot találunk, a társadalmi helyzet szerint – vannak köztük ősi családokból származó mánások, mint Teleki, *homines novi*, mint Fekete gróf; az ideológiai indíttatás szerint – ugyanahhoz a példához visszatérve – az előbbi kálvinista volt, az utóbbi szabadkőműves; az egyéni érdeklődés szerint: egyikük az egzakt tudományok rajongója, másikuk az erotikus irodalmat kedvelő „esprit fort”... Telekit kortársai „felvilágosult filozófusnak, a haza ékességének”,¹⁰⁴ „a magyar Apollónak”,¹⁰⁵ „házájában a tudományok legnagyobb előmozdítójának”¹⁰⁶ tartották. De vezéralakja volt a harcos kálvinizmusnak is, amely már csak azért is készen állt a védekezésre, mert nagyon sokáig üldözték. Teleki egyszerre volt az ész és az érzelem embere. Elmúlt az az idő, amikor az ilyenfajta kettősséget meglepőnek tartották és amikor a felvilágosodás embere karikatúraszerűen csak észlény volt, érzelem, indulatok és vallás nélkül. Teleki magyar patrióta is volt, és ez kötelességévé tette, hogy terjessze a felvilágosult eszméket és védelmezze a kálvinista vallást, a nemzeti azonosság lényeges alkotóelemét. A maga módján, a maga környezetében és országában tehát a „második felvilágosodás” igazi képviselője volt.

JEGYZETEK

1. LAZAR André: Emma Teleki, un anneau brillant entre la France et la Hongrie. La comtesse et le communard, (*Nouvelles Etudes Hongroises*, 1978. 159-169.)
2. KOSÁRY Domokos: L'éducation en Europe centrale et orientale à l'âge des Lumières. (*Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale, Actes du Cinquième Colloque de Mátrafüred, 24-28 octobre 1981*. Budapest/Párizs, Akadémiai Kiadó / C. N. R. S. 1984. 228)
3. TOLNAI Gabriel: *La Cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki, publié par...*, Párizs, 1943. (*Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée*. 1.); TOLNAI Gábor: Die Reisen József Telekis (1759-1761) *Acta Literaria Academiae Scientiarum Hungaricae*. 7 (1-2) k. 55-102. Id. még SPIESS Otto: *Basel anno 1760. Nach den Tagebüchern der ungarischen Grafen Joseph und Samuel Teleki*. Bázse, 1936.
4. *Die Korrespondanz des Basler Professors Jakob Christoph Beck. 1711-1785*. Kiadja Ernst STAELHÉLIN. Bázse. 1968. (Studien zur Geschichte der Wissenschaften in Basel, XVIII.), 308. 365. sz. levél (latinul); Bod Péter Becknek, 1759. október 15.
5. HALÁSZ Gábor: *Ungarische Reisende im Ausland*. Budapest, 1938.
6. Teleki 1759. július 2-án indult Budáról, és július 26-án, az akkor Jean (II.) Bernoullinál tartózkodó Maupertuis halálának előestéjén érkezett Bázselbe. Bázselből 28-án indult tovább, és augusztus 2-án ért Genfbe, ahol nyolc napot töltött; genfi tartózkodása idején látogatta meg Voltaire-t (augusztus 7.). Genfét 10-én hagyta el, és 17-én ért vissza Bázselbe. (Ld. TOLNAI Gábor i.m.)
7. SPIESS Otto i.m. 46-47. és köv. 74. és 90.
8. Uo. 104.
9. Uo. 76. és 78.
10. Uo. 104.
11. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban OL.), P 654. (Teleki család gyömrői iratai), 8.d., 31. tétel, 64.: „La solution du premier problème... ne dépend que de la différentiation des quantités exponentielles. Voici cette solution: il s'agit de faire un maximum du nombre $x^{1/x}$; il faut donc que la différentielle de cette quantité soit + 0.”
12. OL P 654. 8. d., 31. tétel, 65.: „Il faut plutôt de vous amuser par des expériences physiques avec

quelque petite pompe pneumatique, une petite machine électrique, avec des aimans tant naturels qu'artificiels, des baromètres: tâchez de prendre un goût pour toutes les connaissances d'agriculture."

13. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban MTAK. Kt.), RUI 2°, 17/II (G. Teleki József: Köszöntők, levélfogalmazványok, XVIII. sz.), 66-67. fol. Socin a statikus elektromossági kísérleteket nem köti össze Winkler lipcei professzor nevével, de leírása nem hagy kétséget: „J' ignore s'il est parlé des nouvelles machines, qui sont actuellement en vogue, qui au lieu d' un globe ont des plateaux qui tournent verticalement et frottent entre 8 coussins."
14. Uo. 68-70., Teleki Pestről Socinnak, 1777. február 19.
15. Az összekülönbözés az 1743-ban kiadott *Traité de dynamique*-ra nyúlik vissza, amelyben d'Alembert parciális deriváltakkal dolgozó egyenleteket használt fel. A differenciál-számításnak ezt az alkalmazását Bernoulli nagyon kötekedően fogadta, kétségeit ki is fejtette 1750-ben egy Eulerhez írott levelében (ENGELSMAN Steven B.: D'Alembert et les équationis aux dérivées partielles. (*Dix-huitième Siècle*, 1984. 16. sz., 31-32.). 1746-ban D'Alembert fölébe kerekedett a bázeli tudósnak a szelek elméletéről írt értekezésével, amellyel elnyerte a berlini akadémia első pályázatának díját (TATON René: D'Alembert, Euler et l' Académie de Berlin. *Dix-huitième Siècle*. i.m. 57.). A két ember konfliktusa folytatódott a rezgő húrok kapcsán (ENGELSMAN, uo., és TATON René i.m., 62.).
16. Voltaire-hez írt 1761. április 9-i levelében d'Alembert utal arra az értekezésre, amelyben felszólamlását kifejti: „Je crois avoir prouvé, non que l' inoculation est mauvaise, mais que ses partisans ont assez mal raisonné jusqu'ici." (VOLTAIRE: *Correspondance*. VI. k. Paris. Pléiade, 1294.)
17. Az ügyről ld. CSANAK Dóra: Le rôle de József Teleki dans une controverse scientifique française du XVIIIe siècle. (*Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 16. k. 1974. 243-266.) Ez a közlemény teljes egészében közli Teleki *Réflexions*-ját. Telekiről egészében ld. ugyanittól a szerzőtől: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest 1983. A *Réflexions* kiadása elmaradásának oka nem világos, de úgy tűnik, inkább La Condamine-non, mint Bernoullin múltott. Bernoulli már idézett levelét Telekihez, hely, keltezés nélkül (1763): OL P 654. 8. d., 31. tétel, 64.: Mivel La Condamine Angliában volt, „c'est autant de délai de l' apologie qui doit paraître sous votre illustre nom... Cette affaire ne doit pas vous donner le moindre embarras; j' aurai soin que rien ne se passe qui soit indigne du nom de l' Auteur."
18. Péczeli Józsefhez, Voltaire tragédiáinak magyar fordítójához írott 1784. szeptember 21-i levelében (MTAK. Kt. M. Irod. Lev., 4. r. 143. sz. 42.) Teleki kifejti, hogy minden fordítás szegényít és nem a magyar nyelv a hibás: „Si on prend le traduction de quelques chapitres de Tacite par d'Alembert, on en conclura à la pauvreté de la langue française".
19. HANKINS Thomas: *Jean d'Alembert. Science and Enlightenment*. Oxford 1970. 3-4. és 27.
20. VIDAN Gabriella: Un abbé a partie: le révérend père Boscovich a Paris. (*Annales de l'Institut français de Zagreb*, 3. folyam, 3. sz. 1977-1982, 201-202.)
21. OL P 654. 10. d., 31. tétel, 323-326. sz., Sipos Pál Frankfurtból Teleki Józsefnek Szászvárosba 1793. január 20-a: elküldi a grófnak a *Schema quadratricis spiralis*-t: „quadratus spiralis illa curva est, quae omnes arcus dissimiles gradibus et aequales directa longitudina complectitur". Az összecsalítási vázlat a levelet kísérte. (Uo. 8. d., 31. tétel, 67. sz.) Jean (III.) Bernoulli Berlinből Teleki Józsefnek (1780?) január 31. (tévesen 1760-ra keltezve): új könyveket ajánl.
22. OL P 654. 10. d., 31. tétel. 122. sz., Cornides Dániel Drezdából Telekinek, 1785. március 19.: beszámoló egy prágai útról és a Carolinum 140 000 kötetes könyvtárának meglátogatásáról.
23. Uo. 67., Jean (III.) Bernoulli idézett levele Telekihez: „Vous êtes Monsieur le Comte le principal promoteur des sciences dans votre Patrie. ... vous avez une riche bibliothèque surtout de physique et la première collection d'histoire naturelle du genre animal qui ait été formée dans la Transsylvanie.
24. F. CSANAK Dóra: Die Bibliothek eines ungarischen Aristokraten im 18. Jahrhundert. Die Büchersammlung des Grafen Josef Teleki des Älteren, 1738-1796. (*Gutenberg-Jahrbuch*. Mainz 1975. 345-350.)
25. OL P 654. 9. d., 31. tétel, 178. sz. Kovács József Udvarhelyről Telekinek: „Monsieur le Comte Louis fait des progrès... Il a tiré ces jours passés la racine carrée en se promenant dans la

- chambre de douze chiffres..." Teleki Lajos (1746-1815), annak a Bethlen Katának (= 1759) a fia, akinek önéletrajza az egyik legfontosabb elbeszélő forrás a 18. századi Erdélyre.
26. MTAK. Kt. RUI 2°, 17(I.) G. Teleki József: Tanulmányok (XVIII. sz.), 4. és 2., Teleki Rousseau-nak, 1778. február.
 27. Kolozsvár, a Román Köztársaság Akadémiájának Levéltára, Kendilónai Teleki Levéltár, Teleki József Gernyeszegről László fiának, 1787. április 11.
 28. OL P 654., 8. d., 31. tétel, 265. sz. Cornides a Wesselényicknél, majd Telekinél volt nevelő, így sokkal szabadabban foglalkozhatott kutatásaival. Ld. F. CSANAK Dóra: Quelques types d' intellectuels en Hongrie au XVIIIe siècle. (*Intellectuels français, intellectuels hongrois*. Budapest/Párizs 1985. 146. és 148.)
 29. SPIESS Otto i.m. Teleki Sámuel, akit Bázelen „der lateinische Graf”-nak neveztek, mert nem tudott németül, II. József alatt Erdély kancellárja lett.
 30. Teleki Ádám (1740-1792), József másodunokatestvére, a *Cid* magyarra fordítója, Doboka megye főispánja.
 31. SPIESS Otto i.m., 51. 1759. október 8. Azt énekelték: „Ígyunk és csókoljuk meg egymást, kedves szomszédom, nincs a világon ennél nagyobb öröm és kisebb bűn”. Teleki hozzáteszi, hogy bűn nélkül megcsókolhatta szomszédját, egy idős asszonyt!
 32. Otto SPIESSnél (i.m.) 1760. február 24-re, vasárnapra semmiféle említés nincs.
 33. Uo. 1759. október 14: nem megy templomba, mert rossz idő van, „de ez bűn”.
 34. Uo. 1760. március 9. Kétszer, 1759. december 16-án és 1760. május 18-án semmivel nem menti mulasztását. 1759. decemberében azonban négyszer volt templomban advent alatt és karácsonykor úrvacsorázott. 1760. áprilisában hétszer ment istentiszteletra és húsvétkor úrvacsorázott, májusban háromszor és pünkösdkor vett úrvacsorát.
 35. MTAK. Kt. M. Irod. Lev. 4. r. 143. sz., 57-58., Teleki Péczelinc, Voltaire fordítójának, hely és keltezés nélkül.
 36. BÍRÓ Ferenc: Voltaire et Rousseau en Hongrie á l' époque des Lumières. (*Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Quatrième Colloque de Mátrafüred, 20-25 octobre 1978*. Budapest 1981. 27-28.)
 37. Például Sztáray Mihály gróf, Szabolcs megye főispánja, aki egyik Péczelihez írott levelében (MTAK. Kt. M. Irod. Lev. 4. r. 143. sz., 18. 1784. november 23.) arra bízta az író, hogy fordítsa le Voltaire filozófiai műveit. Majd így folytatta: „L'Auteur de la Henriade a un stile excellent dans l' Histoire; ses ouvrages fugitifs traduits, serviraient dans les commencements à amuser et à acoutumér nos P... (olvashatatlan) à la lecture; mais come ils sont remplis de grandes Idées de Philosophie, celà se participerait sans que l' on s' en aperçoive, cepedant la Raison ferait quelques pas en avant...”
Ld. még cikkemet: Lumières, franc-maçonnerie et politique dans les Etats des Habsbourg. Les Correspondants du comte Fekete. (*Dix-huitième Siècle* 12 (1980). 327-279.); teljesebb változata: Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a XVIII. század végén. Fekete János gróf levelezése. (*Századok* 117. évf. 1983. 3. sz. 558-599.)
 38. MTAK Kt. RUI 2°. 17/II. 58-59.
 39. Teleki e látogatására Rousseau-nál lásd BARANYAI Zoltán: Une visite hongroise chez Rousseau á Montmorency. (*Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes*. 1. 1923. 188-194.); RÁCZ Lajos: Jean-Jacques Rousseau et son ami hongrois. (*Revue de Hongrie* 7. 1911. 283-296.); ugyanő: Graf Joseph Teleki und Rousseau. (*Ungarische Rundschau* 2. 1913. 708-717.)
 40. MTAK. Kt. RUI 2°, 17/I. 1° és 4. Teleki Rousseau-nak, 1778 február; a gróf emlékeztet az egykori látogatásra és a filozófus ígéretére.
 41. Uo. RUI 2°, 17/II. 63. v^o Pestről február 17-én (?) keltezett levél (XVI. Lajos trónra lépése és Rousseau halála között).
 42. Uo. RUI 2°, 17/I. fol. 4. és v. Teleki Rousseau-nak. 1778. február.
 43. Az *Essai*-t 1787-ben Széplaki Pál fordította magyarra. Vö. a fordító (rossz franciaságú) levelét Telekihez, Pest 1787. június 15. OL P 654. 10. d., 31. tétel 408. sz.
 44. BÍRÓ Ferenc i.m. 27.
 45. MTAK. Kt. RUI 2°, 17/II. fol. 39. r. Teleki Szirákról Duvoisinnek, 1768. október 29.
 46. Uo. M. Irod. Lev. 4. r. 143. sz., 57-58., hely és keltezés nélkül (1784). Péczeli a *Zaire* után 1784-

- ben a *Henriádsz*, a *Méropé*-ot és az *Alzire*-t fordította. Korábban Genfben tette le teológiai vizsgáit 1781-ben, ahol egy évre magánál tarotta a filozófus Horace Benedict de Saussure fia, Nicolas-Théodore, a későbbi mineralógus tanáráként. Ezt követően Utrecht mellett R. D. van Tuyll van Serooskerker gyermekeinek nevelője volt. Voltaire-ről ugyanúgy vélekedett, mint Teleki: „J'admire les tragédies de Voltaire sans aimer sa personne”. (OL P 654. 9. d., 31. tétel, 360-361., Péczeli Telekinek, 1783. december).
47. MTAK. Kt. RUI 2°, 17/I. fol. 2. Teleki idézett levele Rousseau-hoz.
 48. Uo. RUI 2°, 17/II. 63. r. Teleki idézett levele Duvoisin-hez.
 49. Uo. RUI 2°, 17/I. fol. 13. Teleki Duvoisinhez, hely és keltezés nélkül (1778. február).
 50. Uo. RUI 2°, 17/II. fol. 39v – 41v, Teleki Szirákról Duvoisinhez, 1768. október 29. Csúnya ügy volt ez katolikus részről. Ráadásul „Monsieur de Bánffy qui faisait la grande mode de ne point aimer sa femme, ce qui serait trop bourgeois, mena une vie très débordée à tous égards, ne vécut point avec elle pendant plus de dix à onze ans...” Teleki Sámuel, Erdély későbbi kancellárja végül is Bethlen-lányt vett el, Bethlen Zsuzsát.
 51. Uo. fol. 62v, Teleki idézett levele Pestről. Duvoisinnek.
 52. Uo. 58v, Teleki idézett levele Zinzendorfhhoz, 1791. augusztus 30.
 53. MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790-1795.* Budapest 1926. 376-377. 27. okmány, Sándor Lipót nádor Pozsonyból apjának, II. Lipótnak, 1791. február 14.
 54. Ld. például Tormási János lelkész levelét. Halas, 1791. február 11. OL P 654. 10. d., 31. tétel: „L'Edit de la Religion étant passé, je me sens obligé indispensablement de Vous en féliciter. Voilà, Monsieur le Comte! votre procès gagné: Votre zèle et vos efforts couronnés de succès que la justice de Votre cause, qui était celle de l'Eglise demandait, de la part du plus Gracieux Souverain”.
 55. MÁLYUSZ i.m. 388. 33. okmány, II. Lipót Sándor Lipóthoz: „Je vous envoie cy joint une autre demande des protestants pour tenir leur synode. Vous Vous informerez pour me marquer, si Vous croyez qu'on peut faire usage tout de suite de cette instance ou le différer après la Diète”.
 56. Uo. 587. 95. okmány, Sándor Lipót Pestről bátyjának, II. Ferencnek, 1792. december 23.: „Heute schreibe ich Dir..., um Dich zu präveniren, dass... eine Deputation von Protestanten zu Dir kommen wird; sie wollen Dich bitten, die ergangene Resolutionen in Religionsachen zu ändern und die Synodalgegenstände aufzunehmen. ... Es kommen Gr. Jos. Teleky, der bereits heute abreist, der junge Pronay sein Schwiegersohn, Baron Helenbach, den vierten haben sie nicht bestimmt.”
 57. MTAK. Kt. RUI 2°, 17/II. fol. 59. sz. Teleki idézett levele Zinzendorfhhoz, 1791. augusztus 30.: „Je ne sais pas au reste ce que le Bon Dieu fera un jour de toutes ces sectes... qu'en chambellan peut être trop poli du Ciel vous voulez très cavalièrement faire toutes entrer au Paradis. Mais je suis moralement persuadé que notre Père céleste voulant en faire un séjour de paix et non de discorde les Intolérans de quelque secte qu'ils puissent être, n'y entreront pas ou n'y entreront qu'après être bien radicalement guéri de cette maladie, et très Calviniste que je sois je voudrais parier que Calvin même n'y est entré qu'après s'être bien repenti d'avoir fait bruler Servet”.
 58. OL P 654. 10. d., 31. tétel, 282. sz. Sauer Vácról Telekinek.
 59. MTAK. Kt. Vegyes 2r. 19. sz., év nélkül június 16.
 60. A magyar lemaradás gondolata gyakran megjelenik Teleki levelezésében. Kováts, a székelyudvarhelyi iskola igazgatója Magyarországnak ezt a szögletét a „világgal nem érintkező, a világ szokásait nem ismerő sivataghoz” hasonlíja; ami az iskolát illeti, ki kellett emelnie abból a romlottságból, amelyben átvette (OL P 654. 9. d., 31. tétel, 178. sz., Kováts már idézett 1764. december 18-i levele Telekihez). Péczeli, a *Zaire* fordítója sajnálkozott, hogy hazája „még túlságosan vak”, sem hogy megcsodálhatná Teleki világosságát (uo. 360-361., Péczeli Telekinek, 1783. december). 1789 körül Péczeli úgy számította, hogy Magyarország ötven évvel maradt el a németektől (NÉMEDI Lajos idézi: *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale, Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred, 2-5 octobre 1972.* Budapest 1975. kötetben 119.)
 61. MTAK. Kt. RUI 2°, 17/II. fol. 41v, Teleki Duvoisinhez, 1768. október 29.
 62. Uo. 63. Teleki idézett levele Duvoisinhez. ? február 17.
 63. Uo. RUI 2°, 17/I. fol. 13., Teleki idézett levele Duvoisinhez. 1778. február.
 64. Uo. M. Irod. Lev. 4r. 143. sz., 52., Teleki Pestről Péczelinek Komáromba, 1784. június 3.
 65. KOSÁRY i.m. 228. Ld. még ugyanebben a műben HOPP Lajos frását, 260.

66. BENDA Kálmán: Gerard und Gottfried van Swieten und die Schulreform in Ungarn. (*Gerard van Swieten und seine Zeit*. Bécs-Köln -Grác 1973. 171.)
67. KOSÁRY i.m. 233.
68. HOPP i.m. 257.
69. OL. P 654, 11. d., 31. tétel, Wartensleben 'Telekinck (megégett levelek és okmányok). Ezt a pedagógiai érdeklődést átadta fiának, Lászlónak is, aki fivérével, Istvánnal és nevelőjük, Cornides Dániel társaságában Göttingában tanult, majd 1785-től 1787-ig tanulmányutat tett. (CSÁKY Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*, Bécs 1981. 217-218.). A természetes, rousseau-ista nevelés híveként és John Locke *Some Thoughts concerning Education* című műve (1693) által is befolyásolva Teleki László 1796-ban pedagógiai könyvet írt *Tanácsadás a gyermekeknevelés ügyében* címmel (uo. 214. l. és ugyanattól a szerzőtől: Von der Ratio Educationis zum Educatio Nationalis. Die ungarische Bildungspolitik zur Zeit der Spätaufklärung und des Frühliberalismus. (*Bildung, Politik und Gesellschaft*. München 1978. 235. *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*. 5. k.)
70. MTAK. Kt. RUI 2°, 17/II. fol. 68-70., Teleki idézett levele Pestről Socinnak, 1777. február 19.
71. Uo. M. Irod. Lev. 4r. 143. sz., 57-58., Teleki Péczelinek, hely és keltezés nélkül (1784. eleje): „Je me glorifie d' être Patriote... J'ai, il est vrai, une passion décidée pour Mesdemoiselles les Muses, mais les devoirs de Père de famille, d' oeconome et d' Homme en charge me laissent si peu de tems de les caresser que je ne peux guère me flatter de l' honneur de pouvoir passer pour leur Mignon”.
72. OL. P 654. 9. d., 31. tétel, 96. sz. Kaunitz Bécsből Telekinek, 1790. március 17.
73. A két kancelláriát II. József 1781-ben egyesítette. Egyidejűleg azzal, hogy ismét különválasztották az erdélyi kancelláriát, létrehozták az illir kancelláriát is, amelynek élére Balassa Ferenc grófot nevezték ki.
74. MÁLYUSZ Elemér i.m. 386-387., 33. okmány, Sándor Lipót főherceg II. Lipótnak, 1791. február 24.
75. Uo. 433. és következő l., 45. okmány. A jószándékú személyek jegyzéke a 434. lapon kezdődik. Teleki Sámuelről 435. l.: „Le vice-chancelier comte Telecky [ti. Sámuel, 1739-1822] homme de beaucoup d' esprit et de connaissances”.
76. Uo. 440., az újabb névsor kezdete.
77. Uo. 443.
78. Uo.
79. Orczy László, Almásy Lajos, Sztáray Mihály, Forgách Miklós, Eszterházy Ferenc és Skerlecz Miklós, ugyanebben a sorrendben abaúvári, aradi, szabolcsi, nyitrai, mosoni és zágrábi főispánok; Benyovszky Mihály, Máriaissy István, a Laczkovics testvérek, István és György, és Szily, pozsonyi, gömöri, temesi és pesti alispánok; Eszterházy Károly, Szily János és Batthyány Ignác, egri, szombathelyi és erdélyi püspökök.
80. MÁLYUSZ Elemér i.m. 440-445. Ld. még idézett cikkünket, 370-377.
81. OL. P 654. 10. d., 31. tétel, 167., Révay Simon Stiaunicáról Telekinek, 1790. október 13.
82. Uo. 11. d., 31. tétel, Wartensleben Frankfurt-am-Mainból Telekinek, 1793. március 6.
83. Uo. a Mainz előtti táborból, Wartensleben Telekinek, 1793. július 21.
84. Uo. P 1969. 28. cs., 2. tétel, Teleki Perényi István bárónak, 1795. október 5.; uo. P 1969. 28. cs., 4. tétel, Teleki Pestről Perényinek, 1796. augusztus 16.
85. Uo. P 1969. 28. cs., 3. tétel, Teleki Pestről Perényi Imrének, 1796. augusztus 19.
86. MÁLYUSZ Elemér i.m. 806., 179. okmány, Sándor Lipót Budáról II. Ferencnek, 1795. április 14.
87. OL. P 654 10. d., 31. tétel, Tormási János halasi református lelkész Teleki Józsefnek, 1795. szeptember 15.
88. MTAK. Kt. M. Irod. Lev. 4r. 143. sz., 53-54., Pest 1784. szeptember 21.
89. Uo.: „En un mot, tout le monde convient, qu' on ne peut point chanter en français”. Már párizsi tartózkodása során úgy találta, hogy a francia énekesek semmit nem érnek az olaszok mellett (ld. TOLNAI Gábor i.m.).
90. Teleki először „angol nyelvt”-et írt ennek a levélnek a fogalmazványába, uo. RUI 2°, 17/II. fol. 52-56.
91. Uo. M. Irod. Lev. 4r. 143. sz., 57-58., Teleki idézett levele Péczelihez.
92. Uo. 18. sz. Sztáray Nagy Mihályról Péczeli Józsefnek, 1784. november 23.
93. Uo. RUI 2°, 17/I., 2v-3., Teleki Béjot-nak, 1788. február 26. Különösen kérte a *Breve Chronicon*

regnum Hungariae... lemásoltatását, amelyet a kéziratok katalógusának 180. oldalán v. M. CMXLI jelzettel említnek.

94. DUNAY, André: The Daco-Romanian Theory of Continuity: Origins of the Rumanian Nation and Language. (*One Land – Two Nations. Transylvania and the Theory of Daco-Romanian Continuity*. Rochester [N.Y.] 1980. 12-13. [*Special Issue of the Carpathian Observer*. 8. k., 1. sz.]
95. OL P 654, 8. d., 31. tétel, 370., Engel Bécsből Telekinek, megégett levél részlete: „me praeterito anno ad quaestionem de expeditionibus Traiani ad Danubium a Regia Scientiarum Societate Göttingensi positam respondi, ad praemium ob eadem societate propositum post Professorem Norbergensem Manneret proxime accessisse. Cum ex una parte editionem hujusce opusculi mei historiam simul veteri Daciae usque ad Aureliani tempora ac origini...” (a folytatás megégett).
96. Uo. 10. d., 31. tétel. Jos. Sultzer (sic), volt kapitány és udvari tanácsos a Pozsony melletti Modorból Telekinek, 1780. február 20.: „I thought it my debts to pay you my respects... by sending you and submitting to your judgement the inclosed advertisement of an history of Dacia transalpine, which I am resolved to get printing after eastern on subscription, near two hundred subscribers being already noted to it. If M. Benkő... should make your Lordship a proposition... concerning the education of the young counts, your kind sons, which, though I think it advantageous and profitable both to them and me, you won't or can't agree; pray not to manifeste it anywhere, lest this resolution, and declaration of my zeal to serve you should cause in some prejudice in the mind and opinion of certain persons of quality...”
97. A század hatvanas éveiben az angliai utazás még nem nagyon volt divatban. Említsük meg Weszprémi Istvánt, aki a hatvanas években Oxfordban járt, orvosi tanulmányokat folytatott és Magyarországon bevezette a himlőoltás gyakorlatát. Ld. H. BALÁZS Éva: Van Swieten Ideen und die ungarische Gesellschaft. (*Gerard van Swieten und seine Zeit*. i.m. 158-160.)
98. MTAK. KI., M. Irod. Lev. 4r. 143. sz., 57-58., Teleki idézett levele Péczelihez.
99. OL P 654, 9. d., 31. tétel, 369. sz. Péczeli Telekinek, 1786. szeptember 17.: a *Henriász* fordításának elküldése a „magyar Apollónak”.
100. Uo. 363., Péczeli Telekinek, 1784. augusztus 4.
101. Kolozsvár, a Román Köztársaság Akadémiájának Levéltára, Kendilónai Teleki Levéltár, Teleki József Szebenből fiának, Lászlónak, 1787. november 28.
102. OL P 654, 10. d., 31. tétel, 406., Teleki László Londonból apjának, 10-én (1787. június ?)
103. Kolozsvár, a Román Köztársaság Akadémiájának Levéltára, Kendilónai Teleki Levéltár, Teleki József Dolháról fiának, Lászlónak, 1785. május 1.
104. OL P 654, 9. d., 31. tétel, 360-361., Péczeli Telekinek, 1783. december.
105. Uo. 369. Péczeli Telekinek, 1786. szeptember 17.
106. Uo. P 654, 8. d., 31. tétel, 57. Jean Bernoulli Berlinből Telekinek, 1780. január 31.(?).

Itt mondok köszönetet H. Balázs Évának, a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanárának és Csanak Dórának, az Akadémiai Könyvtár Kézirattára vezetőjének a tőlük kapott tanácsokért és segítségért.

Szász Károly Nagykőrösön

A Ráday Levéltárban, Szász Károly hagyatékában¹ érdekes összeállításra bukkanunk: „Szász Károly püspök életéből, tartózkodási helyei, főleg levelei nyomán.” A tizenkét oldalas jegyzékben Nagykőrös a huszadik helyen áll. Pedig amikor Szász Károly átlépte a kőrösi gimnázium küszöbét, alig volt 22 éves. Élete addig is olyan volt, mint egy Jókai-hőse.

1829. június 15-én született Nagyenyeden, ahol apja tanár volt. Hamar felismerte fia sokoldalú tehetségét és sokat foglalkozott vele. Gyakran elvonultak a legbelső szobába és az iskolából áthozott messzelátóval figyelték a csillagok harmonikus járását, a hold változásait. A kis Károly hat éves korára magyarul, németül olvasott és kitűnően számolt. 1837-ben apja Mentovich Ferencet,² kedvelt, jeles tanítványát vette mellé nevelőül. Ő vezette be a verselés tudományába. 1845-ben a kolozsvári akadémián számtan szakon tanult.

Ahogy szokás volt, verseit pályázatokra küldte be. Első pályázatát 17 éves korában, 1846-ban nyerte „Szabad székely dalá”-val. Négy aranyat, amit azonban – naplója szerint – sohasem kapott meg. De mivel megjelent az *Életképek*ben, neve ismertté lett. Visszatérve Nagyenyedre, a számtan szaktanítójává választották. 1847-ben ismét pályadíjat nyert a Kisfaludy Társaságban, a „Murány hölgye” című „beszéllyel”.

Még nagyenyedi diák korában kezdett naplót írni. Ebben feltárta vívódásait, milyen pályát válasszon: Mi legyen? Politikus, mérnök, orvos, költő? „Nem kívánok sokat – írta –, mit bánom én a becsszomj vágyait, mit bánom én a polgárság magas polcait, a nagyok kincseit: egyszerűen, gondtalanul élve, függetlenségre vágyom, hogy dalolhassak”. 17 évesen döntött: „Pap akarok lenni, szabad, maga vágyai és kedvtelése szerint tudományosan művelt, boldog ember.”³ Hogy mi lett belőle, azt a szabadságharc döntötte el.

Nagyenyedről gyakran kijárt Vízaknára, nagybátyjához, Szász Jánoshoz, ahol gyermekkori, de életreszóló szerelem szövődött közte és annak leánya, a kékszemű, szőkefürtös Polixéna, Pólíka között.

1848-ban apját Eötvös József maga mellé hívta államtitkárnak a minisztériumba, így az egész Szász család felköltözött Budára. Itt a pesti egyetemen matematikát és haditudományokat hallgatott, de jobban érdekelte az irodalom. Megismerkedett a magyar irodalom jeleivel: Vörösmartyval, Petőfivel, Jókaiival. Ők buzdították, hogy tanuljon angolul. Petőfi még egy angol nyelvtant is adott neki és Moore költeményeit.

1848 Szeptember 1-én apjával, Kossuthal és a kormánnyal együtt menekült Debrecenbe. Debrecenből 1849 elején visszatért Pestre s ekkor felsapott honvédek. Mint utász segített a Lánchíd szétszedésében, Szegeden a sáncok erősítésében. Ott volt a világosi fegyverletételnél és orosz fogságba esett. Megszökött, álruhában, gyalog, átlábolva a Kőrösökön, háromnapos bolyongás után megérkezett Tiszaroffra, ahol halálraítélt apja rejtőzködött. De innen is tovább kellett bújdosnia, mert körözték, mint katonaszökevényt. 1850-ben a gömöri Bejére ment és a Szent-

miklósi családnál lett nevelő. Gyakran átrándult a szomszédos Kelemérre, ahol Tompa Mihály lelkészkedett. Jó barátokká váltak, s a veszélyes időkben együtt ver-
seltek, írtak cikkeket különféle folyóiratokba. Tréfásan írta menyasszonyának, Pó-
likának: „Mindenütt szívesen fogadnak (...), csak azon csodálkoznak, hogy ez a
halvány, szőke gyermek, német pozával, jelentéktelen arcával s hallgatag, visszavo-
nuló modorával hogy írhatta azokat a verseket!”³

Itt, bejei magányában írta naplójába 1850. augusztus 20-án⁴:

„Télnek a napok, bár magában mindenik lassan telik, mégis észrevétlenül halmozódnak hetekké,
hónapokká, évekké. Vénülök. A lelkem napról-napra jobban szomjúhozik, hogy végre, sok há-
nyódás után, bármily szerény kunyhónak magam ura legyek, ne egyem más asztalánál kenyerem.
Lelkemben újra átfutottam minden pályát, mely e célt legközelebb és legkönnyebben elérhető-
nek mutatja, s ez a papság, gyermekkorom idilli ábrándja. Itt Gömörben jó életű papságok van-
nak, s remélhetem, hogy két évi iskolabjárás nélkül, magánykészség után cenzúrázva [értsd:
vizsgálva], egy kis pártfogás mellett, (amire számíthatok is) sikerül egy ekléziát kapnom.”

Ezt a csendes révbe jutást csak Pólikával tudta elképzelni, aki a távoli Vízak-
nán tollat ragadott és Iduna néven verseket írt, amelyek később nyomtatásban is
megjelentek. Levelezésüket az Akadémia kéziratára őrzi, több mint másfélszáz
levelet. Ezekből válogattam ki a nagykőrösi időkre vonatkozókat.

1851. április 29-én írja Szász Károly Bejéről:

„Hála Istennek a cenzúrát szerencsésen és dicsőségesen letettem. A vén papok kifogyhatatlanok
voltak dicséretekből (...) és úton útfélen (...) azt beszélik, hogy milyen szerencse a gömöri papság-
nak, hogy száma egy ily jeles egyénnel szaporodik. De én mindezt fel sem veszem, s a sok dicséretet
szívesen elengedném, ha helyett egy jó jövedelmű ekléziát adnának. (...) Itt az a szokás, hogy
(...) az ember nemigen kap ekléziát addig, amíg egy darabig káplán nem volt, mivel itt sokkal
több káplánság van, mint Erdélyben. (...) Azonban a dologban az a szomorú, hogy a kápláni fi-
zetés, szálláson, kosztón és mosáson kívül csak 50 váltó forint, mely öltözetre a világért sem elég, csiz-
mára is alig. Hogy tehát az ember káplánkodhassék, arra vagy egy pár száz forint készpénzének,
vagy nagy nyomorúságra való elszántságának kell lennie. Azonban mi történik? Az esperes káplánja
éppen most pappá választatván, az öregúr engem nézett ki helyébe, ami már nagy megkülönbözte-
tés (...), mert az esperes mellől leghamarabb lehet papságra kinézés. (...) Ezt egyedül Szentmikló-
sinak köszönhetem, ki az esperes előtt nagyon feldícsért. Azt mondta, hogy ha engem most tőle el-
szakítanak, fia nevelése megakad. Azt hiszem az is tett a dologra, hogy katolikus háznál vagyok, s a
papok szeretik, ha kálvinista fiú nevelősködik pápista háznál, a pápista papok pedig szörnyen ha-
ragszanak Szentmiklóssira, hogy miért nem tart pápista nevelőt. Ezt én megtudva, nagy gondolkodó-
ba estem. A jó alkalmat sem akartam elszalasztani, de másfelől mostani házamtól sem akartam ily
hirtelen megválni, mert itt csak inkább lehet reményem néhány száz forintocskát összeszerezni.
(...) Én mindezeket (...) elpanaszoltam Szentmiklósinak, mire ő azt felelte, hogy ha rábízom, ő be-
megy az espereshez. (...) Azon választ hozta nekem, hogy az öreg kinevez káplánjának (...) és meg-
engedi, hogy én azért itt Bejében maradjak, mint nevelő.”

A sikeres vizsga után Szász lement Erdélybe, Kézdivásárhelyre szüleit, roko-
nait meglátogatni és Vízaknára, Pólikát viszontlátni. E tervezgetés közben kapta a
hírt, hogy meghívják Nagykőrösre tanárnak.

Miért hívta éppen Nagykőrös? Mert a szabadságharc utáni sötét éjszakában itt
hajnalodott először. 1850-ben Thun Leó miniszter kiadta az „Organisations Ent-
wurf”-ot amelyben elrendelte, hogy minden gimnáziumnak, így a protestánsoké-
nak is, át kell alakulnia nyolc osztályos gimnáziummá, 12 rendes tanárral, egyen-
ként 600 forint fizetéssel, és az új rendszer szerint kell tanítani, különben elveszti
nyilvánossági jogát és nem állíthat ki érvényes állami bizonyítványt. Nagy csapás
volt ez a protestáns iskolákra, a kőrösire is, ahol csak hat osztály volt négy rendes

tanárral. De ennél nagyobb baj volt, hogy az ország felzúdult, minckor neveljünk német beamtereket, és árulásnak tartották az „Entwurf” elfogadását. Nagykőrös ismerte fel először, hogy az el nem fogadás nagy veszedelmet jelent a magyar kultúrára. Felismerték, mekkora veszteség lenne a mohácsi vész után alapított iskolájukra, ha 300 év után elvesztené nyilvánossági jogát és partikulává süllyedne! Hogy igazuk volt, mutatják a következmények. A nagykőrösi iskola volt az első protestáns gimnázium, amely megszerezte a nyilvánosság jogát, és a jó tanárok közül a legjobbakat választotta. Arany János, Mentovich Ferenc, Ács Zsigmond és Szász Károly meghívásával jött létre a híres irodalmi kör, a „Kőrösi Athenae”, amely hírnevével bearanyozta nemcsak a várost, hanem az egész országot.

1850 decemberében mondta ki a kőrösi presbitérium, hogy hajlandó minden áldozatra, kerüljön, amibe kerül, de „iskolájuk megtartassék”. A város pedig 1851. január 8-án megszavazta az iskola újjászervezéséhez szükséges évi 8000 forintot. Maga a köszívű Thun is meghatódott ezen az áldozatvállaláson és hosszú, meleghangú levélben köszönte meg a városnak.

Ezután következett a tanárok meghívása. Nem volt könnyű dolog, mert az „Entwurf” ebbe is beleszólt. Báthory Gábor esperes⁵ jelentette a presbitériumnak, hogy szóbeli utasítást kapott Szőnyi tanfelügyelőtől, miszerint „csak a neveléshez értő és nem kompromittált egyéneket lehet alkalmazni”, vagyis olyanokat, akik nem vettek részt a szabadságharcban. A tanárok kezét-lábát is megkötötték azzal, hogy csak a minisztérium által ajánlott és engedélyezett tankönyveket használhatták. Persze német nyelvűeket, amiket előbb le kellett fordítani. Nagykőrös bátor volt, első három tanárnak volt Kossuth-honvédeknek hívott meg: Jánosi Ferencet⁶, aki kémiai ismereteit arra használta, hogy puskaport gyártson a honvéd seregnek, Mentovich Ferencet, a hajdani nagyenyedi nevelőt, aki Bécsben és Berlinben természettudományokat tanult, ő is puskaport és gyutacsot készített a szabadságharc idején és Szász Károlyt, aki nemcsak mint jeles költő volt ismert, hanem arról is, hogy utásként szolgált a szabadságharcban.

Szász az első bizonytalan hírt kőrösi meghívásáról erdélyi utazása közben kapta. 1851. szeptember 19-én írja Pólikának:

„Nincsen nyugodt maradásom, míg bizonyost nem tudhatok a kőrösi professzorságról. E tárgyban eljövetelem óta még jobb reményem támadt. Vajdáné⁷ újra írt, és azt írja, hogy már nemcsak négy, hanem hat professzort választanak, s így még hihetőbb, hogy én egyet megkapok. (...) Remélem, hogy Kőrösről, mint professzor írhatok neked.”

A következő levélben, 1851. szeptember 24-én így ujjong:

„Kőrösi professzor vagyok! Ezt tegnap reggel Vajda és Mentovich leveleiből tudtam meg. Képzelted édesanyáméknak s nekem mekkora örömet okozott. S ezt az örömet sietek veletek is tudatni. Meglehet, hogy ezt ti is már tudjátok, mert Vajda bácsi azt írja, hogy ezt nekem Vízaknára is megírta, s ha levele odaérkezett, reményem felbontottátok. Azt írja, hogy a meghívó levelet indítták és az is holnap már Vásárhelyt lesz... (...) Tegnap délután indultunk Vásárhelyről, Mchcs bácsitól is levelet kapván, hogy váltott számunkra jegyet a gyorskocsira, s így már bizonyosan megyünk, úgy hogy jövő szombaton már Kőrösön leszek, s onnan vasárnap írok neked. Kedves Angyalom, legyünk jó reménységben, amint apika az utolsó este mondta: Istennek gondja van ránk!”

Nagykőrös, 1851. szeptember 28.

„Ez az első levelem ez alföldi városból. Még tegnap délután itt kellett volna, hogy legyek, de a borzasztó rossz utak miatt a gyorskocsi egy egész napot késett, s én bizony csak ma délután top-

panhaték be ide, hol Vajdáék és Mentovichék, lehet képzelni, mily örömmel és szívességgel fogadtak. Délután mind bemutatási látogatásokat tettünk, a főesperes Báthorinál, ki egyik nagy pártfogóm volt, (...) aztán a professzor társaimnál, kik igen szívesen fogadtak, és még néhány előkelőségénél és a Casinóban. Mindenütt a legjobb fogadtatásban részesültem, hogye fidesem, mikor én vagyok az újonnan választott professzorok között az egyetlen egy, aki ellen egy szó sem volt, aki minden ellentmondás nélkül, egyhangúlag megválasztott. Ezt persze legfőbbként Vajda, Mentovich és Jánosi fáradozásainak köszönhetem, kik mindent megtettek mellettem. s engem az ismeretlent egészen ismertté tettek a körösiek előtt. Úgy látom egyébiránt, Kőrösnek jó becsületes népe van, s mivel nagy a remény, hogy a 600 pengőt csakugyan megkapjuk, márcsak ezzel is megelégnék valahogy. úgye édes angyalom? (...) Szörnyen sietek Bejére, hogy 15-e előtt, amikor a tanítás megkezdődik, már egy néhány nappal előbb itt lehessenek. (...) Az álmatlanságom az éjjel oly édesen fogom kialudni, mintha előre érezném, hogy bizonyosan veled álmodom az éjszaka. Tudom, te is rólam gondolkozol.

Valamit (...) megtelepedésemről és elrendezkedésemről. (...) Szentgyörgy napig csak egy szobát fogadtam. Közel az iskolához, csinos tiszta udvaron, becsületes, csendes embereknél. Van benne számomra egy háromfiókos kaszten, egy könyvszekrény, íróasztal, ágy, fakanapé, székek, fogasok és tűkör. Ezenkívül télen a fűtést, a szobatakarítást és ágyvetést is háziak igazítják, fizetnek hat és fél hónapra 36 pengőt, ami elég drága, de olcsóbban becsületes szobát lehetetlen volt kapni. Ha nagyobb szállást vesz az ember, az aránylag olcsóbb, így például jó három szobát konyhával, spejzzal, istállóval, pincével (tán kert is van) tudok száz pengőért egy évre. Na de ez későbbi dolog. Elég az, hogy én ide betelepédtem, itt lakom s a 36 pengőt csak Szent György napkor kell egyszerre kifizetnem. Ami kosztomat illeti, reggeli kávé, ebédem, vacsorám Vajdáéknál van. Mit fizetek érte, még nem tudom, mert nem tudják, mivel nevededik általam a költség és többet nem akarnak venni tőlem, mint amennyibe kerülök. Mosatni még nem tudni, hogy fogok, félek azzal legtöbb bajom lesz, de járok benne, hogy valami jó mosónét kapjak.

Már most iskolai dolgokról. (...) A tanítás még nem kezdődik. Természetesen minden ilyen vállalat első megkezdése bajjal jár. A hat új professzor közül rajtam kívül még csak egy érkezett meg. Aki a számtanra volt választva, meghallván, hogy nem közakarattal, csak szótöbbséggel választott meg, nem fogadta el. Eszerint engem a számtanra tettek át, minnek nagyon örülök. Helyettem pedig kit választottak? A nagy költőt, Toldi íróját, Arany Jánost. Még nem tudjuk, elfogadja-e. Bár elfogadná. (...) Az új professzorok közül az egyik Ács Zsigmond,⁸ kiből az hasznunk lesz, hogy igen sok szép és jó könyve van mindenféle nyelven, és kitart legalább egy darabig olvasmánnyal.

Ideérkeztem óta újra voltam Báthorinál. (...) Két dologban fogok tőle utasítást kérni, egyik, hogy ebben a kerületben is a jó papi állásba bekebeleztessem magamat, (...) a másik még sietősebb, hogy mi módon induljak meg a diszpenzációnyerés dolgában, mert amint hallom, itt más úton megy a dolog, mint Erdélyben. Különben úgy tudom, hamar megkapja az ember. (...) Erről, mi-helyt valamit igazítok benne (...) azonnal tudósítlak. (...)

Még e héten felrándulok Pestre. (...) Ceglédig jövén a vasút, onnan Kőrös már csak másfél óra. Jövőben pedig, mikor egészen eddig lesz vasút, három óra alatt Pestre szaladunk. Láthatod, milyen közel hozlak én téged Pesthez."

Nagykőrös, 1851. október 14.

"Írtam volt Bejéről, hogy ott nekem ágy- és asztalneműt adtak, de akkor jóformán meg sem néztem, milyent, s persze nem is nyúltam hozzá. Itt Vajdánénak és Anikónak megmutatván, nem győztek eléggé gyönyörködni benne. Az asztalnemű és a kendők szép virágmustrákkal szövítt és atlaszos szélű kamukák és félkamukák, a paplan egy szép veres selyem, a párnák is nagyon, nagyon szépek. Már most fogok magamnak bútorokat alkudni, csupa fenyőfából, s egyezsünk szerint fehérre festve. (...) Azt hiszem itt drága lesz minden, általában Kőrös a világért sem olcsón élő hely. Nagyon szeretném, ha megadnák a 600 pengőt, ami hihető és remélhető, de még nincsen elhatározva. (...) Ha Pestre megyek vagy két szerkesztővel fogok valami dolgozatok iránt szerződni, miket a télen írandok. Szeretném, ha legalább a csináltatandó bútorok árát kikapnám belőle. Most Vahot Imre megint kiadta egy hosszú versemet, melyről megírtam, hogy ingyen nem adom, csak pénzért. Ha Pestre megyek megpróbálok annyit felesikarni rajta, mennyibe az út kerül."

1851. október 25-én kelt Nagykőrösön.

„Ezen a héten Pesten jártam, (...) ruhákat, könyveket kellett vennem. Többet fel sem megyek ad-dig, míg tavasszal a vasút egész Kőrösig megnyílván, veled együtt azon nem mehetek fel. (...)

Már egészen megkezdettük az iskolát. Eddig ugyan a tíz professzorból még csak heten vagyunk jelen, de mi legalább szorgalmasan működünk. Az órákat és tudományokat úgy osztottuk fel, hogy reám nekem mind a nyolc osztályban egy tudomány esik, tudniillik számtan. (...) Igaz, hogy mindenik közt nekem van a legtöbb órák, tudniillik egy héten 18. Éppen kétannyi, mint egy enyedi professzornak, mert azoknak csak 9 volt. (...) Na de én a legifjabb vagyok, legjobban megbírom a terhet és legkevésbé félek a munkától. Nekem is csak 16 órák lett volna, (...) mert a legfelső osztályra nem volt semmi számtan szabva, s így azok, az iskolából kilépve, ha akadémi-ára (...) akarnak menni és előleges cenzúrárt kellene tenni, semmit nem tudnának számtanból, amit tudtak is elfelejtették. A világ még rám kenné a hibát, mert hiszen Nagykőrösön én vagyok a számtan professzora. Ezért hadd legyen még két óra a nyakamon.

Arany János egy igen szép és barátságos levelet írt nekem, melyben tudósít, hogy hat-hét nap alatt itt lesz és elfoglalja körünkben professzori állását. Képzelted, mennyire örülünk ennek. Ő ugyan már nem nagyon fiatal ember, de igen becsületes, jólelkű és a neje is, úgy mondják, igen kedélyes, jó asszony.⁹ (...)

Most nagy fába vágtuk a fejszénket, Mentovich, Jánosi és én hárman, az iskolában tanítandó könyvet akarunk lefordítani, ha egy könyvárussal azíránt szerződünk sikerül, tudniillik, ha fáradságunkért egy párszáz forintot fizet, mert a magunkéból nem fogunk hozzá, (...) mert nincs pénzünk.¹⁰ Pesten az egyik szerkesztővel, egy a télen írandó novella íránt is beszéltem, azért is kapok 40-50 pengőt, az sem lesz rossz, szeretném legalább a bútorokat a pennámmal csináltatni meg.”

A hat-hét naphból bizony egy hónap lett, míg Arany megérkezett, Szász 1851. november 2-i levelében olvassuk:

„Azonban írásomat egy várva várt vendég szakította félbe, tudniillik a mi kedves Arany Jánosunk, aki olyan szegény állapotban volt, hogy az útiköltségre nem volt pénze, de miután a város neki nemcsak az útiköltséget, hanem még egy félévi szállást is megfizette, csakugyan elfogadta a meghívást, s már szerencsésen megérkezett és karjaink közt van. (...) Éppen az én hosszú pipám-ból füstölve heverész az ágyon, mert ezen első éjszaka (...) nálam van szállva. Ebből láthatod, hogy ámbár még az én kedves gazdaasszonyom hiányzik, mégis tudok vendéget látni, mert hiszen szobámban két ágy van, magamnak két rendbeli ágyneműm. (...) Dolgom bezzeg elég van, kell tanítanom eleget és magamnak is tanulnom. De egészségemet ne féltsd. Éjjel sohasem dolgozom, csak este tíz óráig. (...) Különbben társaságban is sokat vagyok, mert részint Vajdácék, részint professzor társaimmal jóban lévén, s azon kívül olykor a városi előbbvaló uraknál is látogatásokat kell tennem. Csak eltelik múlik az idő. (...) 9.40 felé oszlik a társaság. Én még egy pár lapot olvasok az ágyban, aztán csendesen elalszom és álmodozom rólad.”

1851. november 24-én ezt írta menyasszonyának:

„Szörnyű nagy az én sietségem, mert csak most tudtam meg, hogy az éjjel megy a delizsánsz, és így egy óra alatt fel kell adnom rá ezen Enyedi Albumot, melyet szép aranyos kötésben íme itt küldök neked. Tulajdonképpen nem is én küldöm, mert az a huncut Szilágyi Sándor, mint szerkesztő a nekem küldött tiszteletpéldányba, – nézd csak meg – mit írt bele!, amit én tellyességgel nem tudok másra magyarázni, csupán rád! (...) Mivel azonban én sem akarnék üres kézzel járulni clódbbe, itt küldöm azon két verset, melyek ebbe a könyvbe voltak szánva, de a mostani viszonyok miatt ki nem adhatván, csak kéziratban maradtak. Hanem a te példányodban legalább hadd legyenek benne.”

1851. november 27-én kelt a következő levél:

„Akárhogy siettem, bizony mégis csak elkésett az Enyedi album, s hónom alatt szomorú szívvel visszahoztam, hogy már elvárom a legközelebbi delizsánszot. (...) Sok dolgom van, (...) hivatalo-mon kívül egyébbe is fogtam. Bezzeg most nincs időm verselgetni. (...) Nem tudom, írtam-e már valamikor a hosszú pipám históriáját? (...) Most megírom. Mikor idejöttem Gömörből végleg, Ceglédre a vasútról leszállván, szekeret fogadtam. Egy nagy forslagban voltak könyveim, a forslag a saroglyában hevert. Egyszer csak azt veszem észre, hogy a forslag szegei bomladozni kezde-

nek és a könyvek egyenként potyognak ki. Felszedegtettem, megigazítottam a szegeket, ahogy lehetett, olyan helyen, ahol az istenért sem lehetne egy követ kapni az útban. Hogy bajom ne történjék, az ülésben hátrafordultam, szemmel tartandó a könyveket. Estefelé volt az idő és nem vettem észre, hogy a hosszú pipa kizökkent a szekérből. Megérkezvén, kerestem, de schol nincs. Denique elveszett és végbúcsút mondtam neki. Szidtam magamat, hogy bár inkább Bejében Tőninak ajándékoztam volna, kinek nagy kedve volt hozzá, s csak azért nem adtam neki, mert (...) te meghagytad, hogy tartsam meg. Azután látogatásokat tettem Kőrösön. I lát egy helyen eladják a pipámat, mondván, hogy egy béres az országút közepén kapta, s mint valami csodaszerszámot hozta be, de nem akad gazdája. Bezzeg megőrültem és rád emlékezve, sok józút füstöt cesztegtem azóta is belőle. (...)

Szállást nézegetek jövő Szentgyörgy napra, mert itt előre kell gondoskodni, úgy is bajosan kap az ember. Nem lenne-e ellenedre, ha Mentovichékkal egy udvaron (persze különben egészen külön) lenne szállásunk? Mert egyik a jobbak közül ilyen volna. (...) Itt az a baj, hogy a szállások nagyrésze nedves, és ritka a száraz szállás, minek a homokos föld és a rossz építési mód az oka. (...) Borzasztó sáros időnk van, minden éjjel nagy hó esik, nappal elolvad, megfagyni pedig még nem akar. Én ugyan közel lakom az iskolához, de egy utcán keresztül kell mennem. Jó hasznát veszem a nagy csizmának, mely mindig legalább bokáig sáros."

1851. december 19-i levelében már elégedetten számol be az első hónapok iskolai eredményeiről:

„Éppen ma adtunk az iskolában vakációt, de csak egy hétre, mert a mostani rendszer karácsonyra csak ennyit szabott. Istenem, be szeretnék madár lenni, hogy hozzád repülhessek, kevés időre is! (...) Munkás életemet erővel, jó kedvvel folytatom. Már a városban az a hírem van, hogy (...) a Szász professzor mindenre ráér, kötelességét végzi, semmi közdolog terhe alól magát ki nem vonja, ezenkívül magánosan is dolgozik, s még jó embereit sem hanyagolja el, hanem csak szakaszt egy-egy estvéli órát, hogy azokat is meglátogassa. Ennek a jó renomének én nagyon örülök, mert fő vágyam az itteni jelesebb családok kedvét és jóindulatát megnyerni, hogy majd ha téged elhozlak, a te életedet könnyítsem ez idegen földön."

1852. február 1-én már arról ír, hogy hamarosan megkapja a házassági engedélyt:

„Csak képzeld (...), azzal kezdenek ijeszteni, hogy nem telik bele két hét, s megkapom a diszpenzációt, mert most is éppen ide Kőrösre jött meg öt hét alatt egy hasonló diszpenzáció."

Én ezt rettentően nem szeretném, mert semmi esetre április előtt utánad nem mehetvén, iszonyú rosszul esnék minden nap olvasgatni azt a diszpenzációt. (...) Már pedig az bizonyos, hogy előbb nem mehetek, mert márciusban még az idő és utak iszonyú rosszak, s aztán Szentgyörgy nap előtt szállásom sincs, ahova hozzálak. (...) Bezzeg furesán jártam a szakállammal. Mióta Erdélyből kijöttem, mindig beretváltattam magamat, amiért minden ember, nevezetesen a professzor kollégáim rettenetesen szidtak, hogy erőnek erejével milyen iszonyatos német pofát csináltatok magamnak minden héten öt garasért. Erre én azt válaszoltam, hogy addig meg sem hagyom a szakállamat, amíg házasodni nem készülök. Már most egy pár hét óta nem beretváltkoztam persze mind rám estek: na Szász Károly házasodni készül, mert meghagyta a szakállát. Már pedig csak azért sem vágtam le, mert tudom, hogy te jobban szeretsz azzal, mint anélkül, azaz hogy engem egyformán szeretsz mindenképpen. (...) Különben az egész dolog úgysem titok már, mert miután a diszpenzációhoz szükséges irományokat a paptól, városi tanácstól, szolgabírótól kellett összeszednem, természetesen minden ember beszél róla. (...) Neked már olyan jó hírt csináltak, hogy akikkel csak közelebbi ismeretségben vagyok, mind nagyon várják, hogy mikor hozza el a fiatal professzor a feleségét. Nem sokat adok mindezekre azonban, nékem elég az, hogy Mentovichnéék és Aranyiné igazán szeretettel várnak. Remélem, hogy köztük nem fogod egészen barátság nélkül érezni magadat, midőn szüleid, testvéreid és barátaidtól ilyen messze szakadsz, ha én nem is volnék képes neked mindezekért elég kárpótlást adni."

Szász Károly és Polixéna unokatestvérek voltak, ezért kellett diszpenzációt kérniük házasságkötésükhöz Bécsből. Nehezen ment. A hatóságok folyton kifogá-

soltak valamit az Erdélyben kiállított és hitelesített keresztleveleikben, hol az aláírást, hol a pecsétet nem fogadták el. Már úgy volt, hogy az egész procedúrát újból kell kezdeni, mert visszadobják az iratokat. Báthory Gábor személyesen nyújtotta be a folyamodványt, kérve, hogy tekintsenek el a formai pontatlanságoktól. Ezért ujjongott Szász, amikor megkapta az engedélyt.

1852. február 27. Nagykőrös:

„Legelőször is egy örvendtes újsággal akarlak meglepni, tudniillik, hogy a diszpenzáció kezeim közt van. Megérkezett biz ez szerencsésen, és ami több, egyetlen egy krajcárt sem kellett érte fizetnem. Úgy hallottam ugyanis, hogy a helybeli papnak két pengőt, a püspöknek öt pengőt kell fizetnem, de mindkettő, mikor kérdeztem, hogy mennyi a díja bizonyítványaiknak, azt mondták, hogy semmi. Ami annyit tesz, hogy tölem, mint papi embertől nem veszik el. (...) Megvallom, mikor a főszolgabíró hívatott magához, dobogó szívvel mentem (...), vajjon kész diszpenzációt vagy visszavetett iratokat ad-e kezembe? Annál nagyobb örömöm volt, amikor belépve ezzel fogadtott: barátom, szabad már házasodni, megengedte a császár, – és előmbbe terjesztette a kerületi főispán által aláírt engedélyt. Ezek szerint, édes angyalom, láthatod, hogy már égen és földön semmi akadály nem áll utunkban. Nézem a kalendáriumot, s úgy találom, hogy mához hét hétre boldogságomból semmi sem fog hiányozni. Öt hónapja, hogy téled, kedvesem elváltam. Bajosan, lassan ugyan, de mégis csak eltelt ez az idő. Csak el fog telni már a többi is. Csak arra az egyre kérek, vigyázz egészségedre, semmivel magad meg ne erőlted, nehogy az egy kissé hosszacska út, melyet velem tenni kénytelen leszel, ártalmadra váljon. Mert lásd, nekem itteni hivatalom és kötelességem miatt oly rövidre lesz szabva mulatásom, hogy Vízaknán is legfeljebb egy hetet ülhetek, s akkor mulhatatlanul jönnünk kell, különben itt nagyot mulasztanék, úgyis a húsvéti egy hét vakáción kívül még vagy három hét mulasztásom lesz, amit azután kell kipótolni igyekezniem.

A múlt héten igen kedves és örömteljes meglepetés ért. Tömpe Mihály, az én kedves Tömpám meglátogatott. Ő Arany Jánost személyesen eddig soha sem látta, de már régóta leveleznek egymással. Arany is, én is leveleinkben kértük, hogy már most Kőrösön együtt lévén, kerekedjék fel és látogasson meg. Én külön is megírtam, hogy áprilisban ne jöjjön, mert akkor nem leszek itt. Ő azt válaszolta, hogy jól van, hát majd a nyáron eljő. Képzeld meglepetésünket, amikor egyszer csak beállított. Egyenesen Aranyhoz ment, ki őt nem ismervén, meg akarta tréfálni, azt mondván, hogy Dunántúlról utazik Pestre, s míg lovai étetnek, kíván vele megismerkedni. De Arany mindjárt sejteni kezdte a tréfát és futtatott utánam. Míg én megérkeztem volna, addig már felfedte magát Tömpe, és aztán vígan voltunk. Három napot mulatott nálunk, ennél jobb napokat nem töltöttünk Kőrös városában.”

Az esküvő 1852. április 15-én volt Vízaknán. Ezt később a kőrösi házassági anyakönyvbe is bejegyezték. Mézesheteik csak napok voltak. Szásznak sietnie kellett vissza. Az ifjú férj nem pihent, lelkiismeretesen tanított, fordított, írt. Társai-val együtt kidolgozta az új tanrendszert és iskolai törvényeket. Házassága boldog volt, csak rövid. A fiatalasszony gyöngye fizikumú és beteges volt. „Egész teste szenvedés volt, egész lelke szeretet”, jellemezte férje. Szász ki akarta adni, össze is gyűjtötte felesége verseit, de csak halála után sikerült. „Iduna” (ahogy költeményeiben megnevezte magát) 1853. július 10-én meghalt, 13-án temették el a nagykőrösi temetőbe. Sírja ma is megvan és gondozzák.

Szász élete kibillent. Még csak 24 éves volt és rövid élete tele küzdelemmel, megpróbáltatással. Szomorú magányában Shakespeare drámáit kezdte fordítani. Arany is ösztönözte erre, és kollégája, Ács Zsigmond, aki szintén Shakespeare-fordító volt. Közrejátszott még egy szerencsés körülmény: utóda az irodalmi tanácsken Tomory Anasztáz volt, aki váratlanul nagy örökséghez jutott és azt Shakespeare halálának 300. évfordulójára kiadandó összes drámájának fordítására akarta fordítani. Szász nem lelte helyét Kőrösön, ahol minden feleségére emlékeztette, és

még abban az évben, 1853. augusztus 11-én lemondott és átment Kecskemétre tanítani. Csak egy évig volt ott. Apja hirtelen halála után elment Kézdivásárhelyre, az ő helyébe lelkésznek, hogy özvegy anyját négy gyermekével segítse. Innen hívták meg Kunszentmiklósról papnak, ahol megismerkedett a szép barna hajú, büszke Bibó Antóniával. Esküvőjüket 1858-ban tartották. Báthory Gábor, akkor már püspök eskette őket, s a gyülekezettől kapott aranytollal jegyezték be nevüket az anyakönyvbe.

Ezután fényes karriert futott be. A kiegyezés után Eötvös József maga mellé vette a Köznevelési Minisztériumba. 1870-ben kétszer is járt Nagykőrösön, februárban és augusztusban. 1882. júniusában Tiszaróffot kereste fel, versben felidézve emlékeit. Utána augusztusban ismét Kőrösön volt. 1885-ben megválasztották a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének. Első dolga volt végiglátogatni egyházkerülete gyülekezeteit, ahol 76 év óta nem volt canonica visitatio, püspöki látogatás. A látogatásról, amely kilenc éven át tartott, részletes naplót vezetett, két vastag fűlő kötetben.¹¹ Kőröst 1891. április utolsó napjaiban látogatta meg. Érdekes ezt a 100 évvel ezelőtt írt naplót olvasni, mert részletesen jellemzi az iskolákat és leírja, mennyit változott 40 év alatt a város és a gimnázium.

1891. április 26-án este érkezett Szász Károly vasúton Nagykőrösre.

„Tagadhatatlan, hogy a fogadtatás nagyon különbözött az előbbiektől, közelebb a cegléditől. Egy egészen és igazán puritán fogadtatás, amilyent mindig kívántam. Sem fény, sem zaj, sem tömeg, sem lelkesedés, sem hosszú kocsisor, sem még a szokásos harangzúgás sem. (...) De az én szívemet nagykőrösi emlékeim mégis jobban meghatották, mint ezek a teljesen szabatos, kifogástalan, és kimért beszédek. (...) A lelkészlak körül is kevés ember volt, Filó Lajos első lelkész néhány presbiterrel várt, s egyszerű szavakkal bevezetett. (...) Vacsora után elém terjesztette a pontosan kicirkalmazott időbeosztást. Másnap reggel nyolc órakor templomra harangoztak. Amilyen üresek voltak tegnap az utcák, hogy csak hazasietők jártak rajtok, s egy-két kíváncsi lézengett, oly zsúfolásig tele volt a templom ma, hogy gombostűt sem lehetett volna leejteni benne sehol. Sohasem éreztem magamat jól a kőrösi templomban. Amilyen hívogató, kedves, barátságos a temetője, olyan rideg, kedvetlen, barátságtalan a temploma, belseje iromba oszlopokkal, alacsony boltzatokkal, homályos ablakokkal (...) van élكتelenítve, anélkül, hogy a középkor sejtelmes homályát vagy méltóságát legkevésbé is éreztetnék. Nem tudom, népe rideg szellemét fejezi-e ki, vagy a templom hatott-e szellem illetén fejlődésére? (...) Az úrasztalától mondtam el beszédemet helyi és személyi vonatkozásokkal kezdve, e remissenciákkal adva melegebb hangulatot a feddésektől nem ment tanításnak. Méltánylással emelve ki az iskolákra – úgy az elemiekre, mint a gimnáziumra – ezelőtt 40 évvel és azóta is tett áldozatokat, figyelmeztettem (...) az áldozókész-ség és az alapító szellem meglankadására. (...)

Most a gimnázium épületében levő, nagy egyháztanács-terembe mentünk, hol a bejelentett küldöttségek tisztelgését kellett fogadnom. Ezekben kulminált a fogadtatás ünnepélyessége, a képviselhető legkimértebb szabatsósággal, kifogástalan formákban. (...)

A presbitérium élén és annak nevében Filó Lajos első lelkész, Farkas Elek főgondnok, a város nevében Póka Kálmán polgármester üdvözölt. A főgimnáziumi tanári kart Ádám Gerzson, a képezdeit H. Kiss Kálmán igazgatók, az elemi tanítókat Hajdú J. Ászló, a gyakorló iskola tanítója vezették. (...) Díszbeszéd, az egyház által adva, hol mintegy kilencvenen gyűltek össze a város teljes intelligenciája, módosabb gazdái és iparosai köréből. (...)

Délután három órakor innen egyenesen mentünk a főgimnázium, – s onnan öt órakor a tanítóképezde látogatására. Ez intézeteket az előbbi évben már tüzetesen megvizsgáltam. (...) A gimnáziumban a tanárokkal barátságos beszélgetés után a III. és VIII. osztályokat látogattam meg, egy-egy félórát időzve mindenikben, foglalkozva mindenütt az éppen órarenden levő tárggyal, kihallgatva a feleleteket, kérdéseket intézve, stb. A praeparandiában előadást nem hallgattam, csak

egy összhangzattanos éneket, egyes növendékek orgonajátékát, azután az előbb elégtelen és alkalmatlan épület új, kiegészítő részének folyamatban levő építését szemlélttük meg. Az új épület az előbbitől össze nem függő külön szárny. (...) Itt is végezve, még Ádám Gerzson igazgatót látogattuk meg, (...) s ezzel befejeztük az első napot.

Másnapra, április 28-ra, délelőtt és délután az elemi iskolák látogatása volt kitűzve. Már előző nap éreztem torkom rekedtségét. A nedves szoba, melyben előző éjjel is aludtam (padlója mindig nyirkos, néha töfenék ázottóságú), Filó régi dolgozó szobája. Mivel egészen elkülönítve van a folyosó végén, ezért használják vendégszobának. (...) A második éjszaka be is fejezte úgy, hogy alig tudtam hangot adni. Megijedve, hogy így körutamat sem folytathatom, orvoshoz kellett folyamodnom. Jannin belehellést rendelt, s ez két nap alatt ismételtelen használva helyre is állított. (...)

Az elemi iskolák összesen 22 tanteremben lévén, részint a központban, részint a város különböző részeiben elhelyezve, tervszerűleg kellett ezek meglátogatását is beosztanunk s végrehajtanunk. Ez eljárásban vezetők H. Kiss Kálmán képezdei igazgató, az összes népiskolák vezetője és tanügyi előadója volt, ki az iskolalátogatásokról, a tanmenetről és beosztásról nemcsak tanévi, de heti, havi összesített kimutatásokkal kíséri és tartja nyilván a tanítók munkálkodását s az iskolák működését. Ily formális rendtartást (...) sehol sem találtam. Mennyire felel meg a szellemi eredmény, a haladás e külső formai rendnek és pontosságának, kitűnik az alábbiakból. (...)

Első nap, április 28-án délelőtt a központban levő iskolákat látogattuk meg. Kezdettük a templom és gimnázium közelében levő I-II. leányosztállyal, mely egy elég tágas, de régimódi tanteremből s tanítói lakásból álló külön épületben van elhelyezve ugyanott és abban az állapotban, mint azt 1853-ban. (ezelőtt 38 évvel!) láttam és hagytam. Tanítója is ugyanaz, mint akkor, Vargha István, ki 39 év óta vezeti az osztályt. Falusi iskola, a régi modorban, de a gyermekek elég jól és értelmesen olvasnak, s meglehetősen számolnak. Létszámuk az I-ben 42, a II-ban 40, összesen 82.

Innen a főgimnázium épületébe mentünk, hol a fiúosztályok vannak elhelyezve hat tanteremben a következőleg: I. fiúosztály, a gimnázium épületéhez támasztott faskamra-fészkerből átalakított napot, levegőt nem kapó, setét, alacsony, rossz szagú helyiség, melyet a rendőrségnek nem lett volna szabad megengedni, nem lenne szabad megtűrni egy napig sem! 92 gyermek van e borzasztó helyiségbe bezsúfolva! Tanítójuk Szabó Balázs, kinek kedvetlen, gond nélküli munkája, »mint a gyalogbodza, fanyar gyümölcsöt kelletlenül hozza«. A gyermekek közül csak kevesen, azok is gyengén olvasnak, alig valamit számolnak. Mondhatom, hogy ennél rosszabb iskolát keveset találtam a »legsetébb Baranyában, vagy Somogyban«.

Siettünk a jobb levegőre, a világosságra! Beléptünk a főgimnázium tulajdonképpeni épületébe, melynek földszintjén van a többi öt fiúosztály.

A II. osztály ismét 92 növendékkel, világos, magas, tiszta, jó levegőjű terem. Csakhogy ennyi növendéknek mégis szűk. E terem, (...) mivel túltömöttek, némelyikben az ajtót alig lehet kinyitni, előbb be kell csukni magunk után, hogy a fal és a padok között maradó keskeny közön, továbblépni lehessen. Tanító Sebestyén Bálint, Pápán gimnáziumot végzett, tanítóképesítést 1871-ben nyert Nagykőrösön. 22 év óta tanító. Tanítása sikeréről sem jót, sem rosszat nem mondhatok, olyan mint a legtöbb a világban.

A III. osztályban már eggyel több, 93 a növendékek száma. A helyiség ugyanolyan. A tanító Papp József, nagykőrösi okleveles, 24 év óta tanító. Buzgó, értelmes, az eredmény is örömdetesebb. A nyelvtanból, tanterv szerint, vagy egyebekből is értelmesen felelnek a gyermekek, s általában az osztályt haladónak mondhatjuk.

A IV. osztály a legnépesebb, mivel I-III. osztály van a központon kívül is, s így az alsó osztályok megoszlanak, de az V. és VI. osztályosoknak a gimnáziumba fel-, vagy a 12 év betöltése miatt az iskolából kilépésével megnéptelenednek. Ezért a IV. osztály kétféle van osztva, s még így is túl-népesek.

A IV/A osztály 95 növendékkel, ez a legzsúfoltabb terem, alig lehet benne mozogni, a levegő is észrevehetőleg a legfülledtebb, bár a terem elég magas. A tanító (12 év óta) még aránylag fiatal, de ennyi gyermekkel kedvetlenül kevés sikert bír felmutatni. A feleletekben több a gépiesség, mint az értelmesség.

A IV./B osztály is 88 növendékből áll. A tanító Pesti Pál (21 év óta) nagykőrösi okleveles. A könyvnekülözött tárgyakban – káté, történet – ezek is nagyon gépiesek, de meglehetősen számolnak fejben, nyelvtanból, természetrajzból értelmesen felelnek.

Az V-VI. fiúosztályok egyesítve vannak. V. 68 és VI. 20, összesen 88 növendékkel Papp Gedeon tíz éves, nagykőrösi okleveles tanító alatt. Ez a legjobb osztály, a többi nem is hasonlítható hozzá. A gyermekek értelmesen, ügyesen felelnek, az osztály szépen halad. Megérdemelték mind a fiúk, mind a tanító a tőlem nyert dicséretet. (Örültem, hogy adhattam!)

Délután folytattuk a távolabb eső iskolákban a látogatást. A IX. kerületi ún. Gátoldali iskolában a III-IV. leányosztályt találtam. 46 hasonló, rengeteg hosszú, sötét, bűzös teremben, vagy inkább üregben! A tanító Fekete István, összesen 21, itt 9 év óta tanít. Nagyon szorgalmas embernek kell lennie, hogy ennyi gyermekkel, ily helyiségben több mint középszerű eredményt bír felmutatni. Értelmes feleletek, csak bizonyos éneklő modorról nem tudnak leszokni a leányok.

A VIII. kerületi (ún. Kopa-féle) iskolában ismét I-II. leányosztály, I. 41, II. 36, összesen 77 leánnyal. Ez az első, ahol bár megközelíti, de túl nem haladják a törvényes maximumot a növendékek, s ilyen, ezen és a praeparandia gyakorló iskolán kívül, még csak kettő van! A tanító, kinek lakása is ebben az épületben van, Homonnai István, nagykőrösi okleveles, értelmes, buzgó, szorgalmas ember. Írást, olvasást jó módszerrel, ügyesen s türelemmel tanít. A gyermekek elég értelmesen felelgetnek s meglehetősen számolnak fejben. Megkapták a megérdemelt dicséretet.

Az alszögi I. II. fiúosztályban – I. 55, és II. 47, – összesen 103 gyerek van. Szerencsére szép, nagy, világos, egészséges teremben, különben hova is lennének ennyien! A tanító Györfi László 38 év óta tanít, de még nem fáradt, nem unt bele, mert íme az I. osztály már befejezte az egész ABC-t. Meglehetősen olvasnak, de gyengék az írásban. A II. osztály jól olvas, de az írásban ezek is gyengék. Értelmesen is felelgetnek, de csúf, éneklő modorral, melyért a tanító az óvónőkre vet.

Most következett a Szalay – Faragóné iskola, a közrendű, de emelkedett, nemes gondolkodású, kegyes és vallásos, buzgó öregasszony alapítványa, amelynek még nagyobb erkölcsi becsét ad, hogy nem végredeletli hagyományban, hanem életében tette! A kecskeméti nagy utcán, szép, nyílt helyen, három tanteremmel, szép, magas, tágas, világos, egészséges helyiségek, jól felszerelve, teljes leányiskola, következő beosztással:

I-II. osztály (I.: 49, II.: 35) összesen 84 növendékkel, tanító Valkó János, nagykőrösi okleveles, két év óta segédtanító (ideiglenesen). Gyenge, gyakorlatlan legény, a gyermekek középszerűen olvasnak s csak éktelen hadarásukkal tűnnek ki.

III-IV. osztály (III.: 57, IV.: 34) összesen 91 növendékkel, Zombori Dániel, nagykőrösi okleveles, öt év óta segédtanító vezetése alatt, középszerű siker.

V. osztály 82 növendékkel, Szombathy Lajos rendes tanító vezetése alatt, gépicsen, kevés értelemmel, de a tanterv elég pontos megtartásával a kiszabott összes tantárgyban (természetrajz, történet, számtan, stb.). Ez az iskola is többet mutat külsejével, mint belső, szellemi értéke.

Innen mentünk a városi árvaházzal egy épületben létéről Árvaházinak nevezett iskolába, ahol egy III. fiúosztály van elhelyezve, mely a város tulajdona, s csak ideiglenesen van az egyház használatában. Éppen 100 növendék van itt, egy tágas, alkalmas tanteremben. A tanító Cseri László, nagykőrösi okleveles, szintén csak segédtanító, mert a rendes tanítók száma meg lévén határozva, csak üresedés esetén léphetnek elő a segédtanítók. Ez kissé lágy, erélytelen, de értelmes fiatal ember, s meglehetősen sikert tud felmutatni.

Még volt annyi időnk, hogy a Kecskeméti utcában, a felső leány(magán)iskolával egy épületben, a város tulajdonában elhelyezett V-VI. osztály leányiskolát is megtekinthessük. Nagy, de alacsony, rossz levegőjű tanteremben van itt V.: 42, VI.: 39, összesen 81 leány Kovács László, nagykőrösi okleveles, 25 év óta tanító vezetése alatt. Beesteledett, mire itt is végeztünk, a még hátralévő hét osztály meglátogatását másnapra kellett hagynunk. Az estét baráti körben töltöttük, de én a nyolc órai (iskolalátogatási) munka által (rekedtségemmel is küzdve) kifáradva, korán mentem nyugalomra.

Másnap április 29-én valamivel üdültebben, már 8 órakor hozzákezdhattunk a munkához, mivel 12 óráig be akartam fejezni az iskolák látogatását. Kezdtünk ezúttal az ún. Középső I-II. osztá-

lyos leányiskolán, I. 53, II. 34, összesen 87 növendékkel, kik egy célszerűtlen, három oldalán ablakkal bíró, rossz levegőjű alacsony terembe vannak beszorítva. Tanítójuk, Szobolya Lajos, nagykőrösi okleveles segédtanító, eleven, ügyes, értelmes fiatalember. A lányok jól olvasnak, elég értelmesen felelnek, némelyik éneklő hangon, a szót nyújtva, modorosan, amit talán az óvodából hoztak, de a tanító szoktatgatja le róla őket. Most jöttünk a tanítóképezdével kapcsolatos hatosztályos Gyakorló Iskolába, amelynek létszáma I. 8, II. 9, III. 11, IV. 8, V. 8, VI. 8, összesen 52 növendék. Vezetője pedig Hajdú László, 31 év óta, okleveles tanító, Magyarország elemi tanítóinak egyik legértelmesebb s legképzettebb és legtiszteltebbike. A gyakorló iskola a célnak és a szabályoknak teljesen megfelelően van berendezve, mintául szolgálандó az egy teremben, teljes hatosztályú elemi iskolának egy tanítóval való vezetésére. Mintául arra, hogyan lehet és kell a tanítványok egy részével közvetlen foglalkozni a tanítóknak, más részét magában foglalkoztatni vagy egy nagyobb gyermek által (itt ezt a praeparandia növendékei teszik). Ez itt oly szabatosan, mondhatni tökélyen van berendezve, a praeparandia III-IV. évei oly ügyesen segítenek, a II. évesek oly figyelemmel nézik és hallgatják, hogy nem győzzük csodálni azt, hogy kinn mint tanítók a maguk vezetésére bízott elemi iskolákban, nem látszik meg rajtuk, hogy ilyesmit valaha is láttak volna! Bizony, a nagykőrösi – s úgy hiszem a többi praeparandiáinkból – az élet munkatereire kilépett s működő tanítóinknak legtöbbje úgy tanít, mintha módszert soha nem tanult, nem látott volna, mintha a múlt század lelketlen gépiessége, magoltatás, szajkómód, értelmetlen hadarás, stb. lenne ma is az elemi oktatás jelszava!

A gyakorló iskolától, ahol nagy lelki örömmel időztem tovább egy félóránál, jöttünk az Irházi (az alapítójáról így nevezett) iskolába, melyben két kis szobában (bérház), alkalmatlan, kezdetleges helyiségben I.: 37, II.: 21, összesen 58 fiú tanul Mohácsi Pál okleveles segédtanítótól két év óta. Mit tanít, hogy tanít, ne kérdezzétek. Ezt a dadogást, sclypítést – sok rossz iskolát láttam – még sehol sem láttam, sem hallottam!

Most jövünk az I. kerületi fiúiskolába, ahol csak egy I-II. osztályú tanteremben, I.: 66 és II.: 30, összesen ismét 96 növendék van összeszorítva. De a tanító, Máté József 24 év óta nagykőrösi okleveles, jó módszerével, folytonos gondosságával, a gyermekekkel való gondoskodásával, megmutatja, hogy annyi gyermekkel is lehet szép eredményt, nagy haladást mutatni fel. Az olvasásban a hatvanhat elsőosztályos bámulatos haladást tanúsít, a másodosztályosok értelmesen felelnek, jól számolnak.

Bizony, nem pontosan vitt statisztika, nem a szakszerű felügyelet, nem a szabályos kisebb létszám, nem a kifogástalan helyiségek – a tanító teszi az iskolát, ő nyomja bélyegét osztályára! Iskoláink átlagos ki nem elégítő voltának okát tanítóinkban kell keresnünk. A tanítói hivatás felséges, a tanítói állás tiszteltetreméltó volta iránti tiszteletünket a tanítók többségének egyéni megítélése rendkívül alátámasztja! Annál nagyobb tisztelet a – fájdalom – csak kivételül álló, igazán jeleseknek, igazán buzgók – és lelkiismereteseeknek!

Erzsébet királyné tiszteletére és nevére alapított a város 1857-ben három osztályú, kiválóan célszerű, szép épülettel ellátott elemi leányiskolát, két szép, tágas, világos tanteremben helyezvén el a három osztályt. Most ezek meglátogatása következett.

Az I-II. osztályban, I.: 42, II.: 55, összesen 97 leány van Pécsi Zsigmond, nagykőrösi okleveles, már kilenc év óta segédtanító vezetése alatt. Haladó, de kissé gépies modorú.

A III. osztály is, 79 növendékkel, Tóth Ferenc, 29 év óta működő, nagykőrösi okleveles tanító vezetése alatt.

Vége az utolsó iskola, mellyel a látogatást befejeztük, a felszegi IV. osztályú leányiskola, az egy tanterem 94 gyermekkel, egy negyedéves praeparendista, F. Szabó Ambrus vezetése alatt, az érdemes öreg Szinók Sándor rendes tanító helyett, kit veszélyes (nyelvrák) baja a tanításra végképp alkalmatlanná tett. A fiatal neofita elég ügyesen forgolódik nagyszámú kis növendékei körében.

Ime 22 tanteremben, összesen 1905 növendék, átlag egyre 36 esik. És ha a praeparandiai gyakorló iskolát 52 növendékkel levonjuk, 21 tanteremre 1853, egyre átlag 88 növendék esik. Így a törvényes maximumot, 80-at számítva egy-egy osztályra, még két új osztály felállítása nem volna elégséges (13 kis növendék fennmaradván), de tekintetbe véve nagyobb részének legfeljebb 60-60 növendék be-

fogadására elégséges voltát, osztályonként 65-öt számítva, még hét vagy nyolc új tanterem kellene, s a meglevők közül legalább hatnak egészen újjal felcserélése volna mulhatatlanul szükséges.

Délután 4 órára a presbitériumot kértem, hogy észlelteimet, az azokból merített észrevételeimet s kívánalmaimat elődhassam. Megköszöntem az összegyűlt presbitereknek a szíves fogadtatást és támogatást. Kifejeztem köszönetemet az egyházban és az iskolák körül tapasztalt törvényszerű vezetésért és felülvizyázásért, de őszintén előadtam észrevételeimet. Elsősorban az iskoláknak az utóbbi húsz évben mutatkozó haladása mellett is elégtelen és részben szellemileg is ki nem elégítő volta felett, másodsorban az egyház nagy anyagi és szellemi erejének kellő ki nem használása iránti nézetemet, kimutatván, hogy a város tetemes áldozataival, anyagi segélyével egyáltalában nem áll arányban az, amit maga az egyház tesz egyháza és iskolái fenntartása, s felvirágoztatása körül. Midőn az egyház tagjainak összes állami adója 200.000 forint, ami nagy vagyonszágra mutat, az összes egyházi adó ennek csak 2 százalék arányában van 4000 ft-tal kivéve és ennek is tetemes, több évről már 6000-8000 forintra felszaporodott hátraléka van künn. E hátralékokkal egyszer s mindenkorra le kell számolni, a behajthatókat szigorúan behajtani, a be nem hajthatókat törölni, jövőre pedig a 2 százalék helyett 4 százalékos egyházi adót vetni ki, ami más gyülekezetek terhéhez képest úgyis nagyon kevés és könnyen viselhető, csak az egyház és iskola iránt igazi buzgóság, igazi érdeklődés legyen. Nem hallgattam el a presbitérium összeállítását fölőt is egy észrevételemet. Tudom, hogy a presbitérium teljesen törvényes választási joga megtámadhatatlan jog alapján áll. Mindazáltal sajnos nélküli abban a nagykörösi egyház számban is erős értelmiségének túlsúlyát.

Az egyes presbiterek értelmességét és jóakarátát kétségbe nem vonom, de a művelt, tanult, szorosán vett értelmiségi (honoratior) clem aránya, a közrendűekhez képest kevés, annak a kívánatos súlyt nem biztosítja.

A presbitérium tisztelettudó figyelemmel hallgatta végig egy órára terjedő előadásomat, annak lényegét, a benne foglalt adatokat, észrevételeket, kívánalmakat és tanácsokat kivonatokban a látogatásról felveendő jegyzőkönyvbe foglaltatni rendelte, s a könyv szerint – zajos éljenzéssel – tudomásul vette, de hogy követni fogja-e vagy legalább érdemleges megfontolás alá veendő, arról a határozat nem szól. Annak csak az elnöklő első lelkész, Filó Lajos adott halvány és határozatlan kifejezést. Az ülésről felvett jegyzőkönyv utólagosan velem is közöltetett, másodpéldányban kiadatott, a látogatási iratokhoz csatolva – az egyházrajzokat magában foglaló könyvben olvasható.

Ezzel a három teljes napra terjedő egyházlátogatás befejeztetett. Csak annyit említek fölőle, hogy a három nap alatt folytonosan magyaros vendégszeretet és szíves látás tárgya valék, kísérő társaimmal. Ádám Kálmán esperes és Takács József ceglédi lelkésszel együtt, kik iskolalátogatásaimban folytonosan kitaró kísérőtársaim és még mindig tartó rekedtségemre való tekintettel hű kísérőim voltak.

Az egyház főgondnoka, I. Farkas Elek, a lelkészek Filó Lajos és Kovács L. ismételt vendégekkül láttak asztalaiknál, mindig nagy társasággal, s a munka óráit a barátság kellemes órái váltogaták. A még ezek mellett is megtakaríthatott órákat néhány látogatás megtételére használtam fel, többi közt a praeparandia lelkes, s áldozatkész pártfogója Kalocsá Balázs, a nagylelkű alapító Farkas Elek főgondnok, Ádám László stb. végre a temető s ott a kedves sírok, Iduna, Tanárky¹² sírjai látogatására.

Másnap, árpilis 30. reggel a presbitérium, a városi hatóság, a tanári karok és többen búcsúvételre jöttek össze, részint szálláson, részint a vasútnál, melyen számosaktól kísérve Kecskemét felé indultunk."

Összesítve, azt mondhatjuk, hogy az a majdnem két esztendő, amit Szász Károly Nagykörösiön töltött, rövidsége ellenére is jelentős és döntő volt, mind számára, mind a város számára. Kezdetek voltak. Kezdetet a gimnázium újjászervezésének, a belőle kivirágzó „Körösi-Athenae”-nak, kezdete volt Szász Károly önálló, már „nem a más asztalánál” való életének, irodalmi tevékenységének. Levelei, melyeket menyasszonyának, Idunának írt, érdekesek és fontosak az ő személyére és a

város történetére egyaránt. Megismerjük belőlük a szabadságharc utáni Nagykőrös hétköznapijait, szokásait, társadalmát. Megismerjük a 22 éves ifjú lelkes munkabírást, tollforgatását, családi fészekrakását. A 40 évvel későbbi egyházlátogatási naplójából már egy érett, bölcs, sok tapasztalattal bíró, de még mindig nagy munkabírásu püspök lép elénk, aki észrevette a hiányokat, a hibákat, de az érdemeket is, s mindjárt tanácsot is adott a dolgok javítására. Pedagógiai meglátásai, a tanítók hivatásáról és jelentőségéről mondottak ma is megszívlelendők. Megjegyzései a nagykőrösi változásokról az egyházban, a 40 év előtti tüzes áldozatkészség elhamvadásáról elgondolkoztatók.

Nagy csapás volt Nagykőrösre az „Entwurf”, még nagyobb száz év múlva az iskolák 1948-as államosítása. Az „Entwurf”-ot ki tudták védeni, az államosítást nem. Csak 40 év múlva nyílhatott meg újra a református tanítóképző, amely ma tartja első évzáró ünnepélyét. Remélhetjük, hogy nemsokára megnyílik az ősi gimnázium is. Azzal fejezem be, amit Szász Károly édesapja mondott fiának: „Reménykedjünk, Istennek gondja van reánk!”

JEGYZETEK

A cikk az 1991. június 25-én Nagykőrösön tartott előadás kibővített változata.

1. Szász Károly hagyatéka a Ráday Levéltárban: C/97. (G. Vargha család iratai 62. doboz)
2. Mentovich Ferenc (1819-1879), előbb Szász Károly nevelője (1837), majd tanártársa Nagykőrösön (1850-1856).
3. Szász Károly levelezése Idunához (Szász Polixénához): MTAK Kézirattár Ms 3 300/22.
4. Szász Károly naplója, 1843-1850: OSZK Ms Oct. II.ung. 1080.
5. Báthory Gábor ifj. (1798-1872) 1835 óta nagykőrösi lelkipásztor, 1836-tól a kecskeméti egyházmegye esperese, majd 1854-59-ben mint rangidős esperes a dunamelléki egyházkerület helyettes püspöke. 1860-ban az egyházi élettől visszavonult.
6. Jánosi Ferenc (1819-1879): középiskoláit, a teológiát és a jogot Nagyenyeden végezte. Itt különösen id. Szász Károly volt rá nagy hatással. 1850-től tanár Nagykőrösön. Természetrajzot, kémiát, elméleti és gyakorlati gazdaságtant tanít. A tanítástól 1853-ban meg kellett válnia. Később a kiegyezés után igazságügyminiszteri titkár. Szász Károlyhoz fiatal kora óta erős baráti szálak fűzték.
7. Vajda László a nagykőrösi tanítóképzőhöz tartozó hatosztályos gyakorló iskola tanítója és vezetője. 31 évig tanított itt. Szász Károly megítélése szerint a legképzettebb és legértelmesebb tanítók egyike volt.
8. Ács Zsigmond (1824-1898) ref. lelkipásztor. Teológiai tanulmányainak elvégzése után Kecskeméten ideiglenes tanár. 1852 őszén Nagykőrösre hívták a görög nyelv és irodalom tanárának. Három évet töltött itt Arany János, Ballagi Mór, Mentovich Ferenc és Szász Károly társaságában.
9. Arany János meghívását legrészletesebben Szász Károly fia írja le *A költő püspök* (Mezőtúr 1930.) c. könyvében. „Amikor az első tanári ülésen valaki szomorúan sóhajtott, milyen kár volt Arany Jánost meg nem hívni irodalomtanárnak, Szász Károly felugrott: "Hiszen még meghívhatjuk. Én átengedem neki az irodalmi tanszéket, magam pedig elfogadom a megüresedett szám-tant." Így is lett. Október 3-án a presbiteri gyűlés döntött: „Honunk nevezetes költője, Szász Károly helyébe Arany János hívassék meg”. Maga Szász is október 11-én levelet írt Arany-nak: „Másfél évig Gömörben lakám. A Tömpával való ismeretség, utóbb barátság legédesebb emlékeim közé tartozik. Mely szép kárpótlás lenne nekem Tömpa helyébe Aranyt nyerni.”

10. Ez a könyv SCHÖDLER (Schoedler) Friedrich: *Buch der Natur* (Braunschweig 1846. 2.). c. munkája volt. Magyarul: *A természeti könyve. Schoedler könyvének 6. kiadása után fordították ill. átdolgozták Jánosi Ferenc, Mentovich Ferenc és Szász Károly*; Pest 1853.
11. Szász Károly egyházlátogatási naplói: Ráday Levéltár. Egyházkerületi iratok.
12. Tanárky János református lelkész, majd orvosdoktor, ref. egyházkerületi főgondnok. 1811. október elején Nagykőrösre került főorvosnak, s ott halt meg 1842. március 23-án.

KÖZLEMÉNYEK

Közlendek pnyel vagy pnyelndek?

É. L. 1990. É. 1990. É. 1990.

É. L. 1990. É. 1990. É. 1990.

KÖZLEMÉNYEK

É. L. 1990. É. 1990. É. 1990.

É. L. 1990. É. 1990. É. 1990.

É. L. 1990. É. 1990. É. 1990.

É. L. 1990. É. 1990. É. 1990.

Katolikus papot vagy prédikátort?

(Nagyszombat város küzdelme
a protestáns hitért az 1570-es években)

„Kérem, asz Istenért kegyelmeteket, hogy kegyelmetek, meg ne rettenjöny és semmüképpey, asz elkeszdeti jót kegyelmetek hátra ne hagyja, hanem mündey nap prédikáltassony tekegyelmetek, mert aszt nyilván elhigyje kegyelmetek, hogy asz fejedelemnek semmüképpen arra akarátja nyincseny, hogy asz prédikátort elkergetnyé túlünk, de hogy asz püspökek ilyeny igeny futottak, ű nekik is kellett valamit mondanyi asz fejedelemnek.” – írta e kitartásra buzdító sorokat a városi tanácsnak az evangélikus hitért élete végéig keményen küzdő Thököly Sebestyén, aki akkortájt Nagyszombaton élt.¹ Thököly ekkor a császárvárosban tartózkodott, arra várván, hogy az uralkodó elé járulhasson és kieszközölhesse városa számára a szabad vallásgyakorlatot.

1576 tavaszán a már sokat betegeskedő II. Miksa császár és király (1564-76) ült még a trónon – az a császár, aki egyedülálló jelenség volt a 16. századi Habsburgok között.² Miksa, több-kevesebb kilengéssel, a katolicizmus mellett formálisan ugyan végig kitartott, de politikájával jóval túllépte azt a kompromisszumos katolicizmust, amelyet apja, I. Ferdinánd (1526-1564) képviselt. Ő ugyanis az alsó-ausztriai rendek kérésére 1568-ban megengedte a nemesség számára az ágostai hitvallás követését, s ezt 1571-ben a szabad vallásgyakorlat biztosításával tetőzte be.³ A Velence követé által oly kiváló és szeretreméltó fejedelemnek nevezett Miksától⁴ uralkodása kezdetén a magyarországi rendek is – mind a protestánsok, mind a katolikusok – rendkívül sokat vártak; a közismerten lutheránus nézeteket valló és lutheránus udvari papot tartó uralkodótól a túlnyomóan ágostai hitű rendek joggal remélték vallásuk elismerését, a katolikusok pedig az uralkodó hagyományosan katolikus orientáltságú politikájában bíztak. Erre az alapra bizton építettek, hiszen Miksa a pápát egyik 1569-ben írt levelében biztosította is azon ígéretéről, hogy Magyarországon az „igaz hitet” megtartja, ahol az sokféleképpen el van nyomva.⁵

Az uralkodó és a rendek viszonya azonban korántsem alakult harmonikusan. Ennek persze elsősorban nem a vallási engedmények elmaradása volt az oka. Kiváló hadvezére, Lazarus von Schwendi – magyarosan Schwendi Lázár –, 1564-től felső-magyarországi főkapitány, hiába kötötte az uralkodó lelkére, hogy jól bánják a magyarokkal, és állítsa helyre velük a jó viszonyt, nem így történt.⁶

Miksa uralkodóként Magyarországon is igyekezett a lutheri elveken továbbmutató irányzatoknak gátat vetni, melyekben nagy segítségére voltak mind az evangélikus vallást biztosítottaknak vélő rendek, mind a katolikus főpapság. Miksa, aki a Szent-Bertalan-éji vérfürdőt becstelennek nevezte, hiába írta magánemberként kedvelt bizalmasának, Schwendi Lázárnak a következőket: „Vallási ügyeket nem lehet karddal elintézni vagy elbírálni. Nem lehet becsületes istenfélő és békeszerető

ember, aki másként gondolkodhassék. Krisztus és az ő apostolai igazán másként oktattak ki bennünket. Mert az ő fegyverük csak a szavuk, tanításuk az isteni ige és a keresztyéni életmódjuk volt. S amelyet annyi évek óta igazán beláthatták volna az illetékesek, hogy zsarnoki lefejezésekkel és máglyán való elégetésekkel ezeket a kérdéseket elintézni nem lehet...”⁷ Hazánkban az „eretnekek” alatt ugyan nem lo-bogtak fel a máglyák, de kiáltásukra a rendi országgyűléseken szorgalmasan hozták a törvényeket. A felekezeti viták – mint a korabeli Európában mindenhol, Magyar-országon is – vad gyűlölködésbe csaptak át, s a rendek a katolikus főpapokkal mint-egy karöltve igyekeztek eltiporni a hitújítás újabb és újabb hajtásait. Pedig sem az ún. zwingliánizmust, sem a sacramentarizmust (kálvinizmust), sem az arianizmust (antitrinitarizmust, azaz unitarizmust) nem lehetett többé a határokon kívülre pa-rancsolni. A kizárólagosságra való törekvéseknek megérett a gyümölcse; a század végére az addig üldözött helvét hitvallásúak elszakadnak az ágostaiaktól, s az előb-bieknek azután inkább a kálvini irány hódításaitól kell tartaniuk, mintsem a katoli-kusoktól. A gyűlölködésre pedig hasonló indulat volt a válasz. Az egykoron refor-mátus, majd rekatolizált Veresmarty Mihály prédikátor *Megtérésének históriájá*-ban jól érzékelteti az indulatokat; „kisztetésekre válaszok tülem csak az lett, hogy én nem megyek (a mezőkeresztesi csatába 1596-ban), mert csak török ellen vagyok még had, de ha pápisták ellen leszen, jó szívvel elmegyek”.⁸

Verancsics Antal esztergomi érsek (1569-73) 1570-ben kieszközölte az uralko-dótól egy rendeletet a sacramentarizmus és az antitrinitarizmus ellen.⁹ A király lé-nyegében az esztergomi főegyházmegyére, de általánosságban az egész országra vonatkoztatva bízta meg az „eretnkségek” megfélemezésével és a szellemüket ter-jesztő könyvek elpusztításával. Az 1572. évi országgyűlésen a túlnyomó többség-ben lévő lutheránus rendek előterjesztésükben csak az ariánusok ellen kívánták elrendelni a megégetést, de azt az uralkodó a sacramentáriusokra is ki akarta ter-jeszteni.¹⁰ E határozat végül nem került be a törvények közé, de a rendek a király-ra bízták, hogy akaratukat érvényre juttassa.¹¹

1574 februárjában – az 1570. évit felújítva – királyi rendelet tiltotta meg, hogy teológiai könyveket az uralkodó engedélye nélkül nyomtassanak ki.¹² Az 1576. évi országgyűlésen még viharosabb jelenetek zajlottak le, mint az 1572. évin, mivel azt megelőzően az ismét erősödő katolikus főpapság jelentős intézkedéseket foganato-sított a protestáns lelkészek és az őket támogató földesurak ellen. Verancsics halála után (1573) huszonhárom évig nem töltötték be az esztergomi érseki széket, de Te-legdi Miklós (1573-86) az egyházmegye káptalani helynöke, nagyszombati nagy-prépost és címzetes pécsi püspök igen nagy energiával vetette be magát széttzilált egyházmegyéjének visszahódításába. A katolikus kánonjog értelmében szorgalma-san látogatta egyházmegyéje plébániáit, és a katolikus püspöki felszentelésben nem részesülteket eltiltotta a papi hivatal gyakorlásától, ill. a nem engedelmeskedőket az őket pártoló földesurakkal együtt (így Révay Ferencsel és Balassi Jánossal) az esztergomi szentszék elé idéztette.¹³ Az ügyből meglehetősen nagy vihar támadt. Eljárása ellen az országgyűlésen a protestáns rendek panaszt emeltek. Mivel a fő-papság határozottan ellenezte, hogy az ügyet az országgyűlési fölriratban megemlí-tsek, a rendek külön terjesztették az uralkodó elé, s kérték az ágostai hitvallásban történő megerősítésüket, valamint az azon hitvalláshoz tartozó prédikátorok tartá-

sát.¹⁴ Az uralkodó a köztes megoldás mellett döntött: óvta Telegdit az újabb idézések és perek indításától, viszont a rendek nem kapták meg hitük megerősítését.

Az erősödő katolikus főpapság, élükön Telegdivel, az országos szintű törekvésekkel párhuzamosan egyházmegyei, ill. település-szinten is elkezdte sorai rendezését. Az esztergomi főkormányzó elsősorban saját városában, Nagyszombatban szeretne volna a régi hitet győzelemre segíteni. Magát a pápát is arra kérte, intené meg Miksa császárt, hogy Nagyszombatot mentse meg az „eretnekség metélyét”ől, mert ha a katolikus egyház ezen legerősebb bástyája is ledől, akkor annak Magyarországon hamarosan vége lesz.¹⁵ Oláh Miklós esztergomi érsek (1553-68) már 1561-ben Nagyszombatba telepítette a jezsuita rendet, s a már korábban átszervezett, papnevelő intézetté alakított káptalani iskolát a vezetésükre bízta.¹⁶

Ezzel párhuzamosan azonban a városi iskola is átszerveződött, s a kettő között megindult a rivalizálás. Az egyre feszülő légkör végül is úgy enyhült meg, hogy 1567-ben egy hatalmas tűzvész elpusztította a jezsuita rendházat, s a tagok visszatértek Bécsbe.¹⁷

A katolikus főpapok tehát a török által megszállt Esztergom helyett Nagyszombatot nemcsak székhelyüknek, hanem fő bázisuknak is tekintették. Csakhogy a város a 16. század második felében erős virágzásnak indult marhakereskedelem egyik fő irányítója volt.¹⁸ A népes város¹⁹ meggazdagodott kereskedői nem egy esetben tartottak fenn valamilyen érdekeltséget a marhakereskedelem alföldi központjában, Debrecenben. Thököly Sebestyénnek állandó megbízottja képviselte érdekeit.²⁰ Egy másik gazdag nagyszombati kereskedő, Szócs Mihály több évre adott ki debreceni kereskedőnek pénzt, hogy azt haszonnal megforgassa.²¹ Eképpen a város polgárai Debrecenből Bécsig utazgattak; Oláh Miklós jól ítélte meg a nagyszombatiakat, akikről már 1567-ben azt mondták, hogy még a „kálvinianusoknál” is vannak közöttük „rosszabb eretnekek”, akik Debrecennel és az erdélyi részekkel tartanak fenn összeköttetést.²² A katolikus egyház hiába igyekezett hogy Nagyszombatot – az esztergomi érsek akkori székhelyét – a katolicizmus fő központjának megtartsa, polgárai az új hit hirdetőit hívták papnak. A kalandos sorsú, fél országot végig prédikáló Huszár Gál 1563-ban jelent meg a városban, s prédikációit sokan hallgatták. 1565-ban azonban királyi parancsra távoznia kellett.²³ Jöttek más prédikátorok is, hiszen Verancsics 1571 őszén figyelmeztette a várost, hogy szakítsanak az „eretnek” papokkal.

Felszólítása azonban nem talált meghallgatásra; a város nem bocsátotta el Huszár Dávidot – Huszár Gál fiát –, aki népes számú ifjúságnak volt a tanítója.²⁴ Hasztalan fenyegette meg a tanácsot a királyi hatalom érvényesítésével, a város továbbra is ragaszkodott protestáns lelkeszeihez, tanítóihoz.

A mind népességében, mind gazdasági erejében egyre gyarapodó város 1576-ban új prédikátort hívott.²⁵ Lingelius Bálint akkori német és egy „tót” prédikátor mellé meghívta Sibolti Demetert Jókárról.

„(...) Mind a három natio, német, thót, magyar egyenlőképpen úgy végezétek énrolam, hogy míg császár öfelsége akarja az én ott köztetek való megmaradásomat, megtartotok engemet, úgy mint magyar prédikátort, szinte azon fizetésre, mint az német és toth prédikátort...” – írta Sibolti.²⁶ A megállapított évi fizetése 200 forint volt. Siboltinak, Nádasdy Ferenc egykori nevelőjének a városi tanács a

kórházi templomot jelölte ki igehirdetésre.²⁷ Mivel Sibolti csak az éppen akkor működő szlovák és német prédikátorra hivatkozott, joggal feltételezhetnénk, hogy előtte a városnak nem volt állandó magyar anyanyelvű lelkésze. Liszthy János győri püspök egy datálatlan, 1574 körül írt levelében azonban arról számolt be, hogy a nagyszombatiak már többször kérelmezték „sectarius concionator” bevitelét, amelyet ugyan mindig visszautasítottak, mindazonáltal a magyaroknak is van prédikátoruk.^{27a} Ezt a tényt támasztja alá Liszthy Jánosnak, a Sibolti-ügy kapcsán támasztott érvelése is, miszerint a várost arra intette, hogy (Sibolti helyett) „aszval elégedjete meg, az mel prédikátortok eszelött volt”.²⁸ Ezek szerint a Siboltit megelőző pap lojális, vagy legalábbis lojálisabb volt a régi valláshoz.

A katolikus papság feje ebbe már semmiképpen nem nyugodhatott bele, hiszen három protestáns pap mellett az egész város protestáns hitre térne át. Telegdi március 5-ére kieszközött az uralkodótól egy rendeletet a városi tanács számára, amely megtiltotta az új prédikátor működését és bármiféle vallási újítást. Az előjáróság, élén Kalmár Imre főbíróval, természetesen nem hagyta magát; azonnal küldöttséget indított Bécsbe.²⁸ A szószóló a város leggazdagabb polgára, Thököly Sebestyén lett. Az 1572-ben a maga, fia és testvére számára nemességet szerzett Thökölynek nagy lehetett a presztízse. A városi házzal, ingatlannal és nyilvánvalóan hatalmas tőkével rendelkező polgár az 1579. évi adóösszeírásban, másokat messze maga mögött hagyva, a legnagyobb adófizető volt.²⁹ Hogyne lett volna a város leggazdagabb polgára már 1576-ban, amikor alig két évvel később Vöröskő várára aspirál, melyért 100000 tallért kínál föl a Fuggereknek, s miután a szerződést az uralkodó nem hagyja jóvá, a késmárki uradalmat és várat szerzi meg.³⁰

Thököly levélbeli beszámolóját olvasva, joggal feltételezhetjük, hogy nagy lelkesedéssel vállalta el a nehéz feladatot. Mivel már március 8-án Bécsből adott hírt küldetésének eredményéről, valószínűleg a március 5-i királyi parancs kézhezvétele előtt küldték a császárvárosba.³¹ Thököly igyekezett személyesen az uralkodó elé járulni, de először a királyi kancellárhoz, Listius János győri püspökhöz irányították. Listius az uralkodó előző évi parancsára hivatkozott: (őfelsége megparancsolta), „hogy valami új dolgot ne kezdjete és prédikátort be ve vegyete, de ti mindazonáltal új prédikátort vittete be. Aszért ű felsége akarattjából mast is esz az válasz, hogy se publliste (!), se private ne prédikáltassatek, hanem aszval elégedjete meg, az mel prédikátortok eszelött volt”. Thököly a kancellár előtt igen bátran viselkedett; hosszasan vitatkozott, ellentmondott neki. Listius elutasítását, hivatkozva az uralkodó előző évi válaszára – a városnak szabad az „igaz augustay konyffession” való prédikátort tartani – mintegy hazugságként a fejére olvasta. Az engedetlenség vádját így éppen a visszájára fordította; a város nemcsak nem követett el semmiféle törvénysértést, ill. ellenszegülést, hanem inkább az uralkodó parancsolata szerint cselekedett. A kancellár végső válaszában arra intette a polgárokat, hogy addig ne prédikáltassanak, amíg az uralkodó által küldött komisszáriusok meg nem érkeznek. Az erre vonatkozó parancsot már meg is írták. Thököly azonban nem ijedt meg. Távol állott tőle az alázatos alattvalói engedelmeség. Felelete nyílt engedetlenség volt: „im, mi is meglátjok, müt köll cselekedjünk”. Nehéz lenne pontosan elemezni, hogy polgárunk lelkében akkor és ott mi játszódott le. Az elkeseredettség és a becsapottság érzésén felülkerekedett a saját

igazába vetett rendíthetetlen hite és nyilvánvalóan mély, belülről fakadó vallásossága. Hitéért Thököly ekkor még csak városi polgárként szállt szembe a királyi kancellárral. Pár évvel később birtokvásárlási kálváriája közepette már-már az uralkodónak is ellentmond.³² Élete vége felé, a Bocskai-féle felkelés idején pedig véglegesen és nyíltan a „rebellisek” oldalára áll. Inkább a fejét hagyja levágtatni, mintsem a szabad vallásgyakorlat kérdésében engedjen – hangzik majd el híressé vált mondata.³³ Pályafutása során hitéért mindig kész volt kiállni, sőt harcolni akár a törvényes uralkodó ellen is.

Nem készítette őt meghátrálásra Bécsben az a meggondolás sem, miszerint mint nemességet vásárolt polgár, illene megtartania az uralkodó és kancellárja jóindulatát, hiszen anélkül lehetetlen nemesi birtokot szerezni – ez a feladat pedig még előtte állt. Igaz, meg volt győződve az uralkodó jó szándékáról. Azt hitte, hogy a király a tiltó parancsnak egyetlen egy passzusát sem olvasta, vagyis nem is tudott róla. Még ha Miksa jelmondatát – „Az ember csak az emberek felett uralkodhatik, a lelkiismereteknek csak az Isten a bírása”³⁴ – nem is ismerték az alattvalók, vallási meggyőződése köztudomású volt, ausztriai, csehországi vallási rendeleteinek híre pedig mindenkihez eljuthatott. Így Thököly joggal gondolhatta, hogy a rendelet csak a magyar püspökök túlbuzgóságának a következménye. Fölöttébb nagy magabiztosságra és öntudatra vall az a kijelentése, miszerint addig Bécsben marad, amíg az uralkodóval el nem olvastatja a városnak küldött parancsot. Mivel öfélése semmiképpen nem háborgatná igaz lelki kívánságukat, vagyis vallásszabadságukat, így ők nem is az uralkodó ellen cselekszenek. Bizonygatja a tanács előtt, hogy kitartásuk nem lázadás: „mű vagyunk ütt asz fejedelem előtt, és mű értenyénk, hogy ha asz fejedelem ellen cselekednénk”.

Thököly levelében említést tesz az oltár megfosztásáról és a képek sárba dobálásáról. Nem egyértelmű, hogy ez a Jókán történt esetre vonatkozik-e, vagy Sibolti nagyszombati prédikátori működését is ezzel kezdte. Mindenesetre a szakirodalom konzervatívnak, a katolikusokhoz igen közel álló hitelveket valló prédikátornak tartja Siboltit, s a kortárs Bornemisza Péter hamisnak nevezte a vádat; Tegledi „keresett elein hamis tanokat nemcsak énreám, hanem Siboltira és a szombati uraimra (...) ha faképet hánt-e ki, és ha sacramentarius-é, és ha arianus-é”.³⁵

Ez a cselekedete – akár Jókán, akár Nagyszombaton történt és ha valóban megtörtént – viszont nem csak a katolikusokból válthatott ki éles ellenérzéseket, hanem a lutheri elvekhez szigorúan ragaszkodó hittársai előtt is elfogadhatatlan lett volna.

A Felső-Magyarországon általában elterjedt és elfogadott *Confessio Pentapolitana*, majd az annak alapján készült *Confessio Heptapolitana* és *Confessio Scepusiana* a lutheri elveknek mértékletes, óvatos megfogalmazása volt, amely a katolikus-protestáns ellentéteket igyekezett inkább tompítani, mintsem kiélezni.³⁶ Az oltárról és a szentképekről külön nem rendelkezett, de az egyházi szolgák ruházatjáról és egyéb díszeiről kijelentette, hogy „noha bűn nélkül el hagyhatnak, (...) mindazonáltal, mivel hogy ékesítik az egyházi szolgálatot, azokat szorgalmasan megtartjuk”.³⁷ Siboltinak az oltár díszzeitől való megfosztása és a szentképek kидobálása inkább emlékeztet Kálmáncschi Sánta Márton debreceni működésére, aki-ről Draskovich György nagyváradi püspök írta a következőket: „nem gondoskodik semminemű oltári díszről, sőt az oltárt is fölöslegesnek tekinti”.³⁸ A lutheránusok

által meghagyott képeket pedig sorra szóratta ki a templomokból.³⁹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Sibolti titokban a helvét hitvallást követte volna, de bizonyos kérdésekben magáévá tehetette az ágostainál merészebb, a katolikus szertartástól alapvetően különböző kálvinizmust. A hitbéli alapállást lényegében az úrvacsorához való megközelítés döntötte el. Siboltinak ez a feltételezett radikálisabb irányultsága esetleg csak életének jókai és nagyszombati korszakára vonatkozott. A későbbiekben, amikor a csallóköz-mátyusföldi egyházkerület püspöke lett, majd Győrben lelkész, hitbéli elveire a lutherizmus dominanciája a jellemző.

A helvét irány szakadatlan térhódításával egyidejűleg a lutherizmus polarizálódása is bekövetkezett Felső-Magyarországon. Mindenesetre ez idő tájt egyes lutheránus vezetők is igyekeztek túllépni a Magyarországon addig oly óvatos ágostai szellemen. 1575-ben egy zsinati végzés elrendelte az oltárok becsukását és a bálványok eltávolítását.⁴⁰ A végzést azonban alig hajtották végre, ez abból látszik, hogy azt 1583-ban az Eperjesen tárgyaló gyűlés újra felújította. Mindenesetre azokat, akik nem tűrték az apostolok és a szentek képeit a templomokban, még az 1580-as években is általában sacramentáriusnak tekintették.⁴¹

A nagyszombati polgárok, legalábbis egy részük, sem idegenkedtek a radikálisabb, a helvéthez közelebb álló hitelvektől. Az 1567. évi debreceni református zsinat után megfogalmazott ún. hosszabbik hitvallás magyar nyelvű ajánlása nem véletlenül szólt a Debrecenben, Nagyszombatban, Kassán és Nagyváradon lakó „jámbor és keresztyén áros népeknek”.⁴² A Sibolti prédikátorságáért küzdő Thököly ugyan élete vége felé is lutheránusnak mondta magát, azonban késmárki kedvelt udvari papja, egyúttal gyermekeinek nevelője az az Ambrosius Lam Sebestyén volt, akit már az 1580-as években nyíltan sacramentáriusnak, a „készmárki egyház farkasá”-nak neveztek, és aki Thököly mindenkor támogatását élvezve nyíltan kálvinista rektort vitt Késmárcra.⁴³ Lam egyik ellenfele, a lutheránus Horváth Gergely őt is támadta a festett és faragott képek eltávolítása miatt.⁴⁴ Thököly másik udvari papja, az 1593-tól Lam örökébe lépő Tolnai Fabricius Tamás szintén a helvét irányt képviselte.⁴⁵

1576 márciusában Thököly hiába igyekezett az uralkodótól kieszközölni a március 5-i rendelet visszavonását, alig egy hónappal később újabb tiltás érkezett Nagyszombatba.⁴⁶ Az előljárárság azonban inkább Thököly és a polgárok biztatásának engedett, hiszen Sibolti még az ősz folyamán is a városban prédikált. Teglegdi ezalatt a szentkép-ügyet is kivizsgáltatta. 1576 őszén meghalt Miksa, s az ügy átkerült Ernő főherceg, majd az erősen katolikusnak nevelt új uralkodó, Rudolf (1576-1608) kezébe. Újabb és újabb rendeletek érkeztek a városi magisztrátus címére, amelyek a legnagyobb büntetést, a városi kiváltságok elvesztését helyezték kilátásba arra az esetre, ha azonnal nem bocsátják el a lelkészt. Az április 30-án keltezett rendelet már a nyílt ellenszegülők megnevezését követelte. Egy 1577 augusztusában, Semptéről írt levél⁴⁷ tanúsága szerint Sibolti már nem volt Nagyszombatban, de véglegesen még nem távozott, hiszen december 10-én újabb rendelet érkezett Rudolftól, amelyben a bírót és társait Pozsonyba idézték. Újra kilátásba helyezték a kiváltságok elvesztését, valamint 25000 arany forint bírságot arra az esetre, ha Siboltit azonnal el nem küldik.⁴⁸ A szerencsétlen nagyszombati polgárokat pedig egyszerűen börtönbe vetették, ezzel mintegy nyomatékosítva a

királyi parancsot. 1578 január végén Kádas Fülöp, későbbi nagyszombati bíró és társa járt közben Bécsben a foglyok kiszabadításáért. Nem lehetett könnyű dolguk, hiszen Istvánffy Miklóson keresztül az uralkodóhoz többször is juttattak el kérelmet, sőt személyes kihallgatáson is részt vettek. „(...) Őfelsége eleiben állottunk, és könyergettünk, hogy őfelsége elégednék meg eddig való fogságokkal, és adna kegyelmes választ. Arra is azt mondá őfelsége, hogy meggondolja magát. Immár meg kell várnunk e héten ha valami válaszuk lesz, mert semmiképpen nem érthetünk az okát, miért halasztja ennyire ezt a dolgot és ennyi sok hába való költséget tétet velünk.”⁴⁹ A polgárok azonban nem csak a „szegény foglyok” szabadon engedéséért jártak Bécsbe könyörögni, hanem igyekeztek is valamilyen módon visszaütni. Az uralkodótól azt akarták kieszkölni, hogy katolikus papok a városukban ne vehessenek házat. „Azért az mi illeti az papok dolgát az házvitelből (!), arra őfelsége olyan választ adott, hogy kegyelmetek az házvitelt nem tilthatja meg az papoktól, miért hogy ők is magyarok, hanem meg kell engedni nekik, de olyan conditioval, hogy ők is minden terhet egyaránt kegyelmekkel viseljék.”⁵⁰ A város képviselői azonban még ezt a választ sem tekintették véglegesnek, hiszen előljáróiktól újabb instrukciót vártak, vajon újra kérelmezzenek-e, és ha igen, akkor ott Bécsben avagy Pozsonyban az éppen gyülekező országgyűlésen.

Végülis a prédikátor-ügy az 1578. február 5-i királyi parancssal zárult le a város vereségével. Az uralkodónak néhány nappal később írt, újabb szemrehányó levele azonban arról árulkodik, hogy a polgárok a felülről rájuk kényszerített intézkedést igyekeztek kijátszani; ugyan Siboltit elbocsátották, de a különféle ürügyekkel városukba menő „eretnek” papokat házaikba fogadták, akik ott titokban napokon át prédikáltak és a maguk módján szolgáltatták ki a szentségeket. Rudolt azt is kifogásolta, hogy az előző évben magániskolát rendeztek be, ahol „eretnek” kátekát oktattak.⁵¹ Telegdit sem ismerték el legfőbb hitszónokuknak. Egy, a nagyszombati tanács által írott levél tanúsága szerint Sibolti 1578 Virágvasárnapja előtti pénteken, azaz március 21-én lépett be utoljára a városba.⁵² Nyilvánvaló, hogy látogatásának minden lépését figyelték, hiszen azt azonnal jelentették Pozsonyban. „Mai nap jött be Sibolthi Demeter, hogy az minemő partékája vagyon itt, kivitesse, mely dolgot miként az papok megtudták, mindjára postájokat Posomban (Pozsonyba) felköldték, kit mi megértvén, Demeter uramot hozzánk elhívtunk, és az fejedelem akaratját bőven eleiben adtuk, meg is hagytuk, hogy sem prédikáljon, sem gyóntasson, és se commucaljon (!). Erre azt mondotta, hogy semmit nem indít – ha valami szó esnék –, kegyelmetek megmondhatja, hogy csak búzája és partékájáért jött el, pínkekkel érkezett tegnap, ugyanazon nap elment volna, de az háza kucsá nem volt itthon annyira, hogy ma ugyan fel kellett törni az házat, úgy rakodott fel és felestekemet (fölstökömöt) érvén, ma elment mindjára.”⁵³ Sibolti – saját leírása szerint – egy hónap híján két évi nagyszombati szolgálat után kényszerült távozni Semptére, ahol már korábban, a városi prédikátorságból való tényleges elbocsátása előtt is meghúzhatta magát. Semptén nyolc hónapig „szerszedetlen”, azaz szegődetlenül, más ember házában lakva „vártam ti kegyelmekre, mindaddig, míg megértvén leveleitekből, hogy nem kellene ti kegyelmek számára magamat tartanom.” – írta Sibolti.⁵⁴

A Sibolti-féle ügy tehát befejeződött, de a katolicizmus és a protestantizmus

harca nem. Telegdi ekkortájt joggal félthette a katolicizmust a kiveszéstől. További erőfeszítései, irodalmi munkássága, valamint a nagyszombati katolikus nyomda alapítása (1577) alig csökkentette mind az egyházmegyei, mind a városi lakosság hitbéli hovatartozásának tarkaságát.

Tíz évvel később, 1588-ban a város egykori lelkésze ugyan már évek óta Győrben volt prédikátor, amikor a várost – nyilván nem minden alapot nélkülözve – ismét bevádolták hitbéli ügyben. A nagyszombati országgyűlési küldött Pozsonyból eképpen figyelmeztette a város főbíróját: „az káptolonbul küldtek volna levelet önekiek (a helytartónak), hogy te kegyelmek az keresztyén prédikátorkért küldet volna, hogy városba jünnek, és hogy sereggel járnak Semptére (Semptére), és hogy azért küldet kegyelmek bennönket ide, hogy supplicaljunk a prédikátorért. (...) Visszaírtak captolonnak, hogy jobban végére menjenek, és ha úgy vagon, hogy ő magok reánk támadnak...”⁵⁵ Az ügyből mégsem támadt újabb nyilvános per, így a harc a színpalak mögött folytatódott.

*

Thököly Sebestyén levele Nagyszombat városhoz
Bécs, 1576. március 8.⁵⁶

Tisztelendő nyemes Uraimnak, bíró uramnak és asz tanácsbeli uraimnak, nekem tisztelendő uraimnak adassék tulajdon keszekben Nagy Szombatbany

Szolgalatomnak ajánlásának utána az mű kegyelmes Istenyünkűl Szent fiáért mündeny lelkü és testü jót kíványok kegyelmeknek münd fejenként. Ű felségének legyeny hála, mü is békével vagyunk. Asz mű mastanyi állapatyunk felől aszt írhatom kegyelmeknek, hogy műnekünk ma Ű felségye eszt iszenye Hasszenystayn által, hogy mű Listiüshosz mennyünk, és Ű általa leszeny válaszungk, de asz válasz csak asz leszeny, hogy Ű felsége commissariusokat bocsát hosszánk, és olyakat, hogy kik egyik félnek sem lesznek suspetussok, hogy penig Ű felsége Listyus által ad választ, eszt Ű felsége csak pro forma cselekeszi, de ha oly választ ad, úgymond Listyüss, úgy jertek ismeg (ismét) énhosszám, és én megjelentem Ű felségének. Aszért mű eszbeny ileny módony eljárvány Listyushosz menénk, és Ű műnekünk eszt felelé, hogy jól tudjátok úgymond, hogy Ű felsége taval is én általam megparancsolta, hogy valamű új dolgot ne keszdzetek, és prédikátort be ne vigyetek, de tü mindaszáltal új prédikátort vittetek be. Aszért Ű felsége akaratjából mast is esz az válasz, hogy se publliste (!), se private ne prédikáltassatok, hanem aszval elégedjete meg, az mel prédikátortok eszelőt volt. Asz mű penig asz oltár megfosztást és az képeknek szárba (sárba) való kihányását illetü, aszra Ű felsége komissariusokat ad jövendöbeny (küit hiszek, hogy soha nem leszeny), eszekre penig én mündjárást eszt felelém, hogy ím jól értjük az nyagyságot (!) beszédét, de nagyságod megbocsássony, mert nem eszt esz választ adta nekünk tavaly Ű felsége nyelvvel embere által, hanem eszt adta, hogy műnekünk szabad legyen asz igaz augus-

taŷ konŷfession való prédikátort tartanyunk. Aszért semmübeny mü ü felségének parancsolatja elleny nem cselekedtünk, hanem inkább parancsolatja szerént cselekedtünk. Ű penig Listŷus erre eszt felele, hogy megvallnyék aszkor, ha ű felsége előtt az a jámbor aszt merŷe mondanyi, hogy ű felségétül olany választ hallott volnya. Én ismég mondék, hogy asz asz ember ű felségénék fü embere, és mastany is, ennek utány is, mindenkorony, valamikor ű felsége kíványja, választ teszeny ű felsége előtt felöle, hogy ű felsége olany választ adott nekünk, ű általa. Monda ismég Listiuss, hogy mastany esz asz válasz ű felségétül én általam, hogy aggig (!) (addig) ne prédikáltassatok, míg asz kommissaryussok oda nem mennek, és immár meg is írják ű felsége akaratjából asz várasnak, aszért eszhesz tartsátok magatokat. Mü penig eszt feleljük nekü, hogy ím mi is meglátjuk müt köll cselekedjök, és eszvel jövének el tüle, és immár aszkor szintény estve vala, nem szólhatyánk mündaszokkal aszt kikkel szembeny köll vala lennyünk, de ha asz Űr Isteny holnapot adja érnünk, nyilván úgy érte leszünk, hogy eszt is jókra fordítjuk. Aszért ugyany asz Istenért is kérjük kegyelmeteket, hogy kegyelmetek meg ne rettenyjöny és semmüképpen asz elkeszdett jót kegyelmetek hátra ne hagyja, hanem mündeny nap prédikáltassony kegyelmetek, mert aszt nyilván elhigye kegyelmetek, hogy asz fejedelemnek semmüképpen arra akaratja nyincseny, hogy asz prédikátort elkergetnyé tülünk, de hogy asz püspekek ileny igeny futottak, ű nekik is kellett valamit mondanyi asz fejedelemnek. Asz parancsolatot penig, asz kit alá visznek, kegyelmetek mündjárást küldje föl nekünk, mert aszt jól tudjuk, hogy ű felsége csak egy verset sem olvasott aszban el, de ha Isteny engedü, eszutány el akarjuk ű felségével olvasiatnyi. Mastany tebbet nem írhatyok, hanem csak eszeny kérem kegyelmeteket, hogy kegyelmetek legyöny bátor szüvvel, és asz Űr Istennek szünteleny kenye regjöny kegyelmetek, hogy az ű tisztességének legyöny oltalmazója és asz mü igazs lelkü kíványásyunknak beteljesítője, küt bizsonnyal hiszek, hogy soha ű felsége megvonszoni (...) tülünk (!) Aszért kegyelmetek tülünk várjöny, hiszem (!) mü vagyunk ütt asz fejedelem előtt, és mü értenyünk, hogy ha asz fejedelem elleny cselekednének. Eszután is ismég mündjárást írjunk kegyelmeteknek, de soha asz mü írásunk kiel (kívu!) ne cselekedjék kegyelmetek.

Isteny tartsa meg kegyelmeteket münd fejenként jó egészszgybeny. Kelt Becseny ady (!) 8 marty. 1576.

*Theokeolly Sebestyen kegyelmeteknek
szolgál mündenkorony*

JEGYZETEK

1. Nagyszombat Város Levéltára (Nagyszombat-Tlnava) Missiles, 1576. március 8. Bécs Thököly Sebestyén levele Nagyszombat városi tanácsához.
2. *Habsburg lexikon*. Szerk.: Brigitte HAMANN. Bp. 1990. 344.
3. Uo. 345.
4. KÁROLYI Árpád: Dobó István és Balassa János összeesküvésének történetéhez (1569-1572) (*Századok* 1879. 399-403.)

5. *Magyarország története.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor. V. köt. (1526-1608) Írta: ACSÁDY Ignác. Bp. 1897. 427.
6. Uo. 363, 382.
7. SUPKA Géza: Habsburg-krónika (Válogatás) Bp. 1986. 131.
8. VERESMARTI Mihály: Megtérése históriája. (*Magyar emlékiratok, 16-18. század.* Vál. és jegyz.: BITSKEY István. Bp. 1982. 123.)
9. A rendelet kelte: 1570. november 30. ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* Bp. 1977. 277.
10. Vö.: SZILÁGYI i.m. 429. Vö.: *Magyar országgyűlési emlékek* (a továbbiakban MOE) V. köt. 1564-1572. Szerk.: FRAKNÓI Vilmos. Bp. 1877. 291,302, 329.
11. Vö.: SZILÁGYI i.m. 429; ZOVÁNYI i.m. 279-280.
12. ZOVÁNYI i.m. 246,281.
13. Vö.: SZÁNTÓ Konrád O. F. M.: *A katolikus egyház története* II. köt. Bp. 1988. 160.; MOE VI. köt. 1573-1581. Szerk.: FRAKNÓI Vilmos. Bp. 1879. 141.; ZOVÁNYI i.m. 281.
14. MOE VI. köt. i.m. 141-142.
15. THÜRY Etele: *Az Evageliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyház története tekintettel az ágostai hivallású evagélikus egyházra.* Pápa. 1898. 28-29.
16. SZÁNTÓ i.m. 160-161.; BITSKEY István: *Hívták nüzében.* Bp. 1978. 163.
17. BITSKEY i.m. 169-170.
18. Vö.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: A ponyvásszekértől a közjó szolgálatáig. Thököly Sebestyén pályafutása. *Haditörténelmi Közlemények* 1992. 75-93.
19. Nagyszombat város 1579. évi adóösszeírásában 798 adózót írtak össze, amely lényegesen több volt, mint akkortájt Kassán. Kassán mind a 16. század derekán, mind a 17. század első felében az adózó polgárcsaládok – akiket összeírtak – száma 500 alatt volt. Pedig Kassa a Lengyelország és Erdély felé irányuló tranzitkereskedelemnek volt a központja. Nagyszombat Város Levéltára (Nagyszombat – Trnava) Conscriptiones 1579, 1584. Vö.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. (*A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára.* Bp. 1984. 10-11.)
20. J. ÚJVÁRY. 1992. i.m. 76.
21. Barátj Jánosnak számvetése Nagy Zombathy Zeöcz Mihalnak. Anno 1579. 13. December – 1580. adj. 10. October. – Nagyszombat Város Levéltára (Nagyszombat – Trnava) Contributionalia (1550-1585) No. 2.
22. ZOVÁNYI i.m. 246,278.
23. THÜRY Etele i.m. 22.
24. ZOVÁNYI i.m. 278.
25. Zoványi egy tisztről beszél, mely mellé létesítették a második prédikatori állást. ZOVÁNYI i.m. 283. A meghívott magyar prédikátornak, Sibolti Demeternek egy későbbi Nagyszombathoz írt leveléből világosan kitűnik, hogy őt a német és a tót prédikátor mellé hívták harmadiknak. – Nagyszombat Város Levéltára (Nagyszombat – Trnava) Missiles. 1579. febr. 3. Semptavie (Sempte), Demetrius Sybolthius.
26. Uo.
27. Az évi megállapított fizetést maga Sibolti emlegeti 1578. nov. 8-án írt levelében. Siboltinak a tanács nem adhatta meg a neki járó fizetést, mivel azt eltávoztása után háromszor is sürgetnie kellett Semptéről. – Nagyszombat Város Levéltára (Nagyszombat – Trnava) Missiles, 1578. november 8., 1587. december 20., 1579. február 3. Az ígehirdetés helyének a kórházi templom szolgált. Vö.: ZOVÁNYI i.m. 283.
- 27/a. Österreichisches Staatsarchiv, Wien Hungarica, 105. Konv. 2. Fol. 31. A levelet Szakály Ferenc találta kutatásai során. Adatszolgáltatását ezúton köszönöm meg.
28. Nagyszombat Város Levéltára (Nagyszombat – Trnava) Missiles, 1576. márc. 8. Thököly Sebestyén Nagyszombat Városához.
29. Az 1579. évi adóösszeírásban Thököly Sebestyén háza után 4 Ft 50 dénárt, kereskedése után pedig kereken 100Ft-ot fizetett. A már említett Szöcs Mihály, aki pénzét egy debreceni kereskedőnek adta ki megforgatni, 44 Ft 84 dénárt adózott. Így másik adófizető, Michael Kys (Kis Mihály) 73 Ft 25 dénárt, Casparius Feolföldy (Felföldy Gáspár) 62 Ft 23 dénárt adózott. Rajtuk kívül

- még néhány polgárnak volt az évi adója 30-40 forint értékű, a többieknek csak néhány forintnyi összeg. Nagyszombat Város Levéltára (Nagyszombat – Trnava) conscriptiones 1579.
- Thököly az 1584. évi adóösszeírásban már csak a háza és az otthon lévő gabonája után fizetendő adóval szerepel, hiszen ekkor már Késmárk ura volt. Nagyszombati házát azonban ekkor még fenntartotta. Az ekkor bejegyzett adó összege: 9 Ft 92 dénár. Uo. Conscriptiones, 1584.
30. J. ÚJVÁRY. 1992. i.m. 77-79.
 31. Nagyszombat Város Levéltára (Nagyszombat – Trnava) Missiles, 1576. március 8.
 32. J. ÚJVÁRY. 1992. i.m.
 33. MOH. XI. köt. 1605-1606. Szerk.: KÁROLYI Árpád. Bp. 1899. 632. és vö.: J. ÚJVÁRY. 1992. i.m. 89.
 34. SUPKA i.m. 130.
 35. Thúry Etele véleményét Siboltiról – „nem lehet eldönteni felekezeti álláspontját” – Zoványi Jenő a következőképpen módosította: „lutheránus volt, s még közülük is a conservativusabbak sorai-
ból, mert azt kereste, hogy összeütközésbe ne kerüljön a katolikusokkal, sőt lehetőleg engedmé-
nyeket tegyen nekik. ZOVÁNYI Jenő: Adat Sibolti Demeterről és egyébről. (*Protestáns Szemle*
1934. 447.) – Payr Sándor is tisztán lutheránusnak nevezte Siboltit. Uo. BORNEMISZA Péter:
Örögi kísérletekről (Magyar Remekírók) Bp. 1980. 1062.
 36. BRUCKNER Győző: *Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére*. Miskolc.
1930. 42-111.; BITSKEY i.m. 37-40.
 37. „Az öt szabad városnak, Felső Magyarországnak, Cassanak, Lőtsenek, Bártphának, Eperiesnek,
és Szibinnek Kereszténi tudományról, és hitről való vallás tétele” BRUCKNER i.m. 91.
 38. Draskovich György nagyvárad püspök jelentése 1552-ből. Ld.: RÉVÉSZ Imre. *A magyar refor-
mátus egyház története* Bp. 1949. 63.
 39. THÚRY i.m. 31.
 40. ZOVÁNYI i.m. 185.
 41. Uo. 190-191.
 42. BITSKEY i.m. 77.
 43. ZOVÁNYI i.m. 191-192., 205., 208.
 44. Uo. 199.
 45. Uo.
 46. Uo. 283.
 47. Sibolti Demeter panaszlevele a nagyszombati főbíróhoz, Slegher Györgyhöz. Zempte (Sempte)
1577. augusztus 24. Nagyszombat Város Levéltára (Nagyszombat – Trnava) Missiles, 1577. au-
gusztus 24.
 48. ZOVÁNYI i.m. 283-284. Az 1578. február 5-én kibocsátott királyi rendelet már arról szólt, ne-
hogy „bevigyék” Siboltit vagy más „eretnek” hitszónokot a városba. E levél szerint Sibolti már
végleg távozhatott Nagyszombatból.
 49. Kádas Fülöp levele Nagyszombat előljáróihoz. Bécs, 1578. január 30. Nagyszombat Város Levél-
tára (Nagyszombat – Trnava) Missiles, 1578. január 30.
 50. Uo.
 51. ZOVÁNYI i.m. 284.
 52. Nagyszombat előljáróinak levele Literatus Nagy Mártonhoz. Nagyszombat, 1578. március 22.
Nagyszombat Város Levéltára (Nagyszombat – Trnava) Missiles, 1578. március 22.
 53. Uo.
 54. Sibolti Demeter levele Nagyszombat előljáróihoz. Sempte, 1578. november 8. Nagyszombat Vá-
ros Levéltára (Nagyszombat – Trnava) Missiles, 1578. november 8.
 55. Literatus Nagy Márton levele Nagyszombat előljáróihoz. Pozsony, 1588. január 6. Uo. Missiles,
1588. január 6.
 56. A Nagyszombat Város Levéltárában talált, Thököly Sebestyén által frott levelet teljes terjedel-
mében közöljük a mai történeti szöveggéközlési szabályzatnak megfelelően. A korabeli hangzásbeli
jellemzőket megtartva a mai helyesírásnak megfelelően írtuk át a szöveget. A levélben előforduló
latin kifejezések frászmódját, mivel azok a levélíró latinságáról tanúskodnak, változtatlanul közöl-
jük. A neveket betűhíven adjuk.

Arad és Zarád megye református gyülekezeteinek pusztulása a 17. század folyamán

Kolozsváry István feketegyarmati református prédikátor a 17. század utolsó negyedében lajstromot készített az akkori Zarádi egyházmegye református gyülekezeteiről, amely felölelte az egykori Arad megyei református közösségeket is. A lajstrom szerint ekkor az emített két közigazgatási egység területén 60 helységben működött református gyülekezet.¹ E falvakból ma már 29 nem létezik. A Kolozsváry-féle felsorolás 31 ma is létező helysége között viszont csak 9 községben van református templom vagy imaház: Borosjenő, Borossebes, Ágya, Erdőhegy, Feketegyarmat, Bélzerind, Nagyzerind, Vadász; valamint Aradon három parókia. A későbbiek folyamán református gyülekezetek létesültek Pankotán, Kisperegen (1782-es telepítés), Szentlányon, és Lippán (Gyorokkal együtt). Az utolsó évtizedek betelepülései (főleg Szilágyságból) következtében szórvány közösségek létesítettek imaházat Szépfaluban, Pécskán és Majláton.²

Nem ismerjük azokat a kritériumokat, melyeknek alapján a feketegyarmati prédikátor összeállította a lajstromot, így egyelőre csak magát a felsorolást idézzük, mely szerint a következő településekről van szó: Borosjenő, Teleki, Hetsoka, Sikula, Gab, Karalyos, Ölyved, Viznek, Thars, Miske, Ágya, Szintye, Kisjenő, Feketegyarmat, Bélzerind, Nagyzerind, Gelváts, Thamasz, Bethlenőssy, Buzásőssy, Seprős, Apáti, Csunyakesz, Városkeszi, Vadász, Feltelek, Csigerszeg, Szederkény, Karancs, Mácsa, Újfalú (Novoszel), Pély, Nyék, Székudvar, Soklyo (Sikló), Kovászi, Ménes, Mikelaka, Séga, Tomány, Barakony, Szöllös, Bárd, Zaránd, Somos, Csintye, Faydas, Nadab, Simánd, Varsánd, Monostor, Bél, Erdőhegy, Rokszjn, Ároky, Detrin, Feltot, Septely, Kisséga és Kisbodon.

Márki Sándor monográfiája szerint még református közösségek működtek Borosmegyeren (ma Magyarád), Fazekasvarsándon (ma lutheránusok), Pankotán, Lippán, Pácskán és Talpason.³

Debreceni Ember Pál (Fr. A. Lampe néven) 1728-ban Utrechtben kiadott könyve 66 református gyülekezetet sorol fel, nyilván korábbi források alapján. A két névsor nagyjából fedí egymást, de vannak eltérések is. Az Ember Pál-féle névsorból hiányzik Barakony és Bélzerind. Az ugyanakkor az itt szereplő Felek helyes neve Teleki, Békásőssy, Buzásőssy, Kisbökönyé Kisbodon, Kisszag pedig helyesen a mai aradi külváros Kisséga, illetve Nagységa... A Kolozsváry-nál szereplő Bél Ember Pálnál Bélyenyér. Nem szerepel a Kolozsváry-féle lajstromban az Ember Pál említette Borossebes, Vásári, Kétegyháza (ma Békés megye) és Nagy-bököny (ma Körösbökény). Azonosíthatatlan két helység: Dolom (feltételezésünk szerint a Feketegyarmat mellett eltűnt Dölthid, és Pesti) valószínűleg elírás.⁴

Rácz Károly kevésbé megbízhatóan, sok esetben csak hipotetikusán, még több tucat más helységet is felsorol, ahol református gyülekezeteket tételez fel⁵ Rácz, bár számtalanszor hivatkozik Ember Pálra, főleg a létező vagy eltűnt helységekből az otlakó birtokos nemesség névelemzéséből indul ki, s azok protestáns hozzáál-

lása révén református gyülekezeteket sorol fel olyan helységekben is, melyekre nézve nem rendelkezünk más konkrét adattal. A teljesség kedvéért említsük meg ezeket is. Ma is létező falvak: Spatelek, Mondorlak, Csermő, Halmágycsúcs, Dézna, Temesillésd, Hódos, Nagyhalmág, Sofronya, Kuvin, Komlós, Kürtös, Dud, Muszka, Otlaka, Újpanát, Solymos, Szemlak, Szentmárton, Szentpál, Tamásda, Tornya, Tóthvárad, Zábrány, Zádorlak, Világos. Ezek közül kétségtelenül működött egyidőben román anyanyelvű református gyülekezet Nagyhalmágyon és Halmágycsúcon. A Rácz-féle felsorolásból igazolhatóan működtek ideig-óráig református gyülekezetek Tornyán, Déznán, később pedig Szemlakon és Gyorkon is.

Az időközben elnéptelenedett falvak közül Rácz megemlíti a következőket: Abád, Almaszeg, Basarág, Bikács, Borostelek, Csertelek, Csépántelek, Deszk, Eperjes, Vámosernye, Farkastelek, Fehéregyház, Földvár, Gyelid, Haraklán, Háromfűl, Kása, Marján, Marocz, Martonos, Nyárrév, Ötvenes, Pypaly, Salafő, Serfesz, Zomboly, Szionda, Szód, Fipereg, Jéspél, és Vásáryl.⁶

E falvak közül reformált nemesi birtokosok révén feltételezhetünk református gyülekezeteket Eperjesen (Toldy birtok), ahol még 1722-ben is létezett 9 telek, továbbá Farkastelken, Arad mellett (Mágocsy, Móré és Zay birtok) Kása a 17. század folyamán pusztásodott el. Református nemesek éltek még Keresztúron (Nadab mellett), ahol a Mágocsy, Gyulaffy és Bebek családoknak voltak telkei. Keresztúrt még 1722-ben említi a kamarai uradalom új lajstroma, akárcsak Bökényt, ahol korábban szintén sok reformált kisnemes lakott. De ideszámíthatjuk Papalyt és Jéspélt, ahol olyan reformált családoknak voltak birtokai mint a Toldyak, Mágocsyák, Pászyak, stb. E falvak úgyszintén szerepelnek még az 1722-es kamarai lajstromban mint puszták.⁷ A többi Rácz Károly említette település már a 16. század folyamán elpusztult, következésképpen református gyülekezetek létét nem látjuk igazoltnak.

Arad és Zaránd megyében a kálvinizmus már a 16. század közepén gyökeret vert. Minden valószínűség szerint a legeredményesebb térítés Szegedi Kis István nevéhez fűződik. A Szegeden 1505-ben született reformátor Lippán kezdte tanulmányait, majd Bécsben és Krakóban folytatta. Reformatori működését Tasnádon kezdte, majd Gyulán tartózkodott, hogy pénzt gyűjthessen wittenbergi tanulmányútjához. Luthert és Melanchtont hallgatta, majd Csanádon helyezkedett el tanítónak és lelkésznek. Innen száműzték, de 1545-ben megbízták a jóhírű gyulai iskola igazgatásával. Egy év múlva Cegléden lelkész és tanító, ahonnan Petrovics Péter temesvári várkapitány hívására a végvárba költözik, s 1562-ig itt tartózkodik. Gyulai és temesvári működése alatt teremtett kapcsolatot a pankotaiakkal és lippaiakkal. A kálvinizmus aradi és zarándi elterjedését nagymértékben megkönnyítette Petrovics Péter, aki 1548-ban Izabella királynőtől jelentős birtokokat kapott e vidéken.⁸

Megemlíthetünk más nemesi családokat is, kik a protestantizmus védelmezői voltak, mint például a Nadányi család, mely Ozorai Imrének, Gálszécsi Istvánnak és Litteratus, másnéven Türi Lukácsnak volt a védelmezője, továbbá a Massay, Mágocsy, Pathócsy, Bebek, Kerecsényi nemesi családokat, nemkülönben ide sorolható a Jaksics család, melynek támogatásával 1549-50-ben Tornyán a protestánsok már zsinatot tartottak. A protestantizmus gyors terjedéséről beszél Oltványi pápai kamarás is, midőn megemlíti, hogy „Arad és Zaránd megyében a mohácsi vész előtt a katolikus községek jó nagy, s leginkább magyar ajkú része Brandenburgi

György Ögróf, Massay Imre, Jaksics özvegye, s Petrovics Péter lippai várparancsnok működése folytán az új hitre csábítottak el...” Nyilvánvaló, hogy a mohácsi vész előtt még csak a reformáció csíráiról beszélhetünk e vidéken, bár meggondolandó, hogy a Dózsa felkelés és annak az obszervánsok által is propagált ideái igen jó fülekre találtak e vidéken, következésképpen az új hit terjedéséhez kiváló volt a terep. Ugyancsak Oltványi írja a továbbiakban, hogy a törökök kiűzése után 66 elpusztult templomot talált Arad megyében.⁹

A református egyház egyik legerősebb gyülekezete Pankotán működött a Wittenbergben tanult Köleséry Kristóf vezetésével. A főesperesség központja ekkor Köleséren volt, s felölelte a Fehér- és a Fekete Kőrös völgyét is.¹⁰ 1567-ben alakult meg a borosjenei, másképpen zarándi helvét hitvallású egyházmegye, s a század elején a zarándi szeniorátusnak már 132 református egyháza működött, felölelve a Bánság török meg nem szállotta részét is.¹¹ A 17. század közepéig a mai Arad megye területéről a következő református prédikátorokról van tudomásunk:

Ágya: 1631. Sajokeresztúri György; 1634. Jeney István.

Borosjenő: 1597. Almásy István; 1595-1608. Zágrábi Mihály; 1628-1634. Illosvay Gáspár; 1634-1636. Pécsvárady Péter; 1637-1641. Medgyesy István; 1641-1649. Debreczeni Szikra István, majd Nagyári Benedek; 1649. Tóthtelki János; 1656. Kis-kálvy Tamás.

Borosmégyer: 1631. Megyesy András.

Csúnyakeszi: 1634. Óváry György; 1666. Görbedy Péter; 1677. Szilágy István.

Halmágycsúcs: 1667. Csúcsy Péter.

Fazekasvarsánd: 1664. Debreceni István.

Feketegyarmat: 1661-1680. Érsekújváry András; 1680-1685. Gulácsy György; 1685-1692. Kolozsváry István.

Kerülős: 1653. Várady István; 1666. Szalontay Péter; 1669. Jeney György.

Kisjenő: 1631. Veresmarty János; 1633. Pathócsy György; 1673. Kabay Márton.

Lippa: 1607. Laskay István.

Ménés: 1655. Devecsery Mátyás; 1678. Szenttamásy János.

Mikelaka: 1629. Szerdahelyi István; 1675. Marosszéki István; 1678. Szentpétery János.

Micske: 1676-1681. Sarkady András.

Pécska: 1686. György András.

Rokszin: 1689. Debreczeni István.

Sikula: 1653. Séllyei András.

Szederkény: 1654. Makay János

Székudvar: 1656. Morvay Jeremiás.

Talpas: 1654. Barcsay Ádám.

Tamasz: 1654. Barcsay Ádám.

Vadász: 1669. Szegedy Ferenc.

Városkeszi: 1646. Gyöngyössy Gáspár.¹²

E vidék lelkészei a 17. század egész folyamán rendszeresen részt vettek a különböző református zsinatokon, és tevékeny mozgalmi életet éltek.

Eltételezve a Halmágy és Karánsebes környéki román anyanyelvű gyülekezetektől, a zarándi református egyházak lakosságának túlnyomó többsége magyar volt.

A vidék magyarságának elnéptelenedése fokozatosan következett be, mellyel párhuzamosan a görögkeleti egyház is erőteljes visszatérítési akciót folytatott, különösen miután a görögkeleti vladika Borosjenőbe tette át székhelyét. Következésképpen a 17. század végére a román református gyülekezetek elnéptelenedtek. Ami a magyar lakosságot illeti, a helyzet sokkal tragikusabb volt. Az 1567-1579-es török defterek az 1600-as évek végén felsorolt helységekből még jelentős számú magyar lakosságot mutatnak ki.¹³ Az első nagy pusztulást az 1595-1604 közötti harcok okozták, de az adatok tanúsága szerint a legtöbb falu még átvészelte ezeket a nehéz éveket. A török hódoltság alá került déli részekben azonban a református egyházak működésképtelenné váltak (elősorban a Maros völgyében). Az elnéptelenedés az 1657 és 1660 közötti években, a II. Rákóczi György féle harcok folyamán, majd 1687 és 1691 között öltött óriási méreteket. Számos falu végleg elpusztult, másokban a lakosság kicserélődött. Erről a leghívebben a családnevek tanúskodnak. A korábbi kismemesi családok elmenekültek, kivesztek, s csak elenyésző mértékben öröklődtek neveik a későbbi jobbágycsaládokban, mint például a Vida, Mágocsy, Pethő, Erdős, Horváth, Gáll, Bothos, Császár, Szabó és Vajda családok nevei. Az 1746-os dicalisok a felsorolt helységek többségében már görögkeleti román lakosságot mutatnak ki.¹⁴

De az etnikai és vallási változásokról valljanak a hiteles adatok:

Ágya (Adea).

Első írásos említése „villa Adya” 1177/1202-ből való, 1241-ben Rogerius erre bujkál, 1332-1337-ben szerepel a pápai tizedjegyzékben.¹⁵ 1552-ben 59 portát tartanak nyilván, amikor is a váradi püspökség birtoka.¹⁶ A török defterekben 42 család szerepel, mégpedig: Tamás, Vajda, Nagy, Oláh, Vad, Ladó, Éliás, Szolák, Piros, Vida, Lőrincz, Nemes, Pálffy. Szűcs, Kardos, Mchős, Végh, Kati, Hari, Kis, Decsi, Sándor, Balogh, Tóth, Dobos, Vörös, Miklós, Gombos, Fizös, Keszi, Kelemen, Benke, Mészáros, Vadlövő, Mezei.¹⁷ A 17. századi súlyos harcok alatt a nép szétszalad, következésképpen 1715-ben mindössze 5 családot jegyeztek fel. A lakosság azonban rövidesen visszatér, ugyanis 1746-ban a családok száma már 61. A családnevek ekkor: Kádár, Kis, Komáromi, Székely, Kenderessy, Iársoly, Hevesi, Mészár, Luka, Sipos, Gali, Papp, Nagy, Asztalos, Varga, Pajzs, András, Buzás, Kerekes, Lakatos, Tóth, Monos, Bodó. Az 1771-es urbérrendezéskor 107, 1808-ban 170, míg 1828-ban 223 család lakja. 1851-ben Fényes 1400 református lakosról¹⁸ beszél.

Apáti, Erdőhátapáti (Apateu)

Első írásos említése 1219-ből való (villa)¹⁹. 1291-1294 között apátsági birtok. 1332-1337-ben szerepel a pápai tizedjegyzékben. 1418-ban Maróthy, 1453 és 1561 között Apáty, Keczer és Miskey birtok. A török defterek 19 családot említene, mégpedig: Góti, Lippai, Salamon, Gellért, Néder, Oláh, Deszni, Nagy, Boros, Kiris, András, Bothos, Mihos, Egri, Varga, Verös, Bondár, Csiki, Dunai. 1732-ben a mutinai uradalom része. 1746-ban a dicalis összeírás szerint 49 román család lakja mégpedig: Buta, Malcias, Port, Groza, David, Gligor, Mamea, Pop, Sirbu, Mihoc, Zaharie, Piros, Blaj, Hornea, Vasi, Basaraba, Petrila, Galea, Rotar, Botas, Chirilă, Manita, Pălcinș, Tădincă, Ardelean, Rus, Kádár, Pantea, Sărac, Pop, stb. Az 1771-es urbárium már 145, az 1828-as összeírás 309 családot sorol fel. 1851-ben lakossága 2022 fő, valamennyi román.

Barakony (Berechiu).

1333-35-ben mint villa szerepel a pápai tizedjegyzékben saját pappal. 1561-ben a Porkoláb, Toldy, Dersffy és Székely családoknak van itt birtoka. Mint a mutinai uradalom részét, 1746-ban 39 román család lakja, mégpedig:

Cociuban, Vlas, Petris, Pradis, Simion, Bandras, Nichi, Vidican, Ardelean, Gavrilă, Fogaș, Machab, Haiduc, Bota, Gligor, Răutan, Drăgan, Matica, Abrudan, Toma, Credici, Drăghici, Bedeclean; magyar családnevek még: Gyurka, Balogh, Pálásti, Mihály és Vida. 1771-ben 131, 1828-ban 203 család lakja, 1851-ben 1131 lakosa van.

Bél (Beliu)

1332-1337-ben saját papja tizedet fizet. 1449-ben Bánffy birtok, 1552-ben 32 sessiót írnak össze. Lassan elnéptelenedik, olyannyira, hogy 1771-ben mindössze hat 3/8-os jobbágytelke van. A 19. század elején mint oppidum újra népesedik, főleg román családokkal. 1851-ben 1367 lakosa van, melynek mintegy negyede magyar.

Bélzerénd (Zerindu Mic.)

Ősi magyar falu, 1332-1337-ben saját papja van. 1561-ben a Kutassy, Ártándy, Szokoly családoknak van itt birtoka. A török defterekben 10, illetve 17 család neve szerepel. Családnevek: Cseperka, Oláh, Fodor, Faragó, Kos, Bala, Fekető, Pintős, Halász, Kovács, Imreffy, Torkos, Farkas, Szabó. 1746-ban a mutinai uradalom része, 21 családdal. Családnevek ekkor: Nagy, Fábián, Varga, Albert, Tokai, Boldizsár, Kelemen, Terák, Kátay, Szatmáry, Molnár, Puskás, Balogh. A falu demográfiaiilag regenerálódik, 1771-ben 40, 1828-ban már 62 család lakja, 1851-ben Fényes 562 lakost említ.

Borosjenő (Ineu)

Árpádkori település, a 12. században helyén *Dénesmonostort* említik. Mint Jenő először 1214-ben tűnik fel az oklevelekben, majd a pápai tizedjegyzékekben is, 1535-ben mint oppidum Losonczy-birtok, s a törökellenes harcok idején népes végvár lesz. Igen erős, református központ, számos iparral, kalmárral. Ezzel egyidőben jó ideig itt székel a görögkeleti püspök is. 1694-ben kerül erősen elnéptelenedve a császári sereg kezére. 1747-ben a dicalisok 131 családot említene, melynek már csak igen kis része magyar, s valószínűleg inkább római katolikus. Családnevek: Hategan, Corb, Ardelean, Bursan, Olar, Schiopu, Pacu, Hălmăgean, Nicula, Cornea, Zăhu, Berar, Costea, Dalca, Brad, Tamașdan, Mada, Dragos, Bădean, Dehelean, Galata, Măncuș, Vlad, Rada, Păcurar, Cristea, Bulz, Csirșan, Dărbăuț, Stan, Orb, Pîrva, Groza, Fericean, Neța, Vilagoșan, Rus, Cătuță, Orădean, Muste, Pantea, Banc, Roșu, Stoian, Jușcă, Mos, Neamtu, Berciu, Tripa, Ciul, Ostoin, Gruia, Iovuț, Dudăș, Ionuț, Vlad, Mariș. Magyar családok: Balogh, Csizmás, Jenői, Bitang, Szabó, Bogdán, András, Kovács, Nemes, Rácz, Szűcs, Gábor, Szász, Józsa, Lakatos, Pósa.

1771-ben 198, 1828-ban 383 család lakja.

Mint járásközpont gyorsan népesül s a század második felében református gyülekezete újjáalakul.

Erdőhegy (Pădureni)

A 14. században az Erdőhegyi család birtoka, de a Maróthyiak is bírnak itt részjórészt. 1561-ben a dézmajegyzekek a Szalay és Vida kisnemeseket is említik. A török defterekben 11, illetve 13 családot találunk. Családnevek: Molnár, Ferencz, Jenő, Tóth, Pethő, Szép, Palotás, Göbör, Varga, Forintos, Tamás, Szabó. Átvészelte a török kori harcokat és 1715-ben már 31 család lakja. 1742-ben 77 családot írnak össze, melynek körülbelül kétharmada református magyar. Családnevek: Szabó, Bíró, Zöldi, Pintye, Székely, Bondár, Kelemen, Somlyai, Kerekes, Farkas, Lugvári, Tózsér, Veres, Vajda, Bongó, Pap, Tokai, Enyedi, Pálffy, Ferenczi, Mózes, Birta, Seprő, Tamás, Jónás, Bányai, Kádár. Román családok: Ardelean, Rotar, Onuț, Bercea, Badea, Nic, Gherman, Rendric, Porșin, Nețea, Bucca, Costea, Borlea, Tolan, Lup, Pantea, Vidican, Barna, Hornea, Dan, Mot. 1771-ben már 144, 1828-ban 237 család lakja. József főherceg birtoka, 1851-ben Fényes szerint 1772 lakosa van.

Feltőt (Tauț)

Ma színtiszta román falu, 1198-ban a templomosok, majd 1238-ban a johanniták birtoka. Később a váradi püspöké lesz. 1498-ban oppidum, 1561-ben 84 belső és 72 külső telke van (*Márki*, I. 187), egy évszázad múlva Korniss majd Petneházy birtok. Elnéptelenedik olyannyira, hogy 1715-ben mindössze 15, ekkor már román ajkú család lakja. A 18. században újránépesül, 1746-ban 62, 1771-ben 200, 1828-ban 269 család lakja. 1851-ben 1929 lakosa van. Családnevei: Muntean, Halic, Corma, Pleș, Boica, Lobonț, Havran, Camnița, Dota, Duma, Gancea, Bulzan, Huidi, Iva, Sălăjan, Dalic, Hălmăgean, Visușan, Drăgoi, Urduș, Fizețean, Boar, Moț, Ungur, Berar, stb.

Kerülős (Cherelus)

Ma tiszta román falu. 1334-ben saját papja van és pápai tizedet fizet. A 15. és 16. században Toldy és Bethlen birtok. 1567-1579-ben öt, illetve hét család lakja. Családnevek: Oláh, Bogdán,

Cinkor, Kulcsár, Dobos, Nagy. Később Petneházy-birtok, majd a mutinai uradalom része. 1746-ban már 49 család lakja. Családnevek: Tódoran, Dehelean, Herlo, Regiş, Crişan, Velca, Iovuş, Pălincaş, Şirian, Oanda, Muntean, Fluieraş, Florea, Ursu, Ardelean. Magyar nevek: Csordás, Boka, Buji. 1771-ben 88, 1828-ban 213 családot frnak össze, 1851-ben 1800 román lakosa van.

Kisjenő (Chrişineu-Cris)

Árpádkori település, első említése 1177-ben az aradi káptalan alapítólevelében található. 1332-1337-ben saját papja van és pápai tizedet fizet. Hamarosan mezőváros lesz, 1552-ben 22 jobbágytelekről van tudomásunk. Ekkor már Losonczy-birtok. 1567-1579-ben a török defterekben 26, illetve 30 családot tüntetnek fel. Családnevek: Szabó, Ősi, Gyurovity, Bakó, Těsi, Nagy, Vida, Tőth, Nagy, Kádár, Tóllas, Gabróc, Varga, Márkus, Burján, Újji, Király, Szente, Simon, Csapó. Előbb a mutinai uradalom, majd a főhercegi birtok központja. 1746-ban lakosságának nagy többsége román. Családnevek: Mora, Cociuban, Cărăbaş, Pagubă, Petriliă, Ardelean, Henţ, Brad, Sîrbu, Vidican, Oaniş, Pocola, Crăcium, Mihaşa, Cristea, Ovesaş, Bota, Suteu, Crişa, Mariş, Oiu, Stana, Dan, Memete, Radovici, Baliţa, Botoc, Sălăjan, Costea. Magyar családok: Kiss, Kozma, Gencz, Szilágyi, Bakos, Kocsis, Istók, Szabó, Bondár, Farkas, Kovács, Csontos, Farkas, Fűrő. 1771-ben 169, 1828-ban 229 család lakja, 1851-ben lakosainak száma 911.

Kovácsi (Covăşinţ)

Árpádkori település Arad-Hegyalján, 1332-1337-ben saját papja van. (Mon. Vat. I. 146, 150, 155, 161. Győrffy I. 180, Csánki I. 754.) A 14. században az aradi prépost és káptalan birtoka s a 15. században népes oppidum. 1553-1561-ben számos kisnemes lakja, köztük a Berthody, Nagy, Liszthy, Zay, Mágócsy, Ábrahámffy családok. A török korban lakossága kicserélődik és 1746-ban 93 családja mind román. Családnevek: Balta, Toader, Pantea, Deznán, Marian, Huţ, Fărcaş, Buta, Dreucean, Anuşa, Dragoş, Pădurcan, Rus, Neamţ, Vartan, Dan, Petric, Curia, Ciochina, Bugariu, Florea, Şandor, Borlea, Luca, Oteţ, Dobra, Cuvinean, Ardelean, Trip, Florea, Stoian, Ijie, Berar, Almăşan, Micuş, Vesa, Tripa, Chilia, Muşiu, Crişan, Păcurar, Dan, Abrudan. 1771-ben 271, 1828-ban 555 család lakja, 1851-ben lakosainak száma 3409.

Köröscsente (Cintei)

Ma színtiszta román falu. A 14. század végén jelenik meg az oklevelekben, 1567-1579-ben a török összeírásokban 35 magyar család szerepel. Családnevek: Ások, Csenthei, Csóka, Kocsis, Szabó, Simon, Harangozó, Kékös, Bota, Mórć, Tőth, Sike, Gyenes, Garaz, Méhös, Vecsis, Kereki, Madaras, Ambrus, Miklós, Csuti, Lukács, Ősteleki, Csapó, Kun, Szomboly, Szűcs, Erdeli, Mikó, Pap, Gerláni, Szabó, Dóka, Csebi, Bod, Konti, Lőkös, Csika, Szőcs. 1715-ben 45, 1746-ban 157 család lakja. Családnevek: Draniţa, Zdrenchieş, Morar, Bota, Henegar, Ciurugă, Mercea, Iripa, Neamţ, Bica, Bogdan, Crîşnic, Costea, Gligor, Petruţ, Henegar, Berar, Morar, Negru, Ardelean, Stoica, Sutică, Simetre, Petru, Muntean, Lucaciu, Sima, Butiu, Pop, Crişan, Hoica, Bembe, Păcurar, Marcu, Blaga, Gheorghieş, Botoşan, Pădurar, Socodoran, Somoşan, Popa, Lădar, Gavriliă, Urs, Ciordan, Moş, Spătar, Căprar, Puşcaş, Opriţa, Jiva, Sîrbu, Dehel, Tolea, Mateş, Pinteá, Bălean, Roşca, Brat, Duca, Cherechan, Tilut, Micoară, Gherman, Todorca. Magyar nevek: Sütő, János, Bakos, Barna, Ilona, Rácz, Palkó, Czikoly, Tőth, Bondár, Mester. 1771-ben 203, 1828-ban 240 család lakja, 1851-ben lakóinak száma 1420.

Ménés (Miniş)

Ma tiszta román község a Hegyalján, szőlőhegyeiről már a 14. században híres, szerepel a pápai tizedjegyzékben is. A 16. század elején a sződi vár tartozéka, de a Mágocsyak és Pethők is birtokolnak telkeket. 1743-ban 51, többnyire zsellér család lakja. Családnevek: Miculiţa, Lupu, Dan, Tódor, Cismaş, Oprea, Mica, Florea, Moşiu, Neamţ, Dorca, Dehelean, Petruţ, Petrică, Crîşnic, Drăgan, Urs, Rista, Ardelean, Manca, Oprean, Sîrbu, Dragos, Boar, Lazăr, Petruşcă, Gornic. Illetve: Haller, Katona, Kurucz, Novák, Barna, Szabó. 1771-ben 151, 1828-ban 281 család lakja, 1851-ben lakóinak száma 1695.

Mácsa (Macea)

1380-ban az aradi káptalan birtoka, majd Keczer, Bessenyei, Dóczy és Czeczey birtok. 1561-ben jobbágytelkeinek száma 17. 1567-1579-ben 20, illetve 37 család lakja. Családnevek: Tőth, Mónos,

Förödös, Ács, Miklós, Juha. Kormos, Kiss, Katus, Rácz, Dirács, Fazekas, Kajtor, Székely, Egyed, Vajda, Kádár, Pándi, Csécse, Szokó, Bakator, Gerlai, Taksa, Cerós, Darázs, Varga, Oláh, Fazekas, Dús, Vincze. 1725-ben Edlspacher uradalom. 1746-ban családnevei: Păcurar, Mureșan, Pop, Plesca, Cretiu, Voimiristean, Moldovan, Cioban, Vlădean, Conopan, Lazăr, Zaha, Bonchiș, Borz, Selecjan, Marțian, Domian, Popa, Boca, Dobrișan, illetve: Rácz, Kelemen, Szőcs, Kurucz, Bondár. 1771-ben 111, 1828-ban már 302 család lakja, 1851-ben *Fényes* szerint 2172 lakosa van.

Mikelaka (Micălaca), ma Arad része

Már 1177-ben az aradi káptalan birtoka, majd 1332-1337-ben szerepel a pápai tizedjegyzékekben. 1561-ben az aradi káptalannak 26 portája van, de birtokai vannak itt a Mágócsyoknak és Liszthyeknek is. 1567-1579-ben a török összeírás 46 családot tart nyilván. Családnevek: Újj, Varga, Nagy, Tóth, Ferencz, Puskás, Csoma, Cseh, Sajgó, Bánffy, Orbán, Gál, Sós, Marin, Pap, Oláh, Szűcs, Szabó, Vajda, Baralina, Kalmár, Boroska, Boros, Piri, Csokán, Pásztor, Erdős, Vársári, Kabai, Kajtor, Kopogó, Balmi, Erőss, Gyarak, Vajda, Rácz, Együd, Csomai, Dávid, Bánffy, Fejér, Gábor diák. A török hódoltság alatt elnéptelenedik, majd lakossága teljesen kicserélődik. 1746-ban 176 családot írnak össze. Családnevek: Lucaci, Ungur, Mihai, Toader, Ciucean, Dreucan, Florca, Jiva, Radovan, Ostov, Bugariu, Nicola, Dehelean, Subotă, Radivoi, Maier, Morodan, Caprul, Nedelcu, Stoica, Socaci, Prota, Hara, Salontan, Dan, Boer, Mihut, Ciurdar, Baba, Hoj, Petcu, Para, Urs, Gligor, Ardelean, Blotor, Duca, Bonta, Virtaci, Crăciun, Velicico. 1828-ban 291 család lakja. 1851-ben *Fényes* 1441 lakost említ.

Nadab (Nădab)

1241-ben Rogerius itt bujkál, 1332-ben a falu pápai tizedet fizet. Szent Mártonról elnevezett ekléziájáról több említés is történik. A 16. században Dóczy, Horváth és Báthory birtok. 1561-ben a porták száma 19, azonban az 1567-es és 1579-es török defterekben már csak 15, illetve 27 család szerepel. Családnevek: Rácz, Márton, Székely, Máthé, Ács, Nagy, Gyórfy, Csiger, Lató, Király, Gáspár, Fekete, Csed, Aradi, Molnár, Csegedi, Tóth, Aranyi, Oláh, Tavasz, Dancsuly. A török hódoltság alatt elnéptelenedik, 1715-ben már csak 15 családot írnak össze. Újranépesül és 1746-ban már 129, 1771-ben 145, 1828-ban pedig 268 család lakja. 1746-es családnevek: Sirban, Toma, Orb, Boar, Vidican, Borhaș, Golguța, Iacob, Iova, Lădar, Popa, Mihai, Zaha, Brîndușe, Ardelean, Crețu, Morgoș, Mladin, Măruță, Copcea, Dirle, Onița, Sălăjan, Drăgan, Diccean, Brat, Bonta, Musta, Petruț, Mercea, Laza, Rus, Faur, Crăciun, Olar, Datu, Cioba, Mada, Lica, Săcete, Ursuț, Seghete, Ungur, Costea, Pălcu, illetve: Dehel, Márta, Komlósi, Rózsa, Dudás, Oláh, Kiss, Rostás.

Nagypél (Pilu) – ma tisztán román község

1223-ban szerepel először oklevelekben mint terra. 1335-ben Pely, Vámospyl és Nemespyl pápai tizedet fizet, később Maróthy, Toldy majd Brandenburgi birtok. 1567-1579-ben 18, illetve 19 családot sorolnak fel. Családnevek: Barkó, Szabó, Czika, Vincze, Kajtor, Lőrinczi, Telkes, Erdeli, Varga, Csók, Bakitor, Zakat, Hidi, Bars. 1650-ben mint Nagy Püly még működő egyházközség, majd lakossága lassan kicserélődik. 1746-ban 97, 1771-ben 169, és 1828-ban 202 család lakja. 1851-ben lakosainak száma 1432. 1746-es családnevek: Rus, Cosma, Ursuț, Cinteau, Popa, Moț, Damian, Șerban, Tulan, Ardelean, Dumitran, Simian, Crișan, Buturca, Marcu, Crăciun, Băluncan, Ghergar, Cociuba, Lupaș, Mercea, Bundoi, Pașca, Pantea, Hora, Hălmăgean, Muntean, Simion, Todor, Păcurar, Onu, Deac, Olar, Pășcuț, valamint Debreczi, Kiss, Farkas, Herczeg, Lőrincz, Bakos.

Nagyzerénd (Zerind)

Ma is létező tiszta református község. Első írásos említés 1169-ből való mint villa. 1326-ban Salánky birtok, majd később a Telegdyké. 1561-ben 42 jobbágyportája a Buda, Szokoly, Kutassy, Földessy és Nagy családok között oszlik meg. 1567-1579-ben 46, illetve 43 család lakja. Családnevek: Német, Borsos, Szabó, Csata, Kádas, Kun. Kővér, Ács, Petruc, Nagy, Kovács, Csikós, Török, Vajda, Szokol, Bakóc, Tomás, Molnár, Varga, Vásonyi, Vas, Gorkó, Hatos, Jenői, Fekető, Márkus, Együd, Fodor, Mészáros, Orsol, Fila, Gecse, Zagorta, Fistös, Végh. 1732-ben a mutinai uradalom része, 1746-ban 68, 1771-ben 118, 1828-ban 264 család lakja. 1851-ben lakóinak száma 1896, az 1746-os dicalisban olvasható családnevek: Borsos, Vékony, Dávid, Kiss, Balogh, Gáll, Dékány, Hevesi, Ács, Kátay, Ambrus, Hidgyeg, Szilágyi, Kasza, Csősz, Szabó, Podorján, Csanádi, Szőcs, Szöllősy, Szász, Fazekas, Tóth, Tisza, Kelemen, Tordai, Bondár, Szatmári, Magyar, Kutassy.

Feketegyarmat (Iermata Neagră) – ma is tiszta református falu

1241-ben Rogerius említi, majd 1332-ben a pápai tizedjegyzékben saját pappal szerepel. 1477-ben Dóczy birtok, majd 1561-ben 24 portája a Gáll, Nagy, Kutassy, Thamássy és Nádassy családok között oszlik meg. 1567-1579-ben 41, illetve 38 családot írtak össze. Családnevek: Nagy, Vajda, Kün, Molnár, Gilvác, Bíró, Nemes, Forrai, Kovács, Árdó, Hegedűs, Pecséri, Szabó, Verős, Varga, Bence, Faragó, György, Fura, Diák, Tékene, Jancsó, Péter, Vágó, Pálfi, Boros. 1747-ben családjainak száma 37. Családnevek: Diószegi, Páloczy, Varga, Nagy, Erdős, Szabó, Bonc, Borsos, Páskai, Molnár, Imari, Kovács, Szilágyi, Balogh, Bíró, Bago, Mikula, Kajtor, Kerecsényi, Lengyel, Hegyi, Dubik. 1771-ben 77, 1828-ban 181, míg 1851-ben 1321 lélek lakja.

Seprős (Șepruș) elsőprő többségben nagy román község.

1407-ben említik először mint Bethlen és Neczpály birtokot. Később Dóczy és Kolbász birtok is. 1561-ben 20 portája van, 1567 és 1579-ben 32, illetve 25 család lakja. Családnevek: Radics, Magyar, Borsos, Tóth, Borza, Oláh, Mada, Kovács, Tókos, Csolan, Kádár, Éliás, Ambrus,**** Balik, Csuti, Kiss, Nagy, Luka, Laczó, Boda, Bácsi. 1732-ben a mutinai uradalom része, 1771-ben 186, 1828-ban 340 család, majd 1851-ben 2649 lélek lakja.

Sikló, Soklyó (Șiclău) – ma népes román község.

1465-ben Csányi, később Massay birtok. 1561-ben mint Alsó és Felső Siklós a Vizessy, Cseffy és Szabó családok birtoka. 1567-1579-ben 45, illetve 63 család lakja. Családnevek: Ferencz, Parlag, Konkoly, Keresztös, Szabó, Csira, Fitai, Kamuti, Oláh, Batai, Varga, Erdeli, Dékány, Kiss, Kajtor, Fóris, Nagy, Márton, Deszki, Gyulai, Tulok, Bodó, Jakabfi, Bertalanfi, Bata, Szalai, Somogyi, Dimitre, Korom, Kragity, Bárdi, Karácson, Siki, Foki, Pál, Ferenczi, Balafi, Gubcs, Kovács, Karikás, Ihász, Verős, Makrai, Vészi, Dékány, Csikós, Kartal, Imrefi, Tari. A török hódoltság alatt annyira elnéptelenedik, hogy 1715-ben mindössze 23 család lakja. Gyorsan újraneptesül és 1746-ban már 136 családot írtak össze. Családnevek: Cosma, Roman, Faur, Hornoi, Stanca, Cortan, Bogdan, Marian, Păcurar, Buzdugan, Roșu, Vasi, Lupu, Iacob, Delamarian, Luca, Ilise, Măcean, Mihul, Sima, Costea, Buruncan, Borea, Bodișan, Gurban, Boar, Blaga, Hălmăgean, Anrăbian, Pălan, Borlean, Șonca, Onuș, Zaha, Zeldișan, On, Codrea, Mihoc, Roșu, Murgu, Caba, Bodiș, Trîp, Dan, Deac, Moga, Cișan, Micuș, Ovadra, Șerban, Vesa, Covăcean, Buturcă, Fericean, Ursu, Horțan, stb. valamint: Gazdag, Mészáros, Mihók, Szőke, Radnai, Kamarás, Sáska. 1771-ben már 203, 1828-ban 458 család, míg 1851-ben 2600 lélek lakja.

Sikula (Șicula) – ma népes román község

1344-ben említik először, 1561-ben 8 portával Losonczy birtok. 1715-ben mindössze 15 család lakja, de 1747-ben már 80 jobbágycsaládot írtak össze. Családnevek: Moise, Oniță, Bălița, Popa, Mot, Morar, Ardelean, Todor, Parasca, Ciurdar, Cismar, Ilisie, Juncuș, Deznă, Dubrovișean, Tăgădan, Tărsașan, Simedrea, Negru, Crișan, Jilcuș, Hurdean, Butan, Bodea, valamint: Vida, Istók, Fejér, Lukács, Târșy, Kósa. 1771-ben 187, 1828-ban 458 család lakja. 1851-ben Fényes szerint 1479 lakosa van.

Simánd (Șimand) – Edlspacher és Csernovics Simánd, másképpen Alsó és Felső Simánd

Népes mezőváros, a középkorban a megye legnépesebb települése. Oklevélben először 1274-ben említik. 1465-ben már oppidum, 1510-ben Brandenburgi uradalom, szerepel Lázár deák térképén is. 1561-ben 101 portát, majd 1567-ben, illetve 1579-ben 4 utcában 312, illetve 334 családot írtak össze. Családnevek: Olajos, Lăhi, Damó, Varga, Pados, Szokol, Borsos, Hajnal, Vas, Kálmán, Asztalgártó, Makra, Szűcs, Mónos, Sövény, Kovács, Fejér, Săfi, Bán, Simon, Fésűs, Szarka, Somogyi, Törni, Boda, Nagy, Zodor, Tóth, Faragó, Lengyel, Magyar, Szentpáli, Boronko, Ötvös, Keszi, Kiss, Köböl, Csizsár, Kalmár, Temesvári, Foktő, Horváth, Berber, Somos, Rácz, Igaz, Szijgyártó, Sáros, Fazekas, Dakai, Sági, Bakos, Herczeg, Tékene, Nyereggyártó, Vajda, Décsi, Csikó, Nasztak, Harmad, Oláh, Csorba, Gál, Tavi, Gabócz, Ötvös, Salamon, Borsos, Fábián, Kacsos, Kettős, Sík, Péli, Cserepes, Dóczi, Barid, Pál, Molnár, Fisztergáló, Olasz, Berefi, Török, Albert, Kúti, Gárdi, Tőzsér, Iható, Csorba, Szádi, Tölvaj, Szabó, Granóczy, Bendi, Faragó, Vitáz, Lovas, Madzsar, Keserű, Borona, Dávid, Erzséngyártó, Csató, Szinte, Orosz, Zámbo, Bata, Mánti, Szentes, Kádas, Gadóczy, Bota, Doma, Vas, Barna, Majláti, Hermann, Péli, Sike, Csernói, Tár, Mészáros, Csomor, Kulcsár, Ősz,

Pap, Erdeli, Veres, Szilas, Gáryó, Szakál, Inkes. A sorozatos harcok alatt lakossága erősen megcsappan, de 1715-ben még mindig 41 család lakja. Edlspacher és Csernovics birtok lesz. 1746-ban már népsége jóval nagyobb, de a családnevek szerint erősen kicsérlődött: Gherga, Ștrengar, Borca, Mic, Popa, Seghete, Pulas, Ghiuva, Telecan, Selejan, Batrin, Garsa, Forasin, Oveșan, Męze-teș, Chirila, Ardelean, Heredie, Botca, Blaga, Costin, Luca, Faur, Truță, Borilă, Oros, Goldis, Tălpas, Matias, Sora, Moldova, Sturz, Schiopu, Buda, Pantea, Breștean, Tiuca, Moga, Stan, Herc, Vidolman, Capa, Morar, Mitraș, Cerb, Igna, Duca, Bobos, Unguran, Deriman, Danciu, Nevoiaș, Moș, Stana, Crișan, Mercea, Robu, Sasu, Nicula, Ciocan, Faur, Topor, Curina, Șodar, Vințan, Roman, Petran, Rusu, Miloș, Clipta, Socodoran, Flutur, Onica, Bodea, Șuncu, Frede, Marcu, Ciobota, Dan, Cristea, Rotar, Borod, Stupar, Cucea, Hercoba, Vasi, Băduș, Tuloca, Ungur, Hanțiu, Ficsur, Jiva, Ștefan, Hășmăsan, Muțiu, Musa, Groza, stb. valamint: Balta, Gróf, Kerekes, Boros, Simon, Huszár, Gáspár, Pelle, Szőcs, Csikós, Miklós, Rózsa, Fehér. Ekkor magyar lakossága már római katolikus. 1771-ben 299, 1828-ban pedig 664 család lakja. Érdekességgént megemlítendő, hogy a 19. század elején mintegy 600 lelkes zsidó hitközsége van. 1851-ben lakóinak száma 5120.

Székudvar (Socodor)

1299-ben említik először, 1332-ben plébániája van. 1561-ben 41 portája a Keczer és Ballassa családok birtokában van. 1567-ben és 1579-ben a törökök 79, illetve 68 magyar családot írnak össze. Családnevek: Gál, Farkas, Petri, Dékány, Radó, Burján, Zutor, Máté, Kovács, Varga, Pap, Makos, Orbán, Simon, Murgul, Karika, Lukács, Ivó, Csontos, Kis, Székely, Sebes, Batai, Szabó, Tégzős, Verős, Molnár, Vas, Gombos, Boros, Körös, Előd, Gelit, Aranyos, Sumin, Balázs, Kelemen, Gilerd, Magdó, Korlát. 1715-ben 70, 1746-ban 283, 1771-ben 304, 1828-ban 623 család lakja. 1746-os családnevek: Maroșan, Negru, Albu, Andrika, Bocoș, Nădăban, Moldovan, Martiș, Gheție, Crișan, Orădan, Vercut, Pășcut, Șomoșan, Gavruță, Vancea, Tulcan, Avram, Ignat, Iovan, Bodea, Onu, Vorindan, Porcar, Pop, Pagubă, Oancea, Popa, Nicura, Chebeleu, Nețea, Căpruți, Tenț, Rostaș, Petrișor, Goldiș, Unguram, Radovița, Iancău, Mărușca, Stupar, Damian, Bucur, Lascu, Drăgan, Roșu, Adoc, Ghine, Blaga, Igna, Dan, Sîrbu, Cristea, Bogat, Vârșandan, Moț, Savu, Olcea, Crețu, Chirilă, Unc, Șimandan, Dehelean, Muscă, Lupaș, Achim, Duma, Crăciunaș, Rusu, Sărăcut, Cuc, Berar, Cioban, Vidican, Ursuț, Pecican, valamint: Kopacz, Nagy, Ambrus, Szabó, Barna, György, Mészáros, Vásárhelyi, Nyilas, Vajna.

Szinte (Sintea Mare) – ma népes román falu

1337-ben papja pápai tizeddel tartozik, 1338-ban Báthory püspök birtoka, majd Köves birtok. 1552-ben 34 és fél portája van. 1567-1579-ben 32 család lakja. Családnevek: Tamás, Varga, Ács, Gorbai, Tóth, Füstös, Rácz, Korlát, Dienös, Bota, Bagó, Nagy, Karancsi, Mihály, Veres, Antal, Vada, Bogdacs, Nyíri, Szoka, Kovács, Balog, Borlobai, Gergely, Sárosi, Bíró, Újj, Firi, Szojka, Kónya, Kökény, Balázs. 1746-ban 67 család lakja. Családnevek: Robu, Fălcașan, Tóda, Gavrilăș, Ardelean, Buzeșan, Budan, Vinersar, Ignat, Pleștean, Vidican, Galca, Ungur, Rosca, Bicoară, Dan, Micut, Poctar, Hălmăjan, Bonta, Ban, Morar, Ierna, Belcu, Ordan, Copac, Lazăr, Fericean, Boda, Otlacan, Henghie, illetve: Oláh, Farkas, Tălpas, János. 1771-ben már 162, 1828-ban 217 család lakja.

Szőllős (Seleuș) – ma román község a Hegyalján.

1489-ben Doczy és Mágocsy birtok, 1650-ben a borosjenői vár tartozéka. 1746-ban 181 család lakja. Családnevek: Tudrea, Crișan, Sasu, Horga, Moldovan, Cristea, Faur, Negru, Pălinceș, Rotaru, Iovuț, Ciulin, Voia, Truț, Deliman, Strenuț, Negru, Medrea, Păcurar, Neamțu, Anca, Creț, Hanca, Endre, Baba, Petrișor, Motican, Tăpu, Balica, Ciurcuț, Lungu, Lazăr, Badea, Faur, Rai, Sima, Dan, Stuparu, Chebelcu, Petrișor, Oniga, Popa, Coman, Ciocan, illetve: Rátz, Bringesz, Áron, Kovács, Barna, Ilonka. 1771-ben 115, 1828-ban 127 család lakja, 1851-ben a közben beolvadt Almásziggerrel együtt 1692 lakosa van.

Tőzmiske (Mișca) – árpádkori település.

Első frásos említése 1249-ből való, 1332-ben papja pápai tizedet ad. 1353-ban Miskey, 1455-ben Maróthy, Keczer és Czeczey birtok. Szerepel Lázár diák térképén. 1558-ban 40 portája a Méreg, Miskey, Móré, Nádassy, Borbély, családok között oszlik meg. 1567-ben és 1579-ben 50, illetve 46 család lakja. Családnevek: Kovács, Éliás, Kató, Lázár, Marosi, Oláh, Gyuga, Somodi, Bertalan, Vada, Márton, Szép, Csengeri, Botyki, Süle, Cseh, Máté, Szabó, Matus, Göncöl, Együd, Bista,

Nagy, Kanizsa, Fodor, Böstör, Dabó, Pap, Ihász, Verbó, Kiss, Szarvas, Csiger, Bencsik, Ács, Nemes, Törkos, Bács, Baranyi, Ötvös, Szür, Geledi, Kula, Mikus, Felekcsi, Jakabfi, Sárosi, Hídvégi. A hódoltság alatt lakossága elpusztul, elköltözik. A 18. század elején a Bánátból újratelepítik. 1746-ban már 63 román család lakja. Családnevek: Duma, Chirilă, Barbură, Capotă, Boldan, Crișan, Bălaș, Vlad, Popa, Crăciun, Bejan, Ursuț, Moș, Vlăduț, Căprară, Ciontuț, Tămaș, Igruț, Ciuci, Mălăiaș, Ciuc, Chighiș, Lungu, Brădean, Luntean, Mihalcea, Tripuț, Savu, Maxim, illetve Szabó, Farkas, Simon, Meleg, Oláh. 1771-ben 174, 1828-ban 259 család, illetve 1851-ben 1896 lélek lakja.

Vadász (Vînători) – ősi árpádkori település.

1214-ben említik először. 1332-ben villa Vodaz, majd Becsey birtok, 1429-ben 22 házat említ egy okirat, ekkor a Maróthiaké. 1510-ben Brandenburgi birtok és 22 portája van. 1561-ben királyi birtok 31 portával. Ekkortájt lesz református, középkori templomának freskója talán még korábbi származék. 1567-1579-ben 54 illetve 41 családot említ a defter. Családnevek: Nagy, Telki, Lipai, Fejér, Töt, Gerőfi, Kanlovő, Csomói, Diák, Boltos, Kiss, Szapója, Toldi, Fábián, Tár, Óriás, Alberd, Szügy, Kragul, Somogyi, Vajda, Lukács, Góri, Balik, Halász, Vas, Oláh, Filip, Csatári, Aszalós, Szabó, Makrai, Kertes, Vég, Tamas, Halász. 1604-ben Toldi birtok. Lakossága erősen mecsappan, 1715-ben mindössze 23 családot írnak össze. 1746-ban viszont már 90 család lakja, harmadrészben görögkeleti román. Családnevek: Simon, Kocsis, Varga, Bondár, Szabó, Vékás, Kaskötő, Bajkó, Máté, Fodor, Tóth, Kőteles, Deák, Krekán, Nagy, Tolnai, Szócs, Kovács, Szilágyi, Dobó, Kiss, Lukács, Kelemen, Rontó, Töldy, Bordáss, Cscke, Miklós, Bartha, Bányai, Endre, Veres, Szász, Gábor, Orosz, Ladó, Varga, illetve Mácean, Lungu, Roman, Popa, Fijaru, Sima, Buta, Lobonț, Achim, Savu, Bonta, Gherman, Bulzan, Codrean, Roxin, Căruț, Mihoc, Pinte, Hodoșan, Moldovan. 1771-ben 167, 1828-ban 239 család lakja, ekkor a Simonyi családé. 1851-ben 2020 lakosa volt.

Gyulavarsánd (Vârșand) – ősi árpádkori település

1214-ben villa Wosian, az Aba nemzetségé, 1332-ben Varsányi birtok. Több részre oszlik: Mátyás, Pethő és Közép Varsány. Szerepel Lázár diák térképén, 1561-ben számos köznemesé: a Bebek, Massay, Horváth, Mágócsy, Beke, Pongrácz, Dezsőfi családoké. 1567-1579-ben 41, illetve 39 család szerepel a török összeírásban. Családnevek: Dajka, Piros, Dobos, Rostos, Nagy, Szabó, Király, Somok, Farkas, Méhös, Istók, Ács, Mészáros, Rókás, Kúti, Bálint diák, Lukács, Molnár, Ferenc, Bús, Eszös, Verős, Sztás, Solos, Bot, Dancs, Dancsul, Tár, Máté, Doba, Ozsvárt, Sátor, Méhös, Csapó, Csúcsi, Maros. 1732-ben a mutinai uradalom része, 1746-ban 148 család lakja. Családnevek: Mateuț, Hotaran, Maior, Selejan, Crăciun, Pom, Sălcuț, Berar, Pantea, Merceca, Ștef, Tykus, Morgovan, Sîrbu, Sima, Ciupe, Ionuț, Handro, Moldovan, Ruș, Pocioi, Nicula, Unguran, Ciurdar, Stoica, Dehelean, Ardelean, Iova, Bota, Draî, Ghiță, Tódincă, Iancu, Mariușcă, Avram, Morar, Morodan, Duca, Pinte, illetve Márta, Magyar, Endre, Haczi, Juhász, Farkas, Kovács, Sándor, Szilágyi, Szabó, Rácz, Miklós, Betyák, Szócs, Orosz, Karaszó, Mogyorós, Nagy, Székely, Csizmás, Lőrincz, Várad, Mátyás, Suhajda. 1771-ben 211, 1828-ban 326 család, 1851-ben 2370 lélek lakja.

Zaránd (Zarand) – nagy román mezőváros

1198-ban, majd a Várad regesztumban szerepel először. 1230-ban Nagy és Tóthzaránd és cast-rum. 1332-ben papja pápai tizeddel tartozik. 1390-ben már román lakosai is vannak. 1567-1579-ben 47, illetve 38 családot írnak össze. Családnevek: Király, Vajda, Györkös, Ábran, Tári, Göröcsi, Kovács, Kozma, Garai, Ihol, Sós, Orbán, Szabó, Mészáros, Zarándi, Pogány, Kara, Máthé, Kis, Boldizsár, Tanc, Dumitru, Nagy, Katkó, Görhei, Pálfi, Oláh, Verős, Kenéz, Ilie, Bartalos, Bidai, Pál. 1715-ben 53, 1746-ban 156, 1828-ban 326 család lakja. 1746-ban családnevek: Crișan, Bodea, Proca, Lucaci, Sintean, Ranca, Coste, Tipa, Gligor, Harnea, Moldovan, Harnea, Horga, Filip, Runta, Pocsorșar, Petrișor, Beșinar, Ocneșar, Borțan, Frocan, Motorcă, Iacob, Fercuța, Mladin, Sercan, Filimon, Trifa, Deac, Hălmăgan, Cismaș, Creț, Șorică, Popa, Gîrbovan, Drăgan, Rus, Iova, Olar, Ștefan, Savu, Bărbăteu, Moș, Dehelean, Ancuța, Costea, Bătrîna, Selejan, Miheșan, Lădar, Procop, illetve: Farkas, András, Gáll, Tokai, Kurta, Paizs, Szócs, Lakatos.

Eltűnt falvak

Ároky, Jarka – Aradtól nyugatra

1325-ben Aruky, majd Sándorffy és Szeri Pósa birtok. Később a Geszty és Országh, Mágócsy, Liszthy, Pethő és Zay családoknak is van itt birtoka. 1567-1579-ben 22 család lakja. Családnevek: Sebestyén, Tarró, Szöllös, Petra, Palkó, Marus, Lukács, Monostori, Branovity, Garity, Opatovity, Sós, Bisza, Sebestyén, Andrika, Brancsovity, Janajity, Szirbin, Markovity, Bosa, Bartal, Batity, Fejér, Vicsovity, Sulity. 1732-ben már pusztá.

Bárd, Nagybárd és Kisbárd – Körösbökény mellett

Árpádkori település, 1202-ben villa. 1553-ban Losonczy birtok. 1605-ben Nagybárd, Kisbárd, 1746-ban már román falu.

Bethlenössy – Vadász és Seprős között

1332-ben papja pápai tizeddel tartozik, 1364-ben Bethlen birtok. Később az Erdős, Mórócz, Tarcsey, Neczpály, Szokoly, Liszthy és Kolbász családnak is van itt részbirtoka, 1567-1579-ben 42 család lakja. Családnevek: Székely, Nagy, Csatári, Pados, Erdős, Betyár, Gorbai, Magda, Domány, Kovács, Sági, Sula, Balázs, Csapó, Tóth, Kocsis, Petruk, Lőrincz, Sziszek, Vég, Szabó, Nyíri, Tékene, Boros, Babádi, Abrán, Kádas, Vásári, Veres, Vágó, Madár, Szokol, Bogdán, Pál, Sári, Bánó, Bíró, Kéri, Gyuri. 1614-ben Bethlen birtok, 1715-ben még 13 portája van, 1732-ben már a mutinai uradalom pusztája.

Buzásössy, Gorsasössy, Korsósössy, Békásössy – Sikló mellett

1332-ben a pápai tizedjegyzékben szerepel. 1478-ben Dóczy, Nadaby, Vizessy birtok. 1561-ben a Méregh családnak is van itt részjósága. 1732-ben a mutinai uradalom pusztája.

Csigerszöllös – ma összeolvadva Szöllőssel

1331-ben Losonczy birtok. 1561-ben mint Tekerescsigere 7 portával szerepel, 1747-ben 56 családot írnak itt össze. Családnevek: Ranca, Florea, Cătană, Șandru, Seredan, Dehelean, Cîndruța, Ardelean, Cladova, Muntean, Truț, Negru, illetve Sipos, Kocsis, Bolka. 1771-ben 100 család lakja.

Csúnyakeszi, Csanakeszi – Zaránd mellett

A 16-17. században lakott, 1732-ben már a mutinai uradalom pusztája.

Detrin, Détár

1560-ban szerepel az urbáriumban.

Faydas – Kisszintye és Zaránd között

1332-1337-ben a pápai tizedjegyzékben plébánia. 1444-ben Maróthy, majd Hunyady és Brandenburgi birtok. 1561-ben 10 portája van, 1567-1579-ben 33 család lakja. Családnevek: Farkas, Körösi, Okos, Tóth, Dusovity, Jancsó, Fűsüs, Gyurkó, Bátor, Nagy, Szondi, Kajtos, Süle, Győrfy, Zsigi, Siri, Szabó, Albán, Tulok, Bátor, Nagy, Suka, Kevertmes, Csontos, Csernyus, Varga, Kozma, Együd, Siki. 1607-ben a Toldyaké, 1732-ben már a mutinai uradalom pusztája.

Feltelek, Teleki, Borostelek – Zaránd mellett

1567-1579-ben 8, illetve 10 család lakja. Családnevek: Faragó, Tamás, Varga, Kis, Ege, Együd, Nagy, Szilas. 1641-ben a borosjenői vár tartozéka, 1732-ben a mutinai uradalom pusztája.

Gab – Sikula mellett

1229-ben említett név: Cristaldus de villa Gab, 1332-ben papja pápai tizeddel tartozik. 1561-ben a Tarssy, Szabó, Vajda, Varsányi, Móró, Pászthy, Erőss, Vásáry, Ossolth nemcsi családok lakják, 1732-ben már pusztá.

Gelváts – Gyulavarsánd mellett

1418-ban Gaál birtok, 1548-ban a Maróthy, Gal, Dóczy, Kakas, Ispán, Nagy, Bothos, Király és Pethő nemesi családoknak van itt részjósága. 1567-1579-ben 15 illetve 10 családot írnak össze a defterben. Családnevek: Mátyus, Józsa, Barát, Kovács, Oláh, Ács, Szabó, Izso, Balogh, Tóth, Miklós, Márton, Nagy. 1732-ben a mutinai uradalom pusztája.

Hetsoka, Ecsfoka, Asuka – Csigérszöllős mellett

1332-ben említik először. 1561-ben a Massay, Pipaly, Társsy, Székely családoknak van itt 5 portája. 1732-ben pusztá.

Karancs – Nadab és Erdőhegy között

1483-1492-ben Nadaty és Dóczy birtok. 1561-ben 10 portával Méregh birtok. 1567-1579-ben már lakatlan és a kávési parasztok művelik. 1732-ben a mutinai uradalom pusztája.

Kishodon – Vadász mellett

1177-ben szerepel először az aradi káptalan alapító levelében. 1407-1444 között Bethlen és Neczpály, majd később Szokoly és Bajmóczy birtok. 1494-ben a Justh családnak is van itt részjószága. 1561-ben 15 portával Bethlen és Losonczy birtok.

1567-1579-ben 12 illetve 11 család lakja. Családnevek: Borsos, György, Nagy, Doma, Degedős, Kiss, Petra, Tölös, Bodó, Erős, Gata. Később elnéptelenedik.

Monostor – Sikula mellett

1561-ben Losonczy, 1601-ben Toldy birtok, 1650-ben a borosjenei vár tartozéka, 1732-ben a mutinai uradalom pusztája.

Nyék – Szentanna mellett

1396-1561 között, Dóczy Massay, Liszthy, Szentmiklóssy, Vizessy birtok. 1567-1579-ben 43, illetve 27 családot írnak össze. Családnevek: Kün, Kaszás, Szűcs, Kölpi, Máthé, Fodor, Dobos, Cseh, Végh, Borsos, Keszi, Simon, Józsa, Korsós, Kecskés. A 17. században még lakott, 1754-ben pusztá.

Ölyved – Kerülés mellett

1433-1561 között Corvin, majd Toldy birtok. A Bethlen és Mágócsy családnak az 1561-es dézsma-jegyzékben szerepel itt birtoka, 1567-1579-ben 23, illetve 21 családot írnak össze. Családnevek: Szoka, Dékány, Varga, Tamási, Bogdán, Adorján, Fűző, Eröss, Mátyás, Méri, Szojka, Lőrincz, Vadász, Zsira. 1607-ben Petneházy, két évvel később Bethlen birtok. 1650-ben a jenői várhoz tartozik.

Rokszin – Bokszeg felé

1553-ben 52 család lakja, Losonczy birtok, 1601-1608 között Toldy és Kamuty birtok. 1645-ben a Petneházyaké, 1732-ben a mutinai uradalom pusztája, 1910-ben 126 zsellér lakója van.

Séga, Nagység, Kisség, Papokségje – Arad része

1177/1202: első írásos említése az aradi káptalan alapítólevelében, majd a Várad regestrumban. A 15. században a Dóczy és Haraszy család, valamint az aradi káptalan birtoka 5 jobbágytelekkel. 1567-1579-ben 20, illetve 28 család lakja. Családnevek: Petre, Ugár, Sáros, Mikity, Goda, Molnár, Despot, Szobotity, Mority, Monostori, Oláh, Ágoston, Martinec, Gyurgy, Nádasdy, Kiragajity, Bisza, Gyárfás, Gera, Musity, Bagity, Kalajár, Krajcsolan, Boldity, Tóth, Vercsin, Szabadhelyi, Igrity. A 17. században elnéptelenedik, s csak Arad város urbanizációjával párhuzamosan a 19. század második felében települ újra, jobbára római katolikus és görögkeleti lakossággal.

Sebtely, Zephel – Apatelek mellett

Kora árpádkori település, már 1214-ben említik. 1552-ben 12 jobbágytelke a Szentmiklóssy, Losonczy, Toldy, Gorsás és Basotszky család birtoka, 1650-ben a borosjenei vár tartozéka. 1732-ben már Szuptula néven a mutinai uradalom pusztája.

Somos, Nagysomos, Kissomos – Nadab mellett

A 15. században Maróthy és Panasz birtok. 1553-ban a Vizessy, Császár, Belényessy és Szokoly családnak van itt birtoka. 1567-79-ben a török defterek 31, illetve 14 családot írnak össze. Családnevek: Vas, Szabó, István, Molnár, Pustuk, Oláh, Boka, Vajda, Csapó, Csentei, Dakó, Fejős, Ósi, Verős, Vajda, Gorbai, Kamuti, Csitári, Horváth, Nyilas, Sipos, Kajtor. 1715-re mindössze 8 család lakja, de 1746-ban ez a szám már 34-re nő. Lakossága ekkor már görögkeleti román. Családnevek: Moldovan, Magoda, Juncă, Deznan, Curta, Precup, Robu, Budar, Cociuba, Tómuja, Ciuciu, Popa, Pinteá, Sala, illetve Juhász és András. 1821-ben József főherceg a határrendezések során lakosságát áttelepítette Nadabra.

Teleki – Vadász és Apáti között

Kora árpádkori település, a 15. században Keczer és Miskey birtok. A 16. század elején a Mas-sayaknak is van itt részjóságuk. A 17. században Toldi birtok, 1732-ben már pusztá.

Thamasz, Tamásfalva – Vadász mellett

A pápai tizedjegyzékek szerint saját papja van. A XV. században Salánky, Erdőhegyi, Ráskay és Ceczey birtok. 1561-ben 22 jobbágytelke a Szalárdi, Bebek, Berényi, Szederkényi, Szalay, Erdő-hegyi és Kutassy család között oszlik meg. 1567-79-ben 23 család lakja. Családnevek: Vida, Somos, Kis, Molnár, Simon, Cigány, Bódi, Simó, Türi, Balik, Lukács, Korlát, Süveges, Gömbös, Lajos, Vajda, Beck, Csorhán, Oláh. Később Toldi birtok, 1732-ben pusztá.

Thars, Alsótárs – Sikula mellett

1508-ban Bácsmegyery birtok, 1560-ban a Szabó, Vajda, Társsy, Varsány, Móré, Bácsmegyery kiscemesi családokat írják itt össze. 1650-ben a borosjegeni vár tartozéka, 1732-ben már pusztá.

Bántolmács – Barakony mellett

1429-ben Maróthy birtok, majd a Pongrácz, Töldy és Dersffy családoknak van itt részjóságuk. A 18. században már pusztá.

Újfalú, Novoszel – Simánd mellett

1477-ben Bánffy birtok, 1522-ben a gyulai vár tartozéka, majd Horváth birtok is. 1567-79-ben 49, illetve 59 családot írnak össze. Családnevek: Sárkány, Balog, Magyar, Törő, Sebes, Fekete, Moksándi, Lőrincz, Méhes, Andricskó, Balik, Maróti, Nagy, Varga, Mónos, Vincze, Bartaló, Somogyi, Szabó, Kovács, Disznót, Oláh, Dobos, Bara, Lázár, Sándor, Temesvári, Fodor, Barot, Furi-k, Szarka, Törő, Markos, Rácz, Magyar, Bács, Táró, Bacsá, Ihász, Kelemen, Iklándi, Dobró, Fe-rencz, Zsóka, Farkas, Sági, Mórócz, Petres. 1725-ben Novoselo néven az Edlspacher uradalom pusztája, 1800-ban 100 dohánykertészt telepítettek ide.

Viznek – Gurba mellett

Kora árpádkori település, 1169-ben villa, 1433-ban Töldy és Nabady birtok. 1561-ben a Földvá-riaknak van itt 4 jobbágytelke. 1567-1579-ben 23, illetve 17 család lakja. Családnevek: Kozma, Oláh, Cseri, Kis, Magyar, Cseh, Gáspár, Vida, Bogdán, Barát, Balik, Csika, Bendi, Börköz, Gya-raki, Tálós, Laza. 1614-ben a Petneházyaké, majd Bethlen s kincstári birtok. 1808-ban Viznik pusztá az Atzél családé, 1913-ban még 153 román lakosa van.

Szederkény – Erdőhegy mellett

A 15. században Horváth és Vizessy birtok, 1564-ben a Losonczy családnak van itt 4 jobbágypor-tája. 1567-1579-ben 27 család lakja. Családnevek: Sándor, Nagy, Péter diák, Pelbár, Bertalanfi, Bezi, Sike, Karan, Makrai, Farkas, Erdőhát, Varga, Oláh, Szentmihál, Kakas, Molnár, Buzás, Szócs, Sebőtyén, Velence, Sárga, Tóth, Pósa, Szabó, Isztán, Gyárfás, Firán, Borató, Makrai. 1645-ben már csak 18 elhagyott pusztája van.

Városkeszi – Seprős mellett

1332-ben a pápai tizedjegyzékek szerint saját papja van. 1407-ben Lépes, majd 50 évvel később Bethlen birtok. 1561-ben a Pongrácz, Porkoláb, Dersffy, Toldi, Jakabffy, Fertődy kiscemesi csa-ládoknak van itt birtoka. A török defterek szerint 22, illetve 7 család lakja. Családnevek: Kis, Kertes, Ordola, Lukács, Koszta, Forka, Gács, Cseke, Nagy, Gács, Szódi, Verős, Balás, Szabó, Ka-raló, Orbán, Varga, Fóris, Sáros, Kün. 1732-ben a mutinai uradalom pusztája.

Az oklevelek, összeírások, de legfőképpen a családnevek tanúsága szerint eze-tet a falvakat a 16. század második felében református magyarság lakta. Egyes fal-vakban számos szerb is lakott, s itt-ott fellelhető több román családnév is.

A vég nélküli harcok során e lakosság felőrlődött, elköltözött s a 18. századra ki-cserélődött. Az 1746-os összeírásokban szereplő családnevek arról tanúskodnak, hogy a román családok többsége a Fehér Kőrös völgyéből, Biharból és részben Erdélyből húzódtott le az Alföldre. Csak elenyésző számban találunk moldvai eredetű családneve-

ket. Nyilvánvaló, hogy a megye mai református gyülekezetei csak részben maradványai a korai kálvinista gyülekezeteknek. A népmozgás következtében a 19. század folyamán, sőt napjainkban is keletkeztek és keletkeznek újabb egyházközségek, gyülekezetek, szórványok. Dolgozatunknak nem volt a célja, hogy teljes képet adjon Arad megye református gyülekezeteinek történetéről, ezért nem bonyolódunk bele később alakult gyülekezetek ismertetésébe (Arad, Borossebes, Lippa, Kispereg, stb.)

JEGYZETEK

1. FÁBIÁN Gábor: *Arad vármegye leírása historiai, geographiai és statistikai tekintetben*, Arad 1835.
2. A 19. századi telepítések során létesült új magyar falvak: Majlát, Kis- és Nagyiratos, Kis- és Nagyvarjas, Szederhát, Dezsőháza, Simonfialva és Szapáryliget lakossága túlnyomó részben római katolikus, lásd. SOMOGYI Gyula: *Arad szabad királyi város és Arad vármegye községeinek leírása*. Arad 1913.
3. MÁRKI Sándor: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története*. I. Arad 1892. 514-522.
4. Fr. A. LAMPE (DEBRECENI EMBER PÁL): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Utrecht 1728. 638-639.
5. RÁCZ Károly: *A zárandi egyházmegye története*. Arad 1880.
6. u.o.
7. Kamarai Levéltár Bécs, aradi összírások.
8. MÁRKI Sándor: *Helységnévtár*. Kézirat, Állami Levéltár Arad.
9. LAKATOS Ottó: *Arad története*. Arad 1881. I. 35.
10. RÁCZ i.m.
11. MÁRKI: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története* I. 520. II. 234-236.
12. u.o. lásd még RÁCZ i.m., LAMPE i.m. 640-641.
13. KÁLDY NAGY Gyula: *A gyulai szandzsák 1567 és 1579 évi összeírása*. Békéscsaba 1982.
14. Dr. CIUHANDU, Gheorghe: *Românii pe Cîmpia Aradului de acum 200 de ani*. Arad 1940.
15. *Monumenta Vaticana historiae regni Hungariae illustrantia* I/1. Budapest 1887.
16. MAKSAI Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Budapest 1990. I. 1016-1023. – MÁRKI Sándor: *Arad és Zárand vármegye 1552-1565-ben*. (*Történelmi Tár* 1895. 358-370.)
17. KÁLDY NAGY Gyula: i.m.
18. Az 1715-1720-as összeírásokra nézve lásd ACSÁDY Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában*. (*Magyar Statisztikai Közlemények*. Budapest 1898.) – az 1746-os dicálisokra Dr. Gheorghe CIUHANDU i.m. – az 1771-ben végrehajtott úrbérrendezés adataira KOVÁCS Géza: *Țărănimea arădeană în perioada reglementării urbariale din 1771-1786* (*Ziridava* VIII. Arad 1977. 125-165.) – az 1828-as összeírásra nézve KOVÁCH *Conscriptia satelor arădene din 1828* (*Ziridava* XV-XVI. Arad 1987. 105-125.)
19. Az egyes települések helytörténeti adataira a már említett forrásokon kívül felhasználtuk: *Anjoukori Okmánytár*. *Codex diplomaticus Hungariae Aldegavensis*. V-VI. Budapest 1885-1920. – BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története*. I-II. Nagyvárad 1883-1884. – CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* I. Budapest 1890. – GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest 1963. – *Documente privind istoria României*. Seria C. Transilvania. I-XII. București 1951-1977. – JAKÓ Zsigmond: *Bihar vármegye a török pusztulás előtt*. Budapest 1940. – KOZMA Pál: *Zárand megye földirati, statisztikai és történeti leírása*. Kolozsvár 1848 – KNIEZSA István: *Keletmagyarország helynevei*. (*Magyarok és románok* I. Budapest 1941. 113-313.) – ORTVAY-PESTY: *Oklevelek Temes vármegye és Temesvár történetéhez*. Pozsony 1896. – PESTY Frigyes: *Krassó vármegye története*. III. Budapest 1885. – PRODAN D.: *Iobagia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. II. București 1978. – PATAKI József: *Domeniul Hunedoara în secolul al XVI-lea*. București 1973. – FEKETE NAGY Antal, MAKKA László, LUKINICH Imre: *Documenta historica in Hungaria Valachorum illustrantia usque ad annum 1444*. Budapest 1941. – WENCZEL Gusztáv: *Árpád-kori új Okmánytár*. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. 1-13. Pest 1860-1874. – SUCIU, Coriolan: *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania* I-II. București é.n.

Adalékok a fraknói uradalom és a kismartoni grófság rekatolizációjához

Az 1659/60-ban Nyugat-Magyarországon lezajlott földesúri térítés legfőbb forrása eddig az 1662-es országgyűlésen benyújtott evangélikus sérelmi irat volt. Az Esterházy család hercegi ágának levéltárában fennmaradt iratok ugyanakkor lehetővé teszik, hogy a sérelmi iratban feljegyzetteknél részletesebb képet kapjunk arról, mi is történt 1659/60-ben a szóban forgó terület egy részén, a fraknói grófság és a kismartoni uradalom területén. Az események mélyebb megértése érdekében visszanyúltam a 16. századba, az ellenreformáció kezdeteihez, majd a források által engedett mértékben vizsgálat alá vettem a térítést követő időszakot, az evangélikusból katolikussá válás folyamatát. A széles időhatár ellenére sem vált céljá a terület rekatolizációjának részletes bemutatása, csupán a földesúri ellenreformáció néhány érdekes jelenségének a feltárása.

A dolgozat forrása a 16. század esetében Josef Rittsteuernak a Klosterrat Nyugat-Magyarországra vonatkozó iratanyagáról készített regesztagyűjteménye volt¹. A 17. századi csemények bemutatására az Esterházy család hercegi ágának levéltára szolgáltatta a forrásokat, különösképpen Pál nádor anyaga.

A fraknói grófság és a kismartoni uradalom a 15. századtól osztrák zálogban volt, csak az Esterházyak közreműködésével – a grófság 1626-ban, az uradalom 1649-ben – kerültek vissza Magyarországhoz.³ Az osztrák tartományokhoz való tartozás érdekessége, hogy a győri püspök joghatósága sértetlen maradt a terület felett, és így az egyházi ügyeket az illetékes soproni főesperes intézhette. A 16. század folyamán a terület lakói többségükben csatlakoztak a reformációhoz, kisebb számban katolikusok maradtak. Javarészt a német anyanyelvűek lettek Luther hívei, míg a török okozta pusztítások és a területen végbemenő pusztásodás pótlására beköltöztetett horvátok megőrizték katolikus hitüket. Figyelemreméltó, hogy Sopronban és környékén milyen gyorsan gyökeret vertek az új tanok. Közismert, hogy már 1524 októberében vizsgálatot kellett folytatni a világiakat és egyháziakat egyformán magával ragadó lutheranizmus ellen.⁴ Meg kell említeni azt is, hogy ezen a vidéken számos flaciánus prédikátor működött, akik társaik közül me-rev dogmatizmusukkal és puritán erkölcsikkel emelkedtek ki.⁵

Amennyire erős volt a németek affinitása az új eszmék irányában, olyan kevés-ejtette az rabul a horvátokat, akik régi hazájuk hagyományos, mély vallásosságát hozták magukkal új lakóhelyükre. Bár megnyerésükre kísérletet tett az egyik zálogbirtokos, Johann Weispriach, eltiltva többek között a régi hitet, de ez sem készítette őket áttérésre. 1569-ben, amikor az alsó-ausztriai kamara új urbáriumot készített, a „krobat” plébánosok azzal az ígénnel álltak elő, hogy engedjék meg számukra a régi módon való misézést.⁶

Az Alsó-Ausztriához való tartozás gazdasági előnyök mellett kifejezetten hátrányos volt vallási szempontból az evangélikusok számára. Az alsó-ausztriai kamarára 1572-ben saját kezelésbe vette a birtokokat, és ezzel az ellenreformáció anyagi alapjainak megteremtésére alapított Klosterrat joghatósága kiterjedt erre a vidékre is.⁷ A temporalia és a spiritualia éppen olyan elválaszthatatlan egymástól a reformáció századában, mint a középkorban, ezért válhatott a Klosterrat az ellenreformáció kulcsintézményévé majd fél évszázadon át, súlyában megelőzve a győri püspököt.

A Klosterrat működésének első nyomai 1582-ben tapasztalhatók, amikor is a kegyúri jog alapján megkezdte az evangélikus lelkészek és iskolamesterek eltávolítását.⁸ A császárhoz intézett jelentés tanúsága szerint a Klosterrat biztosai 1583-ban vizitációt tartottak a Lajtán túli területeken, köztük a fraknoi grófságban és a kismartoni uradalomban. A harminc vizitált plébánia közül már huszonegyben katolikus papot találtak, akik többnyire az utóbbi időben a Klosterrat javaslatára püspöki megerősítéssel kerültek oda. A huszonegy katolikus pappal szemben tizenöt evangélikus lelkész működött a területen, akiknek egy részét a vizitáció során eltávolították.⁹

Az intézmény tevékenységének határfokát csökkentette, hogy nem sikerült az államhatalom minden szintjét maga mögött tudnia. A helyi közigazgatás egyik kulcsembere a 16. század utolsó két évtizedében Seyfried von Kollonits, aki a kismartoni uradalom ügynevezett „Hauptmannja”, uradalmi megbízottja volt.¹⁰ Kollonits maga is buzgó evangélikus, aki emiatt érthető igyekezettel bénította a központi hatóság intézkedéseit és támogatta az egyébként is ellenálló kedvű alattvalókat. 1579-ben egész egyszerűen megtiltotta, hogy az igazgatása alatti területről a katolikus papok részt vegyenek a Draskovich püspök által Szombathelyre meghirdetett egyházmegyei zsinaton.¹¹

Több hasonló eset közül gazdag dokumentáltságával kiemelkedik Fehéregyháza evangélikus közösségének sorsa.¹² A Klosterrat 1582-ben eltávolítja a faluból a prédikátort és katolikus papot helyez a plébániára.¹³ Az új plébános, Kaspar Luczer azonban rövidesen távozik, és ebben talán az is némi szerepet játszott, hogy hívei kitartóan vádaskodtak ellene a Klosterratnál, többek között bigámiával vádolták meg. Csak 1590-ben került pap újra a plébániára Georg Klopfer személyében. Az új plébános öt prédikációjának a népes faluban mindössze harminc hallgatója akadt. A plébánia berendezése két asztalból és egy almáriumból állt, a templomban pedig semmiféle, misézéshez szükséges kelléket nem talált. A község nagyobb része folytatta a pap nélküli idők gyakorlatát, és a letett evangélikus iskolamester vezette istentiszteletet látogatta, illetve esetenként az egyik esküdthöz, Jakob Wimpassinghez ment el, ahol evangéliumot olvastak együtt, és hozzá Luther kommentárját. A laikus igehirdetésre is akadt példa a faluban, a község kovácsa köztudomás szerint szívesen prédikált. Klopfer betegségére hivatkozva lemondott. Utóda, Martin Rupert Nissenus sem maradt sokáig, néhány hónap után elhagyta a plébániát.

A küzdelem új szakasza indult meg Christoph Villanus kinevezésével. A konok pap és konok népe közötti küzdelemben élesen kirajzolódnak az erővonalak.

A pappal szemben áll a község tekintélyesebb része a bíró és a kovács vezetésével. A papnak alig akadnak hívei, azokat is gúnyolja és fenyegeti az evangélikus többség. Nem vele kereszteltetnek, nem vele temettetnek (egy alkalommal kertben ásnak el egy halott gyermeket). Néhányan kijelentik, szívesebben élnének a török alatt, mint a keresztény császár uralma alatt. Villanus fentiekből kovácsolt vádjaira a falu szintén vádakkal felel, papjuknak a plébánia javainak hűtlen kezelését, tisztátalan életét, hivatásának elhanyagolását róják fel.¹⁴ Fehéregyháza oldalán sorakozott fel Kollonits is, akit – meggondolatlan módon – nyilvánosan szidalmazott a plébános. A Klosterrat döntése felemás. A hangadókat a falu elhagyására ítéli, de ugyanakkor szeretne szabadulni Villanus kényelmetlenné váló személyétől is. A döntés első felét Kollonits sikkasztja el, a második feléhez pedig a győri püspök nem adja hozzájárulását.

A viszály során oly mértékben lecsökkent a templomlátogatók száma, hogy a Klosterrat vizsgálatot rendelt el az ügyben.¹⁵ A jelentés szerint mindössze egyetlen, horvát nemzetiségű személy vallotta magát katolikusnak, harmincöten készek a császár parancsára a templomba menni, míg hatvanhat személy kitartott lutheránus hite mellett. Az irat negyvenkét személy választását részletezte. A válaszokból kiderül, hogy a falu tekintélyesebb része a következetes tagadás álláspontjára helyezkedett, és még meghallgatni sem volt hajlandó a katolikus papot. Számukra az eszményi lelkipásztor házaspár, a régi prédikátorok módjára beszél, és a nép nyelvén végzi a liturgiát. A nép által támasztott kívánalmak között az egyik legerősebb a két szín alatti áldozás utáni igény.

A Klosterrat rekatolizációs törekvéseiben csak kisebb törést okozott Győr török kézre kerülése. Sokkal nagyobb csapás volt a Bocskai-felkelés, amelynek pusztításai lényegében az első ellenreformációs kísérlet végét jelentették a térségben. Nem utolsó sorban azért, mert az elűzött prédikátorok helyére már nem sikerül katolikus papot találni. A Bocskai-felkelés majd a Bethlen-féle harcok lecsökkentették az ausztriai és a Bécsben élő németországi papok vállalkozókedvét, akik előzőleg szívesen pótolták az ekkor még nem létező magyarországi származású, német anyanyelvű katolikus papságot. A XVII. század első évtizedeiben gyakran megtörténik, hogy egy papnak a kánoni tilalom ellenére több plébániát kell ellátnia. Így a fentebb tárgyalt Fehéregyháza Okával együtt a feketevárosi plébános gondozásába került 1610-ben, amikor már nyolc éve volt betöltetlen a fehéregyházi plébánia. A helyzet tartósulására utal, hogy még 1620-ban is együtt igénylik a három plébániát.¹⁶ Az 1638-as nagy térítés után 1659-ben még mindig ötven evangélikus élt a faluban.¹⁷ A fenti két dátum valamelyikére datálható év nélküli irat címe arra utal, hogy ha tehetnék a fehéregyházi polgárok, katolikusból újra evangélikussá válnának (*Antea relapsi et noviter conversi ad fidem orthodoxam nomina virorum ex Tundeskirchen*).¹⁸

Békés térítés Esterházy Miklós idejében

A Bocskai- és Bethlen-féle viszontagságos idők megtörték a Klosterrat kezdeményezéseinek erejét. Bár legnagyobb eredményük, a prédikátorok eltávolítása és

a katolikus plébániahálózat újraalapozása tartós maradt, a lakosság katolikussá tételére a kísérletek csak az új földesúr, Esterházy Miklós korában kezdődtek újra.

A nagyon fiatalon katolikussá lett Esterházy Miklós egyházának bőkezű patrónusa volt. A tárgyalt területen újjáépítette és újra betelepítette a kismartoni ferences kolostort.¹⁹ Udvarában állandó jelleggel jezsuita misszió működött.²⁰ A kor felfogásának engedelmeskedve nem engedte elkárhozni jobbágyságait, hanem jó földesúrként megpróbálta saját, egyedül üdvöztetőnek tartott hitére vezetni őket. Ebben az irányban a legnagyobb aktivitást 1637-38-ban fejtette ki. Sajnos ismeretlen a közvetlen ok, amely a nagyszabású hadműveletet kiváltotta.

A térítésről a fennmaradt források alapján bizonyos értelemben nagyon keveset, bizonyos értelemben nagyon sokat tudunk. Az adatok részben az osztrák jezsuita provincia éves jelentéséből, az ún. „Litterae annuae”-ból, míg másik része a herceg Esterházy levéltárában őrzött, lutheránus jobbágyságot vallató kérdőívszerű jegyzőkönyvekből származik.²¹

A „Litterae annuae” tanúsága szerint a jezsuiták jelentős részt vállaltak a térítésben. A bécsi Domus professából érkező jezsuiták bizonyára a nádor udvarában működő misszióval egyetemben tevékenykedtek. A térítés első szakaszában részt vehetett az a Christian Wilpenhoffer, akit a generális Esterházy Miklós kérésére rendelt Grácból Sopronba. Mint a jezsuiták római levéltárában fennmaradt levelében írta Esterházy: Wilpenhoffer néhány évvel ezelőtt itt tevékenykedve több mint háromezer tévelygőt vezetett vissza az örök pásztor aklába.²² A jezsuita krónikás megemlékezik a falvak kemény ellenállásáról, megőrkítve a falvak nevét is (Oka, Feketeváros, Széleskút, Fehéregyháza és a két Höflány), ahol a missziós munka folyt.

A jezsuiták mellett a helyi klérus is jelentős szerepet vállalt a térítésben, a fent említett kérdőívszerű jegyzőkönyvek egyértelműen alátámasztják ezt. Három plébániáról és filiáikról maradt fenn ilyen jellegű jegyzőkönyv (Fraknó, Márcfalva, Nagymarton). A különben év nélküli, de formai egyezések alapján idesorolható márcfalvi jelentés alján olvasható a készítő neve: Sebastian Abelzhauser, márcfalvi plébános.²³ Fraknónak és Nagymartonnak ekkor közös papja volt, pontosabban a nagymartoni plébános látta el a fraknói plébániát is. Az aláírás nélküli irat, amely a két község evangélikusait faggatja, palcografiai érvek alapján az akkor plébánosnak, Cornelius Erelmannnak tulajdonítható.²⁴

A jegyzőkönyvek a térítés második szakaszában készültek. Keletkezésükre némi fényt vet Martinus Kushitz locsmánder esperesnek és kisboldogasszonyi plébánosnak Keresztesi Istvánhoz 1639. július 5-én intézett levele. Kushitz levelében beszámolt hét hetes nyéki működéséről, melynek során a szószékről és a magánbeszélgetések során sőt házról házra járva igyekezett minél többeket a katolikus hitre visszatéríteni. A megtértek és a megtérni nem akarók nevét lajstromba foglalva mellékeli. A lajstromban a megtérteket kereszttel jelölte.²⁵

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a térítés a nádor áttérést elrendelő mandátumának kihirdetésével kezdődött, amelyre az alkalmat a szokásos falugyűlés (Banntaiding, Panteyding) szolgáltatta. Akadtak, akik áttértek, de a lakosság jelentős hányada megtagadta az engedelmisséget. A jegyzőkönyv az áttérni nem akarók vallomását rögzítette. Készítőjük két dologra volt kíváncsi, egyrészt az érdekelte, miért

nem tért meg az illető, másrészt hogy mit szándékozik most tenni. Ez utóbbi rovatban nagyon sűrűn található olyan észrevétel, amely a megkérdezett szentségtani ismereteit, pontosabban az e téren található anomáliákat rögzítette. A dolgozat kereteit szétfeszítené, ha teljes egészükben elemzésre kerülnének a jegyzőkönyvek, csupán néhány, a későbbiekben fontos kérdésre szeretném felhívni a figyelmet.

A megkérdezettek tekintélyes része saját megtérését másokétól teszi függővé.²⁶ Csupán a kisebb rész jelenti ki öntudatosan, hogy inkább kész elhagyni szülőföldjét, mintsem hitében kárt szenvedjen. A földből élő ember számára lakóhelyének elhagyása óriási áldozatot jelent. Nem véletlen hát, hogy a mindenre elszántak csoportja kisebb, és tényleges arányukhoz képest viszonylag sok a kézműves közöttük. A véleménykülönbség előrevelíti annak az árnyékát, hogy a falu mérvadó személyiségeinek a megtérése magával hozza a falu egy részének a megtérését.

Az első kérdésre számosan adnak olyan választ, miszerint a megtéréstől az tartja vissza őket, hogy a szüleik evangélikusok voltak, ők is evangélikusnak születtek, úgy nevelkedtek és ebben a hitben is kívánnak meghalni. A hagyományokhoz való ragaszkodás a paraszti vallásosság jól ismert jellemzője. 1615-ben a Nyitra megyei Sándorfán katolikus jobbágyok vallanak hasonlóképpen. Időben, térben, sőt felekezetben távoleső görögkatolikus párhuzam a zempléni Komlóska, ahol az 1970-es években a fiatalok azért járnak templomba, mert „amit az apám hisz, azt hiszem én is”.²⁷

A katolikus hit elfogadását gátló tényezők közül az egyik legerősebb a két szín alatti áldozás utáni igény.²⁸ Pillanatnyilag tisztázatlan, miért olyan fontos az embereknek a kehely. Talán az egyházi és világi közötti különbség egyik látványos megnyilvánulását látják benne? Az erőteljes igény miatt jött szokásba, hogy az ostyá vétele után profán kehelyből profán bort adnak öblítésre. Ennek a gyakorlatnak a nyomai a győri egyházmegye területén is kimutathatók. Az 1641-es vizitációs jegyzőkönyv tanúsága szerint a tárgyalt területen három ilyen kelyhet talált a vizitátor: Cinfalván, Feketevárosban és Okán. Ez utóbbi helyen ráadásul a nép között elterjedt, hogy Krisztus vérért szolgáltatatták ki nekik. Oka kapcsán tudni kell, hogy a népesség tekintélyes része 1659-ig megmaradt evangélikusnak, talán ennek is volt része a szokás és a hozzákapcsolódó téveszme kialakulásában.²⁹ A szokás általános elterjedtségére utal az a tény, hogy az 1651-es vizitáció alkalmával húsz helyen jegyez fel a vizitátor „pro ablutione” szolgáló kelyhet.

Katolikust és protestánszt többek között a szentségek száma különböztet meg. Gyaníthatóan ezért fordítottak a jegyzőkönyvek készítői oly nagy figyelmet a szentségekre. A válaszok meglepőek. Van, aki három szentséget hisz, az Atyát, a Fiút és a Szentlelket. Más hatot fogad el, köztük a Miatyánkat és a tízparancsolatot.³⁰ A megdöbbenő válaszok arra hívják fel a figyelmet, hogy bár erős ragaszkodás élt az emberekben a hitükhöz, mégis meglepő tudatlanság uralkodott ebben a fontos hitbeli kérdésben. Az egyik magyarázat a lelkészek és iskolamesterek évtizedes hiányában kereshető, a másik általánosabb. A népi vallásosságot a kollektív kultusz jellemzi, hitét nem annyira gondolati és dogmatikai rendszerekben éli meg, mint inkább érzelmi alapon.³¹

Az 1638-as nagy térítési akció módszerei elég szelídek, bár a „Litterae annuae” érzékelteti, hogy itt is sor került erőszakra. A figyelemre méltó azonban jelen

esetben nem a jezsuita térítés, hanem a világi papok által készített összeírások. A töredékes anyagból nem világos, hogy tevékenykedtek-e jezsuiták az összeírásokban felsorolt falvakban, mert ezek a községek hiányoznak a „Litterae annuae” által említettek közül. Nagyon érdekes, hogy egyéni vélemény után érdeklődtek egy olyan rétegnél, amelyet tömegében szoktak kezelni hasonló esetekben. A szokatlan gyakorlat mögött nem feltétlenül áll valamiféle humanitárius elgondolás, hanem inkább józan gazdasági megfontolás. A nádornak ugyanis nem állt érdekében a katolizálás végletekig való kényszerítésével elnépteleníteni birtokait. Ezt támasztja alá az a tény, hogy 1638 után nem került sor újabb térítésre Esterházy Miklós birtoklása alatt, sőt a népesség egy része evangélikus hitét is megőrizte.

Esterházy Miklós utóda fia, László gróf 1652-ig volt az uradalmak birtokosa. Nem maradt nyoma, hogy alatta folyt volna nagyobb mértékű rekatolizálás.

A végső összezapás előtti helyzet

1582/83 és 1638 után a harmadik nagy akció 1659/60-ban következett be. Ekkor nemcsak a két uradalomban indult térítés, hanem összehangolt kísérlet történt a nyugat-dunántúli protestantizmus felszámolására. Az uradalmak új tulajdonosának, Esterházy Pálnak a nevét többek társaságában említik az 1662-es országgyűlésen előterjesztett evangélikus sérelmi iratban.³² Az akció politikai hátterét elhanyagolva továbbra is a fraknoi grófság és a kismartoni uradalom áll a tanulmány érdeklődésének homlokterében.

A térítés minden eddiginél alaposabb előkészítésben részesült. 1659. januárjában-februárjában püspöki mandátumra vizitáció zajlott a győri egyházmegye területén. A soproni főesperességet Bellicsics Péter locsmándi főesperes, a mosoni főesperességet pedig Szily Márton komáromi főesperes vizitálta, az átlagosnál nagyobb figyelmet fordítva az egyes falvak felekezeti megoszlására.³³ A vizitáláshoz szükséges volt az uradalom közreműködése is, emiatt feltételezhető, hogy ismerte a vizitáció eredményeit a földesúr, Esterházy Pál is.

Az egyházlátogatás azonban nemcsak őt tájékoztatta, hanem a történész számára is lehetőséget nyújt, hogy a két igazgatási egység 1659-es felekezeti megoszlását felmérje. A vizitáció alapján a fraknoi grófság és a kismartoni uradalom falvai vallási helyzetüket tekintve három csoportba sorolhatók. Az első a katolikus falvak csoportja. Ide tartoznak az olyan, többségükben horvát falvak, amelyek mindvégig katolikusok maradtak, ill. azok a települések, ahol a Klosterrat tevékenysége, az 1638-as térítés és az állandó nyomás eredményes volt, a lakosság lényegében katolikussá vált. A második csoportot azok a helységek alkotják, amelyekben megindult a rekatolizáció, eltávolították az evangélikus lelkészt és tanítót, a lakosság egy része katolikussá lett, de a másik része megőrizte régi hitét. A községek harmadik csoportjában az evangélikus vallásgyakorlat valamilyen okból sértetlen maradt.

A falvak és „eretnekjeik” a fentiekben vázolt csoportosítás alapján 1659-ben:

I. Katolikus falvak:

Antau (Selegszántó)	1 kocsmárosnő „eretnek”
Darázsfalva	1 „eretnek”
Darufalva	mindenki katolikus
Feketeváros	1 telkes és 2 zsellér „eretnek”
Fraknó	4 „eretnek”
Kishöflány	10 telkes „eretnek”
Krensdorf (Tormafalu)	3 telkes „eretnek”
Nagyhöflány	2 telkes „eretnek”
Oszlop	mindenki katolikus
Pecsenyéd	mindenki katolikus
Sérc	a mézáróst és két szolgát leszámítva mindenki katolikus
Szárazvám	1 „eretnek”
Szentmargit	1 „eretnek” feleségestül
Vulkapordány	mindenki katolikus
Wiesen (Rétfalv)	mindenki katolikus
Zillingtal (Völgyfalva)	1 „eretnek”

(Három faluról nincs adat, őket a korábbi adatok alapján lehet idesorolni: Nádasd, Szentgyörgy, Zagersdorf.)

II. Vegyes vallású falvak:

Fehéregyháza	kb. 50 telkes „eretnek”
Kisboldogasszony	a nagyobb rész „eretnek”
Márcfalva	16 telkes katolikus
Nagymarton	24 telkes „eretnek”
Oka (Oggau)	a falu fele katolikus, bár a telkesek között kisebb a számuk
Széleskút	a nagyobb rész „eretnek”
Szikra (Siegraben)	a nagyobb rész „eretnek”

III. Evangélikus falvak:

Ilmic	egy telkes zsellér katolikus
Bánfalva (filia)	a fürdős, néhány zsellér és szolga kivételével mindenki „eretnek”
Valla (filia)	két telken élő zsellér, a kovács és néhány zsellér kivételével mindenki „eretnek”
Somfalva	4 telkes és néhány szolga kivételével mindenki „eretnek”

Esterházy Pálnak a vallás kérdésében elfoglalt álláspontját jól tükrözik az e kérdésben készített, az uralkodóhoz intézett beadványai.³⁴ Az egyikben például a lutheránusok és kálvinisták letörése után a kisebb felekezetek, a zsidók, zwingliánusok, husziták, ariánusok, cigányok felszámolására szólítja fel az uralkodót. Ugyanezen beadványában hivatkozik saját eredményeire, tudniillik a saját birtokait már teljesen katolikussá tette.³⁵ Saját példájának üdvös volta hatja át azt az

1671 után készült beadványt, amelyben a kamarát megrója tehetetlenségéért, hogy eltűri a prédikátorok garázdálkodását a kezelésében álló kapuvári uradalomban.³⁶

A Pál grófhhoz intézett levelek sora bizonyítja, hogy az események legfőbb irányítója ő volt, noha tagadja ezt, amikor 1659 őszén az országgyűlésen az evangélikus rendek felelősségre vonják, és uradalmi alkalmazottjaira hárítja a felelősséget.³⁷

Kétségtelen, uruk mögött nem akarnak lemaradni az alkalmazottak sem. A kismartoni és fraknoi provizor, Kerznarich János a grófhhoz intézett leveleiben részletesen beszámol a térítésekben játszott szerepéről.³⁸

A vizitáció szerint ekkor a két igazgatási egységben tizenkilenc katolikus pap működött. Képzettségük és magatartásuk egyaránt az egyházmegye átlaga fölé emelte őket. A területen a soproni főesperességben született horvátok mellett főleg Németországból és Ausztriából ideszakadt papok tevékenykedtek.³⁹ A térítésben 1638-hoz hasonlóan jezsuiták is részt vettek, a kismartoni misszió és az időközben kollégiummá izmosodó soproni rezidencia szerzetesei. Új jelenség a ferencesek aktivitása, akik az Esterházy Miklós által újjáépített kismartoni rendházból kerültek ki.⁴⁰

A másik oldalon a tekintélyes számú katolikus klérussal szemben hasonlóan nemzetközi, de számában sokkal csekélyebb evangélikus lelkészgárda állt. Valamelyes támogatást jelentettek számukra a birtok körül elhelyezkedő parókiák, közülük is mindenekelőtt Borbolya, amely valóságos „búcsújáró helye” az uradalmak evangélikusainak, akik kereszttettni, házasodni és úrvacsora vételre sűrűn átjártak az ott működő prédikátorhoz.⁴¹ A lelkészek helyzetét azonban súlyosbította az a tény, hogy magukon kívül legfeljebb szuperintendensükre, Musay Gergelyre számíthattak.

Erőszakos ellenreformáció Esterházy Pál vezetésével

A források tanúsága szerint 1659 őszén kezdődött a térítés. Először olyan falvak kerültek sorra, ahol a lakosság többsége katolikus volt már. Az őszi események legfontosabb forrása Johannes Vicarius elzászi származású jezsuita három levele, amelyet a pozsonyi országgyűlésen tartózkodó Pál grófhhoz intézett.⁴²

Az első áldozat Nagymarton volt. Az 1638-as térítésnél látotthoz hasonlóan járt el a jezsuita: a szószék mellett az egyéni meggyőzés eszközt is igénybe vette. A bíróval megidézttette a delikvenst, majd megpróbálta saját igazáról meggyőzni. Ha nem boldogult, határidőt jelölt ki az áttérésre. A módszerhez hozzátartozott, hogy többször visszatérve kísérelje meg az ellenállás megtörését. Nem egyedül munkálkodott, segítségére volt a soproni jezsuita rendházból Christophorus Fleischer.⁴³ Saját rendtársa mellett a világi papság segítségét is igénybe vette. 1659. október 22-i levelében említi a márcfalvi plébánost, Johannes Georgius Fersint, aki természetesen saját hívei lelki üdvének megmentése érdekében tevékenykedett.⁴⁴ A ferencesek decemberben fejtik ki a legnagyobb aktivitást. Basilius Benner és rendtársai Fehéregyházán és Okán tevékenykednek.⁴⁵ Figyelemreméltó, hogy Fehéregyházán Vicarius is megfordult. Ezek szerint nem lehet élesen elhatárolni a két rend működési területét! Ez érződik ki az 1659. év „Litterae annuae”-

jából is, amelyben a rendi krónikás beszámol ugyan a soproni kollégiumból kihívott szerzetes, Christophorus Fleischer tevékenységéről, de pontos számot nem tud adni a megtértekről, mert a jezsuita páter a szeráfi rend atyáival együttműködve tevékenykedett.⁴⁶

A huzamosabb térítésre Márcfalva nyújtja a legjobb példát. Vicarius már 1659. október 7-én kelt levelében kéri Esterházy Pált, írjon a faluban birtokos csornai prépostnak, hogy küldjön áttérésre felszólító mandátumot alattvalóira. Az 1659. október 22-i levél szerint már a márcfalviak között tevékenykedik Christophorus Fleischer, de a küzdelem záróakkordja csak 1660. január 5-én következett be, amikor a falu végre reverzalist adott, hogy katolikussá lesz.⁴⁷

Az egyház emberei tevékenységük közepette nem nélkülözhatték a „brachium seculare” közreműködését. Ezt tanúsítja az evangélikus rendek 1659 őszén benyújtott panaszja, amelyben Kertvárus (helyesen Kerznarich) János fraknoi és kismartoni provizor túlzott aktivitását kifogásolták, ugyanis áttérésre próbálta ösztönözni a nagymartoni, márcfalvi, fehéregyházi és okai lakosokat, megkínózva és száműzetéssel fenyegetve őket.⁴⁸ Vicarius maga is javasolja, hogy a fraknoi várba vigyék azt, aki katolikus feleségét és leányát úrvacsora vételére kényszerítette. A márcfalviakat pedig többek között azoknak a példája vezette jó útra, akik megjárták a fraknoi várat, és onnan csak büntetéspénzt fizetve tudtak szabadulni.⁴⁹

1659 végére lényegében megtörténik az evangélikus kisebbségek felszámolása. Esterházy Pál nádor levéltári fondjában található anyagokból az alábbi adatok állíthatók össze a megtérések számáról:

Kishöflány	12 személy
Nagyhöflány	6 személy 1659 októberében ⁵⁰
Szárazvám	1 személy (mészáros)
Fraknó	24 személy
Neustift	4 személy 1659 októberében és novemberében ⁵¹
Wiesen	1 személy
Kisboldogasszony	
Stettera	57 személy, még 25-nél több
Hierm	„eretnek”
Krensdorf	1 személy
Zemendorf	7 személy 1659 ⁵²
Sérc	110 személy
Oka	3 személy 1659 decemberében ⁵³
Fehéregyháza	133 személy 1659 ⁵⁴
	80 férfi és 72 nő 1659 ⁵⁵

Az eddigi, aránylag békés lefolyást durva, az ellenreformáció véresebb arcát mutató események váltották fel. Az evangélikus kisebbségek felszámolása után a lelkésszel is rendelkező falvakra került sor. Az egységes közösséggel szemben az eddig alkalmazott módszer rendkívül hosszadalmas lett volna. Az erőszak célja az egység megbontása, első lépésben a lelkész és az iskolamester eltávolítása. A megbontott községgel már egyszerű volt elbánni.

Az első áldozat Somfalva volt. A falu az 1647-es országgyűlés következménye-

ként kapott újra lelkészt, 1583 óta először. Korábban rövid ideig (1583-1597) katolikus pap működött a községben, majd a szomszédos Rákos filiája lett.⁵⁶

Az eset azért is lényeges, mert jól megfigyelhető, hogyan történik egy döntő többségében protestáns falu megtörése. Az előzőtt prédikátor, Henrik Trost és szuperintendense, Musay Gergely folyamodványaiból jól rekonstruálhatók az események.⁵⁷

1659. december elején a földesúr katonákat szállásoltat be a falu evangélikus lakóihoz. A katolikusok megkülönböztetése, a katonák zabolátlansága érezteti, hogy valami történni fog. December 11-én a katonák a prédikátor távollétében feltörik a házát, majd a hazatérő prédikátort megfenyegetik. Az incidens egyértelművé teszi, mire megy ki a játék. A prédikátor választhat, vagy a fraknoi vár börtönébe kerül vagy gyülekezetét hátrahagyva elmenekül. Ez utóbbi mellett dönt, és előbb Agfalvára majd Sopronba megy. A házát lepecsételik és a helybeli római katolikusok őrizetére bízzák, akiket később evangélikusok váltanak fel. A részeg katonák és az őrség között összetűzésre kerül sor. A verekedés kapóra jön, mert majd így lehet bírságot kiszabni, amelynek elengedésével tovább lehet manipulálni. December 14-én erősítésért mennek a katonák, indulás közben javasolják a helybelieknek az áttérést.

December 15-én új lovasok érkeznek a faluba. Délután megjelenik két kismartoni ferences barát, Basilius Benner és Stephan Kusmicz, akik az egyik római katolikus házánál szállnak meg és kérik a bírót. A gróf tekintélyére hivatkozva javasolják az áttérést, azaz a római katolikus módra elvégzett gyónást és áldozást, majd miután vonakodást tapasztalnak, követelik a templomkulcsokat.

December 15-én éjszaka a katonák megkínózzák a falu bíróját. December 16-án az előzőtt prédikátor megírja első folyamodványát Sopron vármegye országgyűlési követéhez, Bezerédy György alispánhoz és mankóbüki Horvát Györgyhez. Valószínűleg erre a napra datálható Musay szuperintendens ugyancsak a követekhez intézett levele is.

Időközben megérkezett a faluba Esterházy Pál tiszttartója (aulae praefectus) két másik familiárral. A tiszttartó a verekedésért kiszabott büntetés elengedését ígéri áttérés esetén. Távozása után a két familiáris összehívja a falut és kihirdeti „az úr” parancsát: aki nem tér át, költözködhet. Az úr parancsának kihirdetésével még egyértelműbbé válik a helyzet. Van, aki kész távozni, de a falu döntő többsége megtorpan a döntés előtt.

December 17-18-án a fenyegetések hatására megindul a katolizálás. December 19-én a katonák felprédálják a prédikátor holmiját. Ugyanezen a napon a két országgyűlési követ a főispántól kér jogorvoslatot,⁵⁸ aki történetesen a jogsértő Esterházy Pál. A helyi hatalom, amely mint láttuk a Klosterrat idején olyan hatáson tudta elválni a felsőbb hatóság intézkedéseit, most a katolikus oldalon áll. Katolikus a földesúr és katolikus a birtokigazgatása is.⁵⁹

December 20-21-én Benner és Kusmicz összeírják azokat, akik vonakodtak katolikus misén részt venni. December 20-án, alig tíz nappal a zaklatások kezdete után a község Esterházy Pálhoz írt levelében megígéri a reverzálist.⁶¹ December 22-én a reverzálist Kismartonba viszik, december 25-én pedig a katonák dolguk végeztével elhagyják a falut. Január 8-án a prédikátor megírja második, Sopron megyéhez intézett folyamodványát.

Somfalva rekatolizációja során világosan megmutatkoznak a katolizálás ismervei is: gyónni és áldozni katolikus módra. A korábban említett Márcfalva reverzálisa kissé más gyakorlatot mutat be. A falu népének előbb katolikus módra bűnbánatot kellett gyakorolni, majd a miscskönyvet megérintve esküt kellett tennie, és csak ezután járulhatott az Oltáriszentséghez.⁶²

A frissen megtért falvak minden évben egyszer, Húsvét alkalmával átéli a megtérés gyötrelmeit, a IV: lateráni zsinat óta ugyanis kötelező minden hívő katolikus embernek évente egyszer gyónni és áldozni.⁶³ A katolikus módra végzett gyónás pedig meglehetősen nehezebbre esett az evangélikus hitről visszatérteknek. Somfalva 1660-ban „jó” katolikus volt. Igaz, ebben segítette Kerznarich tiszttartó, aki mint egyik levelében írta urának, két jezsuitával meglátogatta a falut, az „ott lakó filiszteusokat” meggyóntatta és azok nem rebelláltak.⁶⁴

Somfalva áttérésével lényegében sikerült felszámolni a protestantizmust a birtoktesten. Csupán a nem Esterházy Pál kegyurasága alatt álló Borbolyán és a Fertő-tó túlsó oldalán, a többi birtoktól elszigetelten található négy faluban, az ún. Töszögletben maradt sértetlen az evangélikus vallásgyakorlat.

Esterházy Pál hatáskörét túllépve 1660 telén elfoglalta Borbolya templomát. A falu, mint említettük, valóságos búcsújáróhelye volt az evangélikusoknak. Megszüntetésével fontos centrumtól fosztotta meg azokat, akik továbbra is eddigi hitüket akarták gyakorolni. Az eset érdekessége, hogy a gróf személyesen volt jelen a templom elvételénél.⁶⁵

A Fertőn túl található négy faluról annyit szükséges tudni, hogy nagyon sokáig a Czobor családnál voltak zálogba adva, majd a Kéryek, a Lippayak, végül Pázmány Miklós gróf következett, és csak 1651-ben kerültek vissza az Esterházyak közvetlen igazgatása alá.⁶⁶ 1660 tavaszáig nem történik semmi ezekkel a falvakkal, legalábbis a források hallgatnak. 1660 elején a lakompaki uradalom és Pápa áll az érdeklődés középpontjában.⁶⁷ Az uradalom és a grófság homogenezálására a döntő lépések 1660 május-júniusában történnek meg. Az események irányítója Vicarius helyett, aki egy rövid memoriale tanúsága szerint ekkor Pápán tevékenykedik, egy soproni jezsuita, Christophorus Khissenpfening.⁶⁸ Az események rekonstruálása az általa és Kerznarich tiszttartó által Esterházy Pálhoz írott levelekből lehetséges.⁶⁹

Az uradalomban zajló eseményektől felizgatott lakosság a faluba, Pomogyra érkező jezsuitát és kíséretét összegyűlve bírója és prédikátora vezetésével fogadja. Khissenpfening elfoglalja a prédikátor házát és megfenyegeti a ház tulajdonosát, ha nem távozik, kezét-lábát összekötöztetve Fraknóba viteti. A prédikátor válaszul biztatja a lakosságot, hogy ne engedjenek. Némi malíciával állapítja meg a jezsuita, hogy akik nem hajlanak a nyájasságra, azokat félelemmel eltöltve kell kényszeríteni, és katonaságot kér segítségül. Hogy pontosan mi történt a levél megírása után, nem lehet tudni, de 1661-ben, amikor visszlélései miatt vizsgálat folyik Kerznarich ellen, a tanúk úgy emlékeznek meg erről az időről, mint „midőn az kösségből az Ur szolgájára támodtak volna az négy falu”.⁷⁰ Kerznarich május 24-i levelében arról ír, hogy kész alámenni száz gyaloggal és a prédikátort vízbe vettetni.⁷¹ Az események a katonaság beavatkozásával gyorsan más irányt vettek. Khissenpfening május 27-i levelében már a faluba való visszatéréséről számol be, ahonnan, mint írja, életét mentendő menekült el. A falu bűnbánóan fogadja a

viisszatérő jezsuitát és kíséretét, a főkolomposok lakat alá kerülnek, közöttük vannak a pomogyiak segítségére érkezők is. Ők nyilván a szomszédos, hasonló eljárástól fenyegetett falvakból kerültek ki, de volt soproni is közöttük, aki a jezsuita szerint hírszerzés végett érkezett a faluba.

A templom birtokba vételét az evangélikus sérelmi irat őrizte meg. Kulcs híján betörték az ablakokat, belülről kinyitották az ajtót, a berendezést pedig rövid úton eltávolították, kidobálták. A falu lakói már május 28-án megadják magukat és reverzálist adnak.⁷² A gyors áttérésben nagy része volt a tiszttartónak, akinek buzgalmáról Khissenpfening is megemlékezett.⁷³ Buzgalma annál is inkább dicséretes, mert a négy falu 25 talléros lóval próbálta vallási hevületét csillapítani, mint az a fentebb említett úriszéki eljárás során kiderült.⁷⁴

Nagyon érdekes lenne vizsgálni, hogy a falu életében a vallásváltozás milyen egyéb változásokat hozott. Sajnos, ebben a kérdésben nagyon kevés a hasznosítható adat, az azonban megállapítható, hogy a társadalmi szerkezetben nem okozott számottevő módosulást: 1661-ben, az áttérés és az „úr szolgáira való támadás” után ugyanazok a bírók a Töszöglet falvaiban, mint akik 1652-ben Musay Gergely evangélikus püspök kérdéseire válaszoltak.⁷⁵ A Kerznarich ügyével kapcsolatban végzett tanúkihallgatás alapján pedig úgy tűnik, viszonylag kevesen hagyták el lakóhelyüket a vallásukhoz való ragaszkodás miatt.⁷⁶

Jó példát hoznak Khissenpfening levelei a térítés terepének előkészítésére. Mikközben még Pomogyon és filiáján is akad munka, már az apettloni és ilmici tennivalókat latolgatja és mandátumot kér a csornai préposttól, hogy annak ilmici alattvalóival boldoguljon. Bizakodik, hogy rövidesen, már a következő héten befejezi áldásos tevékenységét. Sikerére büszke lehetett, ugyanis a jezsuita Philip Millon június 9-én kelt levelében arról ír a Pápán tartózkodó Esterházy Pálnak, hogy Khissenpfening páter levelében beszámolt neki a Fertő körül megtért kétezer emberről.⁷⁷

Feltehetőleg a térítésre való felkészülés és a térítés tapasztalatainak következménye volt az a könyv is, amely Khissenpfening neve alatt *Idea lutheranismi ex Lutheri libris concepta* címmel Bécsben jelent meg 1661-ben.⁷⁸

Bár Khissenpfening nem számol be arról, hogy munkatársai is lettek volna tevékenysége során, de a gyorsabb siker érdekében Apettlonban, Bánfalván és Ilmicen ferences is részt vett a térítésben, méghozzá a Somfalván már megismert Basilius Benner, aki az 1650-es években a mariánus provincia egyik legsikeresebb missszionáriusa.⁷⁹

A Töszöglet falvainak áttérésével a fraknói grófság és a kismartoni uradalom teljes egészében katolikussá vált.⁸⁰

Átmeneti helyzet az erőszakos térítések után

1659 után először 1663-ban vizitáltak a soproni főesperességben. A vizitátor egyetlen helységben, Széleskúton jegyzi meg, hogy katolikusok mellett evangélikusok is élnek a faluban (omnes catholici exceptis aliquot lutheranis). De nem minden falu kapta meg a sztereotip jó katolikusok jelzőt (boni catholici).

Fraknó, Fehéregyháza, Márcfalva, Nagymarton, Oka és Pomogy lakói „catho-

lici noviter conversi”, frissen megtértek. Ilmic, Somfalva, Siegraben külön elmarasztaló jelzőt kap. Az ilmici németek „ficti catholici, pessimus et occultus populus”, átkatolikus és titkolódzó népség. Siegraben lakói álnokok („astuti”), míg a somfalviak „frigidi”, nyilván vallási kötelezettségeik teljesítése terén. Ezek szerint az új vallási normák elsajátítása nem ment egyik napról a másikra.

A térítéseket követő időkről a legtöbb információ Márcfalváról maradt fenn. Arról a helyről, ahol lényegében 1583 óta nincs evangélikus lelkész. Katolizálását azonban megtörte a Bocskai-felkelés. Az 1638-as térítés során keletkezett jelentésben plébánosuk „relapsi”-nak nevezi őket, azaz katolikusból evangélikussá visszacsúszottaknak. Az 1641-es vizitáció szerint gyerekeiket Borbolyára járatják iskolába, ahol még evangélikus lelkész és iskolamester működik ekkor. Ugyanczen vizitáció szerint kilencven, telkes evangélikus él a faluban, és két évtizeddel később, 1659-ben még csak tizenhat telkes azoknak a száma, akik katolikusok. Írásban (reverzálisa szerint) 1660. január 5-én új életet kezdett Márcfalva, katolikusá lett. De minden évben húsvétkor le kellett győzniük magukat, hogy „more catholico” elvégezzék a gyónást. 1662-ben erre csak némi vonakodás után kerül sor, mint az kiderül Georgius Fersin márcfalvi plébános leveléből, melyben értesít, hogy minden híve elvégezte a gyónást, a katonákat vissza lehet vonni.⁸¹

A bűnbánat katolikus formájától még 1665-ben is vonakodtak. Fennmaradt egy lista, melyen azok szerepeltek, akik megtagadták a gyónást. A lista készítője megjegyzi, hogy a plébánia nagyobb része ellen panaszt lehetne tenni.⁸² A hívek ellen felhozott vádak a gyónáson kívül két neuralgikus pontra mutatnak rá. Az egyik a templomlátogatás, amelyet ha lehet, negligálnak a márcfalviak, illetve szívesebben látogatnak prédikátor végezte istentiszteleteket. A másik pont a körmenetek kérdése, mely eléggé távol áll a protestáns gondolkodástól.⁸³ Christian Weingartner plébános 1699-ből származó levele arra utal, hogy negyven év elteltével sem javult a helyzet, a katolicizmustól továbbra is idegenkednek a márcfalviak. A premontrei plébános fájdalmasan emlékezik meg híveinek köszívűségéről, akik búcsú napján a szomszédos papokat vendégül látó plébánosuktól megtagadták a szokás szerint neki járó bort. Tettüket azzal magyarázza, hogy alig harmincegynéhány évvel ezelőtt tértek meg, és egyesek még most is cretnek könyveket rejtegetnek.⁸⁴

A húsvéti gyónás elvégzése az 1674-es vizitáció szerint a kisboldogasszonyi híveknek is problémát okozott. Az 1680-as vizitáció alkalmával pedig néhány fehéregyházi kerül az cretnekség gyanújába a gyónás terén mutatott hanyagsága miatt. A gyónás körüli nehézségeket mutatja, hogy az 1651-es vizitáció szerint az oszlopi katolikus horvátok között is akadtak olyanok, akiknek nehezere esett a bűnbánat gyakorlása.⁸⁵

A premontrei plébános sérelmei sem egyedülállóak. Számos vizitáció emlékezik meg arról, hogy a falu nem teljesíti a plébánosnak járó szolgáltatásokat. Ezeket az ellentéteket azonban nem szabad automatikusan vallási síkra vetíteni, hisz a közösség gazdasági érdekei és a pap mint a közösségen kívül álló személy érdekei egymástól eltérnek, ezért minden esetet külön-külön kell mérlegre tenni.

Néhány szórványos adat arra utal, hogy másutt is hasonló a helyzet. Somfalva lakosai még az 1670-es vizitáció alkalmával is kiérdemlik a „frigidi catholici” jelzőt. Ilmicen jól tükrözi az eredménytelenséget az egyik plébános, Johann Maximi-

lian Rosenberger panasza, akinek a bíróval támadt konfliktusa erőteljesen továbbélő protestáns beidegződésekre hívja fel a figyelmet. A plébános szentképeket ragasztott a plébánia kapujára, Szűz Mária, Szent Sebestyén, Rókus és Rozália képét. A szentképeket, mint írja a panaszos, disznóürülékkel kente be a bíró. A pap panaszában a bírót jellemezve elmondja, hogy átjár Gálosba a prédikátorhoz és a bőjtről nem hajlandó tudomást venni.⁸⁶

A Töszöglet szentkultusztól való idegenkedését jól mutatja a közelben fekvő fertőboldogasszonyi búcsújáróhely vonzáskörzetének felrajzolása. Erre az 1675-1712 közötti évekből fennmaradt kordástársulati anyakönyv ad lehetőséget.⁸⁷ Az anyakönyv szerint a környező falvak még erőteljesen részt vettek a hely kultuszában. Pordányból nyolcvanhat, Mönchhofból nyolcvanhárom, Féltoronyból hetvenkettő, Szentandrásból negyvennyolc, Weidenből tizenhat, Nezsiderből ötven személy iratkozott be harminchét év alatt a társulatba. Ezzel szemben Ilmicről négy, Apetlonból (Bánfalva) egy, Pomogyról három, Valláról két tagja akadt mindössze a kordásoknak.⁸⁸

Az evangélikus hagyományok továbbélése

Az evangélikus hagyományok továbbélését mutatják a 18. század eleji jezsuita népmissziók is. 1716-ban új missziós forma jelent meg Magyarországon, amelynek képviselőit „missionarii vagi” vagy „Segneriani” néven emlegetik a források. Ezt a missziós formát Itáliában indította útjára a híres jezsuita, Paolo Segneri, de a 18. század elején az Alpoktól Északra is sikert aratott. A kiváló pszichológiai érzékel, alapos tömeglélektani ismeretekkel rendelkező, hallatlan munkabírási szerezetek valósággal sokkolták 6-8-10 napos missziójuk során hallgatóságukat. Szentbeszéd, énekek, elmélkedések, körmenetek meghatározott rend szerinti változtatása vezetett el az általános bűnbánathoz.

Az első magyarországi misszióra 1716-ban Nyugat-Magyarországon került sor.⁸⁹ A fraknói grófság és a kismartoni falvak közül Szárazvámon, Nagymartonban, Somfalván, Szentmargiton, Széleskúton, Sércen és végül Nagyhöflányban tartottak missziót, 1717-ben az óvári síkságon kezdődött (Szentjános, Szentpéter, Szentandrás), majd Fehéregyházán és Okán folytatódott mielőtt áthelyeződött volna a súlypont a Batthány-birtokokra.⁹⁰

A misszió jelentései pontos képet festenek az Esterházy-birtok vallási állapotáról. Nyolcvan évvel ezelőtt a vándorbot helyett a maradást választó evangélikusok csak látszathoz lettek katolikusokká és fogadták el a gyónást és a miselátogatást, de titokban megszegték a bőjtöt és titkos összejövetelken tovább ápolták hagyományait, Luther-bibliát olvastak, evangélikus énekeket énekeltek. A misszionárius elégedetten állapítja meg, hogy a misszió sikeresebbnek bizonyult minden más világi és egyházi erőnél, mert a titkos evangélikusok önként hozták elő és vették maglyára addig féltve őrzött könyveiket.⁹¹

Az 1716/17-es misszió élményei bizonyára fontosak voltak a katolikussá válásban, de nyolc nap alighanem kevés volt az évszázados mentalitás átalakításához. A plébániává emelt Valla első papja 1734-ben még mindig arról panaszkodik,

hogy hívei csak evangélikus módra tudnak énekelni.⁹² Ez az utolsó ilyen jellegű történeti adat.

A protestáns hagyományokból a legtartósabbnak az énekhagyományok bizonyultak. Megdöbbenő, hogy Szachovics Remig, majd nyomában Kögl Szeverin a múlt század hatvanas éveiben milyen erős protestáns alapozású kéziratot könyveket gyűjtött fel Moson megye németek lakta részén, a Heidebodenen és a Töszögletben.⁹³ A Sztachovics Remig által használt könyvek egy része Mosonszolnokról, Mosonszentjánosról és Mosonszentpéterről (e két utóbbi ma Jánossomorja része) származott, míg a másik fele Bánfalváról (Apetlon), illetve részben Ilmicről került ki.⁹⁴ Igaz, az énekeskönyvek alaposabban Kögl Szeverin által vizsgált része arról a vidékről (Mosonszentjános, Mosonszolnok) származik, ahol feltehetően tekintélyes számú ausztriai menekült telepedett meg, mégis elgondolkodtató, hogy a 19. század elején a katolikus német paraszt még mindig exuláns prédikátorokról szóló éneket másol.⁹⁵ A Heidebodenről származó énekeskönyvek arra a jelenségre hívják fel a figyelmet, hogy a protestáns hagyományok a folklórban éltek a legtovább. Legújabbban Grete Maar Fehéregyházáról származó tíz, és Feketevárosból származó öt kéziratot imakönyvről közölt cikkeket.⁹⁶ Ezek az újabban felbukkant kötetek a kéziratot ima- és énekeskönyvek használatának széles elterjedtségét mutatják.

A történeti források töredékessége miatt nem lenne haszontalan egy olyan feldolgozás megkísérlése, amely a folklór alapos ismeretere építve keresné a két-szín alatti áldozás, az evangélikus-katolikus énekkultúra, egyéni-közösségi vallás-gyakorlat izgalmas kérdéseire a választ.

Források és rövidítve idézett irodalom

ALB	=	<i>Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes</i> . Hrsg. von der Burgenländischen Landesregierung. II. <i>Der Verwaltungsbezirk Eisenstadt und die freie Städte Eisenstadt und Rust</i> . Eisenstadt 1963.
		III. <i>Der Verwaltungsbezirk Mattersburg</i> . 1. Theilband. Allgemeiner Teil. Eisenstadt 1981.
ARSI	=	Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma)
BEK Kt.	=	Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára
BUZÁS 1966-69	=	BUZÁS, Josef: <i>Kanonische Visitationen der Diocese Raab aus dem 17. Jahrhundert</i> . Teil I-IV. Eisenstadt 1966-69. (Burgenländische Forschungen 52-55.)
LUKÁCS 1978	=	LUKÁCS, Ladislaus: <i>Catalogus personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. (1551-1640)</i> I-II. Romae 1978.
LUKÁCS 1987	=	LUKÁCS, Ladislaus: <i>Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae S. I. (1551-1773)</i> . I-III. Romae 1987-88.

MOL	=	Magyar Országos Levéltár P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium P 123 uo., Miklós nádor P 124 uo., László gróf P 125 uo., Pál nádor P 1314 Herceg Batthány család levéltára, Batthány család misszilisei P 1400 Jeszenák család levéltára, Kéziratgyűjtemény
MPEA	=	Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár
MZsO	=	Magyar Zsidó Oklevéltár
PAYR 1924	=	PAYR Sándor: <i>A dunántúli evangélikus egyházkerület története</i> . I. Bp. 1924.
RITTSTEUER 1955	=	RITTSTEUER, Josef: <i>Die Klosterratsakten über das Burgenland</i> . Burgenländische Forschungen. Eisenstadt 1955.
RMK	=	<i>Régi Magyar Könyvtár</i> . Írta SZABÓ Károly. I. <i>Az 1531-1711 között megjelent magyar nyomtatványok kézikönyve</i> . Bp. 1879.
St. Ob. A.	=	Statný Oblastný Archív v Bratislave (Pozsony)
ZSILINSZKY 1833	=	ZSILINSZKY Mihály: <i>A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve</i> . III. 1647-87. Bp. 1833.

JEGYZETEK

1. RITTSTEUER 1955. Lényegében erre a forrásanyagra épül Fred SINOWATZ: *Reformation und katolische Restauration der Grafschaft Forchtenstein und Herrschaft Eisenstadt* címmel megjelent munkája Eisenstadt 1957./Burgenländische Forschungen 35. (A rövidítések feloldását lásd a forrás- és irodalomjegyzéknél)
2. MOL P 108, P 123, P 125
3. ALB II/1. 127-128.
4. HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története* I. rész. 7. kötet. Sopron 1929. 115-131.
5. A flacianizmusra PAYR Sándor: *Flaciánus lelkészek Magyarországon*. Pozsony 1916.
6. VIRÁGH Elek: *A fraknoi grófság és a kismartoni uradalom 1622-ig*. Sopron 1872. 37.
7. A gazdasági előnyökre ZIMÁNYI Vera: *A nagymartoni kerület gazdaság- és társadalomtörténete a XVI. századtól 1767-ig* (Századok 106 [1972] 5-55.), a Klosterratra RITTSTEUER 1955. 4.
8. RITTSTEUER 1955. 625. számú regesztá, a továbbiakban mindig regesztaszámokat adok meg, rövidítésük sz.
9. RITTSTEUER 1955. 8. sz. A jelentés szerint a 21 katolikus papból hétnek volt felesége, három konkubinárius, hatnak tisztátalan az életvitele, és csupán három lelkipásztor magatartása volt kifogástalan.
10. RITTSTEUER 1955. 5. sz. 5. jegyzet.
11. Stephanus SCHÖNWISNER: *Antiquitatum et historiae Sabariensis ... libri novem*. Pesthini 1791. 300.
12. A falunevék esetében a legelterjedtebb változatot igyekeztem használni. A nevek közötti tájékozódásra KRANZMAYER Eberhard – BÜRGER, Karl: *Burgenländischen Siedlungsnamenbuch*.

- Eisenstadt 1957. (Burgenländische Forschungen 36.) Sécen a katolikus pap az életét félti és arra panaszkodik, hogy hívei nem látogatják a templomot. RITTSTEUER 1955. 845. sz. Oka lakói megtagadták papjuk táplálását, aki a kényszerű böjtöt nem tudván elviselni elhagyta a plébániát. u.o. 625-39. sz.
13. RITTSTEUER 1955. 92-209. sz. között a Fehéregyházára vonatkozó dokumentumok.
 14. Villanust mint népével szoros kapcsolatban lévő személyt mutatja be egy tanulmányban Leopold SCHMIDT, utalva arra, hogy a pap farsang idején kapásnak öltözött, ezzel mintegy bizonyítva népével való közösségét. SCHMIDT: *Burgenländische Maskenbrauchtum des 16. Jahrhunderts*. (*Burgenländische Heimatblätter* 18 [1956] 110-112.)
 15. RITTSTEUER 1955. 162. sz.
 16. u.o. 206-8. sz.
 17. A győri egyházmegye 17. századi vizitációinak kiadása: BUZÁS 1966-69. Fenti adat II. 174.
 18. MOL P 125. Nr. 11625.
 19. KARÁCSONYI János: *Szt. Ferenc története Magyarországon 1711-ig*. Bp. 1922. I. 130 (helyesen 190!)
 20. LUKÁCS 1978. Lásd az egyes évek alatt! Az egy-három fős csoport legállandóbb tagja Hajnal Mátyás.
 21. Fraknó és Nagymarton jegyzőkönyve: MOL P 123 II./n. Protestáns ügyek, ff. 5-21. Időközben ezek a jegyzőkönyvek megjelentek: MONOK István – PÉTER Katalin: *Felismerés a hűhűségéről*. (Iymbus. Művelődéstörténeti lár II. Szeged 1990.) 111-38. Ugyanitt a „*Litterae annuae*” közlése 1639-ből (139-42.). Márcfalva jegyzőkönyve MOL P 125. Nr. 11616.
(Itt szeretnék köszönetet mondani PÉTER Katalinnak a dolgozat készítése közben adott tanácsaiért.)
 22. Az udvari misszió ekkor Hajnal Mátyásból és Vernich Mátyásból állt. A soproni rezidencia superiora Dobronoky György, aki négy szerzetest irányít. LUKÁCS 1978. II. 477. és 481. Wilpenhofer személyére uo., II. 789-90. Az idézett levél ARSI Aust. 21. f. 228.
 23. Az 1641-es vizitáció idején Abelzhauser még a faluban van. A források szerint Bajorországban született, tanulmányokat csak a fizikáig bezárólag folytatott, pappá a regensburgi püspök szentelte 1627-ben. BUZÁS 1966-69. I. 47.
 24. Erelman Zwicauból származott. Filozófiát és négy év teológiát végzett, ezzel képzettsége átlag felettinek nevezhető. A vilnai püspök szentelte fel. 1652-ben még mindig Nagymarton plébánosa, sőt ekkor a soproni kerület esperese. Az 1641. és 1651. évi vizitáció mellett (BUZÁS 1966-69. I. 40. és 210.) ismeretes három Esterházy Lászlóhoz intézett levele is: MOL P 124 Nr. 560-61. és 1391.
 25. „Ego per septum circiter septimanas eo, quo poteram modulo meo cum haereticis praedicti loci egi, saepe ex cathedra, privatim subinde, ac deinde ivi ipse ostiatim per omnes, ut qui velint Romanam amplecti fidem benevole dicant et dicent mihi sue nomina, similiter et qui omnino adherere errori cum pertinacia decreverint, nomina cum animi sententia dicent. Hic eos quidem, qui se obtemperaturos illustrissimo domino comiti promiserunt, reventia vestra in hoc registro habet cruce signatos, reliqui sine cruce et sine fidei luce mori, quam vivere malunt. Efficacius omni concionatore facundissimo erit a domino illustrissimo comite compelle intrare.” MOL P 108 Rep. 80. Fasc. L. Nr. 155. Keresztes István jezsuita, ekkor a nádori misszió tagja (1639-41). LUKÁCS 1978. II. 638.
 26. Thomas Sciler (Fraknó): „Si tamen alii converterint, tunc et ipse vult converti.” MOL P 123 II/n. Protestáns ügyek f. 6.
 27. Gergius Hunyaczek, Pongrácz Dániel sándorfai jobbágya (40 éves) vallja: „Mindenkoron pápista volt mind apja, mind anyja, is azért pápista papot akar hallgatni...”. *A körmendi Bauhány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei* I. 1527-1625. IVÁNYI Béla anyaggyűjtése. Sajtó alá rendezte SZILAS László. Szeged 1990. 188. Komlóskára BARTA Elek: *A hűélet vizsgálata egy zempléni faluban*. Debrecen 1980. 41.
 28. Egy érdekes eset: „Bartholomeus Stramer Catholicorum more baptizatus et multisque annis in Catholica fide mansit, sed ob binas species ad haereticus transivit et postquam a nostra fide deficit, suos filios jam uxoratot una cum uxoribus antea Catholicis ad haeresim traxit.” MOL P 125 Nr. 11617.
 29. BUZÁS 1699-69. I. 61, 78, 83.
 30. Néhány példa: Adamus Mändel (Nagymarton): „Interca fatetur 3 sacramenta: 1. Deus Pater. 2.

- Deus Filius. 3. Deus Spritus Sanctus." MOL P 123 II./n. f. 8. Mathias Binder (Nagymarton): „In-
terea credit esse 6 Sacramenta, 1. esse Paternoster, 2. 10 praecepta, 3. fides, 4. Baptismum, 5.
Claves, 6. Eucharistia." MOL. P 123. II./n. f. A szentségek száma egy és tizenkettő között változik
az emberek egyéni hite szerint, többnyire kettőben vagy háromban hisznek.
31. BARTHA Elek: *A hitélet vizsgálata egy zempléni faluban*. Debrecen 1980. 12-13.
 32. A sérelmi irat több másolatban ismert. Az általam használt MOL P 1400 42. kötet. Kivonata
ZSILINSZKY 1893. III. 147-235.
 33. BUZÁS 1966-69. II. 119-180.
 34. MOL P 125 Nr. 7100-02.
 35. uo., Nr. 7101., megjelent MZsO VI. 687. sz.
 36. uo., Nr. 7102.
 37. Lásd az Adattárban olvasható közlés 3. számú iratát.
 38. MOL P 125 Nr. 2709-2710., 2712. A tisztartó személyére Felix TOBLER: *Zur Geschichte des
sogenannten Kersnarichschen Edelhofes in Draßburg*. (Burgenländische Heimatblätter 35 [1973]
87-88.) Kersnarich ellen később hűtlen vagyonkezelésért eljárás indult, MOL P 125 Nr. 11294 és
11299. Hasonlóképpen eljárás folyt a lakompaki és lánzséri tisztartó Madarász Miklós ellen, aki
szintúgy aktív szerepet játszott a térítésekben, és hasonlóképpen ajándékokat fogadott el a hitü-
ket megtartani igyekvő lutheránus jobbágyoktól (MOL P 125 Nr. 11290.).
 39. A területen működő 19 papból 14 személy tíz évnél hosszabb időt töltött a győri egyházmegye
szolgálatában. Olyan kiváló papok akadtak közöttük, mint a Vulkapordányban 1610-től működő
Johannes Vlahovich, Marcus Ivanchich, aki Nagyhöflány plébánosa volt 1641-80 között, Georgi-
us Mernyak, aki Antau (1646-63) és Büdöskút (1674-85) papja volt. A németek közül Nicolaus
Höss említhető meg, aki Szentgyörgyön (1656-59) és Kishöflányban (1663-85) szolgált.
 40. A fokozatosan megélénkülő mariánus ferences aktivitás forrásokban való lecsapódása a provincia le-
véltárában őrzött, évenként összeállított listák, amelyek az egyes szerzetesek által megtérített szemé-
lyek nevét tartalmazza. St. Ob. A. MPF Lad. 48. Conversi ad fidem fasc. 1-2. (A levéltárban való tá-
jékozódásban nyújtott segítségért köszönettel tartozom dr. BALOGH Ádám levéltárosnak.)
 41. Egy 1665-ös irat szerint az Esterházyakon kívül a Thuri, Rumi, Bucsani, Szebek, Lengyel és a
Bán család birtokos a faluban. MOL P 108. Rep. 8. Fasc. G. Nr. 141.
 42. Johannes Vicarius 1648-66 között szolgált a „missio Esterhaziana”-ban, LUKÁCS 1978. II. 779.
Elogiuma BEK Kt. Ab. 145. ff. 211-14. A három levél jelezte MOL P 125 Nr. 2531-2533. Az első
kettőt lásd az Adattár 1-2. száma alatt, a harmadik közölve: MZsO VI. 680. sz.
 44. Johann Georgius Fersint, aki Czinfalván született, Draskovich György szentelte fel a kánoni kor
elérése után, 1647 körül. Pappá szentelése előtt két évig hallgatott teológiát, a kor gyakorlata sze-
rint ez a kazuisztikát jelentette. A vizitációk szerint Oszlopon (1651) és Márcfalván (1659-63)
volt plébános. BÚZÁS 1966-69. I. 162. és II. 262.
 45. St. Ob. MPF Lad. 48. Fasc. 1. Nr. 42. A lista szerint Beñner mellett Melchior Divnich és Step-
hanus Kuzmicz vett részt a térítésben.
 46. ARSI Aust. 142. f. 76.
 47. Lásd az Adattár 4. számú iratát!
 48. ZSILINSZKY 1893, III. 156.
 49. Mindkettőre vonatkozólag lásd az Adattár 2. számú iratát!
 50. MOL P 123 II./n. f. 10.
 51. uo.
 52. MOL P 125. Nr. 11618.
 53. MOL P 125. Nr. 11619.
 54. uo.
 55. MOL P 125. Nr. 11625.
 56. RITTSTEUER 1955. 820-836. sz. és PAYR 1924. 219-221.
 57. Az Adattár 3. sz. alatt lásd Trost első folyamodványát, a második, Sopron megyéhez intézett fo-
lyamodványa (Nemeskér 1660. 1. 8.) MOL P 125. Nr. 6358. Musay Gergely folyamodványa Be-
zerédy György és Horvát György országgyűlési követekhez (év nélkül). Trost életére PAYR 1924.
151. és 154.
 58. MOL P 125. Nr. 1425.

59. A földesúr katolizálásánál hosszabb időt vett igénybe a birtok apparátusának az átfarmálása. A földesúr, katolikus pap. protestáns igazgatás közötti feszültségre jó példa a Batthány-birtokok esete. MOL P 1314. Nr. 51345. Vernich Mátyás jezsuita levele Batthány Ádámhoz Németújvár 1632. VII. 19. A familiárisok rekatolizálása még huzamosabb időt vett igénybe.
60. MOL P 125. Nr. 5894.
61. uo. Nr. 9486.
62. Lásd az Adattár 4. száma alatt!
63. H. DENZINGER: *Enchiridion symbolorum ...* Friburgi Brig. – Barcinone 1952. Ed. 28. 204-205.
64. Kismarton 1660. IV. 14. MOL P 125. Nr. 2707.
65. MOL P 1400 42. kötet, f. 23v.
66. MOL P 108. Rep. 15. Fasc. F. Nr. 176, no. P 124. Nr. 470. Cyriacus György levele Esterházy Lászlóhoz, 1651. IX. 26. Nagyszombat.
67. Madarász Miklós tisztartó levelei Esterházy Pálhoz MOL P 125. Nr. 3068-3069., 3071-3072. Továbbá Krizanicz Mátyás nyéki plébános jelentése híveiről (1660. II. 4.) uo. Nr. 11620.
68. Személyére LUKÁCS 1978. II. 762.
69. Levelei az Adattár 5-7. szám alatt! Kerznarich többször idézett levelei MOL P 125. Nr. 2709-2710. 2712.
70. Abrosius Chierain vallai bírő vallomása. MOL P 125. Nr. 11294.
71. uo. Nr. 2709.
72. MOL P 125. Nr. 9487.
73. „Fertőn túl való négy falu megatak magokat; Bala, Pomok azok nagyobb részek mind megjontak, professiot tettek, remélem hogy jók lesznek, predicatori nem találtam, előb mentek el, az egész kezséget eszvehitam, erős reverzálist csináltam elenek, meg is olvastam előtek, bepecseteltek, sub scribalták birak, eskütek.” Kerznarich levele Esterházy Pálhoz, Kismarton, 1660. VI. 1. (MOL P 125. Nr. 2710.)
74. MOL P 125. Nr. 11294.
75. Muzsay vizitációja MPEA VI. (1906) 159-166.
76. A már emlegetett két jegyzőkönyv MOL P 125. Nr. 11294 és 11299.
77. uo. Nr. 3185.
78. A könyvet nem sikerült egyelőre fellelnem, csak hivatkozásból ismerem. J. STOEGER: *Scriptores provinciae Austriae*. Viennae 1856. 186.
79. Benner 1654-1656 között Érsekújváron tevékenykedett, 58 személyt térített meg (St. Ob. A. MPF Lad. 48. Fasc. 1. Nr. 9.), 1656-1657-ben Sopronban német szónok, 11 megtérő az eredmény (uo. Nr. 15.), 1658-ban Győrben 11 személyt, 1659-ben ugyanott két személyt térített meg, Sopronba áthelyezve 1659. áprilisában négy személy az eredmény, még ez év májusában Németújvárra kerül, három hónap alatt hét megtérő, Szt. Annakor (júl. 26.) áthelyezik Kismartonba, ottléte alatt térít Fehéregyházán, Okán, Somfalván (uo. Nr. 42.), Ilmicen és Apetlonban (Bánfalva; uo. Nr. 39.)
80. Esterházy Pál beadványaiból úgy sejlik, hogy ekkor más kisebb felekezettek ellen is hadat viselt (MOL P 125. Nr. 7101.)
81. Fersin levele Esterházy Pálhoz 1662. V. 6. Hely nélkül. MOL P 125. Nr. 2112.
82. A listán 27 név olvasható, sokan egész házuk népével egyetemben kerültek fel. MOL P 125. Nr. 11627.
83. „Imo dies festos non celebrunt, et raro in ecclesia comparent, contra voluntatem domini parochi ad loca haeretica diebus Dominicis et diebus festis libere summo mane vadunt. 2do in processionibus vice aliqui comparent et hoc vel maxime causat iudicis et aliorum majorum inobedientia.” uo.
84. „Mirandum non est, quia ante triginta aliquot annos primo hic plurimi sunt reformanti, adeoque aut propter clam detentos libros haereticos, aut propter antiquam suam iterum male passivam consuetudinem, videbitur vestigia quorundam mirabilia.” BEK Kt. Collectio Hevenesiana tom. 66. f. 300. Christian Weingartner O. Prem. plébános levele Telekesi István vikáriushoz, Márcfalva 1699. márc. 6.
85. Kisboldogasszonyra BUZÁS 1966-69. III. 89., Fehéregyházára uo. IV. 42., Oszlopra uo. I. 162.
86. Az irat melléklete egy „bűnjel”, azaz egy a fenti módon összekent szentkép. MOL P 125. Nr. 5794.
87. Az adatok Norbert FRANK tanulmányából származnak: *Burgenland in seiner pannonischen Um-*

welt.. Festgabe für Ernst August. Eisenstadt 1984. (*Burgenländische Forschungen*. Sonderband VIII. 71-83.)

88. A búcsújáróhelynek ismert egy korai mirákulumos könyve is: *Titkos Értelmoe Róza ...* Bécs 11698 (RMK I. 1518.)
89. ARSI Aust. 229. ff. 101-103A^v.
90. uo. Aust. 229. ff. 104i-104o^v.
91. uo. f. 102^v.
92. ABL I. 372.
93. A kistáj történetét, bő irodalmat hozva, összefoglalja Karl MANHERZ: *Der Heideboden – die Heidebauern*. (*Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 2[1979] 43-73.)
94. SZTACHOVICS Remig: *Brautsprüche und Brautlieden auf dem Heideboden in Ungarn*. Wien 1867. Munkájában mintegy félszáz kéziratot könyvre hivatkozik, amelyek az 1647-1848 közötti időből származnak.
95. KÖGL J. Szeverin: *Moson megyei német kéziratok énekeskönyvek*. Bp. 1941. 20. és 43-44, 73. A kérdéshez lásd még Marietta BOROSS: *Die Illustrationen der handschriftlichen Liederbücher der Deutschen auf dem Heideboden*. (*Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 2[1979] 74-99.)
96. Grete MAAR: *Handgeschriebene Gebetbücher in Donnerskirchen und Purbach*. (*Burgenländische Heimatblätter* 53 [1991] 22-39.) A szerző az imakönyvek tartalmából elsősorban a különböző áldásokat, bajelhárító imákat mutatja be részletesebben.

A Vajdahunyd-Zarándi Református Egyházmegye népoktatása a 18. század második felétől 1848-ig

A 18. század végén és a 19. század elején Hunyad megye a történelmi Erdély területileg legnagyobb megyéje etnikailag a magyarság szórványterületei közé tartozott, ahol a magyar nyelvű lakosság száma fokozatosan csökkent.¹

A magyar etnikum pusztulását a történelem tragikus eseményei sietették: A 18. századi osztrák-török háborúk dúlásai, az 1784-es Horea felkelés és az 1848-as forradalom nemzetiségi összecsapásai, atrocitásai. Az egyházmegye magyar falvainak pusztulására jellemző példa a galatzi református eklézsia 1788-ban történt megsemmisülése. Az 1845-ös vizitációs jegyzőkönyvek a következőképpen emlékeztek erre a szomorú eseményre: „... a pogány török nép beútvén a Vulkáni passzuson... a hátszegi térig nyomult be... honnan visszaverettetvén... ezen vidék helyiségeit ... amennyiben el nem pusztította volna jövet, visszamentében felgyújtván hamuvá tette, akkor égett el a galatzi templom és a paplak több jeles épületek ... amelyek közül a templom a más épületek ma is romokban állnak, s azóta 57 évek alatt ezen eklézsianak nem volt sem papja sem mestere (!)”.²

Az iskolahálózat

A 17. században Hunyad-Zaránd vidékén kiterjedt iskolahálózat létezett. A források megőrizték a korabeli iskolamesterek nevét: az algyógyi Török Istvánét (1659), a hátszegi Uzoni Péterét (1663), a rákosdi Bikfalvi Tamását (1666), a körösbányai Dálnoki B. Mihályét (1670), a dévai Kolozsvári Jánosét (1670), stb.³ Az 1784-es Horea felkelés idején pusztul el a körösbányai iskola, az 1848-as forradalom viharában az algyógyi, kriscsori stb. rektóriák.

A 18. század utolsó harmadában Hunyad-Zarándi egyházmegyében a vizitáció 22 községben talált református iskolát, melyek a következők:

Algyógy, Alpestes, Bácsi, Borbátviz, Brád, Déva, Haró, Hátszeg, Hosdát, Kémend, Kitid, Körösbánya, Kriscsor, Losád, Marosillye, Klopotiva, Nagyrápol, Oláhberttye, Poján, Rákosd, Ribicze, Vajdahunyd. 1775-ben Déván a fiúkat és a leányokat külön mester tanította. Előfordult, hogy a pap foglalkozott a gyerekekkel, ha mester nem volt a faluban, pl. 1823-ban Fejérvizen, 1831-ben Kriscsoron, 1844-ben Kitiden. 1840-ben Kriscsoron a vizitáció feljegyezte: „rector nincs... sok tanuló gyermek lévén András János nevű enyedi diák tanít”. 1827-ben Kémenden a szomszédos „Haróból szolgáló” Pataki József a mester.

A 19. század harmadik-negyvenes éveiben a nagyobb falvakban a felekezeti iskolákon kívül más jellegű iskolákat is szerveztek. Rákosdon pl. „normális (normál) iskola”, Brádon a vármegye által létesített népiskola működött. Ezeket az iskolákat a gyerekek felekezeti különbség nélkül látogatták.

Hunyad-Zaránd vidékén a magyarság pusztulása miatt a református iskolák száma fokozatosan csökkent: 1843-ban a protestáns iskolák száma Hunyad megyében 14, Záránd megyében 4 volt.⁴

Az Erdélyi Református Névkönyv 1858-ban a vajdahunyad-zarándi egyházmegyében a következő 12 településen említette a tanító nevét: Déva, Alpestes, Losád, Vajdahunyad, Rákosd, Hosdát, Hátszeg, Nagypestyén, Orjaboldogfalva, Kitid, Nagyrápolc, Haró. Két faluban – Bácsiban és Brádon, csak az iskolások számát közli, Körösbányáról és Kriscsorról feljegyezte, hogy 1848 óta nincsen tanítója.⁵

Az iskolamester

A feudalizmuskori falvak világában a tanítónak igen jelentős szerep jutott, „... lehet látni egész falvakat – írja Apáczai Csere János – amelynek szeme, füle, nyelve egyedül az iskolamester...”⁶ A tanítókat az egyházközség rendszerint Szent-György napkor alkalmazta, a hagyománynak megfelelően két-három évre. Az évenként tartott vizitációk döntöttek a tanító további alkalmazásáról, ekkor ugyanis megkérdezték a falu népét, hogy elégedettek-e a tanító munkájával, marasztalják-e jövőre vagy sem. 1775-ben a dévai tanító Sinka Ádám a vizitáció előtt bejelentette az egyházközségnek „kimenő szándékát” indoklása szerint, ugyanis eljött a „változásoknak szokott ideje”, letelt a három esztendő.

Hunyad-Zaránd vidék református falvai tanítóikat a nagyenyedi, kolozsvári református kollégiumokból, illetve a szászvárosi skólából hozták. A Nagyenyedi Református Kollégiumból érkezett *Dévára* Sinka Ádám (1772), *Brádra* Vintzi István (1793), Karmatsi Sámuel (1831), *Hátszegre* Bán Lajos (1846), *Ribicére* Vajna Áron (1847). A Kolozsvári Református Kollégiumból hozták *Körösbányára* Jeddi Józsefet (1790), a Szászvárosi Református Gimnáziumból *Hosdát* Dobai Józsefet (1789) és Pataki Dánielt (1846).⁷ A diákok tanulmányaikat félbeszakítva rendszerint 1-3 évig tanítóskodtak, majd tovább tanultak, vagy ha alkalom adódott jövedelmezőbb állást vállaltak. A vizitációs jegyzőkönyvek vallomása szerint Karmatsi Sámuel brádi tanító „két esztendő Deák” volt a Nagyenyedi Kollégiumban, Pataki Dániel hosdát tanító Szászvároson „öt évig deákoskodott”. A diákok a kollégiumból ún. „testimóniumot” hoztak, amelyeket a professzorok aláírásai hitelesítettek. 1790-ben Körösbányára Jeddi József, 1831-ben Brádra Karmatsi Sámuel „jó testimoniummal” érkeztek.

Amennyiben a tanító más egyházközségekből érkezett, addigi működéséről „recomandatio”, a „tiszteletes senioratustól traktuális consensus” felmutatására kötelezték. 1793-ban Brádon Vintzi Sándor tanító bizonyágleveléből kitűnt, hogy előbbi munkahelyén „cantori, organista s rectori hármas hivatalát különös dicsérrel” végezte, 1814-ben Székely Sámuel a vizitáció felszólítására, az esperesi „consensust elémutatta”. A tanítónak gyakran az állásába került, ha igazoló írásai hiányoztak, 1815-ben például Porzsolt Ferenc bátsi tanítót – aki „consensus” nélkül Kriscsorból jött –, a vizitáció „suspendálja”.⁸ Ritkán ugyan, de előfordult, hogy a tanítói állást előzetes próba alapján töltötték be: 1828-ban Körösbányán az „ünnepi és mesteri próbára jött Deáknak 3 Rhénes forint 30 krajcárt”⁹ fizettek.

Az egyházközség által megválasztott tanító költözködési költségeit a közösség fedezte: 1828-ban Körösbányán Porzsolt András tanító Déváról való elhozásáért a szekeresnek 6 Rhénes forint járt, 1831-ben Karmatsi Sámuel nagyenyedi diák Brádra költöztetése 7 Rhénes forint 30 krajcárba került, 1845-ban pedig Rápolton az eklézsia Porzsolt Gábor tanító Sárdról való „behozataláért” 12 Rhénes forint 30 krajcárt fizetett.

Az egyházközség a tanítójától elvárta, hogy az egyházi törvényeknek megfelelően „belső emberhez illő életet éljen és hivatását buzgón, lelkesen folytassa”. A vizitációs jegyzőkönyvek magaviseletük miatt a tanítókat gyakran dicsérik, de sokszor elmarasztalják őket. A mulatozókedvű körösbányai tanítót 1795-ben a vizitáció figyelmezteti: „mikor ebédre és vacsorára hívják... (és annak) vége lévén ... ott hiába ne mulasson, hanem mindjárt haza menjen”, a vásárokon időző alpestesi tanítót 1791-ben megintik, hogy „ne járjon sokadalmakba”.¹⁰ A kitidi tanítóknak 1802-ban felróják hogy a tanítás ideje alatt a faluba beszállásolt katonákkal barátkozik” kik az oskolába járnak, s pipáznak”, a dévai mesternek 1814-ben pedig azt vetik a szemére, hogy „kártyázni szokott a biliárdháznál”. Az egyházközség számára igen fontos az iskola és a tanító jó hírneve, a hosdát tanítót 1825-ben figyelmezteti a vizitáció, hogy „a katonaság elől bujkáló szökevényeket” ne tartsa az iskolaházban, mert abból komoly baj lehet.

A tanító munkáját is gyakran minősíti a vizitáció, a jegyzőkönyvek szerint a losádi mester „szorgalmas” (1771), az alpestesit „dicsérik” (1781), a ribicéit „szeretik és kedvelik” (1803), de a bátsit figyelmeztetik, hogy „könyörgésben, olvasásban, írásban, éneklésben gyakoroljon” (1772), a hosdátit elmarasztalja, mert „gyengén tanít” (1789), a körösbányait, mert „rest” (1815), a körösbányait, mert „részegek” (1815), stb.

A tanító egy személyben az egyházközség kántora, a falu nótáriusa is, kötelessége a temetések alkalmával való éneklés, a harangozás. A tanító, mint „mester és organista” szerepelt 1778-ban Algyógyon, 1797-ben Brádon 1847-ben Rápolton. 1843-ban Böszörményi Ábrahám rápolti tanítóról feljegyezték, hogy a „helység jegyzője és a vármegye hites adsessora”.

Szomorú osztályrész jutott az elöregedett tanítónak, akit az egyházközsége az első adandó alkalommal elbocsát az állásából. Rátz László hosdát tanítót a vizitáció gyakran dicsérte, 1838-ban az eklézsia mégis úgy döntött, hogy új mestert hoznak, mert a régi: „elöregedett”. A bátsi tanítót 1837-ben munkabaleset érte: „a templombajáró grádicsról leesvén fejét megütötte ... látása meggyengült ... azóta nem tanít” az egyházközség a vizitációtól új mester küldését kérte.¹¹

A szerencsésebb tanítók a rektorságot felcserélhették a nagyobb jövedelmet biztosító papi pályával: 1790-ben például Tölgyes György egykori alpestesi tanító oláhbretyei pap lett, Teleki Mihály brádi rektort pedig magyarsolymosi lelkipásztorrá, Mórítz Gábor losádi tanítót hátszegi pappá választották. Szükség esetén a tanító a faluban a papot is helyettesíthette, hiszen képzettségbeli különbség nem volt köztük.

1821-ben Marosi Mihály bátsi tanító a vizitáció szerint a „papi hivatalt is” vitte.

A tanító létalapját a falu közössége által megállapított mesteri conventió, más néven díjlevél biztosította. A díjlevélben pontosan rögzítették a hívek természetbeni, munka- és pénzbeli kötelezettségeit, a mester által használt egyházi földek nagyságát, a patrónus birtokosok adományait, és azt rendszerint bemásolták az egyházközség protocollumába.

Íme a *kriscsori* mester 1775-ös díjlevele: „Pénz 34 Hfl.,¹² búza 14 metrum,¹³ fa 20 szekér. Emellett minden gazda két font¹⁴ szalonnát és 4 font húst ad”.¹⁵ A *hosdái* mester 1799-es díjlevele részletesebb: „Minden gazdától 1 véka¹⁶ búza (összesen 56 véka), 6 kupa¹⁷ bor (összesen 42 veder¹⁸ jár. Gyermekek tanításáért 1 veder bor és 1 szekér tűzifa. 300 Magyar forint interese (kamatja). Az eklézsia vesz (a mester számára) két jó szekérnyi szénát termő kaszálót.”

A *rákosdi* 1804-es conventió a következő jövedelmet biztosította a tanítóknak: „89 véka búza, 89 veder bor, 26 szekér fa. Hordó kötésére esztendőnként az eklézsia cassájából 1 Magyar forint 70 pénz. A kender földnek 3-ad része. Gyermekektől 1 veder bor, oskolakert gyümölcsös haszna, cinteremben lévőnek harmad része”.

A *körösbányai* 1825-ös mesteri conventio felsorolja az egyház kegyurainak adományait is:

1. Minden háztartó gazda tartozik fizetni 1/2 véka szemes törökbúzá, egy szekér fát, két pénzt váltóban¹⁹, 30 krajcárt forintban.
2. Gyermekek tanításáért a város cassájából váltóban 20 Rhénes ft.
3. Tanításért (a gazdáktól) 20 krajcár váltóban.
4. Temetésért prédikációval 30 kr., énekszóval 15 kr.
5. Ml. gróf Gyulai Ferencné esztendőnként 15 Rhf-ot, 10 véka búzá, 6 szekér tűzifát.
6. Bartsai Ábrahám gr. Bethlen Susánna 20 Magyar ft.-ot.
7. B. Náláti József 12 Magyar forintot és 12 véka búzá.
8. Tks. Gyújtó Sándor 2 Rhénes forintot.
9. Lakásra való kész ház is adódik.²⁰

Lakónikusan fogalmaztak 1796-ban *Körösbányán* és *Rápolton*: „a mester fizetése a papi fizetés fele”, *Losádon* „a papi fizetés egyharmadrésze” a tanítóé. A feudális hagyományos gazdálkodás viszonyai között a mester túlnyomóan természetben kapta fizetését. A gazdaemberek évente egy-egy véka búzá, törökbúzá adtak, szőlőtermelő vidéken a tanító egy veder bort is kapott. A természetbeni szolgáltatásokhoz tartozott az egy kupa legumina, a két font szalonna és a „szekér tűzifa”, a cinterem gyümölcstermésének harmad része, stb.

Az iskolamester pénzbeli jövedelme 1796-ban *Marosillyén* 15 Magyar forint, 1799-ben *Vajdahunyadon* 16 Magyar forint 80 kr., 1845-ben *Rápolton* 37 Rhénes ft. 19 kr. Az iskolamester fő járandósága a telekhasználat, amelyhez kert, a falu határán kisebb-nagyobb szántóföld és kaszáló tartozott. A díjlevelek egy része felsorolja a szántók és kaszálók nagyságát is. *Algyógyon* 1796-ban a mesternek „a Középső fordulóban ... 4 vékás, a Felső fordulóban 8 vékás búzaföldje” és két kaszálója, „egy szekér szénára való helye és egy három szekér szénára való helye” volt. *Alpes-*

tesen 1799-ben „a Mester számára vagyon a Felső Határban 3 vékás föld, az Alsó Határban 1/2 vékás föld”, *Kütiden* 1802-ban „három szekérnyi szénahely is”.

Hunyad-Zaránd vidéke erdős, fában gazdag terület, ahol a fakereskedelem hasznából a tanító is részesedett. II. Rákóczi Ferenc 1707-es fejedelmi adománylevele említi, hogy a *dévai* református iskolának „a piacon áruló tüzi- és épületre való fából eleitől fogva vámja van”. E járandóság később elmaradt, az 1825-ös vizitáció feljegyezte, hogy „1771-ben a határőr katonák által ebben megháborított” az eklézsia.²¹ A vizitátorok feljegyzései szerint *Vajdahunyadon* 1759-ben „a mesternek járni szokott a favából” és az 1813-es *brádi* díjlevél arról tudósít, hogy „a mester mindenkori járandóságához tartozott a brádi piaci favásár vámbevételének 2/3-ad része”.

A mester jövedelmét az iskolába járó gyermekek után fizetett tandíj egészítette ki. A természetben vagy pénzben fizetett járandósághoz tartozott a tanterem fűtésére szolgáló tűzifa. *Marosillyén* 1755-ben a mesternek a tanításért egy véka búza és egy szekér fa, *Hosdátton* 1799-ben egy veder bor, és egy szekér tűzifa járt. Az iskolában tanuló más vallású vagy más faluból jött gyermekek nagyobb tandíjat fizettek. *Déván* 1793-ban „A Domesticusok vagy Eklesia tagjai esztendőnként egy vonás forintot,²² vagy 3 Máriást,²³ s egy szekér fát fizetnek. A vallásunkon kívül valók pedig két annyit, a külső falusiak amint alkudhatnak”, *Körösbányán* 1795-ben a tandíj a következő: „Református gyerekek esztendőnként fizessenek egy vonás forintot, ezen kívül ... Sabbathalét, fát pedig a tanulóházak melegítésére a gyermekek vigyenek. A másféle vallású gyermekek fizessenek esztendőnként egy rhénes forintot, egy véka törökbúzá, s egy szekér fát vagy amit velek az iskola-mester megalkudhatik”.²⁴ Az említett „sabbathalé” vagy „sabbathare” elterjedt szokás volt, a gyermekek szombatonként tanítás helyett egész nap játszhattak, vagy szüleiknek segíthettek a tanítónak vitt kevés ajándék ellenében. *Algyógyon* 1796-ban a fiúk 3 Máriást, a leányok 2 Máriást, *Rápolton* a fiú- és leánygyermekek egyformán 3 Máriást, 1799-ben *Vajdahunyadon* 1-3 Máriást fizettek, s emelett a „classisba tüzelésre” fát is vittek. A 19. század negyvenes éveire Hunyad-Zaránd vidéken a tandíj 1 Rhénes forintra emelkedett.

A temetéseken végzett kántori szolgálataiért a tanító külön javadalmazásban részesült, harangozásért 1797-ben a *brádi* tanító évente 12 Magyar forintot, 1799-ben a *vajdahunyadi* tanító 6 Magyar forint 46 dénárt²⁵ kapott. Egyes falvakban a díjlevelek a mester egyéb jövedelmeit is felsorolják: 1828-ban *Körösbányán* feljegyezték, hogy „Régen a rector fizetése pótlására járt a kortszmának arendájából 20 Rhénes forint váltó pénzben”.

Az erdélyi fejedelemség időszakában az iskoláknak fejedelmi adományként sóban folyósított fizetésről az ún. „Nemes sódarab”-ról kevés adatunk van. II. Rákóczi Ferenc 1707-es fejedelmi adománylevele elrendelte ugyan, hogy: „a Kiss Uradalomból régen ajándékozott sók adassanak ki...” és készüljön „kimutatása a papi és mesteri ilyen színű fizetéseknek”, de Hunyad-Zaránd vidékén a díjlevelek közül csak *Kriscsorban* 1796-ban említik a sóadást, a mesternek itt „27 Kupa Só” járt.²⁶

Déván, *Körösbányán*, *Öraljaboldogfalván* a patrónus földesurak is hozzájárultak különféle adományokkal az iskola fenntartásához. *Déván* a következő adományokat sorolják fel a források:

1. br. Naláczi Sára, Bartsai Gergelyné 1736-ban „24 véka búzát a mesternek és tanító deáknak rendel adni”.
2. Sövényfalvi Zs. dévai pap 1738-as végrendeletében a mester számára 100 Magyar forintot adományoz.
3. Ml. Bartsai Julianna Vadas Mózesné 1796-os végrendeletében 2000 Magyar forintot kamattal a dévai és kitidi papoknak és mestereknek, 500 Magyar forintot az Enyedi Collégiumnak és 500 forintot a Szászvárosi iskolának hagyott.
4. T. Getse Beniamin hagyománylevele 100 Magyar forintot adományoz a dévai eklézsiának olyan kikötéssel, hogy az összegnek 2/3-ad része a papnak 1/3-ad része a mesternek kamatozzon.
5. Özv. Keresztes Borbára és fia Bethlen Sámuel ... a papnak és a mesternek adományozza a búza- és bordézsát.

Az *őraljaboldogfalvi* iskolát 1826-tól kezdve a patrónusok adományai tartották fenn: 1. Malomvizi gr. Kendeffi Elek özvegye Bethlen Krisztina meghagyásából a Református Főkönyvtár esztendőnként fizetett a „rectornak mint iskolai tanítónak” 250 Rhénes forintot váltó cédulában, a papnak 125 Rft. vcz.-át a „leány gyermekeknek a gazdaasszonyságra való tanításért”.

2. gr. Kendeffi Ádám évente a rectornak adott: 20 kalangya búzát²⁷, 20 veder bort, 2 szekér szénát és 2 hosszú öl fát.²⁸

3. gr. Kendeffi Elek adott: 20 kalangya búzát, 20 véka szemes törökbúzát, 20 veder bort, 3 hosszú öl fát, amelynek 2/3-a a papé, 1/3-a a mesteré.

4. Ml. Kendeffi Lajos ajánlott 10 kalangya búzát, 25 véka csős törökbúzát, 4 szekér fát, de „conventiót nem adott róla”.

5. Ml. gr. Kendeffi Borbára a rectornak adományoz 20 Rft. vcz.-t.

Egyes falvakban a források a mester rendszeres jövedelmét forintban összesítve is felsorolják: *Déván* 1775-ben 140 Magyar ft. a bére, a *brádi* mester 1793-ban 160 vonás ft.-ot, 1800-ban 175 Magyar ft. 44 kr.-t kapott. *Ribicén* 1827-ben 100 Rft., 1847-ben 300 Rft vcz.-ban a tanító fizetése. Kivételnek számított a *brádi* tanító fizetése, aki az egyházközségtől 1845-ben 250 Rft-ot vcz.-ban a vármegyétől, mint népiskolai tanító még 250 Ft-ot, tehát összesen 500 Ft-ot kapott!

A tanítók gyakran elégedetlenkednek fizetésük elmaradása miatt. A vizitációs jegyzőkönyvek tele vannak ilyen vonatkozású panaszokkal. A *bátsi* mester 1771-ben, az *alpestesi* 1772-ben „bérbeli restanciája” miatt panaszol. A *hátszegi* tanító sérelme 1793-ban az, hogy „sokan nehezen fizetnek”, a *körösbányai* 1822-ben a vizitáció előtt kijelenti, hogy „nincs annyi fizetése, amelyből illendőleg megélhessen”, 1844-ben „néhány szegénységük miatt nem fizethetnek”, jegyzik fel a vizitátorok.

A scholaház

A vizitációs jegyzőkönyvek iskolatörténeti adatai alapján képet alkothatunk az egykori iskolaházról. Az iskolaház az úgynevezett parochiális funduson, a mesteri telken állt. *Kitiden* 1799-ben a vizitáció hagsúlyozza, hogy „a Mesteri Ház a parochiális fundusra van építve”. A mesteri fundus – a község anyagi lehetőségei-

től függően – kisebb vagy nagyobb „belsőséget”, telket jelentett, amelyet szalmával fedett sövénykerítés vett körül. A funduson az iskolaház mellett a mester gazdasági épületei, csűr, istálló, pajta, ól, stb. álltak.

Az iskolaház külsőleg alig különbözött a korabeli parasztházaktól. *Alpestesen* 1799-ben fából készült mesteri házról ír a vizitáció, *Hárón* 1804-ben az új „iskolaháznak boronákból való felállításáért, szarvazásáért és létezéséért” fizetett összeget említik a számadások. A következő évben „az iskolaház fedésére vásárolt 30 kalangya szalma 5 Magyar forint 40 krajcárba” került.²⁹

Losádon 1802-ben az iskolaház vakolatát említik, *Déván* 1844-ben a vizitáció bővebben tudósít a kőből épült iskolaházról: „Az iskola-telken vagyon az iskolaház egy fedél alatt két lakó- és egy tanulószobával s egy kis pitvarral kőből építve, az alatt lévő pince gerendás, az iskolaház fedele egészen rossz, kerítése az utca felől meglehetősen...”. Abban az esetben, ha az iskolaház használhatatlan állapotban volt, a tanítás gyakran bérbe vett, úgynevezett „taxás” parasztházban folyt. *Rápolton* 1796-ban az iskolaház „sorvadása” miatt, bérbe vehető házat kerestek: „az iskolaháznál volna egy alkalmasabb, classisnak való ház – írták a vizitátorok – de annak csak falai állnak fenn”.

A feudalizmus korában a tanító többnyire lakószobájában tanított, de a 18. században már általános igény volt a külön tanterem, a „classis”. A classis tapasztott földű szobát jelentett – amelynek lantorás ablaka kevés fényt bocsátott a tanulókra –, a gyermekek a fal mellett, cövekekre erősített deszkaszálon ültek, középen a tanító asztala állt. A fűtést a cserepes tűzhely biztosította. *Algyógyon* 1779-ben a vizitáció a régi classist említi és a rector kérését tolmácsolja, hogy a tanterem alá „egy kisdud pinczét” építsen. A classisok üvegablakai a 19. század elején jelentek meg: *Hosdátón* „a mesteri házhoz való üvegért... 64 krajcárt” költöttek, *Alpestesen* 1831-ben „a classis ablakainak rámai és üvegei 5 Rhénes forint 50 krajcárba” kerültek.

Az iskolaház építése – a pap és a mestertartás egyéb költségeivel együtt – a falvak szabad és jobbágyrendű lakosaira hárult. A sokféle más terhet hordozó faluközösségek az iskolaházak jó karbantartását nehezen bírták. Emiatt az építkezések, javítások nagyon elhúzódtak. Évenként ismétlődnek a vizitációs jegyzőkönyvekben a panaszok, hogy a mester háza rossz, fedele beázik, kemencéje füstöl. *Hosdátón* 1793-ban a vizitáció megállapítja: „a tanító házának fogyatkozását, ami miatt a gyermekek bele nem járhatnak”, *Bátsiban* 1823-ban az iskolaház „alkalmatlan, *Brádon* „fedele rongyos”, *Vajdahunyadon* „romló állapotban, iskolamesterre alig lakhatik benne”. *Losádon* 1827-ben az iskolaházba „az eső becsik”. Ritka az olyan bejegyzés, mint *Marosillyén* 1795-ben, ahol a vizitáció az „iskolaházat alkalmasnak” találta.

Algyógyon 1796-ban a vizitáció határozatban mondta ki, hogy „jó classis építtessék”, de még 1802-ben is csak azt állapíthatta meg, hogy „a classis reparatiójában ... az ecla (eklézsia) semmit sem mozdított”. 1813-ban a vizitáció újra foglalkozott az iskolaépítés kérdésével: „mesteri házban rossz az ajtó – több 50 esztendősnél – zárjai nem jók, a rektor reparatiót instál”. Egy iskolaépület „életkorát” – a Hunyad-Zaránd vidék éghajlati viszonyai között – kb. 70-90 évre becsülhetjük. A vizitáció *Alpestesen* 1847-ben új iskolaház építéséről határozott, mivel „a régi

oskolaház 1765-ben épült, már egy része földbesüllyedt, gyenge”³⁰. A 18. század első felében épült iskolaházak a 19. század elejére használhatatlanná váltak, eljárt felettük az idő. A vizitációs jegyzőkönyvekben olvasható sok panasz ennek a ténynek is tulajdonítható. A 19. század első felében egy új iskolaház építésének költségei kb. 150-300 Rhénes forint között váltakoztak. Rákosdon 1833-ban „az új iskolaházra tett költségek 281 Rhénes forint 14 krajcárt” tettek ki. Brádon 1838-ban új iskolaház építésére 193 Rhénes forint 5 krajcárt költöttek, Oláhbertyén 1844-ben „újból épített iskolaházra 166 Rhénes forint 45 krajcárt” fizettek.

Ritkán, de az is előfordult, hogy a tanító ment a gyermekek lakására: 1827-ben Ribicén a vizitáció feljegyezte, hogy „iskolaház nem lévén a rector eljár maga a gyermekes házakhoz és ott tanít”. Szűkös esztendőkből, hideg téli időkben a szülők – nyilván a tüzelőhiány miatt – a külön tanterem használatát ellenezték: 1815-ben Marosillyén a tanító a vizitáció előtt panaszolt, hogy a gyermekeket „feladni a szülék (az iskolába) nem akarják ... azt kívánják, hogy azokkal egy házban megférjen, holott ... nagyon már classis felállítva”.

Az iskolalátogatás

A feudalizmus kori falusi iskolázás egyik nagy kérdése a rendszertelen iskolalátogatás. A 18. század utolsó évtizedeiben a vizitációk mind gyakrabban panaszkodnak amiatt, hogy a „szülék nem adják fel” gyerekeiket az iskolába: 1771-ben *Losádon*, 1783-ban *Alpesten*, 1790-ben *Hárón* és *Rápolton* találunk ilyen feljegyzéseket. Az iskoláztatás természetesen nem a szülők jóakarátán múlott, a márciustól novemberig tartó mezőgazdasági munkák során kénytelenek voltak gyerekeik segítségét is igénybe venni. Erre szorították a szülőket a jobbágyterhek is. A vizitátorok 1772-ben *Déván* figyelmeztették a szülőket, hogy gyerekeiket „ne fordítsák ... mezei és egyéb munkálatokra”.³¹ 1783-ban *Rákosdon* feljegyezték, hogy a „szülék gyermekeiket kivált robotos munkák idején az iskolából elvonják”, 1840-ben *Rápolton* a tanítás azért szünetelt, mert „a szülék, akik szolgálóemberek, gyermekeiket oeconomiájuk folytatására használják”. A rendszeres iskolalátogatást – főként télidőben – a szülők szegénysége, a szükséges ruha és lábbeli hiánya, a betegségek, stb. akadályozták. 1823-ban *Hosdát*on, *Rákosdon* a hiányzások oka a „szülék szegénysége”. 1830-ban *Rákosdon* a beiskolázatlanok száma: 13, akik a kemény tél miatt nem járhattak iskolába, ugyanis nem volt „köntösük és lábbelijük”, 1833-ban *Alpesten* 20 gyerek „hideg és a ruhátlanság miatt” nem látogatta az iskolát, 1848-ban *Vajdahunyadon* „a nagy sár és az idő rendkívüli mostohasága” miatt a vizitáció is elmaradt.

Minden falusi gyermek rendszeres iskolába járása a feudális gazdálkodási viszonyok között megvalósíthatatlan. Lehetőség szerint minél több gyermek nevelése az a cél, melyet az egyházi és világi előljárók elérni szerettek volna. A beiskolázás javítására különböző intézkedéseket hoztak: 1796-ban *Algyógyon* az iskolába nem járó gyermekek szüleit 1-3 forint pénzbüntetéssel sújtották, *Rápolton* az 1 forint büntetéspénz harmadnaponként egy-egy forinttal növekedett. Igen szigorú, az egyházból való kiközösítéssel felérő határozatot hoztak 1795-ben *Körösbányán*: a pap-

nak meghagyták, hogy az iskolába nem járó gyereket később „ha házasodni szándékozna ne eskesse ... az úri szent vatsorához eléjárulni ne engedje, ha halni találna el ne temesse ... temetessék mások rettentő példájára számár temetéssel”.³²

Hunyad-Zaránd vidékén a vizitációs jegyzőkönyvek – a többi erdélyi tájakhoz viszonyítva – ritkábban jegyezték fel az iskolába járó illetve attól távolmaradó gyermekek számát. Nagy-Klopotiván 1773-ban például csak arról tudósítanak, hogy „fiú és leánygyermek feles számmal vannak”. Az iskolalátogatás, a tanulók létszáma – a gyér adatok alapján – a 19. század első felében a vidék legjobbnak minősített iskoláiban a következő képet mutatja.

Sor-szám	A község neve	1823		1833		1844	
		iskolába		iskolába		iskolába	
		járt	nem járt	járt	nem járt	járt	nem járt
1.	Alpestes	24	x	17	30	33	x
2.	Hosdát	11	x	23	x	33	x
3.	Körösbánya	25	x	25	x	22	x
4.	Losád	16	44	46	14	35	x
5.	O. Boldogfalva	34	x	16	x	26	x
6.	Rákosd	28	x	41	x	49	x

Számszerű adataink az iskolalátogatás mértékéről lehangoló képet nyújtanak. Hunyad-Zaránd vidékén – a 19. század első felében – becsléseink szerint a gyermekek kb. 45-49%-a beiskolázatlan maradt. Ezen a területen a beiskolázatlanok száma sokkal nagyobb, mint Marosszéken, ahol 1846-ben 25,7%, vagy Kalotaszegen, ahol 1840-ben 40%.³³ Az iskolaköteles gyerekeket alkalmanként összeírták, íme az *alpestesi*, 1828-ban összeírt iskolaköteles gyerekek névsora:³⁴

1. Csanádi István fia István 12 esztendő
2. Illyés János fia József 7 esztendő
3. Bíró Máténé fia István 13 esztendő
4. Balog Sándor leánya Anna 8 esztendő
6. Békés János leánya Eszter 7 esztendő
7. Kónya Ádám fiai András 13 esztendő, József 9 esztendő
8. Csanádi András fia Zsigmond 11 esztendő
9. Budai Dániel fia János 9 esztendő
10. Etsei Csanádi István fia István 8 esztendő
11. Demeter József fia Ignácz 8 esztendő
12. Bíró Sándor leánya Zsófia 10 esztendő
13. Horváth János leánya Éva 10 esztendő
14. Budai István leánya 9 esztendő
15. Zudor József leánya Rozália 7 esztendő

A fiúgyermek száma az iskolában általában több, mint a leánygyermekké, emellett a fiúk több évet töltenek az iskola padjaiban, mint a lányok.

Hunyad-Zaránd vidéke nemzetiség terület, ahol a református iskolákban más

vallású és nemzetiségű gyerekek is tanulhattak. *Brádon* 1841-ben a 8 tanuló közül 1 református, 1 katolikus és 6 román nemzetiségű, *O. Boldogfalván* 1844-ben a 26 tanulóból 4 református, 1 katolikus, 6 unitárius, 15 ortodox, nemzetiség szerint 5 magyar és 21 román.

A református gyermekek is jártak a katolikusok iskoláiba: *Déván* 1825-ban a vizitáció feljegyezte, hogy „némely szülék gyermekeiket a Katolikus Atyafiakhoz járatják tanulni”, *Körösbányán* 1831-ben az iskolában „15-en volnának, akik ma a Katolikusok iskolájában járnak tanulni”. (Bizonyára a dévai és a körösbányai ferences kolostorokban működő iskolákról van szó!).

A Hunyad vidék határőreinek gyerekei a határőrezred által létesített iskolákba jártak. *Alpestesen* az 1830-as vizitáció feljegyezte, hogy „a katonai renden levőket ... arra kényszerítették, hogy gyermekeiket a rákosdi felállani indult Normális (Norma!) iskolába adják”, 1844-ben 15 „katona gyerek” volt a faluban. *Rákosdon* az 1838-as vizitáció szerint „a nagyobb tanulók a normális iskolába vitettek által és most ott tanulnak”, 1847-ben a források arról tudósítanak, hogy „a nagyobb fiú gyermekek az itteni század ... katona iskolájában tanulnak”.

Az oktatás anyaga és módja

A feudalizmus idején a mai értelemben vett tanév fogalma ismeretlen volt. A tényleges oktatói tevékenység véget ért a tavaszi mezőgazdasági munkák kezdetével: 1827-ben Rápolton pl. a tanév Szent Mihály naptól (szept. 29.) Szent György napig (április 24.) tartott. A rendszeres tanítás általában akadozva indult. 1814-ben a harói tanító panaszt emelt a vizitáció előtt amiatt, hogy a szülők később – vagyis az iskola megkezdése után – küldték fel gyermekeiket az iskolába, 1842-ben a brádi tanító a folyamatos iskolalátogatást hiányolta.

Az iskolát nem osztályokra osztották, hanem a tantárgyak (a tanult anyag) szerint csoportosították a tanulókat, voltak: ábécisták, sillabizálók, olvasók, könyv nélkül tanulók, stb.

Az iskola ellenőrzését az egyházi előírásoknak megfelelően a helybeli pap végezte, 1796-ban Rápolton például hetente kétszer – szerdán és szombaton – folytatott ellenőrzést, minden hónap végén a pap kíséretében a kúrátor és a consistoriálisok is részt vettek a vizsgálaton. A 19. század negyvenes éveiben a lelkipásztor egy személyben a vármegye által kinevezett „iskolai felügyelő biztos” is volt. (Pl.: 1845-ben Brádon, 1846-ban Hesdát, stb.).

A hunyad-zarándi vizitációk gyakran figyelmeztették a tanítókat az előírt nevelési elvek betartására. 1790-ben Harón hangsúlyozták, hogy a nevelés célja: „a közönséges társasági (társadalmi) boldogság” elérése és ennek megfelelően a tanító szelíd és szeretetteljes legyen a gyermekekkel. Durvasága miatt a vizitáció elmarasztalta 1782-ben a borbátvizi, 1783-ban a rákosdi, 1795-ben a marosillyei tanítókat. 1847-ben felhívta a dévai tanító figyelmét, hogy a nevelő gorombasága ellenkezik a „mai világ szemléletével”. Elrettentő példaként említették a harói esetet: 1827-ben Csikós Imre harói lakos ugyanis azért vette ki gyermekét a helybeli iskolából és vitte a szászvárosi kollégiumba, mert a tanító durván beszélt vele és „por-

kárnak” (disznópásztornak) nevezte. A didaktikai elvek betartása is gyakran szóba került: 1807-ben pl. Losádon a tanítót figyelmeztették, hogy magyarázataiban „magát tanítványainak elméjéhez mérje”, vagyis a falusi gyermekek értelmi színvonalának megfelelően tanítson.

A vizitációs jegyzőkönyvek pontosan felsorolják az iskolában tanított tantárgyakat, pl. 1779-ben Rápolton a gyermekek „magyar nyelvet, olvasást, éneklést, a Hit főbb ágazatait” tanulták. A falusi felekezeti kisiskolák legfontosabb tantárgya a vallás volt. A vallásos ismereteket az ágendából, a kis-kátéből, a szent-történetből tanulták, az értelmesebb gyermekek könyv nélkül, vagyis „memoriter”. Ezt szolgálta az „erkölcsi regulák ... a sok szép erkölcsökre oktató versek” tanítása is. 1844-ben Oraljaboldogfalván a Miatyánkot, a Hiszekegyet, a tízparancsolatot és egyéb imádságokat, valamint azok magyarázatát tanították. A kisiskolások erkölcsi nevelését szolgálták a „pálinka- és italelleses versek”, amelyeket 1847-ben Alpestesen a vizitáció előtt szavaltak a tanulók. A felekezeti iskolákban jelentős szerep jutott a zsoltárok éneklésének, amelyek a vallásos nevelés mellett szép élményszerű éneklést jelentettek. 1834-ben Losádon a tanulók 40-50 zsoltárt ismeretek, 1847-ben Alpestesen az egyházi énekeken kívül világi énekeket is – bizonyára népdalokat – „produkáltak” a vizitáció előtt.³⁶

A 18–19. század fordulóján Hunyad-Zaránd vidékén a magyarság már szórványokban élt, létében fenyegetett etnikum volt. A református egyház a magyarság fennmaradását iskolák létesítésétől, a magyar nyelv tanításától remélte. A vizitációs jegyzőkönyvek tele vannak a magyar nyelv háttérbe szorulása miatti panaszokkal: 1844-ben Déván amiatt aggódott, hogy „az oláh nyelv ... kihalással fenyegeti a nemzeti magyar nyelvet”, 1846-ban Hátszegen pedig szomorúan állapítja meg „az oláh nyelv csaknem egészen kiszorította a magyar nyelvet”. Érdekes, hogy a román szülők közül többen, 1823-ban Hosdátton, 1842-ben Vajdahunyadon református iskolába iratták gyermekeiket, ellenben 1846-ban Hátszegen a határőrvidék katonai vezetői megtiltották az ortodox vallású gyermekeknek a református magyar iskola látogatását.³⁷ A rákosdi ún. normál iskolában 1830-ban 9 református magyar tanuló járt. Az iskolába ellátogató református vizitáció szomorúan állapítja meg: „... a tanulók a német Büchleinből olvastak jó accentussal és fordítottak oláh nyelvre ... de a magyar nyelv egészen el vagon mellőzve ... pedig Rákosdon annak tanulása lenne legszükségesebb”.

1830-ban a rákosdi református felekezeti iskolában a következő tantárgyakat tanították: „Latzeni káté memoriter, Szent-História, Természet-História, Erdélyország geográfiája, deák olvasás, aritmetica 4 része, Debreceni Ábc”. A latin nyelvet elsősorban azok tanulták, akik tovább szerettek volna tanulni. A „deákí-tudományok” tanítása tekintélyt adott a tanítónak, rangot az iskolának. 1823-ban Rákosdon a tanító „declinálni tanított deákul”, 1840-ben Kémenden a gyermekek a vizitáció előtt jól vizsgáztak: „Deák szók notiója és comparatiójából, a rendes és rendetlen igék conjugálásából, tempusok formálásából, némely deák mondások magyarra való fordításából”. Érdekes, hogy 1796-ban a losádi tanítót a szülők arra kérték, hogy magyarul és ne latinul tanítson, ennek ellenére az iskolában továbbra is központi helyet foglalt el a deák nyelv. 1834-ben például a tanulók közül 11 fiú conjugista, „akik a Szilágyi gramatikából fordítani és rezoválni tudnak ... nyolc

declinista”. A német nyelv tanításáról csak egy adattal rendelkezünk: 1845-ben Oláhberttyén a német olvasás a tantárgyak között szerepelt.

A számtan tanítása a számok és a számtani alpműveletek megismerését jelentette. 1781-ben a felettes egyházi hatóságok utasították a Hunyad-Zarándi Egyházmegyébe induló vizitátorokat, hogy az iskolamestereket ösztönözzék „az aritmetikának négy elsőbb és könnyebb speciessenek” tanítására.³⁸ 1830-ban Rákosdon az aritmetika 4 részét, vagyis a négy alpműveletet tanították, 1840-ben Kémenden a „számvetés három elsőbb részét és a szorzás tábláját”. 1847-ben Alpestesen a vizitáció előtt a tanulók „géppeli számlálási gyakorlatokat és főbeli összeadást, kivonást, szorzást” végeztek.

A 19. század elején a Hunyad-Zaránd vidéki falusi kisiskolákban mind nagyobb hangsúlyt fektettek a történelem és a természettudományok tanítására. 1832-ben Orjaboldogfalván a történelmet a Hármas Históriából, 1838-ban Körösbányán, 1839-ben Alpestesen földrajzi ismereteket Benigni Geographiájából, 1845-ben Orjaboldogfalván természettant a Természet-Históriából tanították.

Neveléstörténelmi irodalmunk egyik vitatott kérdése a falusi kisiskolákban folyó írástanítás és annak hatékonysága. A 18–19. századi erdélyi falu ugyanis – a források jelentős része alapján – az analfabétizmus világának tűnik. Pedig az erdélyi kisiskolában kellő figyelmet fordítottak az írástanításra, a vizitációs jegyzőkönyvek nem győzték eléggé hangsúlyozni annak fontosságát. 1826-ban a rákosdi tanítót figyelmeztették a vizitátorok, hogy tanítványával az írást alaposabban gyakoroltassa, 1838-ban az algyógyi tanítót megdicsérték, mert 12 fiútanítványa közül 10-en „szépen írtak”. A vizitáció elégedett a tanulók írástudásával: Körösbányán (1838), Alpestesen (1859), Kémenden (1840), Brádon (1841), Hcsdátón (1841), Oláhberttyén (1845), stb. Az írástanítás módjáról is vannak adataink: 1840-ben Losádon a tanulók a classis fekete tábláján krétával gyakorolták az írást, a szegényebb szülőknek nem volt módjukban papirost venni és gyermekeik számára fatáblácskákat csináltattak. A rákosdi református kisiskolát 1844-ben az íráshoz szükséges papirossal a helybeli határőrezred látta el. A falvak lakóinak írástudásáról adatokkal szolgálnak a tanítók conventióján szereplő aláírások: 1775-ben Krisztoron 8 személy, 1795-ben Brádon 11-en, 1796-ban Marosillyén 9-en „manu propria” írták alá a díjlevelet.

Hunyad-Zaránd vidékén a tanulók pünkösöd előtti vasárnap nyilvános vizsgát tettek. Ezek a vizsgák nem a mai értelemben vett számadások, hanem az előljáróságok, szülők előtti ünnepélyes szereplések voltak. Az osztályozás nem szokás, maga a szerzett tudás minősítette a tanulót. 1790-ben Déván a tanítót a vizitáció emlékezteti kötelességére: „rég jó mód szerint tartozik esztendőnként egyszer próbát mutatni”. 1802-ben Bácsiban a gyermekek a vizsgán jól olvastak, Hosdátón „dicséretre méltó exament adtak”, 1840-ben Kémenden a vizitáció elégedett a gyermekek tudásával. Ennek ellenére 1844-ben Déván a püspöki vizsgálat szóvá teszi az iskolák gyenge állapotát, a magyar nyelv nehéz helyzetét. A vidék iskolái közül jó iskolának csak a losádit, körösbányait, rákosdit, hosdátit, alpestesit minősítették.³⁹ A tanulók tudását a vizitációk alkalmával is ellenőrizték, 1781-ben a vizitátorokat a felettes egyházi hatóságok utasították: „a tanuló gyermekeket in facie loci magok előtt examináltassák és magok is examinálják”.⁴⁰

A kisiskolákban gondot fordítottak a leánygyermekoktatására is, bár tőlük kevesebbet követeltek, mint a fiúktól, pl. a latin nyelvre nem tanították őket. 1772-ben a losádi tanítót külön megdicsérték a lányok szép előmeneteléért. 1781-ben a Főkonzisztórium utasította a hunyad-zarándi vizitátorokat: „Hogy minden népesebb eklézsiában magyar iskolák állíttassanak, melyben a leánygyermekok, mint a régi időkben az olvasásra, éneklésre és a mi szent vallásunkat magokban foglaló katechizmusokra taníttassanak és a jó erkölcsökben neveltessenek.”⁴¹ A tehetősebb egyházközségek a leányoknak külön tanítót alkalmaztak. 1775-ben Déván a két tanító közül a leányok tanítója a kántori szolgálatot is ellátta. 1834-ben az algyógyi iskola hat leánytanulója Szent-Históriát, Debreceni Ábécét, olvasást, számvetést és éneklést tanult. A falusi kisiskolák berendezése alig különbözött a hagyományos parasztházak bútorzatától. A 18. század második felében jelentek meg a falusi iskolákban a tanító számára készített asztalok, székek, a tanulóknak lócák, padok. 1796-ban Rápolton a vizitáció meghagyta az egyházközségnek, hogy a classisba készíttessenek asztalokat és székeket.

A századforduló idején a tankönyvek zömét még a különböző ábécéskönyvek, énekeskönyvek, katekizmusok alkotják, de a harmincas-negyvenes években az iskolákban már megjelentek a természettudományokat oktató könyvek.

„A falusi iskoláknak óhajtott virágzásra hozatala”, oktatási eszközökkel való ellátása a célja a 19. század harmincas éveiben Erdélyszerte induló „Garasos Intézet” mozgalomnak.⁴² A hunyad-zarándi egyházközségek anyagi lehetőségeik arányában részt vettek ebben a gyűjtésben. Újévi ezüst garast fizetett Vajdahunyad (1843-ban 103 garas 2 krt-t, 1844-ben 23 ezüst garast), Hosdát és Rákost (1844-ben 20 garast).

A tankönyvek ekkor már a tanítás fontos eszközei voltak, 1774-ban Rákosdon a vizitáció meghagyta az egyházközségnek a könyvek mulhatatlan beszerzését, mert a gyermekek nélkülük „tanulásokat úgy, mint illik nem folytathatják”. A tankönyvek hiányának oka gyakran a szegénység, 1844-ben a határőrvidékhez tartozó Hesdát – a vizitáció szerint – a tanulóknak a szülők terhes katonai szolgálata és szegénysége miatt nincs könyvük.

Hunyad-Zaránd vidék kisiskolaiban a betűvetést a népszerű Debreceni Ábécéből tanulták a gyerekek. (Rákost, 1830., Algyógy, 1834., Haró, 1839., Hosdát, 1844., Oláhbrettye, 1845., Hátszeg, 1846.) A vallástanítás általánosan használt kézikönyve a „Latzai kis káté” volt. Csak két alkalommal említenek a vizitációs jegyzőkönyvek más kátét: 1839-ben Losádon „Nagy és Kis Kátét”, 1845-ben Orjaboldogfalván „T. Bodola úr kátéját”. A vallásos nevelést szolgálták az „Ágenda” (Rákost, 1826. Alpestes, 1847.) és a „Szent-História” (Rákost, 1828.) című könyvek is. A zsoltárokat az „Új énekeskönyvből” tanulták a gyerekek (Krisztor, 1838., Orjaboldogfalva, 1844.) A legismertebb földrajzönyv „Erdélyország Geográfiája” volt. (Algyógy, 1838., Haró, Rákost, 1839., Vajdahunyad, 1842. stb.)

A 19. század első felében a polgárosodás hatásaként Erdélyben megindult a korszerű kívánalmaknak megfelelő pedagógiai reformmozgalom. Ebben a vonatkozásban Hunyad-Zaránd vidékén a legjelentősebb módszertani újítást Lancaster kölcsönös tanítási módszerének megjelenése jelentette.⁴³ A módszer lényege abban állt, hogy a tanító legtehetségesebb tanítványait bevonta az oktatási munkába.

A kis segédtanítók „monitorok” az olvasótáblák előtt a betűk ismeretére tanították a rájuk bízott apróbb gyermekeket. A segédtanítók alkalmazása révén az olvasás, írás tanítási ideje lerövidült, az oktatás hatékonyabbá vált. Hunyad-Zaránd vidékén a Lancaster módszer propagátora Jánosi József az alpestesi iskola tanítója volt, aki 1846 novemberében Kolozsváron részt vett a kölcsönös tanítás módjának elsajátítására szervezett tanfolyamon és iskolájában az új módszert bevezette. Az egyházmegye felszólította az iskolamestereket, hogy tekintsék meg az alpestesi iskolát és tanulják meg a kölcsönös tanítás módszerét. 1847-ben Rákosdon az egyházközség elhatározta a fali ábécék és a „fövénytáblák” beszerzését.

A feudálismus idején Hunyad-Zarándi Egyházmegyében a falusi kisiskolák-nak jelentős szerep jutott. A szalmafedeles classisok iskolamesterei évszázadokon keresztül oktatták a gyermekek jelentős részét, biztosították a szellemi élet folytonosságát. A régi generáció az iskola falai között továbbította a művelődési örökséget az új nemzedéknek. A szerény keretek között folyó évszázados oktató-nevelő munka számottevő iskolai örökséget hozott létre, amelyet később a korszerű általános népoktatás hasznosított.

Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye

tanítói a 18. századtól 1848-ig

I. *Algyógy*

1. Kolumbán Márton	1772-1776
2. Dósa József	1778-1802
3. Kováts Sámuel	1804-1832
4. Jánosi László	1834
5. Keresztes Efraim	1838-1848

II. *Alpestes*

1. Török István	1659
2. Csernátoni Dániel	1731
3. Jakab János	1768
4. Gyárfás Sámuel	1773
5. T. Hölgyes György	1781-1783
6. Kis Zsigmond	1791
7. Balog László	1793
8. Basa Boldizsár	1799
9. Ország István	1799-1804
10. Boér Sándor	1816-1842
11. Jánosi József	1842-1858

III. *Bácsi*

1. Beretzk Márton	1772
2. Szatmári Sámuel	1773-1775
3. Dósa József	1776
4. Katonai György	1777-1778
5. Köntzei Sámuel	1793
6. Marosi Mihály	1800-1824
7. Porsolt Ferenc	1825
8. Szabó József	1837
9. Pál Mózes	1841
10. Radó Mózes	1846

IV. *Brád*

1. Batzoni Ferenc	1772
2. Teleki Mihály	1782-1783
3. Vinczi István	1793-1795
4. Kassai József	1797-1813
5. Székely Sámuel	1814
6. Vintzi István	1822-1831
7. Karmatsi Sámuel	1832-1846

V. Déva

1. Kisbarczoni Mihály	1674
2. Nagybaczoni István	1675
3. Baczoni Mihály	1676
4. Kassai István	1682
5. Dályai Dávid	1685
6. Várallyai Sz. István	1687
7. Bánhorváti István	1694
8. Dálnoki György	1721
9. Borosnyai István	1723
10. Borosnyai György	1723
11. Szatmári József	1723
12. Serestély Márton	1731
13. Sinka Ádám	1772-1775
14. Barta József	1777-1778
15. Kovács István	1779-1792
16. Damó Károly	1792
17. Benkő Mózes	1807-1815
18. Kocsis István	1818
19. Kállai Mihály	1824
20. Porzsolt András	1825-1828
21. Péntek György	1844-1847
22. Szász József	1858

VI. Fehérvíz

1. Bitai Sámuel	1698
-----------------	------

VII. Haró

1. Étfalvi Kelemen	1772
2. László István	1775-1778
3. Kölönte József	1779-1783
4. Pataki Sándor	1791-1815
5. Pataki József	1825-1847
6. Király Mihály	1858

VIII. Hátszeg

1. Uzoni Péter	1663
2. Mikelaki Gáspár	1669
3. Szilvási János	1678
4. Bajtsi János	1678
5. Batzoni János	1719
6. Dósa József	1772-1775
7. Gáspár József	1776-1782
8. Gál Antal	1783
9. Csákány István	1826-1844

10. Bán Lajos	1846
11. Boér József	1858
<i>IX. Hosdát</i>	
1. Szócs József	1719
2. Máté György	1771-1772
3. Ormos János	1773-1775
4. Hertzeg Lőrincz	1776-1783
5. Jakab József	1781
6. Dobai József	1790
7. Benke László	1792-1793
8. Marosi Mihály	1800
9. Rátz László	1802-1844
10. Baktsi István	1839-1842
11. Bán Lajos	1846-1858
12. Pataki Dániel	1846-1847
<i>X. Kémend</i>	
1. László István	1776
2. Gotsa János	1791-1793
3. Csutak István	1796
4. Magyar János	1797
5. Vásárhelyi Károly	1805-1826
6. Pataki József	1827
7. Kis György	1840
<i>XI. Kitid</i>	
1. Vásárhelyi Miklós	1731
2. Henter István	1777-1783
3. Hatházi Péter	1802
4. Szabó János	1804-1814
5. Porsolt Ferenc	1822
6. Bökös Ádám	1858
<i>XII. Klopotiva</i>	
1. Nagy Dániel	1774
2. Szász András	1802
3. Bíró Márton	1823
<i>XII. Körösbánya</i>	
1. Dálnoki B. Mihály	1670
2. Katonai György	1782-1783
3. Jeddi József	1790-1792
4. Fazekas Zsigmond	1793
5. Nagy Albert	1795-1797

6. Ugrai Balog Katalin	1802
7. Pénteki Ádám	1807
8. Bodor Imre	1815-1823
9. Duma Zsigmond	1825-1827
10. Porzsolt András	1828-1831
11. Jancsó Sámuel	1833
12. Kádár Mihály	1837-1848

XIII. *Kristyor*

1. Szatmári József	1772
2. Dósa Sándor	1776
3. Magyarai János	1796
4. Porzsolt Ferenc	1824-1825
5. Kiss Bálint	1828
6. András János	1840
7. Karmatsi Sámuel	1843-1844

XIV. *Lozsád*

1. Jantsó Mihály	1722
2. Fábián Balázs	1728
3. Vásárhelyi Miklós	1730
4. Csernátoni László	1732
5. Zágoni István	1746
6. László István	1771-1772
7. Csiszér Simon	1774-1783
8. Móritz Gábor	1790-1791
9. Borbát László	1791-1793
10. Vass József	1796-1800
11. Boros Sámuel	1802
12. Uttzás József	1802
13. Hertzeg Sámuel	1803
14. Magyarai János	1807-1816
15. Albert József	1823-1828
16. Baktsi László	1834
17. Varó Gábor	1839-1843
18. Lengyel Bálint	1844-1846
19. Szilágyi József	1858

XV. *Marosillye*

1. Katonai György	1781-1783
2. Herepei József	1795
3. Gotsa János	1797-1804
4. Vásárhelyi Károly	1805
5. Budai János	1815-1845

XVI. <i>Marosnémeti</i>	
1. Csiszér Simon	1803
XVII. <i>Marossolymos</i>	
1. Orbán Sándor	1840
XVIII. <i>Nagypestyén</i>	
1. László János	1826-1846
2. Pap Ignác	1858
XIX. <i>Nagyrápoli</i>	
1. Szabó Miklós	1772-1779
2. Szabó Mihály	1782-1796
3. Csávási Vas József	1802-1815
4. Böszörményi Ábrahám	1822-1842
5. Porsolt Gábor	1843-1846
6. Radó Mózes	1858
XX. <i>Oláhbrettye</i>	
1. Boros Elek	1844-1846
XXI. <i>Oralbologfalva</i>	
1. Kis Imre	1826-1827
2. Bántó Mihály	1826-1844
3. Péntek György	1844
4. Sándor József	1845-1850
5. Csekme Dániel	1845-1858
XXII. <i>Pojána</i>	
1. Bányai Mihály	1730
2. Marosi Mihály	1789
XXIII. <i>Rákosa</i>	
1. Bikfalvi Tamás	1666
2. Martonosi Mihály	1728
3. Barta Mihály	1760
4. Kölönte József	1771-1778
5. Batsi József	1778
6. Szász András	1781-1783
7. Kontz István	1804-1817
8. Pataki Sámuel	1823-1858
XXIV. <i>Ribicze</i>	
1. Szabó József	1781-1782
2. Vintzi István	1800-1804

3. Barta András	1807
4. Bodor Imre	1826-1833
5. Jancsó Sámuel	1837-1845
6. Vajna Áron	1847-1848

XXV. Vajdahunyad

1. Bartók József	1771-1772
2. Gál József	1772
3. Pap József	1773
4. Fogarasi Mihály	1775-1776
5. Katónai György	1778-1781
6. Barta József	1781
7. Kovács László	1783
8. Székely László	1815-1816
9. Hermán György	1819-1838
10. Német István	1841-1847
11. Kis Károly	1848
12. Székely Dániel	1858

JEGYZETEK

1. Hunyad megye lakosságának 1910-ben csupán a 16%-a volt magyar. Vö.: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. Budapest 1920. VI. kötet. Az erdélyi megyék lakosságának nemzetiségi összetételét közli: TOKAJI László: *Eladó ország*. Kolozsvár 1913.
2. *Protocollum Visitationum in Venerabilis Tractus Hunyad et Zaránd. I/5*. Galatz 1845. A Kolozsvári Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában. A továbbiakban: HZVjk a KvRefGylvt-ban, csak a helységet és az évet jelölöm.
3. SZABÓ T. Attila: *Adatok erdélyi papokra és iskolamesterekre*. Kemény J. 1659. cédulagyűjtemény a KvRefGylvt-ban. – JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662-1848*. Bukarest 1979. 95-101.
4. KÖVÁRI László: *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvár 1847. 292-293.
5. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve 1858-ra*. Kolozsvárt 1858-ban. – A Hunyad-Zarándi egyházmegye egyházközségeire adatokat közöl: DÁNÉ István: *A V-Hunyadi Zarándival egyesült egyházmegye és egyházmegyeiben egyházak történelme. Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. Kolozsvár 1863.
6. APÁCZAI CSERE János: *Az iskolák fölöttéből szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okáról* (Közölve: OROSZ Lajos: *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*. Bp. 1956. 170.)
7. JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: i.m. 95-101. – A Kolozsvári Református Kollégium tanulóira vonatkozóan: *Nomina studiosorum collegii Claudiaci (1668-1817) és Liber expeditionis (1718-1808)* című tanulói névsorokban a Kolozsvári Állami Levéltárban.
8. HZVjk. Kriscsor 1815.
9. Rhénes vagy rajnai ezüstforint, értéke 60 krajcár. A későbbi pengőforint vagy osztrák értékű forint megjelölésen is ezt a pénznemet értették.
10. HZVjk. Bácsi 1837.
12. Magyar forint: 100 dénár illetve 50 krajcárt számláló jó ezüstműből vert pénz.
13. Metrum (mérő): 30 liter
14. Font: 0,56 kg.

15. HZVjk, Kriscsor 1775. A díjlevelek a vizitációs jegyzőkönyvekben szerepelnek.
16. 1 véka: 30 liter
17. Kupa: úrmérték, 1,4 liter, a veder 1/8-része
18. Veder: úrmérték, 11, 32 liter.
19. Váltó cédula: 1811. március 15-én vezetik be, amikor az ezüst vagy pengő pénzt leértékelik és átszámítják váltócédulabeli pénzre.
20. HZVjk, Körösbánya 1825.
21. HZVjk, Déva 1825.
22. Vonásforint: értéke 51 krajcár
23. Máriás: ezüstpénz, értéke 17 krajcár
24. HZVjk, Körösbánya 1795.
25. Dénár: a magyar pénzláb mindenkori alapegysége egészen I. Lipót koráig, anyaga ezüst, értéke fél krajcár.
26. HZVjk, Kriscsor 1796.
27. Kalangya: 26-32 kévéből rakott kereszt (rakás)
28. 1 öl: 1,896 méter
29. HZVjk, Haró 1804.
30. HZVjk, Alpestes 1847.
31. HZVjk, Déva 1772.
32. HZVjk, Körösbánya 1795.
33. SEBESTYÉN Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig. (Művelődéstörténeti Tanulmányok, Bukarest 1979. 146.)* SIPOS Gábor: *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig (Művelődéstörténeti Tanulmányok, Bukarest 1979. 117.)*
34. HZVjk, Alpestes 1828.
35. HZVjk, Haró 1827.
36. HZVjk, Alpestes 1847.
37. HZVjk, Hátszeg 1846.
38. Norma vigitationis ... in tractu Hunyad et Zaránd, 1781. I/4. KvRefGylvt.
39. HZVjk, Déva 1844.
40. Norma visitationis ... in tractu Hunyad et Zarand, 1781. I/4. KvRefGylvt.
41. uo.
42. Az Erdélyi Református Főconsistórium rendeletére 1834-ben önkéntes adományokból létesített pénztár.
43. A kölcsönös tanítás módszerét Andrew Bell (1753-1832) és Joseph Lancaster (1778-1838) dolgozta ki. Hazánkban népszerűsítője Salamon József a Kolozsvári Református Kollégium tanára volt.

Körmöczi János unitárius püspök

(1772-1836)

Erdély a 18. században elszegényedett, koldussá lett ország. A századeleji háborúságok, majd az ezt követő súlyos járványok és a későbbi adóterhek gátolják gazdasági fejlődését, szellemi élete is elbizonytalanodik. Erdély nem marad – nem is maradhat távol a kor eszméitől, de a rendi szellem fékezi a felvilágosodás térhódítását. Az európai szellemi élet viharai elcsendesedve jutnak Erdélybe, a sokféle belső ellentét közt megtörik a forradalmi szándék, a kor nagy lelki és szociális váltságában Erdélynek csak a csendes, békés résztvevő szerepe jut. A három kiváltságos nemzet átmenti a századon régi életszemléletét az új lormák közé.

Ebbe a mozgalmas világba születik bele 1772-ben Körmöczi János, a Kisküüllő megyei Kissároson.¹ Családja körmöcbányai eredetű, német család. Nagypapja, ki még az Ihring családnevet viselte, körmöcbányai csizmadiamester volt. A kor divatja szerint, mint vándor mesterlegény „nyakába vette világot”, eljutván egészen Konstantinápolyig. Visszafelé jöve jutott el Brassóba, az akkori erdélyi szász központba, majd innét – házasság révén – Nagyajtára. Az erdővidéki unitárius faluban magyarosította nevét Körmöczire, s lutheránus vallását unitáriusra cserélte fel. Fia, Körmöczi József, unitárius egyháza iránti hűségét és ragaszkodását kissárosi iskolamesterként, később ádamosi lelkészként bizonyította. Kissárosi iskolája egyike a kor legjelesebbjeinek, melyben már a gimnáziumi disciplinák egy részét is tanította. Iskolájának jó hírét, megbecsült rangját igazolja, hogy az akkori unitárius főurak, – Suki, Simán, Pálfi, Gálfalvi, vargyasi Dániel, mind ide küldték gyermekeiket, mielőtt a kolozsvári főiskolára beíratnák volna.

Ebben a nevezetes iskolában nőtt fel fia, Körmöczi János, innén ment aztán Kolozsvárra, a főiskolára, syntaxistának. Rövid pár év után haza kellett térnie, hogy betegeskedő apjának segítségére legyen, később pedig, hogy az iskolában is helyettesítse. Ezt követően jeles eredménnyel elvégezte a filozófiai kurzust, publicus praeceptor lett, amit seniorság követett. Ebből az állásából búcsúzott ünnepélyesen 1793-ban, s ugyanezen év októberében, mint jogász lett kenyérkereső. 1794 januárjában a konzisztórium akadémitának ajánlotta. Kerek három esztendőt töltött külföldön: Bécsben, Jénában és Göttingában, majd Pozsonyban egy félévet, a „docendi methodus in humanioribus” végzésére.

1798. február 2-án iktatják be tanári állásába a kolozsvári unitárius főiskolán, a matematika és fizika tanszék vezetőjeként. Még Bécsben van Körmöczi János, amikor kedves barátja és támogatója, Pákei József rektor-professzor már sürgeti hazatérését. 1794. augusztus 6-án levelet küld Körmöczinek, kéri, készüljön haza, hogy átvegye az oktatást a püspöktől „tanítson mathesist és fizikát”, mert erre van pillanatnyilag legnagyobb szüksége az iskolának. Hazatérte fontos, mert „a püspök trigonometriát nem tanított eddig, applicata mathesist igen keveset, a fizika pedig egészen megváltozott”. Jöjjön tehát minél hamarább, még akkor is, ha terhes és

kellemetlen számára, „nehogy a két sarkalatos tudomány elválasztassék egymástól”. Válaszát nem ismerjük, de fennmaradt Pákei újabb levele 1794. októberéből, melyből kiderül, hogy az, ahogyan Körmöczy a jövőjét és munkásságát elképzei, arról Pákei „másképpen gondolkodik”. Majd ha hazakerül s megismeri a való helyzetet, – reméli Pákei – ő is változtat nézetein és elképzelésein. A levél végén ismételt és nyomatékosan hangsúlyozza, hogy mindkét tárgyat vegye át, mert „a zsinaton sok mindenféle ember jó közbe, akik ezer meg ezer akadályokat tesznek sok jó dolgokban”. Figyelmezteti továbbá, hogy tanulja szorgalmasan a klasszikus német nyelvet, az irodalmat, mert ez a nyelv *clavis* minden tudományoknak”, tanulja továbbá a franciát, görögöt és zsidót, „a tudományok közül pedig nem annyira a theológiát, mint inkább a mathesis purát s applicatát és a mai fizikát”. 1796. november 15-i levelében ismét szívére köti e két tárgyat: a matematikát és fizikát, mely utóbbiban „nagy újítások estek”, s a „köznek hasznosabb lenne, ha azokat kísérletekkel tanítaná, ”mintsem, hogy a régi systema tanítatnék”. Amiről a hazai kultúrhistoria ma is megemlékezik, amit Körmöczyről ma is tud és hirdet – a fizika oktatásának kísérletekkel való illusztrálását és bemutatását – ez a nagyszerű és ekkor valóban haladó gondolat szerető baráti tanácsként Kolozsvárról hangzott el Pákei József részéről. Említett és idézett 1796. november 15-i levelében kéri Körmöczy Jánost: ne szalassza el a kínálkozó alkalmat, s ha elébe kerül, feltétlenül vásárolja meg a Kantról szóló kézikönyvet, hallgasson Kantról szóló előadásokat, ezekről készítsen alapos jegyzeteket, olvassa Kant elérhető műveit, mely „most mind az anglusoknál, mind a németeknél s franciáknál bevettett”.

Lázár István püspök – kit 1786-ban a nagyajtai zsinaton választottak meg püspöknek az elhunyt Ágh István helyébe – 1797 első heteitől hosszasan betegeskedett. Püspöksége mellett professzori katedráját is megtartotta, de utóbb elhatalmasodó betegsége egyre inkább gátolta feladata pontos és rendszeres elvégzésében. Ezért sürgette állandóan Körmöczy János mielőbbi hazatértét. E kérdésben leveleztek is egymással.

Körmöczy János visszatért Kolozsvárra s ünnepélyes külsőségek közepette beiktatták professzori tisztébe. Székfoglaló beszédét 1798. február 2-án tartotta. Témája: a nevelés, melynek fogalmát, célját, módszerét, fontosságát világos, tiszta logikával, alapos felkészültséggel, Kant pedagógiai szellemében fejtegette. Előadásában nem feledkezik meg a korabeli nevelési elvekről, felfedi azok hibáját, nemcsak a tanárokat és a szülőket hibáztatja, hanem a főhatóságokat is. Értekezése, mely egyszerű székfoglaló előadásnak készült, pedagógiai remekmű.

Meg kell említenünk, hogy az ő tanársága alatt vetették meg a kolozsvári unitárius kollégium fizika-szertárának alapjait. Minderről neves kollégiumtörténetében így ír Gál Kelemen: „Fizikai eszközök beszerzését Körmöczy kezdette meg öntudatos tervszerűséggel, aki 1789. február 7-én kezdette meg fizikai és matematikai előadásait. Ebben az igyekezetében nagy segítségére volt jó barátja Augusztinovics (Pál) és egykori tanítványa, P. Horváth Károly. 1802-ben a főkonzisztórium gyűlésében Körmöczy jelenti, hogy a kollégium számára, részben önkéntes adományokból gyűlt, részben közpénzből szerzett *geometricum* és *physicum instrumentumok*, és kéri számadásának megvizsgálását...”² Ennek a szertárnak a tárgyi emlékei – részben – ma is ott találhatók a Brassai Sámuel Liceum fizika-szertárában.

Tanári működésének negyedik esztendejében, 1802-ben váratlanul meghalt Pákei József, az addigi rektor-professzor, tanártárs, atyai pártfogó és jóbarát. Barátságuk a személyes rokonszenven és kölcsönös megbecsülésen épült fel, de emellett a világnézet és az életfelfogás azonosságán alapult. Ők ketten képviselték – a kivénhedt és igen elfáradt tanári karban – a haladás elveit. Talán ennek köszönhető, hogy Pákei halála után, a közbizalom Kőrmöczi felé fordult és 1802-ben az igazgatói tisztségbe emelte.

Ünnepélyes székfoglaló beszédét az „ember distinctioja”-ról tartotta, mely valóban filozófiai értekezés. Minden filozófiai kutatás első feladata, problémája: az ember rendeltetésének a kérdése – mondja. Magáért lenni: ez az ember megkülönböztető jellege. Az ember, a tiszta én (purum ego); ez pedig azt jelenti, hogy az embernek magával állandóan megegyezőnek kell lennie. Ez az abszolút azonosság és tökéletes egyezés önmagával; ez az egyetlen igaz formája a tiszta énnak. Tehát az ember legfelső és utolsó célja: az abszolút azonosság, az önmagával való tökéletes megegyezés. Ez Kant tiszta etikai idealizmusa, melyet Kőrmöczi János rektor-professzor rövid, világosan megfogalmazott értekezésében foglalt össze.

1802-1812 között viselte az igazgatói tisztséget, akkor a ravai zsinat Lázár István püspök halála után: „minden votumoknál fogva” püspöknek választotta. Igazgatói tiszttét Molnos Dávidnak adta át 1812. szeptember 3-án. Ekkor vallotta be Molnosnak, hogy minden addigi hivatala közül az igazgatóit tartotta legnehezebbnek, de ugyanakkor legkedvesebbnek is. Kerek tíz évi direktorsága alatt nem volt egyetlen napja sem: „mely gondoktól szabad lett volna”. Utóda, Molnos Dávid írja egyik jelentésében, melyet egy diáklázadás szerencsés lecsendesítése alkalmából küldött a főgondnoknak: „Most is meggyőződtem arról, hogy az igazgatónak otthonulónak kell lennie, mint volt szegény Kőrmöczi...”

Benkő Samu, egy Bölöni Farkas Sándorról szóló dolgozatában ezt írja: „... a művelődéstörténeti irodalom a kolozsvári unitárius kollégiumot úgy tartja számon, mint a század utolsó évtizedének legpezsgőbb életű iskoláját (...). A kollégiumban tanított Kőrmöczi János, aki az említett évben (1796) magyar nyelvű kivonatot készített Thomas Paine: *The Rights of Man* című munkájáról, melyben a New Yorkba telepedett angol író a francia forradalom eszméit védte meg. Kőrmöczi tanítványa volt Kiss Mihály, akiről tudjuk, hogy a 19. század legelején magyarrá fordította és helyenként kiegészítette Claude Adrien Helvétius *Le vrai sens du Systeme de la Nature* című munkáját, a 18. századi francia materializmus jeles és népszerű alkotását.”³

Kőrmöczi János rektor-professzor tevékenységének nevezetesebb mozzanatai a következők: 1805-ben létrehozták az ötödik tanári katedrát, melyet a kissolymosi zsinaton hagytak aztán jóvá. A katedra felállítása körüli bonyodalomról kétféle tudósítás áll rendelkezésünkre: az egyik a hivatalos egyházi álláspont. Eszerint Lázár István püspök – talán az anyagi alapok bizonytalansága miatt – ellenezte az ötödik tanári katedrát; ezzel szemben Kőrmöczi sürgette. A püspök és a direktor közötti tárgyalások alatt kölcsönösen bántó sértegetések hangzottak el, sőt a püspök odáig ment, hogy vallástalansággal illetve kétvallásúsággal bélyegezte meg Kőrmöczit. A feszült helyzetet utóbb kölcsönös bocsánatkérések és kimagyarázkodások útján elsímították... A másik tudósítás Gyöngyösi István személyes jellegű,

emlékező feljegyzése, melynek semmi konkrét, hivatalos okmányi alapja mindaddig még nem került elő. Gyöngyösi szerint³ az ötödik állás létrehozása tulajdonképpen nem a tényleges szükségesen való segítség, hanem két kitűnő ifjú körül való csoportosulás és pártoskodás eredménye. Molnos Dávidról és Füzi Jánosról van szó. Mindketten egyszerre állottak a választó főtanács előtt, előbbi Petrichevich-Horváthék, utóbbit Daniel Elekék, illetve pártjaik támogatták. Danielék győztek, Füzi kapta meg a külföldi stipendiumot. Ekkor teremtettek anyagi alapot P. Horváthék Molnos Dávidnak, hogy ő is külföldön tanulhasson. 1805. szeptember 1-től öt tanár van a főiskola tantestületében: Körmöczy János, Markos György, Nagy Zsigmond, valamint Füzi János és Molnos Dávid.

Körmöczy János igazgatóságának idejére esik a tanvezetők (directores studiorum) gondolatának, szükségességének felvetése. A református egyházban a köztanítók működését már régóta tanvezetők végezték, mikor a gondolat az unitáriusoknál is felvetődött. Sajnos csak a gondolat volt meg, megvalósítására későn, 1841-ben került sor, amikor Brassai Sámuel az első tagozat reformját megvalósította és Körmöczy pedagógiai elképzeléseit figyelembe véve, megalkotta a paedagogarcha tisztségét.

A főiskola felső tagozatát kibővítették, úgy, hogy a humaniorák és a felső tagozat osztályai közé, „philologiai” osztály néven, új évfolyamot iktattak be. Körmöczy idején mondják ki, hogy az összes „filozófusok” együtt kell tanulják a német nyelvet; ezt a határozatot néhány esztendő múlva úgy módosították, hogy kezdők és haladók csoportját állították fel. Igazgatósága alatt létesítették a „theológiai osztály”-t, mely a filozófiai és teológiai évfolyam különválásának első, bátortalan lépése.

Az új püspök Körmöczy János, s a szintén akkor megválasztott új főjegyző (generalis notarius) „önmagok által felolvasatott s elmondott hitlés által esküdtek” fel. A hivatalos királyi megerősítés és jóváhagyás után, ünnepélyes felesketése az 1813. évi főkonzisztórium előtt zajlott le, királyi biztosok jelenlétében, a kolozsvári templomban. Ezen a jeles szertartáson a hivatali eskü szövegét az a Lázár Samu olvasta fel, aki megválasztásakor legnagyobb ellensége volt. Hivatalból kellett az esküszöveget felolvasnia, mint guberniumi titkárnak. Ezt követően az új püspök ünnepi beszédet mondott, melyben a köszönet és hála hangjai mellett a vezérmotívum ez volt: „az én állásom pontja őrállás és fővigyázat”.

Kerek huszonöt esztendőös egyházfői tevékenységéhez kimagasló, korszakos tettek nem fűződnek. Jellemző a korra és benne az unitáriusok helyzetére, hogy Szent-Ábrahám Mihály Summája óta, a 19. század hatvanas éveig az unitárius irodalmat csupán egy káté újbóli kiadása és egy énekeskönyv megjelentetése képviselte. Pedig egész sor unitárius tudóst, szakembert tudnánk felsorolni, akik Jénából, Göttingából a felvilágosodás eszméivel és gazdag tudással tértek haza. Ezek az eszmék és ez a tudás mind eltűnt az íróasztalok és tékák fiókjaiban bújkaló-lapuló kéziratokban, s talán csak meghitt baráti körben vagy nagy néha egy-egy tanterem titkos zugában hallhatott róluk az érdeklődő.

A korra jellemző kiadványok a halotti beszédek. Ezek a beszédek, elmélkedések nem a mai értelemben ismert és használt emlékezések, merengések a halál tényre, változtathatatlan eseménye felett, hanem roppant okos, ügyes értéközések a józan ész követelményeiről, a felvilágosodás kedvelt témáiról, a korabeli iskolai és

az otthoni nevelésről, iskoláztatási kérdésekről, művelődési hiányosságokról és követelező sürgősségekről. Mindez a halotti beszédek gyászkeretes, szomorúságot messziről árasztó biztos védelme alatt.

Körmöczy János püspöki ténykedése személy szerint is sok akadályba és emberi gyarlóságból fakadt buktatóba ütközött. Elődjének hatalmas tekintélye volt, nevének fénye és rangja árnyékot vetett a szerény, puritán jellemű, erkölcsű és életvitelű Körmöczy János személyére. Lázár Samunak, az előd-püspök fiának rosszindulatú, makacs vádjai és uszításai, alaptalan árulkodásai és feljelentgetései következtében az egész korabeli társadalom feszült érdeklődéssel várta és leste az új egyházfő minden tettét, püspöki működésének eredményeit. A külvilág számára dolgozó, kifelé mutató, gyors sikereket láttató munka helyett megkezdődött a belső, viszonylag szürke szervező munka.

Körmöczy János megtartja első főtanácsi ülését és a tárgysorozatban legfontosabb teendőként „mindenféle instructiók végső megvizsgálása és megállapítása” említettik. Lassan, rendre megalkotják a *dicecesanus inspector-curatori*, a *domesticus curator* utasításokat.⁴ Alapos, idegölő munkával Körmöczy nekikezd – egyes egyedül – a régi főtanácsi határozatok, jegyzőkönyvek kimásolásához, rendszerezi, összegyűjti őket, mondván: „*az ecclesiastica disciplina mellé egy generalis canon ecclesiarum unitarianum, vagy constitutionum corpus*” akar készíteni.

Ő az, aki elrendeli az iskolából kikerült ifjaknak – a vallásban való megerősítés céljából – a konfirmációi oktatást. Püspöksége alatt újítják meg azt a régi, bevett, de addig nem alkalmazott határozatot, mely szerint a közköltésen külföldön járt és tanult ifjak, akadémiták kötelesek a főiskola könyvtára számára könyvet adományozni. Ugyancsak ekkor rendelték el azt is, hogy a négy rendes, később öt professzor kéthetenként istentiszteletet tartson a kolozsvári templomban. Ekkor rendeli el a főtanács szigorú határozata a paprendelés jogát az egyházkormányzó püspökre. Mint egykori rektor-professzor, öntudatos és tervszerű munkát végzett a tanári testület anyagi és spirituális támogatásában, felemelésében. Az 1811. évi pénzügyi összeomlás, a devalváció idején két ízben is tett országos körutakat (Szász Mózessel), hogy az iskola alkalmazottainak a fizetése számára állandó alapot gyűjtsön. A vármegyékben és székely székekben – a senior tudósítása szerint – 41615 forintot gyűjtöttek össze. Élénken ügyelt és figyelt arra, hogy állandóan legyenek akadémiták külföldön, kiküldetésüket személyesen ellenőrizte. Püspöksége idején tanultak idegen főiskolákon a később nevéssé lettek közül: Molnos Dávid, Füzi János, Székely Miklós.

Itt kell megemlítenünk két fontos eseményt, mely személyes életében, püspöki ténykedésében és az egyház életében is nevezetes volt. Az 1816-os év rendkívül zivataros és nedves volt; ezt 1817-ben forró, száraz, esőtlen nyár követte, éhínséget, nagy nyomorúságot hozva a lakosságra. Ekkor készítették – az éhínség legyőzésére, enyhítésére, a jobb szállítás céljából – a Torda és Kolozsvár közötti feleki utat, amely munkában az ifjú Brassai Sámuel is résztvett. Kanyaró Ferenc így ír erről: „El nem hallgathatom azt, hogy midőn az 1817-i szűk esztendőben a kolozsvári nemes kollégiumban folytattam tanulásomat, be számtalanszor keseredtem el, midőn láttam az éhhalásra jutott szegénység csoportjait a kapukban. Könnyeket hullattam tanulóasztalom mellett az éjszakákon, midőn az éhhalásba vonagló nyomo-

rultaknak bús nyögéseitől echoztak házaink falai. Elkecsereáldtem, látván minden reggel újjabb-újjabb számos halottakat heverni az utcákön a 10-12 meghaltakat azon egy sírba minden tisztesség nélkül temettetni. Láttam én s még most is el kell kesereáldnem, mikor eszembe jut: láttam én az édes anyát az út mellett halva feküdni, ártatlan kisded gyermekét a meghalt anyának mellén vigyorogva mászkálni, aki tejet akar vala szopni az édes anyai emlékből és semmit sem talál abban.”⁵

A másik esemény: Ferenc császár-király és Karolina császárné 1817-es kolozsvári látogatása, melynek emlékére állították fel az óvári emlékoszlopot, a „státuát”. A császár Bánffy György gubernátor szállóvendége volt, itt fogadta az unitárius püspököt is a konzisztórium tagok társaságában. Augusztus 23-án a császár meglátogatta az unitárius kollégiumot és templomot; ez alkalmából a püspök átadta neki szerény ajándékát: egy-egy példányt az unitárius confessióból, illetve teológiából.

A következő esztendőben, 1818-ban szomorú baleset érte Körmöczy Jánost: a homoródokládi zsinatra indult szekérrel; kocsisa, kit valamilyen feygelmezetlenség miatt a püspök előzőleg megdorgált, felborította kocsiját a Dobogón. A püspök olyan szerencsétlenül esett ki a szekérből, hogy a „főtörés haláláig tartó gyengeséget okozott”. Füzi János 1818. július 26-án ezt írja Körmöczy Jánosról, szomorú helyzetéről: Tordáról hazahozták, gyengébben van, „magától felkél, sétál a házban, eszik, jól alszik is, de nem eléggé csendesen; hanem mindezek mellett is úgy látszik, hogy memóriája felette gyenge, sőt éppen semmi régi dologról nem emlékszik”. „Főtörése” súlyos agyarázkódás volt. A zsinat Füzi János főjegyző jelentését döbbsenten vette tudomásul, s a főjegyzőt bízta meg a püspöki teendők végzésével, mindaddig, míg a püspök „kigyógyuland nyavalyájából”. Körmöczy teljes búskomorságba esett, régi munkakedvét és buzgalmát soha vissza nem nyerte. Nap-hosszat íróasztala mellett ült, meditált saját és egyháza sorsa, jövődjé felett. Később javult egészségi állapota, olyannyira, hogy elnöki és vizsgálói teendőit pontosan, a régi szigorúsággal és következetességgel végezte el.⁶ Azóta van hagyománya a kettős elnökségnek a képviselőtanácsban. Kortársa: Gyöngyösi István egyenesen egy hármás tanácsról, „triumvirátus”-ról beszél, mely Körmöczy Jánosból, Füzi Jánosból és Molnos Dávidból állott, kik egy időben közösen intézték az unitárius egyház ügyeit. Ennek a hármás tanácsnak volt önzetlen, besegítő munkása Körmöczy János fia is.

Életének utolsó időszakát feleségének halála keserítette meg. E fájdalmas veszteség után halt meg 1836. december 13-án. Koporsóját a kolozsvári unitárius templom alatti sírboltban helyezték örök nyugalomra. Az 1837. februári téli főtanácsi ülés alkalmával – emlékére – temetési szertartást végeztek, ugyanakkor az összes unitárius templomokban megemlékeztek róla.

Befejezősképpen szólnunk kell arról a nagy összecsapásról, mely Körmöczy János püspök és néhai Lázár István püspök fia, Lázár Samu és pártjaik között lejáldott. Lázár Samu többféle vádja közül az egyik legjellemzőbb: „Körmöczy azt tanítja, hogy az unitárius vallásban a Krisztus Jézusról való confessio a religionak csak olyan külső ágazata, mely a dési complanatio által vétetett be a hit cikkelyei közé, de valósággal oda nem tartozik, s ennélfogva, noha politikából tanítattik, de egy okos unitárius ember is azt nem hiszi.” Körmöczy János válaszában egy magánbeszélgetésre utal, mely közte és Lázár püspök között zajldott le, mikor Lázár ezeket

mondta: örvend, hogy unitárius ember, mert a többi vallásokban mindenikben van valami contra rationem, de az unitárius vallásban semmi sincs. Mire Körmöczi így válaszolt volt: a mi vallásunk se jöhet teljes exceptioba, mert amint a többieknek effélét szemükre vetünk, úgy azok is vethetnek nekünk, például azt, hogy „mi az Úr Jézus örök istenségéről különbözünk vélekedésünkben, mégis istentisztelettel imádjuk. Ebből vagyon, hogy az Úr Jézusról való hit czikkelyei közül az imádatatás Dávid Ferenc és mások által is disputatio alá vétetett, de a dési complanatio alkalmatosságával büntetés terhe alatt disputáció alá se jöhető hit czikkelyévé határozatott. Ezt a vádat is, mint sok egyebet, el kellett ejteni.

A leglényegesebb és legsúlyosabb vád: Körmöczi Jánost vallástalansággal, illetve két-vallásossággal vádolta. Ez a támadás így hangzott: Körmöczi János azt tanítja, hogy minden okos embernek két vallásának, religiójának kell lennie: az egyik, melyet hiszen, a másik melyet vall. Ezt minősítették Lázárék vallástalanságnak. Van egy téves felfogás hitelődeinkkel kapcsolatban: az üldöztetés miatti félelmükben nem merték azt vallani, amit hittek. Ez a nézet módfelett hibás és téves. Ennek elterjedéséhez többek között Szabó Sámuel tordai rektor is hozzájárult, aki Körmöczi János megvádoltatása után három évvel, az Erdélyben utazgató és őt is meglátogató Kazinczy Ferenc kérdéseire válaszolva, azt mondotta, hogy az unitáriusok nem azt hiszik, amit vallanak. S mikor Kazinczy Ferenc ezen nagyon csodálkozott, Szabó rektor azt válaszolta, hogy „ez bizony gazság”, de Mária Terézia és József császár alatt nem tudták volna megmenteni életüket sem. De lássuk Körmöczi véleményét, melyet néhány nyomtatott és kéziratban maradt írásából ismer az utókor:

„Nagy és valósággal esmérhető különbség vagyon a status vagy eklesia, religiója és a belső religio vagy a szív religioja között. Az eklézsia vallása egy bizonyos külső formával bír, mert ez a vallás „publicitas és communa quid” s az állam igazgatása, oltalma alatt van. Ennél merőben más, sokkal fontosabb dolog a belső vallás, a szív vallása, melyet „érezni és gyakorolni” kell. Itt mindenkinek csak „magával van baja”, a maga szíve szükségleteivel: itt mindenki a maga lelkéért tartozik felelősséggel. „Itt a dolog az érzést illeti”. A „Status” vallása nem egy a szív vallásával: „A köntös nem maga a dolog”; a tanítás módja nem maga a tudomány; a vallási változások csak a külsőt illetik; a szív vallása az effélékben ritkán és kevés részt veszzen”; „tehát a vallás felett való veszekedéseket, ez vagy amaz tanítási módja ellen tett ellenvetések ne tekintsd úgy, mint a belső vallást illetőket”; „a külső vallás felfedőit ne nevezd a kereszténység ellenségeinek”. Továbbá különbség van „a szív vallása” és a „fej vallása” között; gyakran előfordul, hogy jobb, nemesebb, emberhez méltóbb vallás van a szívben, mint amilyen világos a „fej”; előfordul, hogy valaki feleletet sem tud arra adni, hogy mit is hiszen; az ilyennek csak „az értelme hibáz, nem a szíve”; „ne cseréld fel a vallást a vallásról szóló cognitióval!”; „sokban egy csepp vallás sincs, csak tudják a vallást”; „A vallás a szív indigentiája (szüksége) és nem az értelem tárgya”; Körmöczi János azt tanítja, hogy a vallás a szív szükséglete, és nem az értelem tárgya, s a vallás felett való szócsátározásokat „ne tekintsd a belső vallást illetőknek”. Belső vallás nála a szív, az érzelem vallása; hirdeti, hogy más a szív és más a fej vallása és nagyon sokszor előfordul, hogy jobb, nemesebb és igazabb vallás van a szívekben, mint a fejekben.

A hitnek (fides) és a vallásnak (confessio) ez a megkülönböztetése Körömczi idejétől (és mondjuk talán helyesebben Schleiermacher óta) az unitárius gondolatrendszernek alapköve lett. Mindenki által tisztán látott dolog, hogy Szabó Sámuel rektornak nem volt igaza, amikor ezt a magyarázatot adta Kazinczy Ferencnek az unitárius hit és vallás kettősségének okáról, miként azoknak sincs, akik ezt a magyarázatot elfogadják és történelmi igazsággént tovább hirdetik.

Az unitárius egyház egyik legvallásosabb lelkű püspöke – Körömczi János –, aki prédikációiban erkölcsi utat és igazságot akart megmutatni, tisztán áll előttünk; a gondolkozó emberek értékelik munkáját, szenvedéseit megértik, az ellene felhozott vádak elvetik. Az unitárius egyház kollégiumi dísztermének falán ott függenek a nagy jótevők, a szellemi és anyagi adakozók reliefsképei. Ott van Lázár Istváné is, és a Körömczi Jánosé is. Ami munkájukból, életükből maradandó, örökértékű volt, az létezik, él és munkálkodik ma is.

JEGYZETEK

E tanulmány írója, Hadházy Iván (1947-1983) a kolozsvári unitárius teológiát végezte, majd Besztercén volt unitárius lelképásztor. Egyháztörténeti stúdiumokkal foglalkozott. 1980-ban kezdett hozzá a kolozsvári házsongárdi temető történetének feldolgozásához. Egyenként meghalározta a sírokat, lefényképezte a síremlékeket, s igyekezett az eltemetettek életrajzát összeállítani. Munkáját azonban nem tudta befejezni: 1983-ban egy katonai tcherautó halálra gázolta. Itt közölt írása 1982-ben készült, Körömczi János születésének 220., püspökké választásának 170., halálának 150. évfordulója alkalmából. (Szerk.)

1. Életrajzi feldolgozása mai napig nincsen. Életének cseményeit, irodalmi munkásságát ld. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. VII. Bp. 1990. 90-91. h. és ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. LADÁNYI Sándor, Bp. 1977. 317.
2. GÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története*. II. kötet. Kolozsvár 1935. 198.
3. BENKŐ Samu: *Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok*. Bukarest 1971. 233.
4. *A Négy száz év 1568-1968* (Kolozsvár 1968) c. jubileumi kiadvány azt írta Körömczi Jánosról: „A felvilágosodás szellemében szolgált az egyház belső megújódását. Püspöksége idején, az 1813. évi Főtanács alkotta meg az egyházköri felügyelő és egyházközségi gondnoki utasításokat.”
5. *Keresztény Magvető* 1905. 92.
6. Élete legutolsó szakaszára, annak hangulati állapotára nagyon jellemző Körömczinek Iszkai Lászlóhoz Kolozsvárról, 1822. december 22-én írt levele. (Közl.: ifj. BIÁS István: *Unitárius egyháztörténeti adatok*. 1619-1866. Marosvásárhely 1910.)

ADATTÁR

Egyházi ajánlólevél 1597-ből

Közlő: Szabó András

A Ráday Könyvtár egyik Kálvin bibliai kommentárjait tartalmazó antiqua-kolligátuma¹ értékes kéziratos bejegyzést foglal magába. Az egykorú fatáblás bőrkötés első táblájának belső oldalán egy levélfogalmazvány olvasható. A szerzője feltehetően a váci (más néven pest elci vagy erdőhátsági) református esperesség seniora, ez a seniorátus az alsódunamelléki superintendentiához tartozott.² A levél a címzettektől segítséget kér R. István lelkész számára, aki korábban Tihaméron volt prédikátor, a török elől Eger várába menekült, majd amikor az (1596-ban) elesett, családostul fogságba került. A rab-ságból ő kiszabadult, a családja nem; most mint a váci vár katonáinak prédikátora a barátaihoz (nyilván a borsodi senioratusba) indul, valószínűleg azért, hogy a váltságdíj összegét összegyűjtse.

Mit tudunk a szerzőről és R. Istvánról? Egy szóval összefoglalva: semmit. A váci egyházmegye espereséről és papjairól egyetlen 16. századi adatunk sincsen. Tihamér község Eger városának közvetlen közelében, attól délre feküdt, az Eger patak bal partján. Noha egykori területe ma már a város része, érdekes, hogy annak idején Borsod vármegyéhez tartozott.³ Mivel a községnek szintén nem ismerjük egyetlen prédikátorát sem, erről az oldalról is lezárultak a kutatás lehetőségei. R. István nem azonosítható egyetlen külföldön jár diákkal sem, tehát domidoctus (csak itthoni végzettségű) lehetett, családnévének kezdőbetűjét az egyetemi anyakönyvekből nem tudjuk feloldani. A debreceni kollégium 1588-tól ismert diáknévsorában két számbajöhető név található: Tolnai R. István 1589-ben és Ráckevéi István 1592-ben⁴, a többi református iskolából (közülük az ez esetben legfontosabb patakiból) nem ismerünk 16. századi diáknévsort.

Nem segít maga a kötet sem az adatok felderítésében. Vannak benne ugyan bőséggel kéziratos bejegyzések, kisebb részben a levél frójának kezétől (latinul), nagyobb részben egy későbbi, 17. századi kéztől (latinul és magyarul), hiányzik azonban az első számú kolligátum címlapja, amelyen a possessorbejegyzések, a nevek lehettek. Ennek magyarázata egyszerű: a kötetet 1950-ben vette a Ráday Könyvtár 160 forintért⁵, eladója feltehetően el akarta tüntetni az árulkodó pecsétet, amely valamilyen intézményi tulajdonosra utalhatott. Maradt még viszont két kéziratos bejegyzés az előzéklapon (két különböző, 17. századi kéztől), ezek a könyv értékét tüntetik fel: „Valet [f]lorenum] 1 d[enarius] 50”, Valet [f]lorenum] 1 d[enarius] 25” – ehhez hasonlólt láthatunk a sárospataki, illetve az onnan az üldözöttek idején elkerült könyvekben, ez a kötet azonban nem azonosítható a régi sárospataki könyvjegyzékek egyetlen tételével sem.⁶

A levélfogalmazvány szövege a következő:

Ezekben a háborús időkben sokan kényszerülnek biztosabb helyekre menekülni az ellenség elől, így tett R. István is, aki az elmúlt évben Tihaméron volt lelkész. A török hadjárat elől feleségével és gyermekeivel Eger várába menekült, s ott folytatta szolgálatát. Miután a török elfoglalta a várat, ő is családostul fogságba esett. Csodálatos módon az Eger melletti török táborból kiszabadították, a családját azonban a janicsárok elszakították tőle, s ismeretlen helyre hurcolták. Hogy kiválthassa őket, néhány hónapja ide, a törökökhöz közeli Vácra jött, ahol Doboczki György várkapitány megtette a katonák prédikátorának. Hogy lelkét meggyógyítsa, s a barátait meglátogassa, most – a katonák engedélyével – útnak indult. A levél írója kéri, hogy a testvérek legyenek segítségére a fent nevezetnek.

Revendis pastoribus et ministris ecclesiae Dei, fratribus et amicis <meis> suis in domino nostro Jesu Christo dilectis ac honorandis, praesentium literarum lectureris (!) Gratiam et pacem a Deo patre filioque eius unigenito, domino nostro Jesu Christo praeccatur, officiaque sua debita ac possibilia pollicetur.

In tanta totius pene mundi ad extremum suum finem <...> vergentis confusione, patriaque nostrae miserabilis perturbatione et ruina, ut homines sibi, suisque rebus melius consulere, atque ab inpetu et violentia <s> hostili sese defendere, salvique atque incolumes ex Dei clementia permanere possent, alii in montes, alii in silvas, alii in alias latebras, locaque abdita vel moeniis et propugnaculis munita, recipere se annis iam ab hinc aliquot, solum vertendo saepe sunt coacti. Ex quo factum est, quod hic etiam honestus et pius vir, ac frater noster in domino Christo, ecclesiaeque ipsius minister fidelis S. R. anno proximo elapso cum Tihameriniungeretur munere ecclesiastico, ibique se excursioni et direptioni Turcarum pervium esse videret, Agriam, ut pote ad locum et munitione externa et militum robore firmatum se contulerat, una cum coniuge sua et liberis, rebusque suis domesticis, divinam interea implorans et sibi et aliis fieri misericordiam et protectionem, ac aliis quoque ecclesiastici muneris partibus fideliter et strenue eo quoque loci perfungens, tum ante obsidionem, tum ipsa obsidione et oppugnatione eius loci a Turcis: non parcens sibi, nec vitae suae, sed omnia munia ministerii ecclesiastici fideliter et strenue obviens, nunc docendo, nunc cohortando, nunc reprehendendo, nunc consolando prout in quenquam muneris ipsius ecclesiastici a se requirebat ratio, quod ipsum de eo a fide dignis accepimus testibus. Accidit autem ex iusta Dei potissimum peccatis nostris irascentis poena, ut superatis militibus christianis, ab infensissimoque christiani nominis hoste, Turca nempe, oppressis, Agria quoque ipsa in potestatem hostium veniret, ubi et quando hic quoque pius et honestus frater spoliatus ac exutus omnibus suis bonis, ad amictum usque corporis, in captivitatem et tristem servitutem Turcarum fuerat redactus, una cum coniuge sua charissima, liberisque suis dulcissimis. Ac licet ipse in persona sua divina providentia ibidem ad Agriam ex castris Turcarum sit liberatus: coniunx tamen sua et liberi ad conspectum suum ipsius ibidem a se avulsi, et ubinam <usque> ad hoc usque tempus sint, nondum certo rescire potuit. Atque eius rei gratia, nempe ut de coniuge sua et liberis siscitari posset commodius, iam ante aliquot menses contulerat se huc Vacuum, ut pote locum Turcis finitimum, ubi cum a generoso ac egregio milite, domino Georgio Doboczki, capitaneo praesidii regii caesareiue industrio in castro Vacz, pie ac honeste esset invitatus ad munia ministerii ecclesiastici peragenda inter milites praesidarios, non sine laude hactenus suam illis in ministerio ecclesiastico locavit operam. Et nunc iam partim animi sui recreandi, partim amicorum invisendorum gratia, bona venia a suis auditoribus accepta, peregrinationem quandam sibi probosuit. Quare quum pium sit, ac vere fratrum christianorum iuxta praescriptum etiam <pauli> divi Pauli apostoli condolare calamitati fratrum, eodemque benigne complecti, at pro posse eiusdem subvenire, ut vos quoque revendi fratres, quos hic frater noster adierit, idem faciatis, rogatos esse volumus. Officium vestrum, hoc facientes, facturi, Stephano vero huic gratum, nec non ipsi quoque Deo, et domino nostro Jesu Christo, pastorum principi acceptum, quemadmodum hoc de ipso amanuensius ipsius fidelis Mathaeus evangelista suis scriptum reliquit. Quod superest, gratia domini nostri Jesu Christi sit vobiscum. Amen.

JEGYZETEK

1. Johannes CALVINUS: *In omnes Pauli apostoli epistolas, atque etiam in epistolam ad Hebraeos commentarii*. Genevae 1567. Joannes Crispinus. – Joannes CALVINUS: *Commentarii in epistolas canonicas*. Petri unam, Joannis unam, Petri alteram, Judae unam. 2. ed. Genevae 1554. Joannes Crispinus. (A jelzete: 0, 210)
2. Friedrich Adolf LAMPE (DEBRECENI EMBER Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Trajecti ad Rhenum 1728. 650-651.
3. *Heves vármegye*, Szerkesztette BOROVSKY Samu. Bp. (1909) Térképmelléklet a címlap után (Magyarország vármegyéi és városai). – GYÖRIFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. kötet A-Cs. Akadémiai Kiadó Bp. 1966. 812.
4. THIURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. II. kötet. Pápa 1908. 96-97.
5. A kötetet az 1950-es évek elején tévesen a Ráday család könyvei közé sorolták be, erre utal a mai jelzete is.
6. *Partiumi könyvesházak 1623-1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*. Sajtó alá rendezte FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András. Bp.-Szeged 1988. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.)

Martin Bacháček kéziratosa ajánlása 1604-ből

Közli: Szabó András

Egy régi könyv értékét nagy mértékben emeli, ha a szerző vagy kiadó autográf ajánló sorait tartalmazza. Ilyen ritka érték a Ráday Könyvtár RMK 1,295 jelzetű kötete, amely nem más, mint Joannes Honterus „Rudimentorum cosmographicorum libri IV” című művének 1595-ös, prágai kiadása.

A címlapon kezdődő és a verzón folytatódó kéziratosa bejegyzés hiányos, első sorát és a végén lévő aláírást egy későbbi kéz megpróbálta áthuzigálni. Ez részben sikerült is, a megajándékozott neve olvashatatlaná vált. A könyvkötő is meglehetősen körbevágta a könyvecskét, ez azonban csak egy-két betűt érintett, amelyeket a többiből ki lehetett következtetni. A kézirat olvasata így a következő:²

„Slovutnemu panupku .ilowj, Messtěninu a Pisarzi Raddnimu Města Prachatiz, Panu Przitelj swemu milemu, M. Martjn Bachacžek Naumierzsky z Naumierzicz, Rektor Vczenj Pražskeho, a Probosst kollege krale Waczlawu w Starem Měste Pražskem, tuto knížku na budauczy dobre Przatelstwj odsylage daruge. Ac-tum w Praze 16 Octobris Letha 1604. M. Baháček”

Magyarul: „A kiváló úrnak..., Prachaticé város polgárának, jegyzőjének és tanácsosának, kedves barát uramnak, nauměřici nauměřici [nemesi előnév!] Martin Bacháček magiszter, a prágai egyetem rektora és Vencel király kollégiumának prépostja Prága óvárosában, ezt a könyvet ajándékozza a jövőendő jó barátság reményében elküldvén. Kelt Prágában 1604. október 16-án. Martin Bacháček.”

Prachaticé egy kisváros Csekké Budějovicétől nyugatra; innen, Magyarországról kideríthetetlen, ki lehetett ez a megajándékozott, aki egy személyben jegyző és tanácsos volt ott. Annál többet tudunk Martin Bacháčekről, akinek magyarországi kapcsolatai nem merültek ki abban, hogy az erdélyi százsz reformátor, Honterus művét újra kiadta.

Bacháček 1541-ben született Nauměřicben, hazai iskoláztatása a prágai egyetemen fejeződött be, ezután a lipcsei, majd az altdorfi egyetemre ment. 1567-től a wittenbergi egyetemen tanult, majd 1570-ben nyerte el a bakkalaureusi fokozatot Prágában, 1582-ben a magiszterit, s rögtön kinevezték a filozófiai fakultás professzorává. Többször volt a kar dékánja, végül hosszú ideig az egyetem rektora. 1591-ben „nauměřici” előnévvel nemességet kapott Rudolf császártól, s 1612-ben halt meg. Jó tudós, kiváló szervező, és kiemelkedő pedagógus volt. Pedagógiai munkássága alapján mint Comenius egyik előfutárát tartják számon. Tudósként a matematika, földrajz és csillagászat érdekelte, jó barátságban volt Rudolf udvarának tudósaival: Keplerrel, Tycho Braheval és Tadeuš Hájekkel, valamint az egyetem orvosprofesszorával, Jeszenszky Jánossal.³ Nemzetközi kapcsolatai a késő-humanista protestáns tudós oppozíció jeles képviselőihez kötődtek: az altdorfi egyetemhez és Nürnberghez, a wittenbergi kryptokálvinistákhoz. Részt vett levelezésüknek is, ez volt az a szál, amely a magyarországiakhoz is elvezette. A szepességi kryptokálvinista körrel, s vezéralakjukkal, a fél Európával kapcsolatban álló Sebastian Ambrosius Lahm késmárki lelkiesszel levelezett, leveleiket részben a diák Szenci Molnár Albert továbbította. Bacháček 1595 táján egy nagy Magyarország-térkép kiadását szervezte a szepességiek kiegészítő adatainak segítségével. Szenci Molnár Albert a közös nürnbergi-altdorfi barátok révén később is kapcsolatban állt vele, sőt 1604 őszén Prágában egy ideig nála is lakott.⁴

A prágai Honterus-kiadást Bacháček a cseh és morva tanároknak ajánlotta, s iskolai használatra szánta. A könnyebb kezelhetőség érdekében ellátta egy földrajzi névmutatóval, a kötet végén található térképeket pedig három nyelven – latinul, németül és csehül – nevezte meg. A Ráday Könyvtár példányának eredete ismeretlen, 18. századi bőrkötéséből a közelmúltban történt restaurálás alkalmával a kötéssel egykorú kézírattöredékek kerültek elő.

JEGYZETEK

1. „*Rudimentorum cosmographicorum Joannis HONTERI Coronensis, libri III. cum elegantissimis tabellis geographicis recens sculptis et editis.*” Pragae, typis Schumannianis anno MDXCV. – Martin BACHÁČEK ajánlásával. (RMK III. 861.)
2. A szöveg elolvasásában és lefordításában KÁTER István volt a segítségemre, neki ez alkalommal mondok köszönetet.
3. *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě A-C.* Založili Antonín TRUHLÁŘ a Karel HRDINA, pokračovali Josef HEJNÍČ a Jan MARTÍNEK, Praha 1966. Academia 120-126.
4. SZENCI MOLNÁR Albert *naplója levelezése és irományai.* Jegyzetekkel ellátva kiadta DÉZSI Lajos. Bp. 1898. 91-92, 169-170. – Az 1595-ben tervezett, s a legújabb adatok szerint meg is jelent térkép semmiképpen nem lehetett azonos a Honterus-kiadással, amint az Dézsi Lajos feltételezte. Lásd még: SZABÓ András: *A magyar későhumanizmus történetéhez. (Colloctanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* Szeged 1990. 228.) (Adattár XVI-XVIII: századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.)

Források a fraknói uradalom és a kismartoni grófság rekatolizációjához

Közreadja: Fazekas István

1

Nagyhöflány, 1659. szeptember 16.

Johannes Vicarius S. J. levele Esterházy Pálhoz, melyben beszámol a Nagymartonban végzett térítésről

Illustrissime domine, domine comes, patrone gratiosissime.

Commendationem servitiorum meorum spiritualium humilliamam cum salute plurima.

Ex patentibus pro constanti incoeptae reformationis executione colligo, illustrissimae vestrae dominationi rem esse cordi. Imitemur facta magni in Ungaria olim Nicolai Esterhasi, cui suam adscribunt salutem, quotquot in vicinis degunt territoriis.

Reverendus pater rector Soproniensis (salus illustrissimae vestrae dominationis iudicio) iudicat consultum esse, ut maneam in Frackno, dum abest illustrissima vestra dominatio, ne cum dedecore vid<...>ere rusticis. Elapsa proxima dominica ex Forchenau¹ <...> absolutae sunt ab haeresi in Mattersdorff.²

A prandio in Mattersdorff apud iudicem citavi ego et dominus parochus omnes Lutheranos³, quorum difficultates cum audissemus, dum nonnisi phantasmata deprehendimus. Terminus conversioni praefixus est festum Sancti Michaelis. Nul-lus ex triginta promisit conversionem, omnes eandem cecinere cantalenam. Videbimus. Videbimus.

Ex mulieribus unica comparuit, unde ob unicum hanc in obedientiam aliquae pro exemplo aliarum videntur dignae visione Fracknensi per aliquot dies, fortassis in montibus altis caelo vicinioribus illuminabuntur citius. Audio, quod in Burbach⁴ domicella sit visa, at non sine amaritudine illustrissimae vestrae dominationis. Si intellexerit illustrissimus dominus ordinarius, explicabit sua retia eiusmodi philomelis.

Hisce me humillime commendo illustrissimae vestrae dominationi. Ex gros Hefflein 16. Sept. 1659.

Illustrissimae vestrae dominationis
servus et capellanus
in Christo humillimus
Joannes Vicarius

P. S.

Ut tanti momenti negotium bene succedat, qualis est conversio haeticorum, opus est multorum religiosorum precibus et missis et aliis bonis operibus, inter quae magna pietatis et iustitiae opera sunt persolvere pia legata Generosi Domini

Colosvary⁵ et 300 Rhenos, quos Beatae Virgini in Pratis ad Volckam⁶ a multo jam tempore debet illustrissima vestra dominatio. Quid, si excellentissimus dominus ideo pateretur in purgatorio?

(Címzés:) Illustrissimo domino comiti, domino Paulo Esterhazy de Galantha e perpetuo de Frackno et Kismarton, supremo comitatus Soproniensis comiti, sacrae caesariae regiaeque maiestatis camerario etc. Domino patrono mihi gratiosissimo.

Posonii

(Eredeti. s.k., papírfelzetes pecséttel,
MOL P 125 Nr. 2531.)

2

Siegraben (Szikra), 1659. október 7.

Johannes Vicarius S. J. levele Esterházy Pálhoz, amelyben beszámol a nagymartoniak térítéséről, és az úr közbenjárását kéri a csornai prépostnál, hogy annak ilmei alattvalóit téríthesse. Beszámol egy esetről, ahol a férj úrvacsora vételle kényszerítette feleségét és leányát.

Illustrissime domine comes, patrone gratiosissime.

Commendationem servitionem meorum spiritualium paratissimam cum salute plurima.

Ad literas generosi domini provisoris⁷ heri die Lunae 6ta currentis octobris stipatus doubus musquetariis sub vesperum ingressus sum Mauritiniam Sigrabensem⁸, ubi convocatis subditis pluribus mandatum illustrissimae vestrae dominationis praelectum est.

Hoc audito et aliis motivis mox octo consensum praebuere pro aliorum exemplo. Nunc et aliorum exspecto responsum, ubi Mattendorffenses omnes fuerint absoluti, incipiam hic instructionem laborante interea et perficiente totum opus in Mattersdorf patre Christophoro Fleischer.⁹

Hoc valde rogo, dignetur illustrissima vestra dominatio vel domino Matthiae Fulcitio¹⁰ vel alteri domino committere, ut a reverendissimo domino praeposito Zornensi¹¹ impetret serium mandatum ratione subditorum in Marz convertendorum, vel maxime et in particulari ratione subditi vulgo student dicti, qui ante sesquiannum violenter uxorem et filiam catholicas utrasque compulit in Schaddendorf¹² ad particulam panis ibidem a blatrone haeretico sumendam, et jam gloria- tur se, ubi erit initium reformationis, alio per medium annum fugiturum. Quid si antequam hoc tentet, duceretur ad arcem Frackno, ubi discat rudimenta fidei catholicae? Heri, quando discessi ex Frackno, optime valere gratiosi gryphuli. Rogo calamo, charta, aliamento parcat illustrissima vestra dominatio, quia in Mauritania hac sylvestri similes merces parum sunt in usu.

His me humillime illustrissimae vestrae dominationi, illustrissimae consorti, illustrissimo comiti Francisco¹³. Ex Mauritania 7 octob. 1659.

Illustrissimarum vestrarum dominationum
capellanus in Christo antiquus
Joannes Vicarius

P. S.

Qui ex Marz nuper fuere in arce Fracknensi, pro poena dedere 6 imperiales.

(Címzés:) Illustrissimo domino comiti Paulo Esterhasi de Galantha, perpetuo de Frackno et Kismarton, supremo comiti comitatus Soproniensis, et supremo capitaneo caesarei praesidii Papa, sacrae caesareae maiestatis cubiculario etc. Domino patrono mihi gratiosissimo

Posonii

(Eredeti. s.k., papírfelzetes pecséttel, MOL P 125 Nr. 2532)

3

Sopron, 1659. december 16.

Trost somfalvi prédikátor folyamodványa Bezeregy Györgyhöz és Horvát Györgyhöz, Sopron megye országgyűlési követeihez, amelyben előadja faluja erőszakos tértétét, és az Esterházy katonák rajta megesett atrocitásait.

Salutem ac humillima mea servitia semper paratissima!

Generosissimi domini, patroni mihi colendissimi.

Quamquam insperatus servorum nobilium, et militum illustrissimi domini comitis et domini, domini mei clementissimi etc. adventus ab initio nihil mali nobis comminari visus est, non parvam lamen in animo meo suspicionem excitabat, altera post eorum adventum die suscepta distinctio Romano-Catholicorum et Evangelicorum subditorum, solis enim Evangelicis, onus milites illos domo excipiendi, cibo, potu, aliisque necessariis fovendi impositum fuit, Romano-Catholicis, hoc onere penitus liberatis. Et quod animus meus tum quasi praevidebat, id proh dolor! Hesternae die undecima nempe praesentis mensis decembris in effectum deduxerunt.

Non possum autem per tantam animi mei perturbationem et subitaneum hunc casum omnia istorum hominum attentata exponere: ex paucis, quae breviter referam eisdem generositatibus vestris, intentio ipsorum satis patebit. Primo me absente domum parochialem undique clausam, effractis foribus violenter occuparunt, obvia quaeque ceu praedam praedam sibi debitam abstulerunt. Postea me domum reversum duriter adorti sunt. Alii me raptare intro volebant, alii extrudere domo addictis comminationibus, nisi me cum ipsis vino ingurgitavero per hanc noctem vitam ipsam mihi ereptum iri.

Interea etiam iudicem pagi pro me intercedetem, uxorem meam et ancillam

misere tractarunt: ut taceam terrorem, quo omnes in tanta confusione obruti, saltem non expiravimus. Quid facerem? Fugam coactus arripui, et me in domunculam vicinam recepi, verum nondiu subsistere potui, quia diligenter me quacrebant, et juramento confirmabant, si modo praedicantem comprehendere possent, se velle his funibus, judici tam ostensis, ipsum ligare, et in arcem Frakno captivum abducere, aut si resisterem captoribus meis, in frustra ex mandato nescio cuius dissecare. Quibus perceptis in aliud latibulum me recondidi et nocte ingruente in quorundam auditorum meorum comitatu Aggendorfium¹⁴ me contuli. Non parum commotus his capitanei formalibus verbis, latine prolatis: Tu non es pastor, et comes te nondum agnovit pastorem, sed rusticus es, ideo rustico more te ex mandato comitis tractare volumus.

Quid autem porro per istos homines gestum sit, ipse quidem non vidi; retulerunt tamen qui viderunt, quomodo rusticos omnes domo parochiali expulerint, et constitutis ad januam vigilibus armatis, noctem potando transegerint, donec in designata sibi hospitia redire jussi sunt. His militibus ad hospitia reversis generosus dominus Thomas N. cellae illustrissimi aulae praefectus¹⁵ advenerat, et januis quodammodo reparatis iterumque clausis sigillum apposuit, totam postea domum custodiae Romano-Catholicorum reliquit.

Sed circa vesperam abire jussis Romano-Catholicis custodes eidem domui ex solis Lutheranis dati fuerunt, eadem nocte unus equitum spreta custodia irrupit, et unum sigillum januae nimirum extremae revulsit, cum autem huic violentiae custodes resisterent, plures militum concurrebant, opem socio laturi, hoc in conflixu Martinus Grässel, juratus et primarius judicis Sondorffensis adjunctus, immane et (ni Deus averterit) lethale vulnus in capite accepit¹⁶.

Die Dominica proxima excurrerant milites illi, nescio quo plures socios convocaturi, suadebant etiam judici et vicinis aliis receptionem atque approbationem religionis Romano-Catholicae, si se suaque salva et milites pago remotos recuperent.

Die Lunae ante meridiem advolarunt novi equites et vino repleti alios verberius exceperunt, alios ad fugam capescendam compulerunt.

Eadem hesterna nimirum die, horis pomeridianis duo Franciscani, monachi Eisenstadiensis, judici nostro in domorum cuiusdam Romano-Catholici vocato, auctoritate illustrissimi domini comitis, uti ipsi dicebant, injunxerunt, ut confestim una cum vicinis omnibus more Romano peccata ipsis confiteretur, et Eucharistia ipsorum uteretur. Cum autem surdo narrassent fabulam, et ecclesiae, hactenus per Dei gratiam constanti, suos opiniones nullo modo placido persuadere potuissent, severioribus verbis claves templi nostri efflagitarunt, verum nihil obtinuerunt.

Vespere igitur oriente peculiari nuncio ad me huc Sopronium misso indicarunt, nisi me Sondorffi his horis, quibus haec exaro, matutinis praesentem exhibuero, measque reculas ex parochiali domo removero, illas omnes militum voluntati et praedae, post meridiem cessuras, culpa omni non istis injustis invaloribus, sed tantum absentiae meae adsriptae.

Hodierni nuncii referunt, quod praeterita nocte judicem pagi pium illum et constantem senem sine misericordia verberaverint. Brachia ipsius, velut in crucem agendi distenderint, non prius dimissuri, quam Evangelicae fidei validiceret. Sustinuit miser omnes injurias patientissime. Quamobrem novis plagis in illum terrae

allisum saevierunt, aures, eius et caput admotae tubae clangoribus oppleverunt, in summa immanitate tanta senem innocentem exagitaverunt, ut in vicinia mortis versari quibusdam adstantibus creditus sit. etc.

His breviter, quantum consternatio animi mei permisit, vere tamen miserri-
mum statum meum, immo totius ecclesiae meae, generositatibus vestris, uti vice-
comiti, et controversiarum in negotio religionis occurrentiam praesidi et simul ju-
dici, ambobus vero uti inlyti comitatus istius Soproniensis ablegatis exponere vo-
lui, debui, humillime rogitans dignetur illustrissimum dominum comitem, patro-
num meum benignissimum (qui in comitiis talia ablegatis status Evangelici in scio
ipso per officiales patrari respondit¹⁷) disponere, ut militibus abhinc abductis me
in integrum restitui faciat, miseros vero meas auditores, quod et gloriosissimae
memoriae domini parentis olim tempore factum fuit, juxta diplomata regia et ar-
ticulos regni libero exercitio religionis frui, et gaudere clementer patiat.

His coram generositatibus vestris humillime expositis de patrocinio vetrarum
generositatum nihil dubitans devotis precibus omnipotentem exoraturus sum, quo
misericordiam mihi et meis auditoribus miseris atque afflictis exhibitam paterna
sua misericordia in praesenti pariter et futuro seculo cumulatissime remuneretur.
Dabam Soproni die 16. decembris ad finem properantis anni 1659.

Generositatum vestrarum
humillimus servus et cliens
Henricus Trostius
hactenus ecclesiae Sondorfensis pastor

(Címzés:) Generosissimis dominis Georgio Bezerey vicecomiti, et alteri Geor-
gio Horvat de Mankobuk, ambobus inlyti comitatus Soproniensis ad jam proxime
praeterita comitia ablegatis meritissimis etc. Dominis patronis mihi coledissimis

humillima supplicatio
introscripti

(Eredeti, s.k., MOL. P. 125 Nr. 6651.)

4

Márcfalva, 1660. I. 5.

*Márcfalva reverzálisa, melyben kijelenti, hogy katolikus hitre tér, és katolikus is
marad.*

Wür N. Alle: neben einer gannzen ehrsamben Gmein in März etc. bekhennen hi-
emit öffentlich in Krafft diesser Obligation, daß wür alle und yede klein und große
Perzon in dem Lutherischen Irtumb und Glauben verfast sein gewest. Aniezo aber zu
dem wahren Cathollischen allein seeligmachenden Glauben kommen, und in bey
sein deß ehrwürdigen in Gotth geistlichen und hoch gelehrten Herrn Joann Georg

Ferssin, alz unnser vorgesetzte geistliche Obrigkeit, gebeicht, daryber alle und yede in dem Meßbuch mit außgerekhten zweyen Finger den Aidt Schwur vor dem Altar abgelegt, und daß Herr Hochwürdige Sacrament deß Altars empfangen und genossen. Hier auf verobligiren und verschreiben wür unnß sambentlich, Junge und Alte, biß auf unnser Khindes Khinder, bey dem wahren Cathollischen Glauben zu leben verbleiben und zu sterben. Da sich aber Einer oder der Ander yber kurz oder lang wurde befindten, und von dem Cathollischen Glauben mechte abweichen und treuloß werden, solte nit allein mit Hab und Guetth, sondern mit Leib und Bluet abgestrafft werden. Zur Bekhrefftigung haben wür etliche mit unseren Pettschaften verferthigt und mit Handten unterschriben. Actum März, den 5 Januaren 1660.

Az írás alatt öt pecsét található öt aláírással. Az írások autográf volta kétséges. Balról jobbra haladva: Jacob Plankh Richter¹⁸, Steffan Wiber¹⁹, Willibald Lang²⁰, Georgg Vogler²¹, Willibald Däsch²², Thoma Tschuerl²³.

(MOL P 125 Nr. 9484.)

5

Pomogy, 1660. május 23.

Christophorus Khissenpfening S. J. levele Esterházy Pálhoz, amelyben beszámol a pomogyi térítésről és segítségét kér.

Illustrissime domine, domine comes.

Servitia mea paratissima.

Vix appulimus in Pamaggen, et ecce obvios habuimus intra portam parochiae cum praedicante judicem et turbam pagi copiosissimam. Indicavimus causam adventus nostri, et mandatum illustrissimae dominationis vestrae, sed contumaces duosque animos deprehendimus. Institimus bonis et duris verbis, sed surdis locuti sumus. Occupata tamen est nobis domus praedicantis, jussimusque nebulonem exesse, ni manibus pedibusque ligatis in Frakno duci velit. Concitat ipse paganos, ut contumaces sint. Proinde quancujus praestolamur mentem illustrissimae dominationis vestrae, quid facto sit opus. Indigeremus, ut video aliquanto pluribus apostolis, ut terrore compellantur, qui suavitate non flectuntur. Dominum hoffricterum cum desiderio expectamus cum sociis in rubris tunicellis. Ajunt se ablegatos misisse ad illustrissimum dominationem pro gratia, ut permittantur in sua perfidia, quibus oppignoravi caput meum, si non pro gratia disgratiam reportabunt. Expecto responsum pro directione. His me illustrissimae dominationi humillime commendo. Datum in Pomaggen 23 Maji Anno 1660.

Illustrissimae dominationis
servus et capellanus infimus
Christophorus Khissenpfening

(Címzés:) Illustrissimo domino, domino Paulo Esterhazy de Galantha haereditario comiti in Frakno, Castro-ferreo, Schantau Lantsee, et Laggenpach, supremo comiti comitatus Soproniensis, sacrae caesareae regiaeque majestatis consiliario etc. Domino meo colendissimo

Eisenstadii

(Eredeti, s.k. MOL P 125 Nr. 2714.)

6

Pomogy, 1660. május 27.

Christophorus Khissenpfening S. J. levele Esterházy Pálhoz, melyben beszámol arról, hogy visszatért a faluba, amely bűnbánóan fogadta, a bűnösöket elzáratta.

Illustrissime domine, domine gratiosissime.

Servitia mea paratissima

Hodie circa 6ta matutinam rediimus ex Maria Haid²⁴ (in quem locum nos tantisper subtraximus, alias certo mactandi) in Pomaggen, sed cum Domino hoffrichtero et insigni comitatu militum. Invenimus pagum non jam aplius minitabundum, nec baculis et furcis armatum, sed supplicem et ad omnia paratissimum. Praecipuos rebellantes vinculatos accepimus et ad cellarium parochiae custodiendum deputavimus, associavimus illis quosdam alios advenas nebulones, qui Pomagiensibus in subsidium venerunt. Inter illos etiam Soproniensis quidam, qui haud dubie exploratum missus etsi praetendat confessionis causa se venisse. Habebimus satis, quod laboremus in instruendo, confessionesque excipiendo. Spero, quod brevi omnes quator pagos habebimus Catholicos. Compellam ipsos ad obligatorias seu reversales dandas, pro se suisque posteris in perpetuam, quod a fide orthodoxa nunquam amplius recedent. Intercessi pro iudicibus et civibus eo, quod humillime rogarint gratiam, et ad omnia se obtulerint promptos, et heri utcunque laboraverint in compescenda communitate. Caeteros vero inexcusabiles mittemus illustrissimae dominationi vestrae futuros colonos in Forcktenstein, licet minus sint prompti ad hoc praestandum obsequium. Dominus hoffrichterus suum pedum pastorale fregit in prima salutatione capitum rebellium, Quae in futurum digna erunt scriptu, scribam, quam proxime potero. Hisce me illustrissimae dominationi vestrae humillime commendo. Datum ex Pomaggen festo Sacratissimi Corporis Christi, in cujus octava, aut etiam Dominica intra octavam solemnem processionem instituiam in Ilmiz.

Anno 1660.

Illustrissimae dominationis
servus et capellanus humillimus
Christophorus Khissenpfening

(Címzés:) Illustrissimo domino, domino Paulo Esterhazy comiti de Galantha, sacri romani imperii equiti, supremo comiti comitatus Soproniensis, sacri caesare-

ae regiaeque majestatis consiliario et camerario, nec non praesidii Pappensis capitaneo etc. Domino meo gratiosissimo.

(MOL P 125. Nr. 2716.)

7

Apetlon (Bánfalva), 1660. június 4.

Christophorus Khissenpfening S. J. levele Esterházy Pálhoz, amelyben beszámol Pomogyon, Vallán, Apetlonban elért sikereiről és kéri, hogy a csornai préposttól Esterházy szerezzen mandátumot az illici alattvalók megtérése érdekében.

Illustrissime domine, domine comes.

Servitia mea paratissima.

In pagis Pomaggen et Wallern absolvimus ad haeresi personas 281 plerosque patres et matres familias. Cum servis et ancillis indicavi nonnihil adhuc dissimulandum propter imminentes labores, promiserunt tamen et ipsi sese in proximo accomodare. Transivimus jam in Apotlon, ubi paratiores animos deprehendimus. Confessi sunt hodie 55, reliqui brevi sequentur. Deus det, ut etiam Pappenses omnes papistici fiant. Spero sequente hebdomada me confecturum omnia. Reliqua, quae pro pagorum horum in futurum statuenda videntur, cum illustrissima dominatione vestra coram tractabo. Hisce me illustrissimae dominationi humillime commendo. Datum ex Apotlon 4 Junij Anno 1660.

Illustrissimae dominationis

servus et capellanus

Christophorus Khissenpfening Soc. Jesu

Illustrissima dominatio dignetur significare mature, si qua in re aliquid desiderat a fieri, priusquam hinc abeam. Expediret a Domino Folnej habere litteras ad suos Ilmizenses²⁵, qui nuper se difficiles ostenderunt. In transitu per Neusidl²⁶ etiam agam cum subditis illustrissimae dominationis, qui se et ipsi vel lineam mandati haberent a sua dominatione illustrissima, fors promptiores esset.

(Címzés:) Illustrissimo domino, domino comiti Paulo Esterhasy de Galantha, comiti perpetuo in Frakno, Eisenstad, Schantau, Landtse, et Laggenpach, supremo comiti Soproniensi, equiti sacri romani imperii, sacrae caesariae regiaeque majestatis consiliario et camerario, generali capitaneo et haereditario domino praesidii Pappensis etc. Domino meo gratiosissimo etc.

Pappae

(MOL P 125 Nr. 2715.)

JEGYZETEK

(A források és rövidítések jegyzékét lásd a tanulmány után!)

1. Fraknóváralja
2. Nagymarton
3. A szóban forgó plébános Johannes Georgius Fersin, személyére lásd a tanulmány 44. jegyzetét.
4. Feketeváros (Purbach)
5. Kolozsvári István az 1640-es és 50-es években az Esterházyak familiárisa. Haláláról tudósít Mihályffy Ferenc Olasz Kolozsvári Istvánhoz írott levelében. Nagyszombat 1657. I. 31. (MOL P 125 Nr. 6345.)
6. Kisboldogasszony (Kleinfrauenhaid)
7. Kerznarich János, személyére ld. a tanulmány 38. jegyzetét.
8. Szikra
9. LUKÁCS 1978. I. 345.
10. Fulczih Mátyásról van szó. Vértessy Bereczey György 1652. február 2-án Nagysúrról kelt levelében Esterházy László kamarásának címzi. MOL P 124. Nr. 1638.
11. A csornai prépost ekkor Szenttamásy Máté (1607. k. – 1676. január 23.). Előbb korbáviai, majd 1667-től erdélyi püspök. Életére TEMESVÁRY János: *Erdély választott püspökei (1618-1695)*. II. Szamosújvár 1914. 17-30.
12. Somfalva
13. Esterházy Pál testvére, Ferenc. Életére ESZTERHÁZY János: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Bp. 1901. I. 137-38.
14. Ágfalva
15. Nem sikerült azonosítani.
16. Kerznarich ellen 1662-ben egy Mathias Graffl is tanúskodik. MOL P 125. Nr. 11299. f. 114.
17. ZSILINSZKY 1893. III.
18. Jacob Plankh (Plonkh) előjön 1638-ban mint „relapsus”, akkor azt vallja, hogy „omnia grato animo, modo hoc non esset praestaturum” (MOL P 125 Nr. 11616.) 1659-ben a megtérők között van a neve, ahol lányaként emlitenek egy Ursulát (uo. Nr. 11614.). 1662-ben ő is vallomást tesz Kerznarich ellen mint 6. tanú. A jegyzőkönyv szerint az Esterházy-birtokrész bírása (uo. Nr. 11299. f. 112.). 1665-ben azok között említik, akik megtagadták a gyónást, vele együtt megtagadta házanépe is (uo. Nr. 11327.).
19. Stephanus Wibert 1659-ben a megtérők között említik (mint Bimer), vele együtt Éva feleségét és Anna lányát (uo. Nr. 11614.). 1662-ben bíróként tesz vallomást Kerznarich ellen mint 1. tanú (uo. Nr. 11299. f. 110.).
20. Willibald Land és felesége, Regina 1659-ben a megtérők között vannak (L.ongh néven) uo. Nr. 11614.). 1662-ben még mindig esküdtként tesz vallomást a tisztartó ellen (uo. Nr. 11299. f. 111.).
21. Georg Voglerről csak annyi tudható, hogy 1662-ben még mindig esküdtt (uo. Nr. 11299. f. 111.).
22. Willibald Dasch 1638-ban mint telken élő zsellér kerül említésre az „eretnekek” között (uo. Nr. 11616.). 1659-ben a megtérők között van feleségével, Barbarával és lányával, Máriával (uo. Nr. 11614.).
23. Thoma Tschuerl 1638-ban (mint Tschuetl) „relapsus” és „non opinatur illustrissimum principem mandatum” (uo. Nr. 11616.) 1659-ben Csurilként megtér (uo. Nr. 11614.). 1662-ben Csuedl néven 7. tanú (uo. Nr. 11299. f. 112.). 1665-ben megtagadja a gyónást (Churil) (uo. Nr. 11627.).
24. Kisboldogasszony (Kleinfrauenhaid)
25. Folnay Ferenc ekkor a vasvári prépost. Életére TEMESVÁRY János: *Erdély választott püspökei (1618-95)*. Szamosújvár 1914. II. 5-17.
26. Nezsider

Szulejmán janicsár, más néven Raguzai Ulászló laikus ferences testvér levele Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának 1647

Közli: Tóth István György

Szulejmán janicsár, más néven Raguzai Ulászló Szent Ferenc-rendi laikus testvér Budáról írt levele a Hitterjesztés Szent Kongregációja római archívumában található. A levél írójáról csak annyit tudunk, amennyi e rövid, néhol szakadozott írásából kiderül, ez azonban nem kevés. Raguzában, a mai Dubrovnikban született, és 1632 körül Rómában tanult. Itt ismerte meg Francesco Ingolit, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárát, levele címzettjét, és itt szerezte meg igencsak korlátozott olasz tudását is. Ezután a boszniai ferences rendtartományban szolgált, ahol azonban – saját állítása szerint – a püspök és rendtársai üldözték, és ezért többször kénytelen volt levetni a ferences barátok csuháját. Az „üldözés” aligha volt alaptalan: a szerzetes kétszer is megnősült, mindkét alkalommal török kádi előtt, de mindkét feleségét elhagyta. A ferences rend közössége azonban továbbra is vonzotta, újból és újból megjelent rendtársai miséjén, akik azonban elkergették a templomból és kiközösítették. Elkeseredésében mohamedánná lett és neve alapján az is feltehető, hogy beállt a török hadseregbe, így került Buda várába. A török hatóságok előtt följelentette egykori üldözőt, püspökét és rendtársait, azok azonban hol hatszáz tallér, hol ezer scudi fejében megmenekültek a kínhaláltól, – a törökök ez alkalommal is igen szívesen váltották át pénzbüntetésre a nyomaték kedvéért emlegetett karóbahúzást és elevenen megégetést.

A nyugtalan Ulászló testvér azonban rosszul érezte magát a törökök között, és arra kérte a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárát, szerezzen számára feloldozást bűnei alól, hogy ismét visszatérhessen a keresztény hitre.

A két világ és a két vallás között botorkáló Szulejmán janicsár esete aligha volt általánosan jellemző a bosnyák ferencesek életére, kalandjai azonban jól érzékeltetik a magyarországi török hódoltság kavargó viszonyait.

Az irat lelőhelye: Archivio Storico di Sacra Congregazione de Propaganda Fide (Roma) SOCG Vol. 94. Lettere di Germania, Boemia, Ungaria, Colonia e Belgio. Fol. 103-104. Végig sajátkezű, sok helyen szakadt, illetve a sorok végét a könyvkötők bekötötték. Ahol lehetett, értelemszerűen pótoltam a hiányokat, ahol ez nem volt lehetséges, ott ezt pontozással jelöltem. Az irat forrásértékűen sajátos olaszságán nem változtattam, és mivel Szulejmán janicsár nem használt ékezeteket, én sem tettem ki azokat.

TARTALMA: Rendtársa, Savino da Ragusa üldözte és ezért szerzetesi ruháját levette Fojnicába menekült, ahol Andrea di Camengrado páter méltó mód fogadta, feloldozta és így visszavehette szerzetesi öltözkéjét. Maravić püspök, Stefano Mihailovich da Posega és Nicolò di Bagnaluca ferences barátok azonban Savino de Ragusa felbujtására ismét üldözni kezdték. Felrótták neki, hogy újból levette a szerzetesi ruhát, és Bosznia városaiban, mint vándorló orvos járt körbe. Végül megnősült, öt évig élt feleségével, majd eltaszította őt, és egy másik asszonyt vett feleségül, – mindkét házasságát török kádi előtt kötötte. Sem első, sem második feleségével nem tudott azonban együttélni, mert a ferencesek üldözték. Boszniából Belgrádba ment, ott azonban Stefano Mihailovich és Nicolò di Bagnaluca kiközösítették. Többször kikergették a templomból. Elkeseredésében törökké (mohamedánná) lett, körülmetéltette magát, a törököktől a Szulejmán janicsár nevet kapta. Vádlói közül Nicolò di Bagnalucát Budán

találta, akit ott tűzhalálra ítélték, de a keresztények 600 talléron kiváltották. Egy barátjától megtudta, hogy másik két vádlója, Maravić püspök és Stefano Mihailovich rablókkal játszottak össze és azok náluk helyezték el a lopott holmikat. Hogy bosszút álljon rajtuk, följelentette őket a török hatóságoknak. A lopott holmit meg is találták náluk, ezért karóbahúzásra ítélték őket, ám 1000 scudival megválthatták életüket.

Most éjjel-nappal sír, szeretne visszatérni a keresztény hitre. Kéri a Hitterjesztés Szent Kongregációját, küldjön neki feloldozást és azonnal megszökik (Budáról a Habsburg-) birodalomba, mindig hűségesen szolgálja majd a címettet, akit tizenöt éve Rómában ismert meg. Mivel egyetlen boszniai barát sem akarja őt feloldozni a bűnei alól, mert félnek a töröktől, kéri, hogy Magyarországon oldozhassák fel.

A levél hátoldalán a Hitterjesztés Szent Kongregációjának följegyzése: Nihil, azaz nincs válasz a levélre.

Illustrissimo et reverendissimo monsignore colendissimo.

Della gran persecucione del padre Fra Sauino da Ragusa, io me ne fugi digusa apost^a,¹ esenza abito fratesco in Bosna, et arivato in Foinica,² fui (de)gnamente accettato dal reverendo padre Andrea di Camengrado³ et dopo riceuto, asoluzione fui de deto padre posto in habito fratesco, ma il vescovo monsignor Marauch⁴ et il padre Fra Stefano di Posega, cosi anco Fra Nicolo di Bagna Luca cominciorno perseguitare in Bosna ad istanza del padre Fra Sauino mi opo(r)no^a che di nuovo apostatai et andai per la citta di Bosna esercitando (me) della medicina, et con que(s)ta^b campavo, finalmente piai la moglie, et (...) con ela cinque anni incirca, evenendo in disparere con ella, la repudiai, et (co)si altra, sposando una e l' altra in presenza del cadia^c e non potendo vivere ne con prima ne con seconda della gran persecucione de sudeti padri me ri(ti)rai da Bosna in Bel Grado⁵ ove poi fu mandato per capelano sudeto padre Fra Nicolo de Bagnaluca, quale publicamente dal altare me dichiarava per (scom)municato et il Fra Stefano Mihailouich di Posega confermava le sue parole (esse)ndosi tutti doi me scariorno piu volte dalla mesa et for della chiesa che (fina)lmente come desperato me feci Turco, fui circunciso, et mi fu imospo^d n(ome) Suleimen Janizaro, atesi poi per tutte vie da fare se mie vendete a sude(tti) miei persecutori di quali trovai Fra Nicolo a Buda, con una uania^e che li essi fu condanato per esere abrugiato et di ja^f il fuoco li fu preparato lan(cia)to, ma dagli christiani fu liberato dal fuoco con la perdita di sei cento tolori^g, dopoi instesi di un mio amico che per certa et verisima cosa il vescovo (n)onsi)gnor Marauch et li padre Fra Stefano Mihailouich de Posega avevano (in)teligenza con li ladri et che acetavano le robe dalli ladri in deposito et per fare le mie vendete scrisi al prencipe Badaroli^h Turco che le robe loro (...) dalli ladri facilmente le trovarono in deposito dal vescovo Marauch (et) da Fra Stefano Mihailouich, come in effetto furno trovate per la qual co(sa) vicolornoⁱ di esser impalati assieme con un cristiano Abramo (...) complice, ma poi con la perdita di milla scudi incerca (...) questi et altri diversi peccati brutti et enormi io ho come (...) et alcuni per vendeta et ravedutomi adeso della Gran (...) prosimo, piango giorno e notte, con aver asolutamen(te) (...) alla mia santa fede cristiana, et per tal fine abito in (...) (impe)ratore, che pero suplico umilmente vostra sig(noria) (...) di mandarmi la facolta dalla sacra congregazione (...) di uno sacerdote aproavato che subito poi fu-giro nel imperio e restaro per sempre obligatissimo a vostra signoria illustrissima et

reverendissima, la quale da quindici anni in qua oⁱ conosciuto a Roma. Dato che niuno di frati Bossnesi non volesse asolverme, per paura di turchi, concedetimi di poterme far asolvere in Vngaria, perche molti frati per l'amor mio ano patito dal Marauih et dal provinciale suspetando Marauih e provinciale di molti frati Bosnesi che non habino li frati manifestato alli turchi li depositi che aveva ricevuto dalli ladri il vescovo Marauih et Fra Stefano Mihailouich, ma for di me come gia ho confesato, niuno altro ha fatto sapere alli turchi li intrigi che pasavano fra li detti Marauih e Fra Stefano, et cio feci, perche la persecucione loro comme dissi nel principio me fece renegare la santa fede cristiana, per cio suplico vostra signoria illustrissima et reverendissima havermi compasione et aiutare l'anima mia in questo mio bisogno et io pregáro il signor Idio per la sanita di vostra signoria illustrissima et reverendissima alla quale umilmente bacio le vesti.

Di Buda alli 8. di ottobre 1647.

Di vostra signoria illustrissima et reverendissima

umilissimo servitore

Suleimen Janizaro, alias Fra Vuladislauo di Ragusa laico del ordine di Santo Francesco

(A levél küzletén a címzés:) Al illustrissimo et reverendissimo signore colendissimo. Al monsignor Ingoli⁶ segretario della Sacra Congregazione de Propaganda Fide. Roma.

(Szintén a levél küzletén a Hitterjesztés Szent Kongregációjának följegyzése:) (...) ^k com'egli s'è fatto turcho et li disiderio che l'a di tornar alla fede e perciò prega ad ottenergli l' assoluzione etc.

Nihil.

JEGYZETEK

- a Az *r* betű tollban maradt.
- b Az *s* betű tollban maradt.
- c Kádi, azaz török bíró.
- d Értsd: imposto
- e Így, a szó értelme nem világos.
- f Értsd: già
- g 600 tallér
- h Átjavított szó, talán Ali pasát jelent.
- i Értsd: vi conloro.
- j Értsd: ho
- k Az első néhány szó kiszakadt.

1 Értsd: levette a szerzetesi ruhát, azaz áruhában.

2 Fojnica (Bosznia-Hercegovina).

3 Andrea da Camengrado (Andrija Tomanovich) 1629-32 között boszniai obszerváns ferences-provinciális.

4 Mariano Maravić obszerváns ferences szerzetes, 1647-től boszniai püspök (= 1660).

5 Belgrád.

6 Francesco Ingoli, 1622-től 1649-ig a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára.

Gabriele Thomasii levele Kemény János erdélyi fejedelem haláláról

Közl.: Tóth István György

Kemény János 1662. január 23-án a Segesvár melletti Nagyszőlősi falunál vereséget szenvedett Kücsük Mehmed jenci bég-től, és a harcban maga is elesett, holtteste azonban sohasem került elő. Mikor Cserei Mihály Teleki Mihálynál lakott Fogarason, látta Kemény ruháját, fegyvereit, amelyeket Apafi kiváltott, „de testit soha fel nem találhatták, hogy eltemessék – írta – noha maga Apafi Mihály fejedelem eleget kerestette, vagy azért, hogy még a harc helyen lovastól elesvén, a seregektől egyben-tapodtatott, vagy pedig a törökök az elesett testeknek fejeket elszedvén, fő nélkül való teste meg nem ismertetett.” Nem engedte Isten, hogy teste koporsóban nyugodjék, vonja le az erkölcsi tanulságot Cserei, mert kegyetlen, vérszomjas ember volt.

A nagyszőlősi csata érdekes leírását adja egy olasz nevű, de délszláv származású ferences szerzetes, Gabriele Thomasii eddig ismeretlen levele.

Gabriele Thomasii eredeti családi neve Mančić volt, és a bulgáriai ferences kuszodiátushoz tartozott. 1618 körül született, 1647 előtt hat évig Karánszbesen és Lippán, majd 1653-58-ban Havasalföldön szolgált. 1658-ban a havasalföldi vajda egy levéllel VII. Sándor pápához küldte Rómába, ez alkalommal a pápa kinevezte a moldvai misszió prefektusává és Erdély apostoli kommisszáriusává. Nem sietett azonban felke-rezni a veszélyes és szegény moldvai tartományt, amelyet, mint írta, a tatárok, pestis és éhség gyötörtek, szívesebben folytatott tárgyalásokat a katolicizmus terjesztéséről Lengyelországban, illetve Erdélyben. Szolgálatait hangsúlyozandó, mind a moldvai vajda közeli katolizálását kilátásba helyezte, mind pedig arról tudósította a Hitterjesztés Szent Kongregációját, hogy Kemény János hajlandó a katolicizmus pártfogására, ha segítyt kap a pápától. A nagyszőlősi csatáról most között levél is II. Rákóczi György özvegyének, a nem sokkal korábban, 1661. augusztusában katolizált Báthory Zsófiának sárospataki várából írta, nyilván itt kapott menedéket az erdélyi polgárháború alatt.

Thomasii levele két hónappal a csata után kelt, ő maga nem volt jelen Nagyszőlősnél, az érzék-letes beszámoló azonban nyilvánvalóan a résztvevők beszámolóin alapult. Thomasii leírása szerint Kemény János árulás áldozata lett: Haller Gábor, Bethlen János és Rhédey Ferenc a vesztére törtek, meggyőzték, hogy a török nem fog aznap támadni, a döntő pillanatokban pedig magára hagyták a fejedelmet. Kemény, miközben menekülő csapatait akarta visszafordítani, leesett a lováról, és ezért Gyulay Ulászló nevű szolgája átadta a lovát. Amikor a fejedelem éppen nyeregbe akart szállni, akkor érték őket utól a törökök, és lekasabolták mindkettőjüket. A fejedelem testét száz apró darabra vág-ták, ezért nem tudták a törökök semmi módon megtalálni a csata után, noha nagyon keresték, hogy a fejét Konstantinápolyba küldhessék.

Thomasii szerint az emített református urak azért árulták el Kemény Jánost, mert az a katolikus vallást támogatta – a ferences barát itt nyilván saját szerepét igyekezett kidomborítani. Az azonban kétségtelen, hogy az említett erdélyi főurak a csata előtti órákban elhagyták Kemény táborát, és a csata után igen hamar Apafi pártjára álltak.

Érdemes összevetni Thomasii beszámolóját Bethlen János leírásával, amelyet a csatát követő év-ben, 1663-ban megjelentetett *Rerum Transylvanicarum libri IV* című művében adott az ütközetről. Bethlen János persze korántsem elfogulatlan krónikás, hiszen egyike azoknak az erdélyi uraknak, aki-
ket Thomasii árulással vádol.

Kemény és tanácsosai Bethlen előadása szerint is meg voltak győződve arról, hogy a török aznap (január 23-án) nem fog támadni, és ezért nem voltak felkészülve a harcra. A német katonák jó része a falu túlsó felén, illetve egy közeli szőlőhegyen állt, féltek ugyanis attól, hogy a török bekerítheti őket. „Mikor Kemény fejedelem seregét ilyen módon felállította, ... egy magyarországi, fehér ruhás lo-vas járult hozzá és figyelmeztette, hogy különítse el magától a csatában az erdélyi urakat, mert azok az élete ellen törnek.” Kemény hallgatott erre a közelebből nem ismert lovasra – folytatja Bethlen János – és megparancsolta az erdélyi uraknak, hogy menjenek a németek mellé. Haller Gábor, Beth-

len János (azaz a krónikáíró maga), Bethlen Farkas, Haller Pál, Bánffy Dénes, Huszár Péter, Rhédey Ferenc, Ugron András engedelmességek is a parancsnak, így a csatában a fejedelem fián kívül csak egy erdélyi úr maradt Kemény táborában. A csatát a fejedelem táborában kitört pánik döntötte el, írja Bethlen, mindenki futásnak eredt. „A fejedelem leesett lováról és katonái agyontaposták. Gyalui István, étékfogó mestere, felajánlotta neki a maga lovát”, de mind ő, mind Kemény odaveszték. A fejedelem „holttestét nem keresték meg idejében és nem is találták meg soha”.

Elárulták-e Keményt vagy sem az erdélyi urak, azt e két egyaránt elfoglalt beszámoló alapján nem dönthetjük el. A fejedelem önfeláldozó szolgájának nevét pedig nyilván Bethlen János tudta jobban. Arra azonban biztos forrás Thomasii levele, hogy hogyan látták ezt a fontos eseményt II. Rákóczi György özvegyének sárospataki udvarában.

A levél végig sajátkezdű. Címzése nincs, de minden bizonnyal Mario Alberizzi, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára volt a címzett. Négy hónap alatt ért a levél Rómába, a rávezetett feljegyzés szerint 1662. július 17-én iktatták.

Lelehelhelye: Archivio di Sacra Congregazione de Propaganda Fide (APF), Roma, Fondo di Vienna, Vol. 6. Fol. 169-171/v. Thomasii többi említett levelei: Uo. fol. 141-168/v.

JEGYZETEK

A nagyszöllősi csatára: CSEREI Mihály: *Erdély históriája*. Sajtó alá rendezte BÁNKÚTI Imre. Bp. 1983. 53-54., *Erdély története*. Szerk. KÖPECZI Béla. II. köt. Bp. 1986. 790. (A szövegből világos, hogy a Szegevár melletti Nagyszöllősről – ma Selesul, Románia – van szó, a névmutató azonban ezt az Ugocsa megyei Nagyszöllőssel – ma Vinogradov – azonosítja) JANKOVICS József: *Kemény János versei és a halálával kapcsolatos alkalmi költemények*. Irodalomtörténeti Közlemények LXXXIX. (1985) 1. 101-103.

Thomasii életére, moldvai működésére lásd: *Moldvai csángó-magyar okmánytár*. 1467-1706. Szerk. BENDA Kálmán. Bp. 1989. 797., 542-545., 561-563.; *Relationes missionariorum de Hungaria et Transsylvania (1627-1707)*. Bp. – Roma 1994. Ed.: István György TÓTH. 102-107. Bethlen János krónikája: *Erdély öröksége*. V. *Apa és fiú*. Szerk. MAKKAI László. Bp. é.n. 236-238.

Illustrissimo et Reverendissimo Signore, Patrone Colendissimo.

Questa è quarta che io scrivo a Vostra Signoria Illustrissima di quando son uscito di Polonia,¹ nelle qualle avisavo di tutto quello che già s'era operato in queste parti, particolarmente sopra le cose del povero prencipe Kimin.² Supplicavo Vostra Signoria Illustrissima di far parte a Sua Santità³ et a Sacra Congregazione mentre che le cose della Santa Chiesa andavano molto bene, che povero prencipe era disposto di far tutto, che Sua Santità commanda, ma la invidia del inferno et delli soi ministri, che sono Calvinisti, hanno fatto tanto, sin che l'hanno tradito alli Turchi, come credo che Vostra Signoria Illustrissima haverà inteso. Io non me trovai presente, mentre che il prencipe volse che io restasse in un loco sin tanto che se vede come succederano le cose, qualle poi molto male sono successe mentre che li traditori havevano disposto tanto con li Ungari soldati pagati di povero prencipe, quanto con li Turchi, et l'hanno menato una lega vicino alla città⁴, dove erano più di ottomila Turchi, e poi l'hanno persuaso che mandi i Tudeschi al altro villaggio, perchè dicono che li Turchi oghi non combaterano, ma di mane, che siano tutti parati. Il povero prencipe ha creduto e coscì ha fatto, et essendo già tempo di pranzo, il prencipe ha voluto che restasero al pranzo, ma loro che altro havevano in testa, nisciuno⁵ non ha voluto restare, ma sono andati via, et non essendo al mezzo pranzo, vieni⁶ uno e dice: ecco Turchi vengono, il prencipe ha mandato di chiamare quelli traditori, loro andavano tardando, ultimamen-

te sono venuti, dicendo: O, Vostra Altezza, non creda, non è vero, che sono Turchi, ma soldati nostri, intanto è venuto la guardia dicendo: ecco, un gran numero di Turchi, che vengono, sine che il povero prencipe s'è levato per prepararse, li traditori sono tutti scapati, intanto Turchi bona parte era vicino, vedendo il prencipe pericolo, ha voluto ordinare li soldati, che erano con lui, soldati Ungari, ma loro già erano corotici di traditori, sono andati tutti, chi in qua, chi in là, e povero prencipe restato solo con una compagnia di Croati, nella qualle erano 120 soldati, li quali valorosamente hanno combatuto, ma la moltitudine di Turchi ha superato, e coscì di tutti non sono scampato più di quattro e nel isteso tempo è cascato povero prencipe, mentre che lui andava correndo per ridurre li Ungari al ordine, il cavallo è cascato soto di lui, un giovane^d servitore del prencipe, per nome Vladislauo Giulay, vedendo che il prencipe è senza cavallo, ha dismontato di cavallo, acìd il prencipe montase, il cavallo che già era spaventato, non ha voluto aspettare che prencipe monta, intanto li Turche l'hanno pigliato in mezze, primo è cascato quel povero giovane,^d perchè lui defendeva con la spada sin che prencipe monta a cavallo, il quale è stato tagliato in cento pezzi, l'istesso hanno fatto del prencipe. Considera Vostra Signoria Illustrissima che il corpo del prencipe in nisciuna maniera non se può^e trovare, essendo stato tutto sotto furiose spade in minuti pezzi tagliato, la qual cosa ancora dopo molto ha dispiaciuto alli Turchi, perchè si loro havesero trovato la sua testa, con gran alegreza sarebbe stata mandata a Constantinopoli, però non è stato (in)posibile^f di poterla ricognoscere. La causa della traditione non è altra, si non che povero prencipe era disposto et tutto quanto dato a obedire a Sua Santità, et de tirar molti alla Santa Fede, anzi fidandosi delli istessi, li ha mostrato letere^g, che Sua Santità li scriveva per Padre Antonio⁵ et ancora vedevono che non con me trattava domesticamente, giurno e notte, per invidia e paura che hanno hauto^h acìd non inpedisse la loro maledette sette, li hanno calato questa burla, come molte persone fide digne hanno intesso della bocca di un di quelli traditori, il qualle diceva: „Ho adesso che la difende, Papa, e che li giova, Papa,” et altre simile parole. Li traditori sono questi per nome: il primo Gabriel Haler,⁶ suo padre era catholico, et ancora dui fratelli minori di lui, et lui si è fatto Calvinista nel tempo del vecchio Racoczi.⁷ Homo pervertissimo, il quale era primo consigliere del povero prencipe tanto Barcia⁸, quanto Kemin,⁹ et ancora nel tempo di Racoczi¹⁰ et tutti tre ha tradito. Secondo: Giovanni Betlem,¹¹ homo dotoⁱ et astuto, simile al primo, il quale era gran cancellero e consigliere et lui socio in omnibus domini Haler. Terzo: Francesco Redai.¹² Quatro: Vladislavo Redai.¹³ Quinto: Sigismondo Banfi,¹⁴ et un maledetto predicante Calvinistico per cognome Ciengeri,¹⁵ questi sono stati traditori tanto a prencipe, quanto alla patria, se dice che ancora era consentiente Signore Michael Miches,¹⁶ homo catholico, ma inimico della verità e lui non ha fatto per invidia della fede, ma era inimico del povero prencipe, e coscì il diavolo lo accechato et come povero prencipe è cascato, subito tutti quanti sono andati del Turcho a una città Sasonicha per nome Segiscuar,¹⁷ nella qualle sono 5000 Turchi, li quali sono stati gratiosamente ricevuti, ma non so sin quando. It Turcho teribilmente adesso se prepara contra Ungaria, et sino ad Tibisco li Ungari rebelano al imperatore, e se danno al Turcho.

Col Turcho andava contra imperatore Trapsilvano, Moldauo et Valacho, di altra parte Tartaro, e di terza sarà bandiera di Muhamedo. Io adesso me ritrovo qui, però

non tarderò di intrare in Polonia per andare verso Moldauia, mentre che per Transilvania non se può passare. Si Vostra Signoria Illustrissima vorà favorire con qualche sua, li mandi all'Illustrissimo Monsignore nuntio¹⁸ di Polonia con ricomandarme acìò potesse cavare qualche letera di Sua Maestà al novo prencipe di Moldauia, et ancora si Vostra Signoria Illustrissima volesse far tanta gratia di scriver di parte della Sacra Congregazione al prencipe in mio favore e ricommandatione, non sarebbe cosa furⁱ di proposito. Sapia Vostra Signoria Illustrissima, che io ho perso tutte le mie robbicelle,^k che havevo per poter sustantare me stesso per servitio di Santa Fede, già ogni cosa è andata, havendo lasciato ogni cosa in una fortezza chiamata Kúiuar,¹⁹ e come il prencipe è morto, non vogliano dar niente. In ottobre mandai a Vostra Signoria Illustrissima la visita di Moldauia, la risposta non ho havuto di Vostra Signoria Illustrissima, facilmente posso dubitare che non l'a ricevuto, ma si Vostra Signoria Illustrissima l'a ricevuto, me avisi. Altro, Illustrissimo Signore, adesso me ritrovo in grandissima necessità, si la Sacra Congregazione e Vostra Signoria Illustrissima facesse tanta carità di mandarmi qualche susidio, sarebbe opera di misericordia, perchè intrando nella Moldauia, è paese, come lei sa, vicinato di Tartari e continue guere, fame e peste, non so come per qualche tempo^l sustentarme. Sa molto bene Vostra Signoria Illustrissima, che io sin adesso non son stato importuno, ne manco interesato sopra questa cosa, ma adesso la necessità mi fa di esser molesto tanto a Vostra Signoria Illustrissima, quanto a Sacra Congregazione. Staro aspettare la gratia. Altro humilmente supplico Vostra Signoria Illustrissima di dar riguglio a Sua Santità di tutto, et ancora alli eminentissimi^m signori cardinali Chigi,²⁰ Barbario,²¹ et Vidoni,²² alli quali con profunda reverentia bacio la sacra purpura et a Vostra Signoria Illustrissima come al mio singular patrone bacio la sacra manu.ⁿ

Di Patak, li 14 marzo 1662.

Di Vostra Signoria Illustrissima et Reverrendissima

humillissimo et devotissimo servitore

Fra Gabriele Thomasy

vicario apostolico di Moldauia etc. mp.

a értsd: nessuno

b viene helyett

c értsd: corotti

d értsd: giovane

e non se può – a három szót Thomasii utólag szúrta be

f a possibile szót tévedésből később Thomasii inpossible-re javított

g értsd: lettere

h értsd: avuto

i értsd: dotto

j értsd: fuori

k „holmicskámát”

l az eredetiben tollhiba: temo

m Eminentissimi helyett

n mano helyett

JEGYZETEK

1. Thomasii 1661. március 11-én Kővárról, 1661. március 10-én Radnótról, 1661. szeptember 8-án Meggyesről, 1661. december 4-én pedig ismét Kővárról írt a Hitterjesztés Szent Kongregációjának. (Archivio di Propaganda Fide, Fondo di Vienna, Vol. 6. fol. 153-168/v.).
2. Kemény János.
3. VII. Sándor pápa (1655-1667).
4. Segesvár.
5. Nem tudunk róla közelebbit, de Thomasii már 1661. május 2-án Varsóban kelt levelében is mint bizalmi embert említi (APF Fondo di Vienna Vol. 6. fol. 146-147.).
6. Haller Gábor (1614-1663) erdélyi főnemes, I. Rákóczi György apródja, 1648-tól jenei kapitány, Zaránd vármegye főispánja, 1659-ben Várad kapitánya, majd Barcsai Ákos fejedelem követe. 1663-ban a török nagyvezér kivégeztette.
Említett fivérei: Haller János (1626-1697) tordai főispán, aki fogarasi rabsága alatt írta *Hármas istória* című művét; Haller Pál Apafi fejedelemsége alatt Küküllő megye főispánja.
7. Rákóczi György 1630-1648 között erdélyi fejedelem.
8. Barcsay Ákos (1610-1661), 1658-tól 1668-ig török támogatással erdélyi fejedelem, lemondása után Kemény János meggyilkoltatja.
9. Kemény János.
10. II. Rákóczi György, 1648-1660 között erdélyi fejedelem.
11. Bethlen János (1614-1678) erdélyi kancellár, történetíró, 1657-ben Rákóczi György Krakkó parancsnokává nevezi ki. 1659-től kancellár. Több munkát írt Erdély történetéről.
12. Rhédey Ferenc (?-1684), erdélyi főúr, az azonos nevű fejedelem távoli unokaöccse, Apafi fejedelemsége alatt tanácsos, Kolozs vármegye főispánja.
13. Rhédey László (1636-1669 k.), Rhédey Ferenc fejedelem fia, Máramaros vármegye főispánja. Megözvegyülván, alig két hónappal a nagyszőlősi csata után, 1669. március 29-én a Kemény János fejedelem által megöletett Barcsay Ákos fejedelem özvegyét, Bánffy Ágnest vette feleségül.
14. Bánffy Zsigmond (?-1682) erdélyi főúr, tanácsúr, Belső-Szolnok, majd Fehér vármegye főispánja.
15. Csengeri István (+1671) református prédikátor, Barcsay Ákos fejedelem udvari papja, később a nagyenyedi kollégium tanára.
16. Mikes Mihály erdélyi nemesúr, a testőrség alkapitánya, kancellár, Mikes Kelemen háromszéki főkapitány fivére, többször jár követségben Lengyelországban és Velencében.
17. Segesvár.
18. Antonio Pignatelli varsói nuncius (1652-1660), a későbbi XII. Ince pápa (1691-1700).
19. Kővár (Közép-Szolnok vm.)
20. Flavio Chigi bíboros, az uralkodó VII. Sándor pápa (Fabio Chigi) rokona.
21. Gregorio Barbarigo (= 1697) bíboros.
22. Pietro Vidoni bíboros (= 1681), 1652-1660 között lengyelországi nuncius, s ekkor a Kongregáció tagja.

Liszt Ferenc levelei a Ráday-Gyűjtemény Domahidy-letétjében

Közli: Eckhardt Mária

A Ráday Gyűjtemény a Domahidy család letétjeként 1989 végén gróf Teleki Sándor (1821-1892) egy kötegnyi levelezéséhez jutott. Ebben Liszt Ferenc három sajátkezű levele is megtalálható, melyek közül kettő a grófhoz, a harmadik annak második feleségéhez íródott. Valamennyi Liszt életének utolsó időszakából, a Pest-Weimar-Róma „háromszög” korszakból származik, és valamennyit Magyarországon írt az idős zeneszerző.

Liszt és Teleki Sándor barátságának eredete azonban mindkettejük ifjúkoráig nyúlik vissza. A 31 éves Liszt Berlinben, 1842-ben került baráti kapcsolatba nála tíz esztendővel fiatalabb, de már addig is eléggé kalandos pályát befutott honfitársával.¹ (A Kolozsvárott született gróf marosvásárhelyi jogászkodás után német egyetemeken folytatta tanulmányait, majd 1841-ben Felix Lichnowsky herceggel Spanyolországban részt vett a karlista háborúban, ahol elfogták és csak Ferdinand Lesseps francia főkonzul segítségével menekült meg a halálbüntetéstől; ezt követően folytatta egyetemi tanulmányait Berlinben.)² A heves vérű ifjú gróf azzal nyerte el Liszt életre szóló barátságát, hogy párbajozott egy német úrral, aki gúnyolódott a sikerei csúcán álló, a berliniek által mértéktelenül körülrajongott magyar muzsikuson. Kevésbé ismert, hogy Lisztet és Telekit (talán épp Lichnowsky herceggel közös barátságuk révén) szabadkőműves testvériség is fűzte egymáshoz.³ A rendkívül eredeti Teleki a fentiekben túlmenően kellemes, vidám cimborája is volt az akkoriban eléggé túlhajszolt, felfokozott életet élő Lisztnek, s elkísérte őt lengyel földre, sőt Oroszországba is 1843-ban; 1844 nyarán pedig Port Marlyban voltak együtt.⁴ Teleki fontos összekötő kapocs volt Liszt és a magyarság között: segítségével ismerte meg a muzsikos Vörösmarty Liszt-ódáját,⁵ s rajta keresztül levelezett Wesselényivel.⁶ Amikor Liszt 1846/47-ben Magyarországra és Erdélybe látogatott, Teleki ismét csatlakozott hozzá, Kolozsvárott bemutatta neki a kor egyik legkiválóbb cigány hegedűsét: Pócsy Lacit (az általa játszott egyik csárdás-dallam, a „koltói” be is került Liszt XIV. magyar rapszódijába),⁷ majd egészen Bukarestig kísérte az utazó művészt. – Ezt követően egy ideig nem találkoztak: Telekit az 1848/49-es szabadságharcban való részvételért halálra ítélték, de megszökött aradi fogságából és hosszas bújdosásra kényszerült, melynek főbb állomásai Belgrád, Konstantinápoly, Párizs, London, Jersey és Guernsey szigetei, majd ismét Törökország, Svájc, és végül Garibaldi seregében Itália voltak. (Erre utal az a „Teleki Sándor mint vándorlegény” karikatúra, mely Liszt utolsó budapesti lakásában a dolgozósarok fölötti falat díszítette.)⁸ Teleki közben megnősült, Svájcban vette feleségül az angol Longdale lord Jane Frances Bickersteth nevű, magyarbarát leányát, akit Lisztnek is bemutatott Weimarban.⁹ Amikor Teleki a kiegyezés után hazatérhetett és visszakapta birtokait, Liszttel való érintkezés ismét sokkal gyakoribbá vált. 1869-től Liszt minden évben néhány hónapot itthon töltött, és Budapesten vagy Kolozsvárott találkozott régi barátjával.¹⁰ Második felesége, Lize de Tiverval Matild és gyermekei is ismerték Lisztet. Liszt dédelgetett álma volt, hogy egyszer meglátogatja Telekit Nagybánya melletti birtokán, Koltón, és ott ír meg egy utolsó rapszódit.¹¹ Erre azonban a körülmények szerencsétlen alakulása miatt sohasem került sor. –

Igen valószínű, hogy Teleki és Liszt között, ha nem is rendszeres, de nem ritka levelezés folyt; e levelezésből azonban mind ez ideig viszonylag kevés vált ismertté.¹² A most bemutatandó három levél közül azonban mégis csupán a Teleki feleségéhez intézett frás jelent újdonságot. A grófhoz írt első levél – kisebb pontatlanságokkal és az utóirat elhagyásával – 1905-ben jelent meg először eredeti francia nyelven La Mara közreadásában. A másodikat maga Teleki bocsáthatta a kolozsvári Magyar Polgár című lap rendelkezésére, mely magyar nyelven közölte azt 1877. november 28-i számában. Mindezek ellenére talán nem érdektelen a levelek betűhív és jegyzetekkel ellátott közlésével ismét felhívni a figyelmet Lisztnek arra a magyar barátjára, akinek 1843-ban „Reiterlied” című férfikarának I. verzióját, 1844-ben „Seconde Marche Hongroise (Ungarischer Sturmmarsch)” című zongoradarabját, 1876-ban pedig ugyanezen zongoradarab átdolgozott, második verzióját és annak zenekari, valamint négykezes zongoralejtjét nyomtatásban dedikálta.

1.
Budapest, 1876. március 9.
TELEKI SÁNDORHOZ

Régi és tartós barátságuk komoly és tréfás epizódjaira emlékezik. Meiningenben Teleki egykori professzorával, Werderrel is emlegették. – Liszt 3 hét múlva elutazik Pestről, de novemberben visszatér, s reméli, a télen viszontlátja barátját.

(Autográf: 1 bifólió; az 1° jobb felső sarkában idegen kéz írásával
sorszám: 10. sz.)

Très cher ami,

Cordialement Merci de ton excellent souvenir. En vieillissant, je ne sens guère décroître mon affection pour mes vieux amis: et dans leur petit nombre, tu reste un des meilleurs, comme aussi des plus exceptionnels et sympathiques. Quelle abondance de souvenirs saillants me rattachent intimément à toi! à commencer par ton Liszt *duel* à Berlin, et à travers nos voyages en Russie, en Transylvanie etc etc avec leurs incidents variés, bizarres, décousus, divertissants, parfois peu racontables, mais toujours relevés par ta verve et ton étonnante originalité.

L'été dernier j'ai passé une journée, chez le Duc de Saxe Meiningen, en compagnie de ton ancien professeur, Werder.¹³ Je lui rappelais son cours de philosophie (en 1842) dans tes appartements, richement ornés de bouteilles et de comestibles, plus faciles à avaler que le transcendentalisme de Hegel. Ta fameuse question au professeur: „me donnez-vous votre parole d'honneur que les intuitions et les déductions de Hegel soient *vraies*”? nous égaya encore, Werder et moi, 33 ans après qu'elle fut faite.¹⁴ Je suppose que le Président de la société de tempérance à Posen n' a pas oublié non plus la *base sérieuse* que tu lui proposais de donner à toutes les sociétés de tempérance:

„Consommer d'abord tous les vins et spiritueux existans en tous pays, afin de rendre leur abstention obligatoire.”

Constanter et fidèlement
ton tout dévoué de cœur
F. Liszt

9 Mars 76, Buda Pest.

Dans 3 semaines je m'éloignerai de Pest, pour y revenir en Novembre et rester l'hiver. Alors, j'espère te revoir ici.

2.
Budapest, 1877. november 23.
TELEKI SÁNDORHOZ

Régi barátságuk egyre értékesebb számára. Kötelezettségei miatt azonban mégsem tudja Telekit felkeresni. Március végéig Budapesten marad, és örülne, ha barátja meglátogatná.

(Autográf, 1 szimpla folió; az 1^r jobb felső sarkában idegen kéz írásával
sorszám: 11. sz.)

Très cher ami,

En vieillissant, les vieux amis me deviennent encore plus chers. Vous êtes des quelques *singuliers* auxquels mon coeur, tant qu'il bat, s'attache.

Je voudrais vous revoir chez vous; mais cela m'est difficile à cause de maintes choses pénibles ou sottes, qui semblent *nécessaires*! –

Jusqu'à la fin Mars, je reste à Budapest. Quand vous y viendrez me trouver, ce sera une joie pour

votre „fraternellement” dévoué

F. Liszt.

23 Novembre, 77 – Budapest.

3.

Tetétlen, 1884. november 16.

TELEKI SÁNDORNÉ LITEZ DE TIVERVAL MATILDHOZ¹⁵

Sajnálkozását fejezi ki, hogy nem tudja meglátogatni kiváló barátját és annak feleségét.

(Autográf, 1 szimpla folió; az 1^r jobb felső sarkában idegen kéz írásával
sorszám: 12. sz.)

Madame la Comtesse,

Ju suis tout au regret de me voir privé du plaisir de vous faire ma visite maintenant à Nagyban.¹⁶ Depuis des années je desirais vous présenter mes respects, et renouveler à votre mari, mon excellentissime ami, en sa demeure, mon constant et tres cordial dévouement. Je tiens à honneur le souvenir que le Comte Alexandre Teleki me garde, et vous prie Madame la Comtesse, de me compter parmi vos très affectionnés serveurs

F. Liszt.

Tetétlen, 16 Novembre, 84.

(chez le Comte Géza Zichy)¹⁷

JEGYZETEK

1. Prahács Margit szerint már Liszt 1839/40-es pesti látogatásakor megismerkedtek (PRAHÁCS: *Franz Liszt. Briefe aus ungarischen Sammlungen 1835-1886*. Budapest 1966. 299.), erre azonban semmiféle konkrét bizonyítékot nem találtam. A díszkardot átadó hat magyar főúr egyike Teleki Domokos, nem pedig az akkor mindössze 19 éves Teleki Sándor volt.
2. Teleki Sándor életrajzi adatait a Pallas Nagy Lexikona XVI. kötetében található címszó alapján és a Liszt-kutatásból nyert adatok felhasználásával közöljük.

3. Lehetséges, hogy maga Liszt, aki 1841 óta állt kapcsolatban a szabadkőművesekkel, javasolta Teleki felvételét a solingeni Prinz von Preussen zu den drei Schweren páholyba 1843-ban, ld. Philippe A. AUTEXIER: *Mozart & Liszt sub rosa*. Poitiers 1984. 115.
4. Az előbbi tény közismert a Liszt-irodalomban; az utóbbi Lisztnek egy Robert Freundhoz intézett leveléből derül ki, ld. LA MARA: *Franz Liszt's Briefe*. I. Bd. Leipzig 1893. No. 30.
5. Ld. Liszt 1843. márc. 17-i levelét Vörösmartyhoz, PRAHÁCS i.m. No. 14.
6. Ld. Liszt 1843. márc. 16-i levelét Wessclényihez, ECKHARDT Mária: *Liszt Ferenc válogatott levelei (1824-1861)*. Budapest 1989. No. 49.
7. Ld. TELEKI Sándor: *Emlékeim*. I. köt. Budapest 1879. 55-59. Téves Telekinek az az adata, hogy a Koltói csárdást Liszt az I. magyar rapszódiaiban dolgozta volna föl. A korai rapszódiasorozat (R. 105.) kiadatlan, 21. darabjában, illetve a végleges sorozat (R. 106.) XIV. darabjában szerepel ez a dallam.
8. A metszet egy másik példánya ma a Liszt Ferenc Emlékmúzeumban, a rekonstruált Sugár-úti Liszt-lakásban látható; Borsos József rajza, J. Rauh litográfiája (*Katalógus* No. 39.)
9. „Ígen bájos és elegáns ifjú hölgyet vett feleségül – Lady Landsdale-t, ha jól írom a nevét, aki annyira beleszeretett Magyarországra, hogy magyarra fordította Byron *Childe Harold*-ját” – emlékezett Liszt még 1879-ben is Teleki első feleségére, akitől azonban a gróf addigra már régen elvált. Ld. TYLER, William R. – WATERS, Edward N.: *The Letters of Franz Liszt to Olga von Meyendorff 1871-1886*. Washington D.C. 1979. 339.
10. Erre vonatkozólag bőséges adatokkal szolgál LEGÁNY Dezső két könyve: *Liszt Ferenc Magyarországon 1869-1873*. Budapest 1976. és *Liszt Ferenc Magyarországon 1874-1886*. Budapest 1986.
11. Ld. Liszt 1877. febr. 10-én, Budapesten kelt levelét Telekihez, TELEKI: *Emlékeim*. I. köt. 60-61. és PRAHÁCS i.m. No. 327.
12. A Liszt és Marie d'Agoult közötti levelezésben többször történik hivatkozás olyan levélváltásra Liszt és Teleki között, amelyet még nem ismerünk. Az eddig ismert és publikált, Telekihez intézett Liszt-levelek a következők: 1876. márc. 9. (LA MARA: *Franz Liszt's Briefe*. VII. Bd. Leipzig 1905. No. 287, tévesen márc. 10-re keltezve; utóbb helyesen: SOMSSICH A.: *Liszt et le comte Alexandre Teleki, (Revue de Hongrie 7 [1914], pp. 44-50.)* lásd közleményünk 1. levelét; 1877. febr. 10. (először magyarul: *Magyar Polgár* 1877. febr. 21., ennek alapján később *A Hon, Pesti Napló, Fővárosi Lapok*, eredeti nyelven ld. a 11. jegyzetet); 1877. nov. 23. (magyarul: *Magyar Polgár* 1877. nov. 28., eredeti nyelven lásd közleményünk 2. levelét); 1883. jan. 17. (SOMSSICH i.m. és PRAHÁCS i.m. No. 508.); 1884. nov. 16. (ECKHARDT M.: *A Liszt Ferenc Emlékmúzeum új szerzeményei 1986-1989*. II. Liszt-levelek, *Magyar Zene* 1990/2.). Mindössze öt levél, melyek azonban újra meg újra felbukkannak az irodalomban. LA MARA: *Franz Liszt's Briefe* I. Bd. No. 57. címezte szinte biztosan nem Teleki Sándor.
13. Helyesen: Carl Werder (1806-1893), berlini filozófia-professzor.
14. Az esetet Liszt már 1855-ben is felidézte egy levelében, ld. HUGO, Howard E.: *The Letters of Franz Liszt to Marie von Sayn-Wittgenstein*. Cambridge MA 1953. 66.
15. Sajnos nem sikerült pontosan megállapítanunk, Teleki Sándor mikor vált el és mikor nősült újra. Szinte bizonyos azonban, hogy e levél címezte a második feleség.
16. Nagyban – helyesen: Nagybánya, a város közelében volt Koltó, Telekiék kastélya, ahol korábban Petőfi és Jókai is vendégeskedett. Liszt 1884-ben nagyon készült a koltói látogatásra, erről többeknek is írt (1884. okt. 23-án Carolyne Sayn-Wittgenstein hercegnének, okt. 30-án Lina Ramann-nak, nov. 5-én Olga von Meyendorffnak). A látogatás végül Teleki Sándor megbetegedése miatt maradt el (ld. Liszt levelét nov. 13-áról Olga von Meyendorffnak, TYLER-WATERS: i.m. 469. p., és nov. 18-áról Carolyne Sayn-Wittgenstein hercegnének, LA MARA: *Franz Liszt's Briefe*. VII. Bd. Leipzig 1902. No. 410).
17. Zichy Géza gróf (1849-1924), a balkezes zongoraművész, zeneszerző, író az idős Liszt egyik legközelebbi barátja volt, akinek tetétleni kastélyában a zeneszerző november 1-től vendégeskedett. 17-én vissza kellett utaznia Budapestre, mert egykori vejét, szeretett tanítványát: Hans von Bülow-t várta, aki a meiningeni zenekarral vendégszerepelni jött Magyarországra. – Nincs rá konkrét adatunk, hogy Teleki és Liszt találkoztak-e még abban a bő másfél esztendőben, ami még hátra volt Liszt 1886. július 31-én bekövetkezett haláláig.

Soltész Elemér visszaemlékezései debreceni diákéveire

Közlő: Bíró Sándor

Születésének közelgő 121. évfordulója (Ombod, Szatmár vm., ma Ambud, Románia, 1874. április 18.) ad alkalmat arra, hogy megemlékezzünk Soltész Elemerről, a magyar református egyház e hű szolgájáról, kinek élete, életműve, különleges munkájának elemzése, méltatása még feldolgozásra vár. Ezen a helyen „Emlékcimből” című, a Ráday Könyvtár kéziratárában őrzött kiadatlan írását közöljük, amely a múlt század végi debreceni kollégiumról és a korabeli egyházi viszonyokról tudósít. Ennek bevezetésül szólnunk róla röviden, a volt tábori püspökség lelkészitkáráként mellette eltöltött évek személyes emlékei alapján.¹

Soltész Elemér régi református papi család leszármazottja volt, nagybányai lelkész, egyházkerületi főjegyző, majd a magyar honvédség első protestáns tábori püspöke, akit a magyarországi református egyház egyetemes konventjének három fölterjesztett jelöltje közül az államfő nevezett ki 1923. február 29-én. Mivel joghatósága kiterjedt minden protestáns (református, evangélikus, unitárius) tábori lelkészre, tisztre, honvédre és hozzátartozókra, méltán mondhatjuk, hogy ő volt egyházunk első „ökumenikus” püspöke. Ebben a minőségben alkotta meg a honvédség keretein belül a katonai egyházközségeket, a tábori püspökséget és a tábori lelkészet szervezetét. A katonák egyházi célra jutattott adományaiból a katonai iskolák és egyházközségek számára kisebb evangéliumi, egyháztörténeti és szociográfiai könyvtárakat létesített. Legnagyobb alkotása azonban régi álmának megvalósítása volt: a katonák adományaiból, perselypénzeiből a Keresztény Ifjúsági Egyesület (KIE) új székházában megépíttette 1944-ben Budapest akkor legmodernebb egyházi épületét, a Protestáns Helyőrségi Templomot (Budapest, VIII. ker. Vas u. 2./c., ma Ódry Színpad). A templomot a kor egyik legkiválóbb építésmérnöke, Várady-Szabó Lajos tervezte. (Tényképpel bőven illesztrált ismertetése: *Építészeti*, 1944. 2. sz.)

Lelkipásztor volt a szó valóságos értelmében. Mint lelkész altábornagy, katonai rangját becsülte, de egyénisége, magatartása inkább a pásztort, mintsem a katonát tükrözte. Egyenruha helyett szívesebben viselt sötét vagy fekete polgári ruhát s a „katonásdít” megjátszani akaró néhány lelkészt szelíd iróniával kezelte. A frontszolgálatban lévő lelkészekkel közvetlen, személyes levelezést tartott. A harcoló katonákhoz küldött két üzenete nem a másik fél ellen szólt, nem uszított, hanem a család, az egyház szeretetére, evangéliumi bölcsességre, becsületre buzdító frás volt. A háborút fájdalommal vette tudomásul és elítélte. Egyetlen fia, János, a klasszikus nyelvek ígéretes ifjú tudósa is a háború áldozata lett 1944. őszén.

Nyíltan megtagadta a nyilas kormánnyal az együttműködést, erőszakoskodásuknak ellenállt. A katonák, leventék, munkaszolgálatosok, s egyéb üldözöttek, hadifoglyok segítésére buzdította s frásban is utasította lelkészeit, s azokat, akik a nehéz időkben vele kapcsolatot tudtak tartani. A tábori lelkészi szolgálat lényegét hívók és nem-hívók, protestánsok és nem-protestánsok között a szenvedések enyhítésében, a lelki gyógyításban, a szociális segítésben, Isten büntető és rajtunk is könyörülő szeretetének és kegyelmének bátor hirdetésében látta, s ezt kérte számon lelkészeitől is.

Igehirdetései, beszédei, szónoki pátosztól mentesek, stílusuk egyszerű, az emberhez szóló erkölcsi tanítások voltak. Mindezek s „Ünnepnapok” című négykötetes prédikációs gyűjteménye a századfordulónak inkább az értelemre ható, az etikai és szociális értékeket kereső teológiáját tükrözik. A két világháború között hazánkban is jól ismert barthi és brunneri teológiai gondolkodással rokonszenvezett, de ifjúsága emlényei, barátai és debreceni egyházi kapcsolatai túl erősek voltak ahhoz, hogy teológiai gondolkodását alapvetően átalakítsák.

A második világháború után a honvédség ideológiai és szervezeti átalakítása következtében a tábori lelkészi szolgálat és az ő püspöki irányítómunkája fokozatosan és nagymértékben leszűkült. Bölcs nyugalommal vette ezt tudomásul, s azt is, amikor Veres Péter honvédelmi miniszter (egyébként jó barátja) közölte vele, hogy nyugállományba helyezése várható.² Ez 1948. december 1-jén történt meg.

Ettől kezdve szűkebb baráti körének tagjaival (köztük volt Zoványi Jenő nyugalmazott teológus

giai tanár is) érintkezett csupán. Három leánya gondoskodása mellett nyugalomban, békességben dolgozott emlékiratain, önéletírásán, melyből több, mint 500 lapot e sorok írója is elolvashatott.

Elhunyt 1957. augusztus 7-én, 83 éves korában. A debreceni temetőben helyezték örök nyugalomra.

JEGYZETEK

1. Emlékét – egyebek mellett – három kisplasztika, emlékérem is őrzi. Az első a Kálvin emlékérem, barátjának, Berán Lajosnak munkája 1936-ból. Hátsó lapján sebzett szívet magasba emelő kéz látható, ezzel a körirattal: „Szívemet véres áldozatul felajánlom az Úrnak”. E finoman vésett kéz mintája „az én jobb kezem volt”, közölte Soltész Elemér e sorok írójával. A másik plakettet a debreceni kollégium 400. éves évfordulójára készítette Berán Lajos 1938-ban. Egyik lapján egy tanuló és egy imádkozó ifjú alakja van ezzel a felirattal: „Orando et laborando”. „Az imádkozó ifjú alakját rólam mintázta a művész” – mondotta Soltész Elemér, amikor megajándékozott az emlékéremmel. A harmadik plakett – akkor ő már a Numizmatikai Társaság elnöke volt – mondja róla a legtöbbet. 1944-ben készítette Reményi József „Soltész Elemér tábori püspök 70 éves” felirattal. Derűs, mosolygós, jól sikerült portréja látszik az érmén. A plakett másik oldalán: „A nemes Soltész család címere, 1609” szöveg olvasható.
2. Nem sokkal e közlés után fanyar humorral, kesernyős derűvel olvasta s mutatta másnak is azt az ügyiratot, amelyet a Honvédelmi Minisztérium személyügyi osztálya véleményezés végett továbbított hozzá. Ebben, saját érdemeit felsorolva, Soltész Elemér utódjául ajánlkozik a püspöki beosztásra az egykori nagybörzsőnyi evangélikus lelkész, majd banktisztviselő Szimonidész Lajos. (Szimonidész Lajos méltatását ld. *Evangélikus Naptár* 1984. 55-57.)

EMLÉKEIMBŐL (1884-1898.)

Kereken hatvan esztendeje, hogy édes jó apám egy szép szeptember eleji napon bevitt a debreceni kollégiumba, s beiratott a gimnázium első osztályába. A fölvételi vizsgától eltekintett az igazgató úr, tekintettel az elemi iskola ötödik osztályának sikeres elvégzését igazoló bizonyítványomra, vagy még inkább arra, hogy édes jó apámat – egykori tanítványát – jól ismerte, és leginkább talán arra, hogy két évvel előbb tett előtte érettségi vizsgát – kitüntetéssel – kora ifjúságában elhunyt Árpád bátyám. Azután az előírt tankönyvek jegyzékével elmentünk a könyvesboltba, ahol az összeszedett könyvek közül édes jó apám kivette és visszaadta a szent Dávid király és próféta százötven zsoltáraival és más szép énekekkel gazdag kötetet, azt modván, hogy erre pedig az én fiamnak nincs szüksége, mert könyv nélkül tudja az egész könyvet.

Bár önérzetemet akkor jelentős mértékben megduzzasztotta ez a megállapítás és annak nyomán a jámbor kereskedő csodálkozást és elimerést sugárzó tekintete, ma úgy érzem, hogy a kijelentés nem volt ment némi apai elfogultságtól. Annyi tény, hogy amit egy széphangú, jól orgonázó falusi kántor-tanító keze alatt mindennapi templombajárással öt éves korától tíz éves koráig megtanulhat egy papcsemete, azt én megtanultam és Debrecenben nyolc éven át új énekverset nem kellett tanulnom, pedig az öreg Szotyori Nagy Károly debreceni híres orgonista-kán-

tor – akitől egy évig hegedűórákat is vettem igen mérsékelt eredménnyel¹ – majd később Mácsai Sándor tiszteletes úr rengeteget énekeltetett velünk.² Az is valószínű, hogy a lelkészi pályára sokkal inkább az otthoni zoltáros légkör nevelt rá, mint a gimnáziumi vallástanítás, amelynek a rendszere egyáltalán nem volt ideális. Hagyján, hogy nyolc év alatt négy vallástanárunk volt; de az már hiba, hogy mind a négy koros, sőt egyik valószínűs agastyán, a gyermek lelkivilágától eltávolodott, amellet egymástól is meglehetősen eltérő egyéniségű ember volt (!), és lelkészi jellegük ellenére mindegyiknél mellékfoglalkozás-számba ment a vallástanítás. Vallásórán bibliát éveken át nem olvastunk; a napi foglalkozást nyitó és záró imádság nyolc éven át ugyanabban a pár mondatban hangzott el az évfolyamelső ajkáról; a magunktól való imádkozásra ösztönzést nem kaptunk, etc. Azt gondolom, sokkal helyesebb lett volna, ha legalább a négy alsó osztályban ifjú segédtanárookra – végzett hittanhallgatókra – bízák a vallástanítást, a négy felső osztály tananyagát pedig lehetőleg ugyanaz a vallástanár adja elő.

Az én osztályomban csak a két első évben, majd a hatodikban tanított összesen három fiatal segéd- illetve helyettes tanár; az egyik magyart, a másik rajzoló geometriát, a harmadik magyart latint – és hatodikban – németet. A rajzoló geometriát nagyon szerettem, a németet kevésbé (hat év alatt négy némettanárunk volt), de a hatodikban annyit a fejünkbe vert belőle a szívvel-lélekkel tanító Sass Béla, aki a széniori ösztöndíjjal előzetesen Berlint lakta meg és nem hiába, hogy érettségi vizsgánkat is a tőle szerzett tudománnyal vészeltük át. A magyar nyelvvel már az első osztályban briliánsul állottam, birtokomban lévén Árpád bátyám – akkor budapesti bölcsészhallgató – egyetemi magyar jegyzetei, amelyeket a nagyon szeretett Futó Zoltán segédtanár úr is érdeklődéssel olvasgatott; a másodikban Sass Bélától mindjárt az első otthoni dolgozatomra felkiáltójeles egyest kaptam (az otthoni karácsonyestet kellett leírunk). Igaz, hogy magyar nyelvű házi dolgozatot később igen keveset, a három felső osztályban meg éppenséggel alig írtunk. A hatodikban, mint a latinból legjobb, megkaptam a Kovács Sándor-féle alapítvány kamatát,³ a nyolcadikban pedig, mint „a magyar irodalom terén legkitűnőbb növendék”, a Szokolai-alapítvány kamatát. Mégis a harmadikban év végén magyarból is, latinból is kettést vittem haza, amit édes jó apám némi meglepetéssel, egyébként minden megjegyzés nélkül vett tudomásul.⁴

Ebben a két jóban bizonyára része volt annak a körülménynek, hogy harmadikos koromban néhány akadémiai hallgatóval laktam egy udvarban, akik a felsőbb tanulók olvasóegylete könyvtárából kivett könyveket készségesen bocsátották rendelkezésemre annak fejében, hogy olykor-olykor – nem túlságos nagy hivatottsággal – beállottam a házi zenekarukba kontrásnak. Ez év folyamán sikerült ily módon elolvasnom a könyvtárban található Jókai-regényeket egytől-egyig. De e kétségtelenül nagymérvű *mellékfoglalkozás* mellett semmiképpen nem volt ártatlan az én két jómban a rendszer és a tanár úr sem, akivel beteges, ingerlékeny öreg úr létére négy rendes tárgyat adattak elő abban az osztályban, ahol hatvanhat rakoncátlan nebulóval szemben mindennemű fegyelmezési kísérlete kudarcot vallott. Jellemző, hogy az év végén hatvankettőre apadt létszám mellett a magaviseletből öt érdemelt egyest, hatnak hármas jutott, a többinek kettős. A rendszert illetően pedig csak azt említem meg, hogy nyolc év alatt a latint hét, a magyart hat tanártól tanultuk, vagyis

ezekben a tárgyakban egyáltalán nem volt egységes vezetés. Ellenben például a görögöt négy, a matézist öt éven át egy-egy tanár adta elő. Meg is volt a láttatja. Nekem legalább nem volt könnyebb és kedvesebb tárgyam ennél a kettőnél.

A magaviseletről különben elég szórványosan osztották az időtájt az egyest. Például ugyanabban az évben (1886-1887) a hetedik osztályban hetvenhárom osztályozott tanuló, köztük hét, egyébként tiszta jeles – egytől-egyig mind kettest kapott a magaviseletről; a nyolcadikban meg hetven osztályozott tanuló közül mindössze négynek volt egyese, négynek pedig hármasa. Az utóbbiak között foglalt helyet egy olyan diák, akinek édesapja – tekintélyes esperes – az év végi vizsgákon sok éven át elnökölt. Ezt azért említem meg, kitűnjék, milyen szigorú pártatlansággal járt el az osztályozásban a tanárkar. Ebben az osztályban kettest kapott magaviseletről többek között a tiszántúli egyházkerület egyik későbbi főgondnoka, a gimnáziumi igazgató fia (!) és Jánosi Zoltán, a gimnázium ragyogó csillaga, az előtte és utána járt diáknemzedékek bálványozott eszményképe. És vajjon ki volt az a négy jó viseletű ifjú? Felelet: egy magyar, két izraelita és egy oláh. Utóbbi – az osztályban egyetlen csakugyan mindenből egyes – a Szabolcska Mihály teológuskori dárdás-diákja, később a magyar kultuszminisztérium miniszteri tanácsosa, még később – román megszállás alatt – a bukaresti kultuszminisztérium nagyhatalmú és nem éppen puritán erkölcsű general direktora, Petru Ionescu, akinek közéleti működése az erdélyi és királyhágómelléki egyházkerület történetében kitörölhetetlen nyomokat hagyott. Most azonban merje valaki azt mondani, hogy a debreceni kollégiumban volt valaha részrehajlás, és üldözték-e ott bármikor a más vallásúakat és más nemzetiségűeket?

Ezek után bátran bevallhatom, hogy az I. A osztályban év végén ötvenhat osztályozott társam között tizenegyed-magammal én is hármast érdemeltem ki magaviseletről azért, mert a tanév vége felé egy alkalommal két óra közt, a tízperces szünetben a tanteremben birkózást rendeztünk Szekeres Gyulával (ő volt akkor az első, én a második), ami természetesen nem esett meg némi porfölvérés nélkül;⁵ ez pedig az osztályfőnöki ítélet szerint elég ok volt arra, hogy mindkettőnk osztályzatát leszállítsa magaviseletről, azonkívül év végéig az ő óráin a hátulsó padban kellett helyet foglalnunk – gondolom – elrettentő példának okáért.⁶ Szegény Szekeressel ezenfelül még az a fátum is megesett, hogy év végén a nyomtatott értesítőben neve után földrajzból egyes helyett négyest szedett a szedő, a korrektor meg nem vette észre a sajtóhibát. Emiatt jó Szekeres Gyula úgy elkeseredett, hogy vissza sem jött a második osztályba, hanem elment kéményseprő inasnak. Úgy tudom, nem bánta meg. Még a következő két évben csak kettesig jutottam magaviseletről, a negyediktől végig azonban kijárt nekem is az egyes. Ezt a rövid erkölcs-történetet azzal a megállapítással zárom le, hogy a monostorpályi lelkipásztor fiának pedig elejétől végig mindig egyese volt magaviseletről, nem azért, mert végességig tiszta jeles tanuló volt, nem is azért, mert éveken át tanárnál lakott, hanem egyszerűen azért, mert valóban szelíd, jó erkölcsű gyerek volt.

Középiskolai tanuló pályámon még egyszer mutatkozik némi törés: a hetedik osztályban ugyancsak két jó, ezúttal a természettanból és lélektanból. Mint a világon mindennek, ennek is megvan a magyarázata. Fizikatanárunk az ország másik részéből jött Debrecenbe, s egészen más volt az eszejárása és nyelvhasználata, mint

az én régi kedves matézis-tanáromnak, akinek egyéni, sajátos, többnyire maga-csinálta, másutt ismeretlen szakkifejezései voltak. Ezeket a fizikatanár úr ki nem állhatta, állandóan kifogásolta, sőt kigúnyolta előttünk.⁷ Minket matézis-tanárnk a negyedik osztálytól a nyolcadikig tanított: aki alkalmazkodott az ő észjárásához, annak végtelenül egyszerűvé és könnyűvé vált ez a tantárgy, igaz, hogy aki viszont nem vette át az ő sajátos kifejezéseit – így kivált a Debrecenbe más gimnáziumból jött diák – az bizony elvesztette előtte minden hitelét. Az ilyet felelés közben egyszerű kétszer kijavította, de azután, ha a szép szó nem fogott az ipsén, egyszerűen helyrezavarta.⁸ Én eleitől fogva nagyon jóban voltam a matézis-professzorommal, következképpen nem voltam jóban a fizikatanár úrral. A lélektanhoz pedig sem a Klamarik-féle tankönyv, sem tanárnk – érdemes, jólelkű öreg, aki azonban sem előadni, sem fegyelmezni nem volt képes – nem támasztott bennem hajlandóságot.⁹

Azt a hallatlanul liberális szellemet, ami azidőtájt közöttünk uralkodott, mi sem jellemzi hívebben, mint az az eset, hogy a nyolcadikban egyik zsidó tanulótlársunkat választotta meg az osztály önképzőköri elnökké,¹⁰ aki még csak jó tanuló sem volt, sőt az év végén latinból meg is bukott. Magyarból azonban jelest kapott, s irodalomtörténeti értekezésével („A debreceni kör jelentősége irodalmunkban”) és történeti tanulmányával („Erdélynek, mint önálló fejedelemségnek befolyása a magyar nemzet sorsára”) az év folyamán pályadíjat nyert. Ez az osztálytlársunk csak a két felső osztályt járta velünk (hetedikben a görögből bukott meg) és szörnyen imponált a körülötte ülőknek azzal, hogy előadások alatt is Marx Károly írásait bújtta. Képtelen rendetlensége miatt azonban mindjárt a tanév elején lemondattuk az elnökségről, s utódául a finomlelkű, művelt, római katolikus vallású Csathó Ernőt hívtuk el.¹¹ Szerénységemet a főjegyzői pennával tisztelte meg ez évben az osztálytlársak bizalma. A pályázatokon abban az évben mindössze latin műfordításért részesültem dícséretben; előző évben görög műfordítással első díjat nyertem. Ugyanekkor a nyolcadikos (Szentpéteri) Kun Béla – szintén önképzőköri főjegyző, tehát közvetlen elődöm – két díjat nyert, az egyiket irodalomtörténeti, a másikat aesthetikai értekezésével.¹²

Műfordítói dícsőségem zenitjét azonban az önképzőkörön kívül, meglepetés-szerűen értem el, amikor az 1891. évi Casinói pályázat – ahova rendszerint akadémiai hallgatók pályáztak, de meg volt engedve a gimnázium két felső osztályában járóknak is a próbálkozás – görög műfordításom („Homér béka-egérharcából az első 158 sor”) hat más pályaművel szemben első díjat, 10 aranyat nyert.¹³

A szellemiek mellett hadd emlékezzem meg most a testiekről is. Tornatanárnk aggastyán-korban lévén, nem nagy hatással volt ránk. Legfeljebb a rendgyakorlatokat dirigálta több-kevesebb eredménnyel. Hagyományos tünet volt, hogy óráin a tágas tornatermet óriási zsvaj töltötte meg. A szabadyakorlatokat és szertornázását u.n. előtornászoktól tanultuk, akik akadémiai hallgatók, esetleg felsőbb osztályos vagy képezdész tanulók közül válogatott kiváló tornászok voltak, és a debreceni tornaegyletben nyerték kiképzésüket. Ezek közé tartozott már nyolcadikos korában Baltazár Dezső, aki harmadmagával előtornászi vizsgát is tett; odaadó működésükért mind a hárman 40-40 forint tiszteletdíjban részesültek.

Mikor a két felsőbb osztályba jártunk, az öreget már új, ifjú tanár váltotta fel, aki teljesen fölfrissítette, s személyes mutatóványaival valósággal vezette a torna-

nítást. Egyes szereken a tanulók többsége nem sokra vitte, az ambiciózus és megfelelő alkatú diák azonban kedvére gyakorolhatott a tornaórán kívül is. A tornaterem jóformán állandóan nyitva állott; szenvedélyes tornászok a délután folyamán akár óraszámra gyakorolhattak, sőt a délelőtti tízperces szünetekben is bebugrott a tornaterembe némely telhetetlen. A nagyobbak mutatóváltásainak mindenkor akadt hálás nézője és buzgó utánzója a kisebbek között, akik évről-évre addig fejlesztették izmaikat és ügyességüket, míg egyszer csak őket kezdték bámulni és utánózni a kisebbek. A vívást Chappon Károly mester, a tornaegylet művezetője tanította, akitől magam is alapos kiképzésben részesültem. Szertornában a magasugrást kultiváltam, ebben veretlenül állottam nyolcadikos koromban.¹⁴

Mint a szellemiekben, a torna különböző nemeiben is kimagasló eredményt ért el abban az időben sok jeles előtornász és tornász között Jánosi Zoltán, akit valóságos legendakör vett körül.¹⁵ Persze a századvégi effajta teljesítmények messze elmaradnak a mai sporteredmények mögött, de akkor bizonyára országos viszonylatban is helytállottak a debreceni diákok.

Most pedig lépünk át a gimnáziumból az akadémiára. A jelesre sikerült érettségi vizsga után¹⁶ 1892 őszén barátaim és ismerőseim nagy csodálkozására a teológiára iratkoztam be. Mert annak ellenére, hogy gimnazista koromban kötelezőségi szerűcn és készségesen végeztem az ösztöndíjas diákokra kötelező templomi szolgálatokat, és a két utolsó évben legációba is mentem, osztálytársaim és általában barátaim soha nem gondolták, hogy a papi pályára lépek. Talán külsőm vezette őket félre.¹⁷ Magam is inkább a mérnöki pályára éreztem hajlandóságot, de gyermekkoromtól fogva tudomással bírtam édes jó apámnak arról az óhajjáról, hogy családjában egymás után immár az ötödik nemzedék is adjon lelkészt az egyháznak. Minthogy pedig Árpád bátyám a tanári pályát választotta,¹⁸ s különben is már hatodik osztályos koromban egyetlen fiú voltam, bennem volt minden reménysege. Így minden különösebb hajlam nélkül, úgyszólván a családi tradíció hatása alatt, de éppenséggel nem kedvetlenül határoztam jövőm felől. Boldoggá tett az a tudat, hogy ezzel édes jó apám semmiképpen rám nem erőszakolt óhajának tehetek eleget.

Hogy – amint mindjárt az elején említettem – a gimnázium nemigen nevelt minket a lelkészi pályára, talán abból is kitetszik, hogy eléggé népes osztályunkból mindössze hárman lettünk hittanhallgatók.¹⁹ Más intézetből jöttek hozzánk négyen, egy kollegánk az előző évben végezte a gimnáziumot, így összesen nyolcan kezdtük meg az első évet, akik közül öten maradtunk meg a negyedik évre: a második évben hozzánk jött egy pályatársunkkal együtt tehát hatan végeztük el a teológiai tanfolyamot Debrecenben, az Úrnak 1896. esztendejében. Osztályunkban és a teológián a millenáris évben süllyedt a hallgatók száma a mélypontra: a négy évfolyamban együttvéve csupán harmincénnyel „tiszteletes úr” volt.

Ennek az alacsony létszámnak voltak előnyei és hátrányai. Hátránya volt például, hogy az ifjúsági egyletekben lezajlott választásoknál évfolyamunk nem sokat számított. Komolyabb hátrányt jelentett, hogy nem fejlődhetett ki közöttünk a tanulásban akkora verseny, mint a népesebb évfolyamokon. Viszont előnynek számítható, hogy jobban éreztük az összefogás szükségességét, és hogy valósággal dédelgettek tanáraink is, meg idősebb pályatársaink is. Vagy csak képzeltük mindezt? Az előadásokat is rendesebben kellett látogatnunk, mert szembetűnő lett volna,

ha valaki hiányzik közülünk. Bár hiszen az olyan előadásokon, ahol diktandó írtuk a studiumot, érdekünkben állott mindenkor jelen lenni.²⁰

Az egyes studiumokat bizony lehetőleg szószerint meg kellett (volna) tanulnunk. Jelest nemigen kapott, aki szabadon találta fel tudományát. Én hajlandó voltam ezen a téren az újításra, ami azt jelenti, hogy kollokvium alkalmával magam fogalmaztam meg a mondókámat, amit egyik-másik professzorom nem túlságos elragadtatással vett tudomásul. Emiatt egy könnyebb fajta baleset történt velem a harmadik félév végén: lecsöppentem az elsőségről. A negyedik félév végén azonban egyik drága professzorom, aki nagyon jól megjegyezhetette magának az eszem járását, kollokvium alkalmával tárgyából nem egy-két paragrafus címét adta fel – szokás szerint – *ledarálásra*, hanem kérdést kérdés után tett föl, s ily módon valószínűleg kollokviumot rögtönzött *a kedvemért* (így kellett lennie, mert mással ezt nem tette, legalább is nem tudok róla, hogy tette volna), ami fényes eredménnyel járt mindkét részre: én bocsánatot nyertem, ő pedig meggyőződött róla, hogy teljesen tisztában vagyok a félévi tananyaggal. Meglehet különben, hogy valamivel alaposabban el is készültem, mint előző alkalommal.

Eleinte nagyszerű érzést támasztott bennünk, hogy nem kellett napról-napra készülnünk, hanem élhettünk egyéb foglalkozásainknak az énekkar, önképző és más társulatok, egyletek, magántanítás, skribaság kies mezején. Hanem persze, ennek a gyöngyéletnek keserű volt a leve, amikor elkövetkeztek a kollokviumok. Első u.n. időközi kollokviumunk abból az érdekből történt, hogy a karácsonyi elekción megállapítható legyen közöttünk az ideiglenes rangsor.²¹ Véglegesen a januári félévi kollokviumok eredménye szerint alakult az évfolyamban a sorrend. Röviden: az említett baleset kivételével – ennek kétségtelenül átmeneti hanyagságom és Veres István nagyobb szorgalma volt az oka – hét féléven át sikeresen megvédtem a vezető pozíciót, aminek koronája a széniorság és a vele járó, külföldi évet biztosító ösztöndíj volt. (Lásd bővebben – és bájosabb előadásban – Baksay Sándor: „A csudálatos történet” IV. fejezetét.)

A félévi kollokviumra való készülésre, a meglehetősen sok „mellékfoglalkozás” mellett, nemigen jutott több egy hónapnál. Mellékfoglalkozásnak nevezem itt a különféle társulatokban és hivatalokban működést, magántanítást, etc.

Az ifjúsági egyesületek közt elsőnek számított a Magyar Irodalmi Önképző Társulat. Ebben volt az élet a legmozgalmasabb, talán azért is, mert itt hittanhallgatók és jogászok versenyeztek szavalásban, szónoklásban, verselésben, széppróza művelésében, ünnepélyek (március 15!) rendezésében. A társulat összejövetelein a gimnázium két felső osztályának tanulói is résztvehettek és működhettek. Itt harmadéves koromban a társulat kézzel írott lapjának, a *Heti Közlöny* XXXVII. évfolyamának, egyik szerkesztőjévé, a következő évben pedig a társulat elnökévé választottak meg. A lap legszorgalmasabb cikkírói voltak szekesztő koromban Gergely Gyurka (mindenki Gyurkának hívta) és (Szentpéteri) Kun Béla; utóbbi akkor negyedéves jogász, aki a második félévben az elnöki tiszte is betöltötte. Barátságunk ez idő tájt teljesen kivirágzott. 1895 tavaszának nagy eseménye az ifjúság életében a Debrecenben tartott Országos Diákkongresszus, amelynek előkészítése és megrendezése körül főként a M. I. Ö. T. tagjai szerepeltek.²²

Másik, az akadémiák hallgatóiból és a gimnázium két felső osztályából to-

borzó testület volt a nagymúltú, eredetét a XVIII. század első felébe (1739) visszavivő Főiskolai Énekkar, a méltán híres Debreczeni Kántus. Ennek a gimnázium hetedik osztályától kezdve tagja, negyedéves koromban jegyzője voltam. Az elnöki tisztséget az egyesület énektanár-karmestere töltötte be. Öt éven át ugyanazt a szöveget énekeltük (Szentpéteri) Kun Bélával: a legszebbet, amelyet ugyan a rossznyelvűek „ciberének” neveztek. Ez az összeköttetés nem kis tényező volt mind a mai napig tartó barátságunk harmonikus fejlődésében. Hetenkint két ízben gyakoroltunk; az oratóriumi istentiszteleteken, ünnepélyeken és temetések alkalmával – helyben és vidéken – adtuk le nem túl változatos, de mindig magas szintű programjainkat. Kitűnő karmesterünket nagyon szerettük.

A Hittanszaki Önképző Társulatban imádkozás, igehirdetés, illetve az ezekben való versenyzés (!), teológiai tárgyú előadás vagy felolvasás, vitatkozás, pályaművek írása, vallásos költemények szavalása, s egymás működésének megbírálása volt a dolgunk.

A tisztikar megalakításánál évfolyamtársaim mindjárt az első évben forradalmi lépésre határozták el magukat azzal, hogy egyenesen főjegyzőségre jelöltek. A felsőbb évfolyamok hallgatói egyértelműen elsőrnyedtek a vakmerő igény és javaslat hallatára. Hogyan, egy *bagoly* és főjegyzőség? Természetesen megbuktunk. A választmányban azonban mégis irgalmasan helyet adtak, annyival inkább, mert a választmányi tagokat az egyes évfolyamok nevezték be. A második évet megint csak a választmányi tagsággal kezdtem, majd a tanév folyamán beállott változások következtében az aljegyző-titkári állással tisztelt meg a konfraternitás. Harmadéves koromban ugyancsak aljegyző-titkárság lón osztályrészem, és az évi vitaülésen arattam elsőpró diadalt a rendkívül szelíd, de annál szívósabban vitatkozó Füsz József fölött. Végre negyedéves koromban bejutottam abba a magas stallumba, amelyet vakmerő évtársaim már elsőéves korunkban nekem szántak volt. A két évvel később rám ruházott elnöki „méltóság” nem keltett bennem különösebb émoációt, mert az már inkább a széniornak szólt; egy kevés malíciával azt is mondhatnám, hogy akkor már én tiszteltem meg a társulatot azzal, hogy elfogadtam az elnökké választást. Ámbátor itt a széniorság nem volt összekötve az elnökséggel úgy, mint a Segélyegyletben. Ebben az utolsó évben jártam ki a nemes városnál, hogy a társulat régi lapját, a *Közönyt*, ezentúl féláron nyomják a városi nyomdában (remélem mind a mai napig!). A társulatban különben többnyire bírálattal foglalkoztam, és adminisztratív teendőket végeztem.

A Hittanhallagók Segélyegyletének – mint neve mutatja – az lett volna a feladata, hogy arra szoruló tagjait kölcsönrel vagy u.n. ingyen (vissza nem fizetendő) segéllyel támogassa. Mivel azonban a kölcsönöket az adósok többnyire késedelmesen, részben egyáltalán nem fizették vissza: ingyen segély folyósítására nemigen volt fedezet, úgy, hogy arra hat év alatt csupán egyszer került sor. Ebben az egyletben azonkívül, hogy utolsó évben az elnöki széket töltöttem be hivatalból, tényleges működésre nem nyílt alkalmam.

A Felsőbb Tanulók Olvasó Eglete és Könyvtára az ifjúságnak újságokat, szépirodalmi és szakkönyveket bocsátott rendelkezésére, olvasótermet rendezett be, így biztosította az ezúton való szórakozást és önképzést. Ennek az egyletnek is volt mindenféle hivatala, de a választásnál csupán a könyvtárnoki állás betöltése

keltett izgalmat és korteskedést. Könyvtárnokságra csak közkedvelt, vagy szabatosabban: a két akadémiai tanszakon legnépszerűbb ember jöhetett szóba.²³

A Gyorsíró Egylet működésében nem vettem részt, noha gimnazista koromban megtanultam a gyorsírást, amelynek egyébként gyakorlati hasznát soha nem vettem, mert kettős munkát – tehát időpazarlást – láttam abban, hogy a stenogrammot utóbb át kellett tenni rendes írásba. A diktált studiumokat óráról-órára írni eléggé fárasztó volt ugyan, de beletörődtünk, s legalább nem kellett tovább bajlalnunk vele.

Modern nyelvek közül az angolt tanultam két éven át, miután a franciába már ötödik gimnazista koromban belekóstoltam.

Valamennyi ifjúsági egyesület tanári felügyelet mellett működött, ez a felügyelet azonban inkább névleges volt, mint valóságos. Az ifjúság szelleme minden téren teljesen szabadon nyilatkozott meg, s a felügyelőtanárok jóformán csak a választások vezetésében (ott sem minden esetben) vagy egy-egy ifjúsági ünnepély megnyitásában vettek tevőlegesen részt.

A kollégiumban a társulati életen kívül is bőséges alkalma volt az akadémiai ifjúságnak arra, hogy magát pályaművek írásával képezze, ami siker esetén jelentős anyagi támogatást is jelentett a nyertesnek. Akadtak ifjak, akik – mai nyelven szólván – a pályaművek írásából valóságos sportot űztek, úgy hogy nevükkel évről-évre találkozunk a díjnyertes pályázók között, s ha van is valamelyes költői túlzás abban, amit Baksay Sándor erről a témáról ír („A csudálatos történet” III. fejezetében), de a típus nem légből kapott.²⁴

A hittanhallgatók különleges képzésének egyik alkalma volt az oratóriumi vasárnapi istentiszteletek lelkési szolgálatának ellátása. Itt az igehirdetést rendszerint a kollégium kötelékében élő pályavégzett teológusok és kiválogatott negyedévesek végezték. Az arra méltónak ítélt prédikáció kéziratát újabban a kollégium anyakönyvtárában helyezték el. Az istentiszteleten a kollégium minden tagozatának tanárai, az akadémiai hallgatók és gimnáziumi tanulók vettek részt. A Főiskolai Énekkar négyszólamú énekeivel emelte az áhitatot. Orgonistául többnyire az e téren legkiválóbb képezdészt alkalmazták.

Különféle jóléti intézmények (bentlakás, tápintézet, legáció) mellett a tekintélyes számú ösztöndíj-alapítványok, segély- és jutalom-alapok nagymérvű segítséget nyújtottak az arra érdemes ifjúságnak, olykor még a nem érdemesnek is.²⁵ Volt azonban a támogatásnak egy olyan sajátos neme, amely a kollégiumnak semmibe sem került, a boldog részesek nem sok hasznát látták, az ifjúság mégis törte magát utána. Ugyanis különféle hivatalokban írnokul (skriba) alkalmazott hallgatók, továbbá bizonyos tisztségek betöltői és az énekkari tagok abban az előnyben részesültek (természetesen kizáróan a kötelező tananyag megtanulásának élő társaik rovására), hogy a legátust fogadó egyházak szétosztásánál a választásban (elekció) társaikat megelőzték annyi fővel, ahány pont előnyt a szóban forgó munkaadó vagy egyesület biztosított alkalmazottainak illetve tagjainak. Ezt a pontelőnyt közönségesen *legény*-nek nevezték. A legényekkel való díjazásnak tehát az lett volna az értelme és haszna, hogy aki előbb választott, az nagyobb összegű legátusi tiszteletdíjat konferáló egyházba mehetett ünnepkövetnek, mint az utána következők. Az ily módon való javadalmazás realitását azonban csaknem teljesen illuzóriussá tette egyfelől az a körülmény, hogy tömérdek legény került szétosztásra számos

egyén között,²⁶ úgy, hogy az így szerzett előnyök nagy része egymást automatikusan lerontotta, s végeredményben a honorárium fejében kiutalt legényköteg sok esetben csak azt jelentette, vagy még azt sem mindig, hogy az illető megtarthatta a választási sorrendben azt a helyet, amely osztályrészül jutott volna akkor, ha senki sem kap legényt; másfelől az a körülmény, hogy sok egyforma, vagy egymástól kevéssé eltérő javadalmú legáció állott rendelkezésre; így könnyen megeshetett, hogy a társa mögött tízzel-tizenöttel választó legátus ugyanannyi vagy esetleg több honoráriumot kapott, mint az előnyzött, nem is szólván arról, hogy a legátumok összegének kialakulásánál a legátus személye, viselkedése, szónoki készsége etc. lényegesen közrehatott. Mindebből nyilvánvaló, hogy a legényrendszer a különmunka végzésében jelentkező több teljesítményt legtöbb esetben csupán látszatszerűen jutalmazta.²⁷ E rendszer ellen mégsem emelkedett soha kifogás, legfeljebb a legénytelenek morogtak miatta, a „beati possidentes” pedig nagyra voltak így szerzett előnyükkal. Ami talán azt is jelenti, hogy az ifjúság alapján véve és általában mindig inkább ideális, mint materiális gondolkozású.

Magántanítással már a gimnázium ötödik osztályában foglalkoztam: lakótársam – lelkész fiú – volt a tanítványom. Majd nyolcadikos és elsőéves koromban magántitkárság-félével egybekötött nevelőséget töltöttem be, de másodéves koromban erről a havi 12 forinttal javadalmazott fényes állásról lemondtam, mert a kollégiumi könyvtárban tisztviselő (vulgó: segédkönyvtárnok) lettem mind az időknek végéig, vagyis a szeniori év kiteltéig. Ebben az úri hivatalban Dézsi Lajos szénior, később kolozsvári, majd szegedi egyetemi tanár volt az elődöm; mint elsőévest ő vezetett be a könyvtárban titkaiba és tárta fel előttem a Nagykönyvtár rejtett kincseit.²⁸

Állandó tisztviselője volt akkoriban a könyvtárnak Bujdosó bácsi, akivel együtt, mindvégig teljes egyetértésben, láttuk el a könyvtár kezelésének minden ága-bogát, úgy, hogy a könyvtárnoknak – akinek a hivatala egyébként tiszteletbeli volt – jóformán nem is akadt tennivalója. Könyvek, folyóiratok rendelése, beszerzése (szerda és szombat délután), tanárok és más könyv-kölcsönzők igényének kielégítése mellett jutott idő olvasgatás útján való tanulásra is. Éltem is vele. Emellett volt egy titkos, idővel köztudomásra jutott gyönyörűségem: az egykori diák tűzoltó egyesület nagybotjának emelgetése és forgatása. Valahányszor alkalmam nyílt az első emeleti olvasóteremből fölmenni a második emeleti Nagykönyvtárba, kézbe vettem ezt a nevezetes bunkót – amelyen az egykori nagybotosok névbetűi között be van vésve édes jó apám nevét jelző két betű is – és addig-addig próbálgattam (az akadémiai korszakban abbahagyott rendszeres tornát pótolta némileg ez a gyakorlat), amíg egészen jól belejöttem szabályszerű fölemelésébe és ritka mutatvány-számba menő megforgatásába.²⁹ Ha azután valamely illusztris látogatónk szeme megakadt a bejáratnál (mind e mai napig) jobb oldalt elhelyezett régi tűzoltó szerszámokon, szívesen szemléltettem a legendás nagybot kezelésének mikéntjét. Ami nem kis mértékben hozzájárult a segédkönyvtárnoki tekintélyem megalapozásához, illetve öregbítéséhez.

Volt még egy nagyon kedves hivatalom: négy éven át egyházkerületi főjegyzői skriba voltam – egy a négy közül – Tóth Sámuel professzor,³⁰ a kerület, konvent és zsinat „mindenese” mellett. Írnivalónk volt bőven, kivált egyházkerületi gyűlés után. Külön munkaként leírtam kétszer az 1894-ben kiadott Egyházi Törvényeket

királyi szentesítés alá. (Első fogalmazásban ugyanis a kultuszminiszter nem fogadta el. A két kötet kéziratot az egyetemes konvent irattára őrzi.)

Debreceni tanuló-pályám tizenkét éve alatt elég sok (nem nagyon sok) jó barátom volt az osztálytársaim közt, de talán többen voltak az előttem és utánam járt évfolyamokból.³¹ Úgynevezett népszerűsége nem tettem szert osztályomban, de erre nem is pályáztam. A több évnyi korkülönbség ellenére nagyon meleg barátság fűzött három szénior-elődömhöz. Mint már említettem, Dézsi Lajosnak köszönhettem, hogy a kollégiumi könyvtárba bejutottam, őt Szegeden kerestem föl utoljára, élete vége felé. Domby Lászlót sárospataki gimnáziumi tanár korában láto-gattam meg, és azután Miskolcon mint leánygimnáziumi igazgatót tábori püspöki szemleutam alkalmával évről-évre fölkerestem. Jánosi Zoltánt egyszer – a Kálvi-neum javára rendezett ünnepély alkalmával – mint ünnepi igehirdetőt vendégül láthattam Nagybányán. Sajnos, mint füzegyarmati lelkésszel már nem volt alkal-mam találkozni.³²

Elvégezvén a teológia négy évfolyamát, össze, u.n. kápláni vizsgát tettem s mint esküdt-felügyelő a gimnázium alsóbb osztályaiban tanítottam vallást, föld-rajzot és szépírást.³³ Mint a püspök mellé bejegyzett segédlelkész (vulgó: száraz káplán) néhanapján lelkészi szolgálatot is végeztem. Mint esküdt diáknak egyebek közt a konviktusban is föl kellett ügyelnem az egyik csoport étkezésére (a másik a szénior felügyelete alatt táplálkozott).³⁴

Ez év folyamán történt, hogy a dunamelléki püspök a hevesnagykunsági espe-res útján azt a kérdést intézte hozzám, hajlandó volnék-e mellette káplánkodni? Roppantul meglepett e példátlan kitüntetés, és nem tagadom, izgatott a gondolat, hogy a nagy író és műfordító közelébe juthatnék. Azonban az illendőség megkí-vánta, hogy tisztelt és szeretett patrónusaimtól tanácsot kérjek. Püspök-atyám az ügy előterjesztése után szemrehányó hangon azt kérdezte tőlem: „Hát nem voltam én elég jó gazdája *magának*?” Az áldott emlékü Samu bácsi pedig kategórikusan kijelentette: „Úrfi (mindig így titulált), *maga* nem megy innen sehova; jövőre szénior lesz, azután meg az én utódom (t.i. a dogmatikai tanszéken). Punktum.” Mit tehettem? Azonban ember tervez...

A következő tanév diák-pályám utolsó éve. Szeptemberben letettem az u.n. pa-pi vizsgát, októberben előadtam széniori székfoglaló értekezésemet s beiktattatván folytattam a már július hóban átvett hivatallal járó teendők ellátását. Ez évben is a (megbékélt) püspök mellett teljesíttem olykor-olykor lelkészi szolgálatot; mellé-kesen franciául tanulgattam, mert a párizsi egyetemre készültem. A tanév vége felé átvettem Jánosi Zoltántól az ő gimnáziumi tanítványait. Jánosi t.i. ebben az évben helyettes tanárságot vállalt a gimnáziumban; évközben a hajdúsámsoni eklézsia megválasztotta lelkipásztorának s Szent György napján el kellett foglalnia állását.³⁵

SOLTÉSZ ELEMÉR JEGYZETEI

1. Utóbb a Zenedében Hitesí hegedűtanár próbált belőlem művészt faragni, de ő sem sokra ment velem. Jóval többre vittem az esztergályozás és könyvkötés terén, meg a nyomdászatban. Zene-ben még a fuvalával és a cimbalommal kísérleteztem, végül a harmóniumnál kötöttem ki.

2. Mikor ama könyvkereskedői jelenet után közel negyven évvel Budapestet jelölte ki számomra lakóhelyül a Gondviselés, a notabilitások meglátogatása rendén mihamar tiszteletemet tettem a dunamelléki egyházkerület főgondnokánál. Az öreg kegyelmes úr azokat, akik valamely vonatkozásban közel állottak hozzá, reggelizés-közben szokta volt fogadni: így tehát kitüntetésnek vehettem, nyomban elkezdett kedélyesen examinálni a zsoltárokból és dicséretekből: mondjam meg, hányadik zsoltárban vagy dicséretben van ez és ez a vers, amelyik így kezdődik; azután: hogy' kezdődik ez meg ez a számú zsoltár vagy dicséret? Így darabig diákos ambícióval elégtettem ki az öregúr kíváncsiságát, sőt a dicséreteknél a régi szám mellett megemlítettem az új énekeskönyvbeli számozást is, amire legyintett, hogy az őt nem érdekli; végül kezdtem visszakérdezgetni Önagyméltóságát, mire elnevette magát, s váratlan gyorsasággal lezárta a kollokviumot ezzel a kijelentéssel: „Na, jól van, most már látom, hogy tábori püspöknek való ember vagy.”
3. Erre a momentumra Baltazár Dezső még püspök korában is emlékezett. Egyszer kerületi gyűlés alkalmával vacsora közben egyik gyerek azt kérdezte tőle: „Édesapám, milyen nemű a *piscis*? Mire az apa: "Ne tőlem kérdezd, hanem Elemér bátyádtól, ő kapta a hatodikban a latin nyelvért járó jutalmat.”
4. Milyen bölcsesség volt ebben az apai hallgatásban! Ötödik osztályos korunkban történt, hogy a karácsonyi vakáció után egyik osztálytársunk, bentlakó diák, aki az előző osztályt színjelesen végezte, karácsonykor pedig pár jót vitt haza az értesítőjében, nem jött le az órára. Mire rányitották az ajtót, halva feküdt az ágyán. Az a hír járt róla, hogy lelkész-bátyja, aki taníttatta, tanulásbeli hanyatlásáért megdorgálta volt; ezt a rendkívül komoly és érzékeny lelkű ifjú annyira szívére vette, hogy agyonlőtte magát.
5. A por tulajdonképpen az ódon padló meg az iskolaszolga bűne volt, aki nyilvánvalóan nem végezte túlságos lelkiismeretességgel a mindennapi söprögetést.
6. Édes jó apám, amikor elmondtam neki az esetet, ezért a hármasért sem tett szemrehányást. Igaz, meg sem dicsért érte. Teológus koromban történt, hogy két tüzesvérű tanarak (egyik az akadémián, másik a gimnáziumban adott elő) valami fölött összehajszoltak a tanári olvasóteremben, s a pör vége az lett, hogy alaposan helybenhagyták egymást. Némi utózöngéje lett az afférnak, de hármast egyik sem kapott a kilengésért. Igaz, piros csizmát sem.
7. Matézis-órán nem volt szabad *szög*-öt mondani (ellenben a háromszög háromszög maradt), csak *szeplet*-et, sőt lehetőleg *szegelet*-et (mert *szög* az, amit a falba verünk); a 90 fokos szeplet nem *derékszög*, hanem *egyes szeplet* (mert amikor egyenesen ülünk a széken, törzsünk a lábunkkal 90 fokos szepletet képez); a 180 fokos szeplet neve *elnyúlt szeplet*; a tört számnak nincs *nevezője és számlálója* (mert hogyan jegyzi meg magának a tanuló: melyik a számláló, melyik a nevező, holott a nevezőt is nevezhetnénk számlálónak és viszont), hanem van *alsaja* és *felseje*. Erre következett aztán fizika-órán a gúnyos kérdés: „I lát a király meg a kétszem hol maradt?”
8. Így járt vele Baltazár Dezső is, aki ötödik osztályos koromban a hetedikbe jött Böszörményből Debrecenbe. Az új konviktusban egymás mellé kerültünk. Matézis óra után rendesen panaszkodott, hogy semmiképpen nem érti az előadást, furesák, szokatlanok neki a tanár úr kifejezései. Én azután mint beavatott és debreceni diák vigasztaltam és tájékoztattam őt, ezen a réven csakhamar jó barátság fejlődött ki közöttünk. A matézisből azonban az én baráti közreműködésem ellenére hármast vitt haza Dezső az év végén. Egyik kiváló osztálytársam meg, aki csak a nyolcadik osztályt járta Debrecenben, amiatt nem lett jeles érett, mert a matézis-dolgozatára hármast kapott. Schogyan sem tudott megbarátkozni a debreceni módszerrel. Pláne a nyolcadikban rebellis öreg professzorunk a műgyetemi tananyagba is belekóstoltatott velünk, csak azért is, hogy neki ne szabja meg a miniszter, mit tanítson, mit ne.
9. A következő évben nyugalomba ment. Ha előbb teszi vala, sok keserűségtől kíméli meg magát. Nincs kegyetlenebb a fegyelmezetlen ifjúságnál, ha észreveszi és kikezdi oktatója valamely gyöngességét.
10. Akkor Freystadtl Sándornak hívták; később, a kommunizmus idején, Szabados Sándor néven – úgy tudom – helyettes népbiztos lett. Oroszországba került ki. [A Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosa volt, a népbiztosok perében életfogytiglani fegyházra ítélték – a szerkesztő]. A húszéves érettségi találkozáson (1912) még megjelent közöttünk, de láthatóan nem érezte jól magát körünkben és csakhamar kerekelt oldott.
11. Csathó Kálmán, író testvérbátyja, a debreceni ítéltábla tanácselnökének fia. (Miniszteri titkár korában halt meg.) Az előző évfolyam sokkal konzervatívabb volt; a hagyományos osztályelőség,

- Barcza Józsefet, választotta elnökké, ennek következtében mi hetedikesek is a hagyományos el-sőt, Barcsa Jánost, neveztük be melléje alelnöknek. A tanteremben bezáróan a hatodik osztályig sorba ültetéssel jelezték a rangsort; a két felső osztályban kezdődött a magázás, és ki-ki oda ült, ahova akart.
12. Nem mi lettünk volna, ha már mint negyedikesek titkos önképzőkört nem alakítottunk volna néhány válogatott taggal. Elnökké az igen komoly Bogár Lajost választottuk, aki bentlakó, u.n. szegény tanuló volt. (A következő évben képezdész lett.) Itjan halt meg. Mint Barcsa, ő is tetétleni-fi volt.) Összejöveleteinket Takács Aurél osztálytársunk (Budapesten vizsgálóbíró korában halt meg) jóvoltából vasárnaponként tartottuk édesapja Batthyány utcai házában. Egyetlen egyszer próbáltam e jeles körben szavalni (legalább egyszer kellett). Választásom Petőfi „Tintás üveg”-ére esett. (Az eredmény siralmas lón.) Mondanom sem kell, hogy az efféle *szervezkedés* szigorúan tilos volt. Azért csináltuk.
 13. A bírálat szerint „valamennyi társa közül kiemelkedik a 4-ik számú mű, úgy a fordítás hűsége, mint a verselési ügyesség tekintetében.” Rettegett osztályfőnökünk, az irodalomtörténet tanára, hirdette ki előttünk az osztályra is fényt árasztó eredményt; meghatottságát bosszús dörmögés alá rejtve azzal a megjegyzéssel fordult hozzám: „Szégyelje magát: Arany János a földiért csak 20 aranyat kapott.” Óra után föl kellett mennem Bacsoni Lajos akadémiai igazgató úrhoz, aki a mellényc zsebéből szedegette ki a 10 darab tízfrankos aranyat, s pápaszemén keresztül bágyadtan de jóindulattal nézvéen rám, csak annyit mondott: „Hát maga az?” Este nagynéném, a tanítóképezdei igazgató felesége, vacsorát adott „tisztelőtemre”, amelynek folyamán a Casino részéről Békessy László gazdasági akadémiai igazgató köszöntött fel egészen komolyan. A legőszintébb – bár nem egészen érdektelen – öröm mindenesetre Vastagh István szabómester szeméből sugárzott felém.
 14. A Törnaegylet 1865-ben alakult „Debrecen város honorationai, továbbá a főiskolai tanárok és a városi és főiskolai ifjúság egyesült buzgalma folytán”. Az ifjúság gyűjtőneve alatt hittan- és joghallgatók, gimnáziumi tanulók, tanítóképezdészek, gazdaszók, kereskedelmi *akadémiai* (tulajdonképpen kereskedelmi középiskolai) tanulók találhatók. 1892. február havában házi versenyt rendezett az egylet (itt magasugrással első díjat – ezüstérem – nyertem), májusban 50 kilométeres versenygyaloglást (ahol az első díjat – nagy aranyérem – hetedik gimnazista nyerte), és ugyancsak májusban nyilvános nagy versenyt (ahol az általános ügyességért adott nagy aranyérmet szintén egyik hetedikese kapta meg). Itt több ezüst és bronz érmet osztottak ki vívásért, súlyemelésért, nyújtón, korláton, gyűrűs hintán bemutatott gyakorlatokért, magas- és távugrásért, ló- és bakugrásért. (Magasugrásért ezúttal is ezüstérmet kaptam.) 1892. június 8-án pedig „dicsőségesen uralkodó királyunk Ő Felsége megkoronáztatásának 25. évforduló napján” az egész főiskolai tanárkar és ifjúság, továbbá „az egyház, királyi tábla, törvényszék, megye, város, katonai tisztikar legelőkelőbb férfiainból, részben családjaiból, a legválogatottabb közönség jelenlétében” a Nagyerdőn megtartott tornaversenyen magasugrásért 1 (egy) forint versenydíjat nyújtott át ünnepélyesen kedves öreg igazgató urunk. Verseny után vacsora és tánc „mintegy éjfélig”.
 15. Szemtaniúja voltam, hogy egyszer egy vásári cirkuszban előadás végeztével Csánki Benjámin és Jánosi Zoltán beléptek az arénára, s az ott maradt súlyzókat játszi könnyedséggel szórták szét, mire az igazgató összetett kézzel rimázkodott a két atlétának, hogy ne tegyék őt tönkre; a már oszlófélben levő közönség ugyanis a jól ismert sampionok kísérletezését látván, kezdett visszaszívárogni. Milyen fantasztikus kiszínezéssel szállott másnap a városban szájról-szájra ez a tréfa! Máskor láttam Jánosit a *Szikszay* zárt uszodájában órahosszat megállás nélkül körbeúszni, s ma is az az érzésem, hogy ez a kemény izmú és akaratú ember, ha rátrénoz, képes lett volna átúszni a La Manche-t, vagy legalább is a Balatont. Általános ügyességéért meg az egyes szereken: nyújtón, korláton, gyűrűs hintán, továbbá súlyemelésért, vívásért általa nyert versenydíjaknak se szeri, se száma.
 16. Rétlándon kevesen, ötvenkilences létszámú osztályban negyvenhat érett közül csupán hárman letünk jeles rendűek. Negyvenéves érettségi találkozonk alkalmával a Kollégiumi Diákszövetség társasvacsoráján a Szövetség serlegének felavatása után Gulyás István ny. gimnáziumi tanár köszöntőjében megemlékezett arról, hogy annak idején az írásbeli vizsgákon felügyelő tanárok nem tudták mire vélni, miért maradtam utolsónak a görög fordítás beadásával, holott a többi feladattal nagyon hamar készen lettem. A végén aztán kiderült, hogy azért, mert az Iliász-ból lediktált szakaszt nemcsak prózában, hanem hibátlan hexameterekben is elkészítettem, azonfelül németre

- is átültettem a szöveget. Kissé meglepett és meghatott, hogy Gulyás István erről az epizódról tudomással bírt, holott ő engem soha nem tanított, sőt az eset idején még nem is volt debreceni tanár. Azt azonban ő sem tudta, más sem, mert nem árultam el mindaddig, hogy minden írásbeli feladatot megcsináltam *elégségesre* az Oratóriumban mögöttem ülő istenadta görögkeleti pópának is, aki korábban Debrecenben járt gimnáziumba, de érettségét akkor nem tett, később azonban feltámadt benne az ambíció az esperességre: ehhez kellett az érettségi bizonyítvány. Görög dolgozatomat ma is kegyelettel őrzöm; öt év múlva – segédtanár koromban – selejtűtétké ki az igazgatói irattárból, elkértem az igazgató úrtól a matematikai dolgozattal együtt.
17. Néhány éve Budapesten kalapot venni léptem be egyik ösmert céhez. Vétálgatás közben magyarázom a főnöknek – kettőnkön kívül nem volt más a boltban – hogy olyan nagyszélűt szeretnék, amelyik papos külsőt ad. Mire ő (soha sem látott azelőtt) alaposan szemügyre vesz, s kereken kijelenti, hogy: „Uraságotat ugyan senki sem nézi papnak, akármilyen kalapot tesz föl.”
 18. Árpád bátyám ösmervén jóapánk lelkivilágát, az érettségi vizsga után 1882-ben beiratkozott ugyan Debrecenben a teológiára, le is kollokvált becsülettel mind a két félévben, de ugyanakkor önkéntesi évét is leszolgálta, külön engedéllyel egyenruhában hallgatván a teológiai előadásokat. A tiszti vizsgán a németül folyékonyan beszélő, kisportholt, daliás ifjú rangelső lett, s 1883 őszén, mint a debreceni 39. közös gyalogezred tartalékos hadnagya, a budapesti egyetem bölcsészeti karára iratkozott be hallgatónak. Az egyetemen végezvén, állami ösztöndíjjal a bécsi császári titkos levéltárban buvárkodott Thallóczy Lajos és Károlyi Árpád mellett mindaddig, amíg hosszas, súlyos betegsége, majd 1890 tavaszán otthon bekövetkezett halála véget nem vetett a hozzája fűzött gazdag reménységnek. Egyetemi hallgató korában Thaly Kálmánnak dolgozott nagyon sokat. Ferenczy Gyulától hallottam, hogy barátai és kortársai a várva-várt magyar történetírótt látták benne. A Bölcsészethallgatók Segítő Egyesületének elnökségében utóda, Kerekes Ernő ny. gimnáziumi igazgató, a múlt (1943) év tavaszán Zilahon valóságos rajongással beszélt róla nekem.
 19. 1884-ben a gimnázium I. osztályának A (és B) szakaszába százhuszonötön vétettünk fel; ezek közül mindössze tizenötön (13 ref., 1 rk., 1 izr. vallású) jutottunk el a VIII. osztályba, illetve tettünk érettségi vizsgát Debrecenben. A nyolcadikban negyvenegyen voltunk reformátusok. Akik papi pályára léptünk, hárman együtt kezdtük a gimnáziumot, ketten papfiúk voltak.
 20. Másodéves korunkban az arab nyelvre ketten iratkoztunk be. A második félévben B. Sz. T. kollegám, megeléglően a dicsőséget, magamra hagyott. Akkor első órán a kedves jó S. B. professzor azt mondta nekem: „Ha netalán valamikor akadályozva lenne tiszteletes úr az órára jövetelben, legyen szíves ezt előre bejelenteni, hogy ne jöjjen fel hiába.” Ebből az a legenda támadt, hogy amikor egyszer nem mentem órára (pedig valójában egyetlen órát sem mulasztottam), a professzor úr belépve a (III. számú) terembe, felült a katedrára, kitette kéziratát, azután névsort olvasott (!), bejegyezte az abszenciát, majd összeszedvén írásait, mint aki dolgát jól végezte, hazament.
 21. Évégelt decemberben csupán két tárgyból kellett kollokválnunk: héber nyelvből és neveléstanból. Kollokválás után a professzor urak beküldték az általuk megállapított érdemsorozatot a háznagyhiatalba, ott számították ki a névsorok alapján, ki hányadik az évfolyamban. Most megessett az az első tekintetre furcsának látszó eset, hogy noha egyik professzor névsorában sem voltam első, mégis elsőnek jöttem ki a tudományos számítás szerint. Az eljárás t. i. az volt, hogy a névsorokban az egyesek által elfoglalt hely számát szorozták a tantárgy heti óraszámával, az így kijött eredményeket minden hallgatónál összeadták, s akinek a legkisebb volt a végösszege, az lett az első, akinek a legnagyobb, az az utolsó. Nálunk az történt, hogy aki neveléstanból (heti 3 óra) első volt a professzornál (tehát $1 \times 3 = 3$ egység esett rá), az zsidóból (heti 3 óra) utolsó helyezést nyert (tehát $8 \times 3 = 24$ egységet kapott), vagyis összesen 27 egységre tett szert. Zsidóból elsővel ugyanezen történt: minthogy neveléstanból utolsó helyre került, ő is 27-es számmal jött ki. (E kettő közt a sorsolásnál a véltrend döntött.) Engem a Gondviselés, a professzori jóakaraton át, mind a két tárgyból másodiknak sorolt, vagyis $2 \times 3 + 2 \times 3 = 12$ egységgel úgyszólván küzdelem nélkül juttatott helyre.
 22. Mint a társulat elnökét ért az a megtiszteltetés, hogy a város polgármesterét 25 éves polgármesteri jubileumán a város közönsége és a kollégium részéről a Piac-utcán, a városházával szemben felállított szószékről üdvözölhettem, természetesen örösi közönség jelenlétében. A népszerű öregúr a városháza egyik nyitott emeleti ablakából hallgatta a beszédet és a fürgeteges tapsokat.
 23. Baltázár Dezső negyedéves korában töltötte be ezt a tisztséget.
 24. E téren való mérsékelt működésemet négy év hat rendbeli pályadíjra érdemcsíttat görög és latin

műfordításon kívül két eredeti dolgozat jelzi, az egyik leíró költemény, a másik latin nyelven írt hosszabb értekezés a fölfelkészésekről és azok hasznáról, együttvéve 159 forint és 1 magyar arany értékben. A híres Hatvani István professzor alapítványából jutalmazandó latin nyelvű pályamunka írására az alapítólevél értelmében a tanárkar évről-évre három pályázót jelölt ki. Más is pályázhatott, ezeknek azonban kötelességük volt, vagy legalább is illeti pályázni; de ha nem pályázott a kijelölt diák – és ez bizony megesett olykor-olykor – passzivitásának semmi kellemetlen következménye nem lett. Harmadéves koromban a teológiával legkisebb kapcsolatban sem lévő téma kidolgozására jelöltetvén, munkám kizáróan illendőségből fródott. Ellenben a leíró költeményt igazi ihlet fratta velem – most talán már megvallhatom – a téli félévben hajnali 7-kor szabadon lobogó gázláng mellett tartott egzegézis-órákon. (Szentpéteri) Kun Béla a Joghallgatók Önképzőköreben és azon kívül felolvasásaival, vitáival és pályadíjat nyert két rendbeli – költészeti és irodalomtörténeti – tanulmányával tűnt ki.

25. Egy ilyen utóbbi kategóriába tartozó ifjúval második osztályos koromban együtt laktam az ő akkori tanítójával; ezt, mint nagyon gyöngé tanuló, már az elemi iskolában egyik jeles osztálytársa rendszeresen tanította. Valamelyik Szatmár megyei faluban fedezték föl, s noha az alapítványtevőnek csak a nevét viselte, de vele semminemű kimutatható atyafiságban nem állott, a névazonosság alapján 12 éven át évi 300 forintot költött rá a kollégium. A gimnázium négy alsó osztályában véletlenül sem érdemelt ki egyetlenegy jót sem, a negyedikben kettőből megbukott, azután képezdész lett, mikor pedig a törvényes kort elérte, hálából búcsút vett a reformata religiótól. Most is él, ha meg nem halt. Ma sem érem, miért kellett a hálátlanságnak ezt a diszpéndiáját kitenyészteni.
26. „Legényekkel” fizette skribáit az egyházkerületi főjegyző, az akadémiai igazgató, a háznagy, a szénior, több-kevesebb legény került szétoztásra az énekkar tagjai közt: pénzbeli javadalma mellett legényeket kapott a kollégiumi segédkönyvtárnok etc.
27. Éveken át mint főjegyzői skriba (20 „legény”), segédkönyvtárnok (20. l. és énekkari tag 10. l. szépszámú „legénnyel”) rendelkeztem, ennek következtében már harmadéves koromban – a pályavégzetek után – első választó lettem, megelőzvéen tizenöt negyedévest; tehát 50 pont papíros-előny csupán 15 pont valóságos előnyhöz juttatott; negyedéves koromban pedig a „legénysereg” csak arra volt jó – ám erre kevesebb is elég lett volna – hogy más meg ne előzzön a választásban.
28. A könyvtári munkáért havi 20 forint sallárium járt (a nagyvakációra is, ami – sajnos – azt jelentette, hogy a vakációnak befellegzett) és 20 „legény”, no meg jól fűtött és világított olvasóterem, amelyet éjjel-nappal igénybe vehettem és tömördek jó könyv, olvasásra hasznos. Érdekes, hogy a könyvtárnok semmiképpen sem akart elfogadni Dézsi utódját (atyafiságban voltam a puritán öreggel), de Dézsi szokatlan határozottsággal kötötte magát igénytelenségemhez és hangsúlyozta, hogy jó lélekkel nem ajánlhat mást, különben is már *kiképzett* e speciális foglalkozásra, és hogy a könyvtárba tájékozatlan embert nem lehet vaktában beállítani etc. Végül is az öregúr hetekig tartó tusakodás után, nem minden dohogás nélkül és bosszús oldalpillantások kíséretében, tudomra adta, hogy elfogad az egyébként pótolhatatlan Dézsi utódául. Gondom volt rá, hogy ne hozzak szégyent pártfogó barátom fejére.
29. Utólráhetetlen mesterem volt a nagybot kezelésében Jánosi Zoltán, aki képes volt feje fölött úgy forgatni meg könnyebb végénél fogva a bunkót, hogy forgatás közben leguggolt, s meg újra lábujjhegyre emelkedett. Soha senki mástól nem láttam ezt a szédületes mutatványt. Az álló helyzetben föl és le motollaszzerűen lendített bunkót guggoló helyzetben csaknem vízszintesen kellett forgatni, hogy a padlóba bele ne ütközzék a nehezebb vége. Persze, aki ilyet nem látott, annak fogalma sem lehet arról az izomerőről és egyensúlyozó ügyességről, amelyet ez a művelet megkíván.
30. Mint dogmatika tanártól rettegetek a hiányos készületű öreg diákok. Köztudomású volt, hogy aki nek azt mondta kollokvium végén: „Sajnálom!” – az tisztában lehetett vele, hogy pótvizsga előtt áll. Pedig végtelen jóindulatú, melegszívű ember volt. Legáció előtt egyre-másra kopogattak hivatala ajtaján (amelyhez nekem külön kulcsot adott) a tanítványai *útiköltségért*. Ilyenkor minden zsebe tele volt kölcsönre szánt pénzzel. Talán azt sem tudta, kinek adott, legalábbis nem jegyezte föl adósait, de nem hiszem, hogy valaha valaki visszaélt volna jóságával. (Csak a segélyegyleti kölcsönt volt szokás vissza nem fizetni.)
31. Diákkori, ma még élő legjobb barátaim egyike az előttem, másika az utánam való osztályba járt.
32. Szénior korában történt (1893-1894), hogy Kovácsy Kálmán (utánam járt egy évvel, később amerikai pap) és én – konviktusi asztal- és poéta-társai – ebéd után nap mint nap fölmentünk (szabatosabban

így mondhatnám: föl kellett mennünk) hozzá egy félórára a széniori szobába, hogy meghallgassuk aznap délelőtt írt versét. Akkoriban *elhatározta*, hogy minden nap ír egy verset, amelyet aztán a bírálatunk alá bocsátott (páratlan kitüntetés!) azzal a kikötéssel, hogy kedvezőtlen bírálatot nem volt szabad mondanunk. Egy időben lapot is szerkesztett, amelyben néhány versemet közölte volt. Prédikációs- és verseskötete már akkor megjelent, amikor még a kollégium kötelékében élt. Ennek a tragikus sorsú tüneményes tehetségnek az életrajzával még adósok vagyunk!

33. A múlt télen egyik budai vendéglőben baráti körben vacsorázván, a szomszéd asztaltól mosolyogva odaköszön valaki. Töröm a fejem, ugyan ki lehet? Olykor feléje nézek: mindannyiszor mosolyog. Már végképp letettem róla, hogy kisüssem, ki ez a nyájas idegen, amikor egyszer csak fölkél, hozzám jön, s a fülembe súgja: „Negyvennyolc éve az I.A-ban vallást, földrajzot, szépirást tanultam a püspök úrtól...” (Most budapesti ügyvéd.) Vagy tizenöt éve meg egyik vidéki helyőrség zászlóaljparancsnokának (ma ny. altábornagy), aki a vasúti állomáson várt, azt mondom: „Olyan ösmerős a képed.” Mire ő rám mosolyog: „Persze, hiszen az I. B-ben tanítványa voltam a püspök úrnak...” Folytassam?
34. Ezt a kötelességemet nem teljesítettem olyan hűségesen, hogy a rektor-professzor meg lett volna velem elégedve. Ki is kaptam tőle érte. Magyarázat: jobban esett együtt ebédelni Péter Pálnál az öreg Bodossy bácsival, a pompás humorú, valóban öreg püspöki titkárral meg Bartók Jenő dr. gimnáziumi helyettes tanárral, akinek úgyszólván állandóan zsémbes hangulatát Bodossy bácsi derűs évődése nap nap után olyan kedvesen oldotta föl. Jut-e még eszedbe, Jenő?
35. Ez a helyettesítés az ismétlések időszakában elég sok munkát adott, mert a hátralévő alig két hónap alatt magamnak is meg kellett tanulnom azt az anyagot, amelyet különböző osztályokban a nebulóknak kellett volna megtanulniok. S ugyan jó volt, hogy utána láttam a dolognak, mert másképpen a vizsgán szégyenben hagytak volna évközben eléggé szabadjára engedett tanítványaim. Így azonban ragyogó vizsgát adtam, mert amikor a kérdezett nemigen akart vallani, nem hagytam kínlódni a jámbort, hanem – mintha a világon ez volna a legtermészetesebb – folyamatosan mondtam helyette a történelmet meg a latin fordítást. Persze az elnök és a többi tanár átlátott a szítán, de skandalum nem lett belőle, mindössze az történt, hogy a végén Dávidházy esperes úr barátságos (egyszersmind maliciózus) tekintetét rám vetvén, ezzel zárta be a vizsgámat: „Köszönöm, tiszteletes úr, nagyon jól felelt.”

Jelentés a teológiai főiskolák 1943/44., 1944/45., 1945/46., és 1946/47., tanéveiről

Közlő: Ladányi Sándor

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten 1948. április 28-29-én tartott ülésének számos tárgysorozati pontja igen jelentős mozzanata egyházunk legújabbkori történetének. Ezen az ülésen már nem jelent meg Lázár Andor dunamelléki főgondnok (április 2-áról keltezett levelében mondott le tisztéről), ekkor olvasták fel Ravasz László püspöknek az egyetemes konvent elnöki tisztéről való lemondó levelét, s vált nyilvánvalóvá, hogy lemondása visszavonhatatlan, „lemondásához ragaszkodni kénytelen, azt fenntartja és kéri a konventet, hogy lemondó levelét tekintse végleges elhatározásnak” (április 30-án zsinati elnökségétől is megválik, május 11-én pedig távozik a dunamelléki egyházkerület püspöki székből). Ekkor ugyanis már tetőfokára jutott a hajsza az egyházak potenciális vezetőinek eltávolításáért, s ebben a református egyháznak a – már többször hangoztatott – „faltörő kos” szerepét szánták. (Lázár Andor főgondnokot április 1-jén tartóztatják le, Ravasz László április 14-én „tárgyal” Rákosi Mátyással; Ordass Lajos evangélikus püspököt „csak” augusztus 24-én tartóztatják le először, majd szeptember 8-án újból, Mindszenty József csertergomi érseket pedig december 26-án veszik őrizetbe.)

Ez a konventi ülés az utolsó, amikor még a legszélesebb munkaterületekről elhangzanak a jelentések (az egyesületek és missziói munkaágak lényegében már a következő esztendőben, 1950-ben pedig formálisan is teljesen megszűnnek). Az iskolákról, tanügyi kérdésekről, oktatáspolitikáról is itt esik szó érdemben utoljára: május 20-án megkapja a konventi rendkívüli bizottság a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsága által aznap délelőtt tárgyalta és jóváhagyott „meggyezéstervezetet” az iskolák államosítása tárgyában (amely tervezet magában foglalt minden lényeges elemet az 1948. október 7-én aláírt „egyezmény”-ből is). E „megállapodástervezet” alapján kényszerült a konventi bizottság május 22-én „előzetes megállapodás”-t kötni a kormánybizottsággal, majd június 2-3-án a Zsinati Tanács, június 14-15-én pedig a Zsinat volt kénytelen elfogadni azt, hiszen június 16-án az országgyűlés már meghozta az 1948. évi XXXIII. törvénykiköt a nem állami iskolák állami tulajdonba vételéről.

Az 1948. április 28-29-i konventi ülés 52. tárgysorozati pontjában még a négy lelkészképző intézetről hangzik el jelentés, feltárva azok helyzetét, a háború során keletkezett kárait, a földreformnak az orosz és kommunista követeléseknek megfelelő módon történt végrehajtásával ért veszteségeit, az élet újraindulásának nehézségeit és örömeit. – Az 1950. évi 23. számú törvényerejű rendelet intézkedik az egyetemekről, a hittudományi karok leválasztásáról és azoknak „az egyházak részéről való visszaadásáról”. 1951. május 18-án az országgyűlés elfogadta az 1951. évi I. számú törvényt „Az állam és a vallásfelekezetekkel kötött egyezmények és megállapodások végrehajtása céljára Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) felállításáról”. (Az ÁEH-t az 1989. évi 14. számú törvényerejű rendelet szüntette meg.)

Az Elnöki Tanács még a Hivatal létrehozása napján kinevezte Kossa Istvánt az ÁEH elnökévé. A Hivatal és annak elnöke nem tétlenkedett. Július 17-én az elnök szobájában „bizalmas beszélgetés” folyt le Kossa István elnök, Horváth János elnökhelyettes, Veres Pál előadó, valamint Péter János református püspök és Finta István konventi főtanácsos között. Itt Kossa István tudomására hozta az egyház vezetőinek, hogy a „református egyház a következő feladatok elé került: 1. Diakonisszaszervezetek megszüntetése, 2. Egyházi földek felajánlása, 3. A kislétszámú gyülekezetek összevonása, 4. A teológiai akadémiák összevonása, 5. Egyházkerületek összevonása.” Július 24-én a négy egyházkerület püspökei és főgondnokai az első négy sorszám alatt felsorolt – tehát a „teológiai akadémiák összevonása” ügyét is ideértve – tárgykörben megbeszélést folytattak, másnap, 25-én pedig az előző (17-i) tárgyaláson jelen voltak között újabb megbeszélés történt, amelynek értelmében a konventi főtanácsos már „ütemtervet” is dolgozott ki és terjesztett az ÁEH elnöke elé a 17-én megkapott „feladatok” teljesítésére, vagyis az „egyházszugorítás”-ra. Ami ebben tárgykörünket illeti, így hangzik: „4./ A teológiai akadémiák tekintetében is eljutottunk arra a felismerésre, hogy a négy teológiai akadémia további fenntartása nem indokolt. Ezért felhívást intéztünk a tiszáninnen és dunántúli egyházkerületek elnökségéhez, hogy a sárospataki, illetve pápai teológiai akadémiát már 1951. szeptember 1-én ne nyissák meg. Az őszi egyházkerületi közgyűlésen pedig *alkotmányos módon* olyan értelmű határozatot hozzanak, amely szerint az eddigi négy egyházkerületi teológiai akadé-

mia megszűnik, és ezek helyett két theologiai akadémiát létesít az egyetemes egyház a maga felügyelete alatt. Az egyházkerületek elnökségétől erre nézve a július 24-én tartott rendkívüli konventi tanácsülésen ígéretet is kaptunk. – A theologiak összevonásával kapcsolatban előálló egyéb kérdések rendezésére nézve megfelelően intézkedtünk, illetőleg megfelelő intézkedést fogunk tenni egyrészt az illetékes egyházi hatóságokhoz, másrészt az egyházügyi hivatalhoz – máris intézkedtünk az iránt, hogy a szeptember 1-ére meg nem nyílt két theologiai hallgatók (sic!) a debreceni, vagy budapesti theologiai akadémiákon jelentkezzenek felvételre.”

Ezeknek megfelelően 1951. július 25-én kelt a tiszáninneni és dunántúli egyházkerület elnökségéhez, Kiss Roland világi elnök és Bereczky Albert lelkészi elnök aláírásával ellátott levél:

„Főtitiszteletű Elnökség!”

Az Egyetemes Konvent Elnöksége felelősséggel és gondosan megvizsgálta a jelenleg négy theologiai akadémián folyó lelkéssz képzés problémáit. *Szükségessé vált ez azért, mert mindnyájunk előtt világos, hogy a magyar református egyház anyagi erői elégtelenek négy megfelelő színvonalú theologiai akadémia fenntartására, és mert lelkéssz képzésünk feladatainak személyi és anyagi erőink két theologiai akadémia való összpontosításával tudunk jobban megfelelni.* Ugyanezekből az okokból merült fel a theologiak összevonásának kérdése az elmúlt évtizedek során ismételtlen. Most megvizsgáltuk theologiai oktatásunknak nemcsak jelenlegi helyzetét, hanem egyházunk érdekében szükséges fejlesztését is. Ennek eredményeként feltétlenül elengedhetetlennek tartjuk, hogy az új iskolai évre református egyházunk már két theologiai akadémiaira koncentrálvá folytassa a lelkéssz képzés munkáját...”

A továbbiakban kéri a konventi elnökség az egyházkerületi elnökségeket, hogy 1951. szeptember 1-jén Sárospatakon és Pápan ne indítsanak új tanévet, az egyházkerületi közgyűlések hozzanak ilyen értelmű határozatot, s a teológiai akadémiájuk volt hallgatóit Budapestre, illetőleg Debrecenbe irányítsák. Egyben kéri a konventi elnökség a dunamelléki és tiszántúli egyházkerületeket is, hogy az eddig egyházkerületi teológiai akadémiának megszüntetésére és a református egyház egyeteméhez tartozó két új teológiai akadémiának létesítésére (Budapesten és Debrecenben) tegyék meg a szükséges lépéseket.

A legtragikusabb ebben a konventi elnökségi intézkedésben egyfelől az, hogy még csak halvány utalást sem tesz arra vonatkozóan, hogy ennek alapja egy kívülről jövő nyomás, állami intézkedés, hanem mindent magára vállal, másfelől, hogy indoklásában több igazságmomentum is található. Így pl. a/ tény, hogy a magyarországi református egyház teológiai akadémiai összevonásának, illetve a teológiai oktatás egységesítésének kérdése a korábbi évtizedekben ismételtlen felvetődött: 1915-ben a debreceni egyetem református teológiai fakultásának létesítése kapcsán; az 1930-as évek végén a Csiksz-Révész-Vasady-féle javaslatban; az Egyházak Világtanácsa Újjáépítési Osztályának kérdésfelvetésére; valamint Ferenczy Károly tiszántúli egyházkerületi főjegyzőnek az egyetemes konventhez benyújtott javaslata kapcsán. – b/ Az is tény, hogy a magyarországi református egyház az 1945 utáni helyzetben egyre fokozódó anyagi gondokkal küzdött.

Azonban ekkor, 1951. júliusában a döntő ok nem az volt, amire a konventi elnökség hivatkozott, hanem a politikai hatalmat immár szilárdan kezében tartó kommunista-ateista kormányzat által számára előírt „feladatnak” akart minél teljesebb mértékben megfelelni, de úgy, hogy még a látszatát is kerülje annak, hogy ez a kívülről jövő nyomásnak való engedés lenne; mindenestől magáévá tette az egyház zsugorításának programját, még a kezdeményezés szerepét is magára vállalta, s úgy tüntette fel az akciót, mint amely az egyház érdekét, a lelkéssz képzés ügyét, hatékonyabbá tételét szolgálja.

Az érintett teológiai akadémiák, egyházkerületek és kebelbeli egyházmegyék, maga a teológus ifjúság is mindent megtett az „összevonások” megakadályozására, Karl Barth 1951. szeptember 16-án tiltakozó levelet küldött Bereczky Alberthez (ennek magyar nyelvű teljes szövege máig nem jelent meg, hivatalos közlésben pedig még töredéke sem, Bereczkynak erre adott válaszáat pedig a legnagyobb titok homálya veszi körül). A tiltakozásoknak nem volt – az adott körülmények között természetesen nem is lehetett – semmi eredménye. (A megnyilatkozások közzététele azonban szükséges lenne.) Az összevonások megtörténtek. Egy esztendő múltán, 1952-ben a református egyház – egy kivételével – „felajánlotta” az 1948-as „egyezményben” még kezén hagyott gimnáziumokat is. 1952 őszén megkezdődött az „egyházkerületek összevonása” is, ebben azonban csak a tiszáninneni egyházkerület felszámolásáig jutottak el, ez is csupán 1956 őszéig állott fenn.

Ebben az összefüggésben szemlélve, a teológiai akadémiákról szóló alábbi összefoglaló jelentés, a bennük tükröződő „létért való küzdelem” talán jobban értékelhető.

KIVONAT

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ EGYETEMES KONVENTJE BUDAPESTEN, 1948. ÁPRILIS HÓ 28-29. NAPJÁN TARTOTT ÜLÉSÉNEK JEGYZŐKÖNYVÉBŐL.

52. szám. Olvassatik a theol. főiskolák 1943/44., 1944/45., 1945/46.,
és 1946/47. éveiről szóló jelentés:

A dicsőség Ura megengedte, hogy a theol. főiskolák utolsó négy évi (1943/44., 1944/45., 1945/46., és 1946/47.) állapotáról és működéséről – ahogy a régi kifejezésünk mondotta – egyetemes konventünknek legalább rövid és vázlatos jelentést tehetünk; olyan évekről, amelyekről (legalábbis az 1943/44. és 1944/45. év nagy részéről) méltán mondhatja el Magyarországon minden élő a 124. zsoltárral: „Ha nem az Úr az, aki velünk volt..., akkor elborítottak volna minket a vizek, patak futott volna át felettünk, akkor átfutottak volna rajtunk a felbőszült vizek” (CXXIV. zsoltár 3-5. vers). De az Úr megszabadított. Az Úré a szabadítás. Vajúdó és átalakuló világ közepette is kezében van az élet és a jövő. Megrongált ősi fészkeinket annyira amennyire „megigazgattuk”. S míg körülöttünk tömérdek vonatkozású új életforma nő, amit a rombolás elpusztított, az egész föld kerektségének ébredő jóakarata kezdi megépíteni. Lelkicikben a csodálatos sodrú ökuménének az egész földkerekséget átfogó újjáépítési és még további lépéseket kitűző programja szemünk láttára van kibontakozóban, s ámulattal és hálával tölti el szívünket.

1943/44. Míg az 1942/43. évről azt jelentettük, hogy „Istennek kegyelme olyan messze csattogtatta tőlünk a háború, a világvihar szárnyait, hogy a magyarországi ref. theol. főiskolák végezhatték áldott munkájukat, bár a háború nyomása állandó és egyre súlyosodó volt, az 1943/44. évben lehelletközel jött hozzánk. *Debrecenben* ugyan már az előző iskolai évben megtörtént a kollégiumi theol. internátus katonai igénybevétele és a lelkészképző intézet tagjai a nagyerdei diakonissza-intézetben laktak, s innen egyelőre ebben a tanévben visszatérhettek a kollégium épületébe, s itt az ó-épületben, a tanárképző-intézet szobáihoz csatlakozó II. emeleti szobában laktak. De a II. félév húsvét után a német csapatok bevonulása, az egyetemi előadások félbeszakítása és az egyetemi épületek katonai igénybevétele következtében hirtelen befejeződött. A II. félévi kollokviumok felvétele, valamint a minősítő-vizsgálat is elhalasztatott.

Sárospatakon is a főiskolának csak theol. tagozata nyílhatott meg szeptemberben, az egész főiskola csak november 7-én tartott évnyitó ünnepélyt és március 29-én, a theol. akadémia kivételével, amelyiken június 4-én volt az évzáró istentisztelet, a tanítási munka megszűnt. A theol. internátus igazgatója azt írja az iskola Évkönyvében: „Most már szívesen vették volna némelyek azt a többletmunkát is, amit a gimn. tanulók jelentenek a theol. internátusban, de már nem voltak ilyen növendékeink. Éppen olyan tragikus, mint ahogy a heves reklamációk és nagy költségbefektetés után rendbehozott iskolaudvaron nincs egy fűszál sem, de nincs egyetlen szál gimn. tanuló sem, holott június elején még nyüzsgögni kellene az ud-

varnak diákjainktól.” Nyüzsgött is szeptember végén és októberben menekült civilek, katonák, betegek és menekültek, járművek és hadieszközök gomolygó áradatától, a végső felvonulás képét tükröző tumultustól.

Pápán szeptember 12-én kezdték meg az iskolai évet és május 12-én végeztek. De alig tölthettek az iskolai év befejezése után otthonukban néhány hetet, június hó 10-én a szombathelyi hadtest parancsnoksága intézkedésére az egész intézetet hadikórház céljaira lefoglalták. A theol. akadémiának más tető után kellett néznie.

A *budapesti* theologia élt a legnormálisabb viszonyok között. Az évet szept. 14-én nyitotta meg és május 11-én zárta be.

Személyi változások. Debrecenben Vasady Béla dr. 1943. július hó 1-e óta a lelkészképző-intézet igazgatója. Igazgatói minőségében irányította a lelkészképző-intézetnek, mint lekipásztor a theologus gyülekezetnek minden megnyilvánulását. Nyugalomba vonult dr. Varga Zsigmond 1944. február 1-én.

A theologusok száma:

Budapesten az I. félévben:	57
Debrecenben az I. félévben:	50
Pápán az I. félévben:	28
Sárospatakon az I. félévben:	39
Összesen:	174

Az II. félévben

Budapesten	53
Debrecenben	48
Pápán	27
Sárospatakon	38
Összesen:	166

1941/42-ben volt: 263, 1931-ben: 372, 1921-ben: 148 és 1911-ben 427. Mivel a theol. főiskolára lépők tanulmányi minősége, szüleik foglalkozása, a theologusok anyanyelve, egyházkerületi megoszlása, valamint a tanulmányi eredmény a vizsgálatokon elért színvonal tekintetében az 1943/44. és 1946/47. iskolai években nem volt a közölt adatok szerint a szokványostól feltűnő eltérés, továbbá rövidekre törekvő, valamint helyszűke és főképpen az ezúttal egyenlőtlen és hiányos adatszolgáltatás miatt (több jelentés nem is közöl pl. tanulmányi eredményeket), azért ezekre a pontokra nézve erre az évre és az összes következő 3 évre is mellőzzük a jelentést. De nem mellőzünk egy örömdetes jelenséget, amelyről a lelkészképzés és nevelés végzői bizonyosságot tesznek, azt, hogy a rendkívüli idők milyen fordulatot idéztek elő a theológiára lépők, az Ige szolgálatára készülők lelkében. *Debrecenből* mondja a jelentés: „Megállapítható, hogy amikor a létszám emelkedni látszik, ugyanakkor a még mindig tartó válságos idők egészséges szelekciót gyakorolnak: az új hallgatók közt emberi megítélés szerint mind nagyobb azoknak a száma, akik a hivatástudat határozott döntésével készülnek a lekipásztori szolgálatra.”

Sárospatak szerint: „Az I. évre jelentkezett hallgatók életrajzi adatai beszédesen mutatják előttünk, milyen szabad rendelkezéssel hívja el az egyház Ura az Ő szolgáit, s szuverén hívása a háború legretentőbb élményei közt éppúgy elérte őket, mint a lélek csöndjében folyó egyházi missziós munkák ihletése közben.”

„Isten a veszedelem napjaiban sem hagyja el nyáját, sőt éppen ilyenkor támaszt lobogó hitű pásztorokat Izráelnek.”

Ennek az iskolai évnak az elején *Debrecen* különösen készül az ifjúság körében végzendő önképző, lelkigondozói és missziói munkák egysége, egyöntetűsége és eredményessége céljából a theológus gyülekezet erőteljes munkába állítására. A theológus gyülekezet működött, és igen figyelemre méltó eredménnyel (áhitatok, bibliaórák, írásmagyarázatok tartása, iratterjesztés, theol. gyülekezeti lap, presbiteri gyűlések, legáció reformja, érdekes szóránymisszió, stb).

Hasonló nevelői, gyülekezeti, missziói munka folyt a többi theol. főiskolákon is.

1944/45. Ebben az iskolai évben, ennek az első felében csattant el rajtunk, szerencsétlen hazánkon a második világháború irtózatos ostorának suhanása. Istenítélet zuhant ránk a bűnösül felidézett háborúért. A vész először *Debrecen* érte el. A viszonyok folytán az 1944. szeptemberére kitűzött minősítő- és lelkésképesítő vizsgálatokat elhalasztják. Ugyancsak elmaradt a lelkésképző-intézet éveleji csendesnapj sorozata, ünnepélyes megnyitása és az új tagok ünnepélyes felvétele. Az első félév csak dec. 1-én, a II. csak március 1-én volt megkezdhető. Helyettes-igazgatói munkát végez 1944. szeptemberétől 1945. március 11-ig dr. Erdős Károly egyetemi ny. r. tanár. A tanárok közül rajta kívül még dr. Czeglédy Sándor maradt *Debrecen*ben. 1945. első hónapjaiban valamennyi professzor visszatérhet munkahelyére. Az intézetnek sajnos halottja is lett: 1944. október hó végén elvesztette hosszú éveken át hűséges lectorát (angol nyelv): Welsh Tamást.

Az 1944. évi szép megindulást a külső körülmények illetén alakulása következtében nem tudták szívők szerint folytatni. A theológiai gyülekezet tisztikara már nem volt megválasztható, tanéveleji csendesnapok és tanévnyitó istentisztelet nem volt tartható, a theológus gyülekezet kulturális és missziói közgyűlései elmaradtak, a professzori bibliakörök is csak szóránnyosan működhettek, a gyülekezeti tagok missziói munkái is a legszűkebb keretekre szorítkoztak. Csak a tagoknak a komoly időkhöz mért felelősségtudata nyújtott a tanártestületnek a jövőre nézve biztatást. 1945. július 3-án megvolt a minősítő vizsgálat, amikor is hat elsőéves theológust nyilvánítottak a felsőbb évek hallgatására minősítettnek. A háború viharában az intézeti igazgatói szoba iratainak egy része eltűnt. Még van remény rá, hogy más intézmények irataival kerültek egy csomóba, s így idővel legnagyobb részük mégiscsak előkerül.

Pápán a háborús események során a kollégium hadikórház céljaira lefoglaltatván, a theológiai akadémia kénytelen volt működését az u.n. Antal Géza-féle házban folytatni. Még a főiskolai nagykönyvtárba sem járhattak be külön engedély nélkül. A szemináriumi könyvtárt átszállították a theol. akadémia ideiglenes helyére. A konviktus a Hungária-szállóban, majd a Református Nőnevelő Intézetben rendezkedett be. Előbb elveszítette valamennyi készletét, s csaknem valamennyi felszerelési tárgyát. A szokásos adományok egyházmegyéktől és egyházközségektől nem érkeztek be azzal az indokolással, hogy a háborús események folyamán nagy károkat szenvedtek.

Sárospatakon is az volt az 1944. év nyarának legnagyobb kérdése, hogy meg tudja-e nyitni kapuit a diákság előtt szeptember eljöttével, vagy sem? Katonai alakulatok

voltak beszállásolva a gimnáziumi szárnyba és az angol internátusba. Így csak a theol. akadémia nyitotta meg kapuit szeptember 13-án. Mintha csak érezte volna a csonka ifjúság – közli a Főiskola Évkönyve –, hogy hosszú időre utoljára lesz együtt, egyetlen kivételével valamennyi akad. hallgató megjelent, beleértve a szlovák anyanyelvűeket is, és különböző segélyakciókban és szolgálatokban helytállva az egész ifjúság helyett, együtt is maradt október 11-ig, amikor nyilvánvalóvá lett, hogy diákként nem tartózkodhatik tovább a főiskola falai közt, így hazabocsáttatott „szüreti vakációra”. A 39 theologus előbb soha nem ismert szomorúsággal hagyta el a soha addig annyira nem szeretett Alma Matert. A theol. internátusba egy magyar hadikórház tisztjei költöztek. Mikor a német kórházi alakulat hirtelen elhagyta a várost, a legkülönbözőbb alakulatok versenyfutása kezdődött meg a kollégiumért. A zürzavarban tömérdek kárt okoztak az épületekben és berendezésekben. A legnagyobb zavart a kiürítési rendelet idézte elő. Alig maradt néhány ember a hatalmas központi épületben és az internátusban. December 1-én a védőcsapatok feladták a város Bodrogon túli részét. Dec. 15-én akna- és gránáttűz borította el a várost. 16-án bevonultak a román katonai alakulatok, s őket követte néhány nappal később Jegorov orosz kapitány, az orosz katonai parancsnokság emberséges és hamar nagy rokonszenvet kiváltó vezetője, aki már december hó 20-án felszólította az iskolát a tanítás megkezdésére. Erre a biztatásra megnyílt a theol. internátusban 30 tanulóval a gimnázium és 18-án 3 theologussal a theol. akadémia. Ez a szám folytonosan növekedett. A megindult életet a tanév végéig nem zavarta semmi, sőt ahogy a napok mentek, úgy növekedett a diákság létszáma és fokozódott a tanítás nyugalma.

Budapest szeptember hó 10-én nyílt meg istentisztelettel majd csendesnapokkal az iskolai év. Azonban rövidesen megkezdődött a küzdelem az ifjúság és az épület megtartásáért. Védni kellett az ifjúságot a katonai bevonulás és munkaszolgálat kötelezettsége ellen, az épületeket a lefoglalástól és légiveszélytől. November 4-én megegyezést kötnek a svéd Vöröskereszttel, mely szerint beutálnak 40 menekült prot. lelkészt és egyetemi hallgatókat, s ugyanakkor védelmükbe veszik az épületet és lakóit. December 11-én az országos vezető felszólította a kollégium igazgatóját, hogy este 8 óráig az intézet összes lakóit költöztesse ki, s az összes helyiségeket a felszereléssel együtt adják át. Alig lehetett az intézetet a lefoglalástól megmenteni. Ettől kezdve március hó közepéig 30 különböző alakulat (nyilas, magyar, német, orosz, stb.) akarta lefoglalni, vagy foglalta le az épületet, ill. annak egy részét.

Új szakasz lett: az élet az óvóhelyen. Január 2-án súlyos bombatalálat érte az épületet. Másnap két bomba esett az épület udvarára. Átjáróvá lett a kerítés nélküli épület.

Február közepén nyílt meg a II. félév. Ilyen keretek közt folyt a theol. főiskola élete.

Theologusok száma:

Budapest az első félévben	71
Debrecenben az első félévben	46
Pápán az első félévben	30
Sárospatakon az első félévben	46
Összesen:	193

Budapesten a második félévben	53
Debrecenben a második félévben	46
Pápán a második félévben	30
Sárospatakon a második félévben	31
Összesen:	160

E számhoz járul még hozzá a háborús mozgalmak következtében *Pápán* az odakerült 35 budapesti, sárospataki, kolozsvári és debreceni theológus. *Budapest*-en a konviktusba az iskolai év elejétől december hó közepéig 30 theológus és 67 egyetemi hallgató érkezett. December közepén a bentlakó theológusok száma leolvadt 27-re, az egyetemi hallgatóké pedig a különböző katonai intézkedések miatt 16-ra. Az eltávozottak helyét menekült családok tagjai foglalták el, akiknek száma április 1-ig 53 volt. Növelte ezt a számot a bejáró étkezők száma. Április 1-től újra az egyetemi és főiskolai hallgatók foglalták el régi helyüket.

*Budapest*en nyugalomba vonult 1945 május 1-én dr. Kováts J. István, az egyházjog és társadalomtudományok tanára.

A földreform következtében *Budapest*nek közel ezer holdas seregélyesi birtokából 100 hold maradt meg. *Pápán* az intézetnek szántóföldje egyáltalán nem maradt, csupán a köveskáli és halatonalmádi szőlőket hagyták meg. *Sárospatakon* szintén a 100 holdnak megfelelő terület maradt meg. De az illetékesek jóindulatúan és őszinte segíteni akarással kezelték a főiskolát. Tény azonban az, hogy az elvesztett alapítványokat egyelőre nem pótolja semmi, sőt a gazdaság megműveléséhez szükséges munkaerőt is annak a pataki diáknak kellett igen sok esetben adni, amelyik eddig csak a birtoknak a jövedelmét élvezte. Dicséretére jegyezték fel a pataki diáknak, hogy ennek a szolgáltatnak is töle telhetőleg jól megfelelt, a szőlő-metszéstől kezdve a kukoricakapálásig.

Iskolaszerezetüknek diákjaink minden theol. főiskolán szívekgig ható példáit mutatták fel.

Az iskolai év végére Zágon felé, Erdély felé már nem mutatott egy halovány csillag sem. Új országhatárokkal kellett számolni.

1945/46. *Debrecenben* 1945. augusztus 6-án elhunyt dr. Soós Béla egyetemi ny. r. tanár, a lelkészképzőintézet tanára, akinek helyettesítését dr. Révész Imre püspök vállalta. 1945. december 18-án kinevezetett a hittudományi kar vallástörténeti tanszékére dr. Pákozdy László Márton egyetemi rk. tanár, aki egyben a lelkészképző-intézet tanára is lett. Az intézet igazgatója, dr. Vasady Béla előreláthatóan hosszabb ideig tartó külföldi útja idejére felmentését kérte. Helyettesítésével az egyházkerület elnöksége dr. Czeglédy Sándor egyetemi ny. r. és lelkészképző-intézeti tanárt bízta meg, aki hivatalát 1945. november végén vette át.

A tanév megnyitása rendes időben történt. Baj volt a hallgatókkal. A régebbi tagok közül többen még mindig nem tudtak visszatérni a háború okozta szétszóródásból. Voltak, akiket az anyagi körülmények akadályoztak meg tanulmányaik folytatásában. 4 tag mindkét félév folyamán exmittálva volt, többen pedig hosszabb-rövidebb időre küldettek ki kisegítő egyházi szolgálatra. Szinte minden tag végzett valamilyen kisegítő gyülekezeti munkát, részben az elmenekült és még vissza nem

tért lelkészek helyettesítésével. A szuplikálások és kápsálások alkalmával a tagok igen sok vidéki gyülekezetben végeztek szolgálatot. Legációkba a nehéz utazási viszonyok ellenére is szinte kivétel nélkül elmentek. A kollokviumok mindkét félévben rendes időben megtartottak.

Az ifjak az I. félév folyamán a kollégium katonai igénybevétele folyamán szükségből máshol és kedvezőtlenül helyeztetek el. A nyomorúságos elhelyezési viszonyoknak volt tulajdonítható, hogy az internátusi élet régi rendjét nem sikerült életbe léptetni. A II. félév hozta meg a szerencsés változást. A kollégiumi épületek felszabadulásával a tagok egy része beköltözhetett az egyetemi internátusba. A theologus gyülekezet is megkezdhetette alapszabályszerű működését. De tömérék nehézséggel kellett küzdenie. A segélyezés az általános nyomorúság következtében igen szegényes keretek közt mozgott. A szuplikációt a nehéz közlekedési viszonyok akadályozták.

Budapesten az évnytás szeptember 2-án volt. Az előadások szept. 3-án kezdődtek; de előbb augusztus utolsó hetében az esedékes vizsgákat megtartották. S így sikerült elérni, hogy az iskolai év korai kezdésével 3 hónapon át folytathatták az előadásokat november végéig, mikor is, főleg a fűtőanyag hiánya miatt, hosszabb szünetet tartottak.

A II. félévet február 20-án kezdték és június 16-án zárták. 1946. szeptember 1-én nyugalomba vonult dr. Sebestyén Jenő, a rendszeres theologia tanára. Az internátus 34 lakószobája közül 5 teljesen elpusztult, 3 használhatatlanná vált, ép állapotban van 26 lakószoba. sok az ablaküveg hiány. Javításra szorulnak a villany-, vízvezetékek és mosdók.

A konviktus nagy erőfeszítéssel biztosította a kellő ellátást olyannyira, hogy a fővárosban gyakorivá lett vitaminhiányos betegségek itt nem fordultak elő.

Pápán a theol. akadémiának sem hatóságaiban, sem személyeiben nem történt változás. Egy tanszéknek, a rendszeres theologiának az óráit belkörü helyettesítéssel látták el. Nyugdíjazás, szabadságolás vagy hosszabb betegeskedés nem volt. A theol. akadémia a kollégium egy külön szárnyán helyezkedik el. Az épületben villanyvilágítás és vízvezeték van. A tanítás és nevelés munkája rendszeresen folyt. A főiskolai nagykönyvtár még nem működhetett, a szemináriumi könyvtár igyekezett ezt a hiányt pótolni.

Sárospatakon ennek az iskolai évnek az életére és munkájára nézve a lassú regenerálódás a jellemző. A növendékek közül még többen fogságban vannak, sokakat pedig az újra megszűkült országhatárok más theol. fakultások felé (Kolozsvár, Pozsony, Prága) irányítottak, mégis az első évre jelentkezettek – sok megpróbáltatáson átment és idősebb korosztályhoz tartozó hallgatók – biztató ígéretet jelentenek.

A theologusok száma:

Budapesten az I. félévben	57
Debrecenben az I. félévben	40
Pápán az I. félévben	21
Sárospatakon az I. félévben	33
Összesen:	151

Budapesten a II. félévben	58
Debrecenben a II. félévben	41
Pápán a II. félévben	21
Sárospatakon a II. félévben	33
Összesen:	153

Ezen az éven már Budapest nagyon figyelemreméltó regeneráló munkát fejtett ki.

1946/47. *Debrecenben* a tanév 1946. szeptember 22-én úrvacsorával egybekötött istentisztelettel kezdődött. Ekkor történt az új tagok felvétele.

A szervezett tanszékek számában nem történt változás. Az Amerikai Egyesült Államokban tartózkodó dr. Vasady Béla igazgatót továbbra is dr. Czegléd Sándor egyetemi ny. r. tanár, lelkészképző-intézeti tanár helyettesítette.

Az előző évekhez képest rendezett körülmények közt kezdődhetett meg a tanév munkája. A lelkészképző-intézet már az I. félévben visszakapta helyiségeit, mikor is kitűnt, hogy azok berendezése teljesen megsemmisült, vagy eltűnt. Az új-berendezés munkája azonnal megkezdődött, ami főleg az amerikai presbyteriánusoknak a Church World Service útján juttatott 88.349 Ft adományával vált lehetővé. Az összeg egy része a kollégiumi internátusnak a theológusok részére kijelölt részének helyreállítására és berendezésére fordított. Az internátus fokozatok rendbetételével lehetővé vált, hogy a theológusok nagy része együtt elhelyeztessék. Már az I. félévben 31 theológus be tudott költözni.

A hallgatók hivatástudatáról jó bizonyágtételt tesz a jelentés.

A theológus gyülekezet kiépítése a legfőbb törekvésük. Élre olyan szenior-lelképásztort akarnak állítani, aki másirányú tanulmányi és hivatalos elfoglaltságtól mentesen, teljes munkacerejét a gyülekezet ügyeinek szentelhetné.

1947. július hó 19-én neveztetett ki az egyetemen a hittudományi kar egyháztörténeti tanszékére dr. Tóth Endre ny. r. tanárnak, aki ezzel a lelkészképző-intézetnek is tanára lett.

Budapesten szervezeti és személyi változás nem volt. A tanintézet épülete az 1946/47. iskolai évben teljesen rendbejött amerikai és skót református atyáinkfiai segítségével. Ennélfogva az épület állapota kifogástalannak mondható, a tantermek, diákszobák és egyéb helyiségek berendezése még mindig a háború által megviselt. Ilyen a konviktus berendezése és állapota is. A szenvedett károkat még nem tudták pótolni.

Személyi változás nincs. A rendszeres theologiai tanszék óráit helyettesként, mint nyugdíjas tanár, dr. Sebestyén Jenő adja elő, – a filozófiai tanszéken heti 7 órában dr. Bartók György helyettesít. Javadalma a szokásos óradíj.

Az intézet évi működése szabályszerű volt.

Pápán még ebben az iskolai évben is belkörü helyettesítéssel látták el a rendszeres theol. tanszék tárgyait. Magántanárok most nem működtek. Nagyobb zökkenők az intézet működésében nem voltak. Tanárok, theológusok szép munkát végeznek. A külfölddel is felvették az összeköttetést.

Egyedül a pápai jelentés közöl konkrét költségvetési adatot. Eszerint a theo-

logián a személyi kiadások összege 46.522.-Ft., a dologi kiadásoké 20.214.-Ft. volt, összesen 66.736.-Ft.

A theologusok létszáma az 1946/47. tanévben:

Budapesten az I. félévben	76
Debrecenben az I. félévben	54
Pápán az I. félévben	25
Sárospatakon az I. félévben	39
Összesen:	194

A II. félévben Budapesten:	71
Debrecenben:	39
Pápán:	25
Sárospatakon:	39
Összesen:	174

Egyetemes konventünk az egyetemes tanügyi bizottság javaslatára:

1. a theologiai főiskolákról előterjesztett jelentést tudomásul veszi;
2. felhívja a theol. főiskolákat, hogy a benyújtott hiányos jelentések helyett, azok pótlására a fenti évekről a lehetőségig teljes és pontos adatszolgáltatást tartalmazó jelentést készítsenek 1948. dec. 31-ig a konventi irattár számára, hogy e nagy tanulságokat feltáró évekről is theológiáink állapotának és működésének ismeretére nézve a folyamatosság meglegyen. (Ahonnan teljes jelentést nyújtottak, természetesen nem kell újat készíteni.) Egyetemes konventünk 1949. évi gyűlése elé e jelentések összeállításáról jelentés teendő;
3. kéri egyetemes konventünk a theológiák fenntartó testületeit, hogy minden áldozat meghozásával ezekről az évekről is, ha nem adtak volna ki, adjanak ki bármilyen szerény terjedelmű Évkönyvet. Ez Évkönyvek kiadásáról egyetemes konventünk 1949. évi gyűlése elé jelentés teendő;
4. Fájó részvétellel örökíti meg jegyzőkönyvében dr. Soós Béla és Welsh Tamás áldott emlékezetét;
5. a nyugalomba vonult dr. Varga Zsigmond, dr. Kovács J. István és dr. Sebestyén Jenő professzoroknak, akik Istentől nyert gazdag kegyelmi ajándékaikkal egyéniségük és szellemi akaratuk különbözősége szerint a tudományos theologia művelése, az egyházi közélet szolgálata, az egyházi irodalmi és sajtószolgálat terén nemcsak hazánkban elismert, hanem külföldi hittestvéreink által is nem közönségesen méltányolt működést fejtettek ki (kettő közülük honoris causa theol. doctor), nyugalomuk éveire Isten áldó kegyelmét kéri a szolgálatukért az egész református egyház nevében hálát ad a talentumok Urának, s boldogan szemléli, hogy életművek személyiségük különbözősége szerint beleépült a magyar református egyház történetének bizonyos szakaszába;
6. különös melegséggel köszönti dr. Pákozdy László Mártont és dr. Tóth Endrét egyetemi tanárrá kinevezésük alkalmából, kivételes képzettségük-

kel és képességükkel legyenek áldásul a lelkeszképzés és nevelés s magyar ref. theol. tudomány művelése területén;

7. felhívja a theol. főiskolákat, hogy a jövő iskolai évre a teljesen önellátó theol. főiskola eszményét vallva, ilyen szempontból dolgozzák ki költségvetésüket, a személyi és dologi kiadások összeállításával, és a saját forrású fedezet feltüntetésével, s tárgyalassák le fenntartó testületükkel, s az eredményről tegyenek jelentést egyetemes konventünknek.

A kiadmány hitelül:

dr. Harsányi Gyögy
konventi titkár

Körpecsét
(Magyarországi Református Egyház
Konventje. Budapest)

HIBAIGAZÍTÁS

A Ráday Gyűjtemény Évkönyvének VI. kötetében, Vezér Erzsébet „Beszélgetés Ravasz Lászlóval” című cikkéből kimaradt az alábbi szövegrész, amely az első bekezdés után következett volna:

Emlékezetem szerint azonban – és ezt Tóbiás Áron is megerősítette – feltettem azt a kérdést is, hogy miért terjesztette be annak idején pártolólág a zsidótörvényt a felsőházban. Kollégám úgy emlékszik, hogy a kérdés elhangzásakor a magnetofon még vagy már nem volt bekapcsolva. Ravasz püspök válasza az volt, hogy akkor még sejtelve sem volt arról, hogy milyen következményekhez vezethet a zsidók elleni diszkrimináció, és őszintén sajnálja, hogy ebben részt vett. Ezt az állítását egyébként alátámasztja újabban nyilvánosságra került több intervenciója 1944-ből a zsidók érdekében. Tóbiás Áron még arra is emlékeztetett, hogy ugyan csak magnetofonon kívül elmondta Ravasz püspök, milyen megértéssel olvassa újabban Teilhard de Chardin műveit.

A szerzótól ezúton is elnézést kérünk! (A szerkesztők)

KÖNYVISMERTETÉSEK

Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften der Evangelischen Kirchen A. und. H. B. des Reformationszeitalters, III/1, 1564-1576. (Az evangélikus és református egyházak hitvallásai Kelet-Közép-Európában a reformáció korszakában) Herausgegeben von Peter F. BARTON und László MAKKAJ, unter Mitarbeit von József BARCZA und Pál I. FÓNYAD, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya Bp. 1987. 377. l.

Középiskolás korunkban, ha a földrajztanár valamelyik nemesfém bányászati helyét kérdezte, azt a tanácsot kaptuk, hogy az Ural-hegységet mindenképpen mondhatjuk, itt ugyanis mindenféle nemesfém bányásznak. Ez a tanács jutott eszembe, amikor a kelet-közép-európai hitvallások forráskiadását kezembe vettem és áttanulmányoztam, mert a 16. században itt a reformáció minden árnyalatát meg lehetett találni. A könyvben olvasható hitvallások és egyházi rendtartások ezt a sokszínűséget és felekezeti széttagoeltságot tükrözik vissza a szigorú lutheranizmustól a református felekezeten át az unitarizmusig és a szombatosságig.

Ennek a tarka változatosságnak talán az az oka, hogy Kelet-Közép-Európában az átlagostól eltérő politikai és társadalmi helyzetek alakultak ki: többek között a központi hatalom hiánya, a regionalizmus és a territorializmus domináns jellege; ehhez járult még egyik részen a török hódoltság, a másikon a katolikus Habsburgok uralma. A most ismertetett gyűjtemény kiadójának és munkatársainak érdeme, hogy a sokszínűséget a különböző hitvallások tudományos, szakszerű sajtó alá rendezésével ki tudták domborítani. Ez a sokszínűség, amely gyakran a tolerancia gondolatával ötvöződött, Kelet-Közép-Európa egyedülálló adaléka a reformáció történetéhez.

A kiadvány másik nagy érdeme, s ennek szinte ökumenikus és határokon átvélő jelentősége van, hogy az egyes hitvallásokat összetartozásukban mutatja be. Ehhez járul, hogy a különböző felekezetek hitvallásait nem elkülönítve, csoportokba tömörítve közlik, hanem kronológiai rendben, teljesen függetlenül a felekezeti és az állami hovatartozástól. Ez a módszer új utat jelent a reformáció tanulmányozásában. Egyrészt Kelet-Közép-Európa eddigi megítélésével szemben, amely mindennek felett a németországi reformációtól való függését hangsúlyozta, a történelmi táj fejlődésének önállóságát mutatja ki. Különösen vonatkozik ez Ausztriára, amelyről kiderült, hogy nem annyira a német, hanem inkább a kelet-közép-európai fejlődés része volt. Másrészt ez a mű – főként magyar vonatkozásban – megvetette az alapjait egy olyan reformáció-történetnek, amely nem a felekezeti önállóságból és különállásból indul ki, hanem az összefüggéseket, a közös vonásokat, a közös eredetet és az árnyalatokat keresi.

Ennek a szemléletnek a konzekvenciái annál is inkább lényegesek, mert a tizenhárom hitvallás közül egyik sem „tisztá”, azaz minden vonalon egy felekezet dogmatikai álláspontjának összegzése, hanem átmenetek és keveredések is láthatók bennük. A kiadók igen helyesen választották ki Miksa uralkodásának idejét, ez egy felekezeti szempontból izgalmas korszak volt Kelet-Közép-Európában. Ekkor alakultak ki – keletről nyugatra haladva – a ma is ismert reformátori felekezetek, illetve ekkor váltak ki a közös szervezetről, s alakították meg az önálló református illetve evangélikus egyházat. Ebben a kikristályosodási folyamatban szükségszerű volt, hogy az egyes felekezetek határvonalat húzzanak és a többitől elhatárolják magukat, ugyanakkor a központi irányítás hiánya és a területiális elszigeteltség azt is szükségessé tette, hogy kisebb földrajzi egységekben adjanak könnyen érthető „napi kenyeret” a lelkesek, patrónusok és városi tanácsosok kezébe. Mindezek a szempontok arra ösztönözték az egyházakat, hogy aránylag rövid időn belül sok hitvallást adjanak ki; ezek száma a nyugat-európai helyzettel összehasonlítva eléggé magas.

Az is feltűnő, hogy a tizenhárom, e kötetben kiadott hitvallás teljesen különböző arányban oszlik meg Kelet-Közép-Európa országai között. Míg közülük tizenkilenc magyarországi illetve erdélyi (enyedi 1594, kolozsvári 1566, debreceni 1567, szepesi 1568, váradi 1569, csengeri 1570, erdélyi szász 1572), addig csak kettő származik Ausztriából (karintiai 1566 és osztrák 1566), egy Csehországból (cseh hitvallás 1575), és szintén egy Lengyelországból (Sandomierz 1570). A magyarországi túlsúly oka valószínűleg a regionalizmus, a központi irányítás hiánya, s talán az, hogy igen sok reformátori irány volt egyidejűleg jelen, s reformátorainak évtizedeken át problémát jelentett az unitarizmushoz való viszony. Azt is mondhatjuk, hogy a választóvizet az egyes felekezetek kikristályosodásában és egymástól való elhatárolódásában az úrvacsora kérdése jelentette, s ezt tisztán tükrözik az egyes hitvallások is.

A szövegekből az is kiderül, hogy ezek sokkal többek voltak, mint szűkebb értelemben vett hitvallások és szimbólumok, mert igen sokat foglalkoztak egyházalkotmányi és etikai kérdésekkel, s sokszor a katolikus központi hatalom elleni ellenállást szolgálták. Mindezek a tények arra mutatnak, hogy

mindeme törekvések mögött, a peremhelyzetben és a központi hatalom gyengeségén kívül az erős reformatori meggyőződés érezhető, hogy a hitvallásokat nem „felülről” kell rákényszeríteni a gyülekezetekre, hiszen ezek – itt főleg a debreceni zsinat határozataira és hitvallására gondolok – amúgyis a mezővárosi polgári szellem termékei. Ahogyan ez Kelet-Közép-Európában oly gyakori, az egyházi élet hiányai gyakran erősné lettek a paraszti-polgári demokratizálódás szép példáiként.

Ezért is tévednek a szövegek kiadói, amikor szerénykedve azt írják, hogy ezek a magyar hitvallások nem tartalmaznak teológiaiilag eredeti gondolatokat. Maga az „eredetiség” fogalma is tisztázásra szorul. A nyugat-európai teológusok – protestánsok és katolikusok egyaránt – mostanság gyakran hangoztatják, hogy a harmadik világ teológusaitól épp azért tanulhatunk sokat, mert elméleteik emberpróbáló léthelyzetek eredményei. Ugyanez igaz a tizenhárom kelet-közép-európai hitvallásra, köztük a mieinkre is.

Dicséret illeti a kiadókat, Peter F. Bartont és Makkai Lászlót, valamint a munkatársakat, Barcza Józsefet és Főnyád I. Pált a gondos kritikai kiadásért illetve szövegelemzésért. Maga a kiadás módszere igen hasznos és áttekinthető, mert a kétrészes bevezetésben – a hitvallásokról általában (Peter F. Barton) és az egyházpolitikai helyzetéről a térségben (Makkai László) – a két kiadó részletes és általános tájékoztató ad, továbbá minden hitvallás szövege előtt részletes bevezetésben pontos leírást kapunk a keletkezés körülményeiről és a teológiai háttérrel. Kár, hogy a két debreceni hitvallás, melyek szövege csaknem a könyv egyharmadát teszi ki, bevezetése nem elég részletes. Remélhető, hogy a két tudományos intézet, amely a kiadvány körül bábáskodott – az Institut für Protestantische Kirchengeschichte, Wien és a debreceni Kelet-Közép-Európai Reformáció Történeti Intézete – a megkezdett sorozatot folytatja, s ezzel segít e terület egyháztörténetének jobb megismerésében. Talán éppen ez a forrásmű legnagyobb jelentősége: betekintést enged egy olyan vidék gazdag, színes, eredeti, de küzdelmekkel teljes belső életébe, amelyre az egyetemes egyháztörténetírás alig figyelt fel és értékeit nem megfelelően méltatta; nemcsak Kelet-Közép-Európa peremhelyzete miatt, hanem a publikált források hiánya miatt is. A hitvallások kritikai kiadása ezért olyan jellegű, mint amikor valaki kinyit egy ablakot, és bepillantást enged egy szoba szép berendezéseire, értékes képeire. Remélhetőleg a sorozat folytatása ugyanilyen „ablaknyitás” lesz majd.

Németh Balázs

Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XVI. kötet. Kiadja a Ráday Gyűjtemény. Budapest 1990. 177. l.

Örvendekes tény: újjászületett egy nagy jelentőségű egykori egyháztörténeti – de így is mondhatjuk: magyar művelődéstörténeti – kiadványsorozat. A „Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár” első kötete 1902-ben került ki a nyomdából, a *Siroimp László, Thury Etele*, majd *Pokoly József* szerkesztésében mind-egyik esztendőben napvilágot látott egy-egy új kötet, egészen 1911-ig. Ekkor a sorozat megszakadt, de azután 1928 és 1932 között *Zsinka Ferenc* és *Mályusz Elemér* gondozásában folytatta életét. A 15. kötetrel azonban újra elakadt az értékes történeti forrásanyagokat közreadó kötetek sora.

A most megjelent kötet címlapján az 1990-es évszám szerepel, a változatlan sorozatcímmel: „Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár”, amelynek ez a 16. kötete. Szerkesztői: *Benda Kálmán, Hörcsik Richárd, és Nagy Edit*.

„Most, e jelen vállalkozásunkkal az 54 év óta szünetelő Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár szeretnénk – immár harmadszor – újra indítani. Szellemiekben *Zsinka Ferenc* és *Mályusz Elemér* hagyományait követve, régi és új célokat szeretnénk megvalósítani: a magyar protestáns egyházak múltjából, a modern forráskritika módszereivel közreadni az eddig feltáratlan és hozzáférhetetlen forrásokat” – olvasható programjuk az előszóban.

Az új kötetben a 19. század első felében létező református népiskolákra vonatkozó forrásanyagok feldolgozását kapja kezébe az olvasó.

Az utóbbi évtizedekben terelődött a hazai népoktatás múltját kutató szakembernek figyelme az ősi egyházkormányzati-felügyeleti ténykedésre: a „kánoni látogatás”-ra vagyis „*canonica visitatio*”-ra. A kánonjog előírása szerint már a késő középkori katolikus egyházban az egyházi előljárók bizonyos időközönként kötelesek voltak – ellenőrzés céljából – felkeresni az egyes plébániákat, s erről pontosan előírt szabályok szerint részletes jegyzőkönyveket kellett készíteniük. Ránk maradt például az 1397-ben lezajlott esztergomi „*canonica visitatio*” jegyzőkönyvének jelentős részlete; s igen értékes Oláh

Miklós érsek vizitációjának teljes jegyzőkönyve a 16. század közepéről. Ettől kezdve e jegyzőkönyvek sokaságát ismerjük. A megerősödő hazai protestáns egyházszervezet és egyházkormányzat is folytatta azután a kánoni felügyelő-látogatás szokását, illetve egyházelőjárói kötelezettségét. A vizitációs jegyzőkönyvekben a templomra és a lelkipásztorra vonatkozó adatok mellett általában mindig szerepeltek *a helyi egyház iskolájára és tanítójára* vonatkozó feljegyzések is.

Újjászületett Adattárunk első felében Tóth Ádám munkája található „*A Dunamelléki Református Egyházkerület népiskolái az 1815-1819. évi püspöki canonica visitatiók tükrében*” címmel. Szerzőnk bevezetésében részletesen bemutatja a Báthory Gábor szuperintendens által a jelzett négy év folyamán lebonyolított vizitáció történetét. Majd ismerteti saját módszerét, amellyel a jegyzőkönyvek teljes anyagából kiemelte a meglátogatott református gyülekezetek népiskoláira vonatkozó részleteket, és feldolgozta ezeket az Adattár c. köteté számára.

A feldolgozás legnagyobb része az egyes egyházmegyékben meglátogatott népiskolákra vonatkozó jegyzőkönyvi anyagot tartalmazza, részben pontos szó szerinti szöveggéközlésben, részben oldott szövegű ismertetés keretében. Megismerhetjük így az alsóbaranyai és bácsi egyházmegye 31, a felső-baranyai egyházmegye 77, a külső-somogyi egyházmegye 33, a pesti egyházmegye 29, a solti egyházmegye 23, a tolnai egyházmegye 25, végül a vértessaljai egyházmegye 33 településének református népiskoláját, tehát összesen 251 népiskola.

A jegyzőkönyvekből közlésre került az Adattárban – minden településnél külön-külön – a tanítók száma, s hogy hol végezték tanulmányaikat (többségük Debrecenben, Pápán, Sárospatakon, Losoncon és Kecskeméten tanult); a tanulók száma, az iskolaépület állapota, valamint a vizitátor ezekre vonatkozó magyarázó, kiegészítő megjegyzései. Néhol azt is rögzítették, hogy a helybeliek vélekedése szerint mikortól létezik az iskola.

Jól informáltak az egyes egyházmegyék népiskoláinak felsorolása végén található, a szerző által készített egyházmegyei összesítő táblázatok. Ezekben az egyes települések iskoláinak, tanítóinak és tanulóinak számát összegzi, közli a tanítók nevét, s feltünteti a helyi református gyülekezetek tagjainak összlétszámát is. Tóth Ádám e munkája alapján pontosan feltérképezhető a Dunamelléki Egyházkerület 1810-es évekbeli református népiskola-hálózata, tanítókkal való ellátottsága, az iskolába járó tanulók számának alakulása, hullámzása. Igen jól, sokoldalúan használható adatbank ez a hazai népoktatástörténet kutatói számára.

Az érdeklődő olvasó kíváncsiságát azonban felkeltették a vizitációs kérdőpontok közül azok is, amelyek válaszai e kötetben most nem kerültek közlésre. A népiskolákra vonatkozó 5. kérdésre adott korabeli válaszok például népiskolátörténeti szempontból különösen fontosak lehetnek: „Mitsoda tudományok taníttatnak? A consistorium által kiadott methodus szerint-é?” Lényeges tartalmi mutatója ez a vizsgált népiskoláknak, vajon milyen tananyagot, milyen tantárgyakat oktattak bennük az egykori tanítók a hajdanvolt lányoknak-fiúknak? Tóth Ádám e kivonatolt népiskola-feldolgozása felhívja a figyelmet a *teljes* Báthory-féle vizitációs dokumentumra. Annak kiadása egyelőre nyilván aligha nyílik lehetőség, viszont a Ráday Levéltárban az eredeti példány tanulmányozható, mint igen értékes és bőséges településtörténeti, demográfiai, nemzetiségtörténeti és még igen sokféle vonatkozású forrásanyag.

Másféle megközelítést és feldolgozásmódot alkalmazott az Adattár e 16. kötetének második részében helyet foglaló munkálat szerzője: Tóth Andrásné Polonyi Nóra. Címe: „*A Tiszáninneni Református Egyházkerület népiskolái a reformkorban*”. „A levéltári anyagban érdeklődésünk – célunknak megfelelően – elsősorban a népiskolák statisztikai jellegű forrásai felé fordult. Elsősorban azokat a kimutatásokat, táblázatokat kerestük, melyek nagyobb egységek (egyházmegyei járások, egyházmegyék) iskoláinak adatait foglalták össze, mégpedig minden esetben – s ezt külön ki kell emelnünk – egyházlátogatások alkalmával készült vizitációs jegyzőkönyvek adatainak felhasználásával” – írja szerzőnk bevezetésében, miután ismertette a Tiszáninneni Egyházkerület sárospataki levéltárát, illetve az ebben az egyházkerületben lezajlott canonica visitatio-k történetét, rendtartásait.

Tóthné Polonyi Nóra összegyűjtött adatait *nyolc terjedelmes táblázatban* adta közre itt az Adattárban. Hét táblázatban a hét egyházmegye – abaúji, alsó-borsodi, felsőborsodi, alsó-zempléni, felső-zempléni és ungi, gömri és tornai egyházmegye – református népiskoláinak legfőbb adatai találhatók. E táblázatok három iskolai adatsort tartalmaznak: minden egyes településre vonatkozóan feltüntetik az iskolák, a tanítók és a tanulók számát, de mellettük legtöbb esetben szerepel a települések református gyülekezeteinek lélekszáma is. Ezt a négy fontos statisztikai adatsort *öt évkörben* mutatja be szerzőnk mindegyik egyházmegye mindegyik települése vonatkozásában: az 1818-1821, az 1827-1829, az 1836, az 1840-1842 és az 1853. évek adatait téve egymás mellé.

E kettős – térbeli és időbeli – koordináta-rendszer segítségével világos képet kaphatunk a Tiszán-
innen Református Egyházkerület népiskolai hálózatának egyrészt *térbeli* kiterjedéséről, másrészt *idő-
beli* folyamatának alakulásáról-fejlődéséről. Szerzőnk ily módon a népiskolátörténeti statisztikai ösz-
szehasonlító módszer egyik *kiemelkedően értékes modelljét* alkotta meg és adja itt a kutatók elé. Min-
den tekintetben érdemes a követésre. más területi egységek, régiók népiskoláinak hasonló módszerrel
történet feldolgozására és bemutatására.

A munkát utolsó, *összesítő táblázata* a hét egyházmegye adatait összegzi az öt évkörben. Ebből
– többek között – megtudhatjuk, hogy területükön 1818-1821 között 396, 1827-1829 között 405, 1836-
ban 409, 1840-1842 között nincs pontos összeg, 1853-ban 432 református népiskola működött. Táblá-
zatait a szerző részletes jegyzet-anyaggal kísérte, ebben helyet kaptak a vizitációs jegyzőkönyveknek a
témára vonatkozó érdekesebb szövegrészei is.

Tóthné Polonyi Nóra eddigi értékes magyar népiskolátörténeti kutatómunkájának egyik jelentős
eredménye ez a munkát. Hozzájárult ezzel is annak a kérdésnek a megválaszolásához, amelyet maga
ett fel bevezetőjében: „... a sok tekintetben valóban problematikus statisztikai forrásanyag felhasználá-
sával milyen módszerrel lehetséges egy országos népiskolai helyzetkép bemutatása az 1790-1848 kö-
zötti időszakban.”

Ezt írták a szerkesztők a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár e legújabb kötetének előszava
záradékában: „Reméljük, hogy az újonnan meginduló Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár kötetait
haszonnal forgatják majd kutatók és a történelem iránt érdeklődők egyaránt.” E reményt ez az új első kötet
messzemenően beváltja. És e kötet által is növekszik elődeink iránti tiszteletünk, akik számunkra is példa-
mutatón hatalmas munkát végeztek a népiskolák minél eredményesebb tevékenysége érdekében. Ahogy
1818 őszén az alsó-zemplénciek írták a kerületi konzisztóriumnak: „... hogy vallásbeli melegségünkkel (=
langyosságunkkal!) szent hitünk gyalázatjára ne legyünk és az Isten és maradékaink kárhozatását magunk-
ról elhárítsuk, mi mindenképpen azon igyekezünk, hogy falusi iskoláink – amennyiben lehet – organisálód-
janak, azokban az erkölcsi és tudománybeli tökéletesedés előbb mozdíttasson.”

Mészáros István

SOÓS IMRE: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*, Szent
István Társulat Bp. 1985. 607. (Az egri főegyházmegye schematizmusa II.) –
KOVÁCS Béla: *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. Eger 1987. 205. (Az egri
főegyházmegye sematizmusa III.)

A két ismertető római katolikus egyháztörténeti munka nem érdektelen a reformátusok számára
sem, mivel a mai egri főegyházmegye területe fedi a Tiszán-innen Református Egyházkerületet, s a két egy-
ház 16-18. századi története kibogozhatatlanul egymásba fonódott. Két könyv – kétfajta megoldás, az egyik
a hagyományos katolikus egyháztörténetírás nyomdokaiban jár, a másik ezzel szemben a korrekt és szak-
szerű tudományos munka egyik szép példája. Az első, Soós Imre terjedelmes munkája, az egyes plébániák
történetét veszi számba, a kötet elején egy összefoglaló fejezettel. Lenyűgöző és irigylésre méltó az az adat-
mennyiség, amelyet a szerző elének tár. műve kikerülhetetlen alapkönyv mindazok számára, akik e terület
múltjával kívánnak foglalkozni. 18-20. századi adatai pontosak és jók, a 16-17. századra vonatkozókkal
azonban nagyon óvatosságnak kell lennünk. A probléma elsősorban módszertani: a szerző levéltáros, főként a
levéltári adatokra és a canonica visitatiókra támaszkodott, a korszak protestáns szakirodalmát viszont nem
használta. Többek között nem hasznosította azt a főként protestáns (kis részben katolikus) lelkészjegyzéket
sem, amelyet Zoványi Jenő adott ki a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIII. kötetében az Or-
szágos Levéltár ún. quartanyugtái alapján.

Amire Soós Imre sokban támaszkodott, az a nyomtatásban megjelent, kéziratos vagy csak szájhagyó-
mányban élő helyi plébániatörténet, s az anyaggyűjtés nyilvánvalóan úgy történt, hogy a plébánosok elküld-
ték, amit tudtak, ő pedig kiegészítette ezt a saját adataival. Ennek következtében vissza-visszaköszön a
könyvben a felekezetiileg elfogult egyháztörténetírás múlt századi szelleme, amely helyi szinten még nagyon
is él a magyar katolikus egyházban. A könyv a középkori egyház hanyatlását a 16. században csupán a klé-
rus elmenekülésének és a török pusztításnak tulajdonítja, a reformációról alig vesz tudomást, amennyiben
mégis, akkor az nem más számára, mint főnemesi-nemesi erőszak eredménye. Pedig ma már bizonyítani

sem kell (egyik szép példája éppen ezen a területen, Miskolcon fordult elő!) hogy a reformáció a néhány megmaradt katolikus földesúr ellenében is terjedt, mint ahogyan a különböző hitvallási változások sem a birtokosok hovatartozása szerint következtek be. Számunkra, reformátusok számára az is irritáló, ha egy katolikus egyháztörténész következetesen a templomok „visszavételéről” beszél azok erőszakos elfoglalásával kapcsolatban, hiszen tudjuk, hogy a középkori egyháznak éppúgy örökösei a protestánsok, mint a tridentin zsinat utáni katolikusok. Persze itt egy következetesen végigvitt koncepcióról van szó: a szórványos, váltogatott és forráskritika nélkül összeállított adatok lehetővé teszik a szerző számára, hogy a katolikus egyház folyamatos továbbélését érzékeltesse ott is, ahol erről szó sem lehetett. E koncepció következményei azok a furcsaságok is, hogy például az 1570-es évekre teszi a reformáció elterjedését (33. lap), a katolikus egyház térvésztséire 1699-es (!) példát hoz (37. l.), s azt állítja, hogy Bethlen Gábor idején terjeszkedett – még hozzá erőszakkal – a református egyház (34. l.).

Rátérve ezek után a konkrétumokra, néhány példával érzékeltetem a problémák nagyságát. Hejőkeresztúrról azt állítja a szerző: „A reformáció nem vert itt gyökeret” – az igazság ellenben az, hogy egyetlen 16. századi adatunk sincs, viszont a környék teljesen református. Abaújszántóval kapcsolatban finoman átsiklik a szerző a 16. századon (ez volt az egyik legfontosabb abaúji református centrum!), annyira, hogy még az itteni ferences kolostort is elfelejti megemlíteni. Hasonlóan járt Fony is: se reformáció, se 1671 utáni templomfoglalás. Gönc esetében téves információkat és évszámokat találunk, míg a göncruszkai templomról azt állítja Soós Imre, hogy 1639 és 1641 között „foglalják el” a reformátusok – valójában az első általunk ismert protestáns lelkész (bizonyos Barnabás) 1564-ben már itt volt. A vizsolyi Biblia kinyomtatásával kapcsolatban is már megcáfolt legendákat olvashatunk, sőt a szerző „megajándékoz” minket egy, a szakirodalom által nem ismert bodrogkeresztúri nyomdával – rejtély, hogy honnan veszi ezt. A szerencsi templomot 1595-ben Rákóczi Zsigmond nem a „protestánsoknak adta át”, hanem miután hosszú ideig romosan és tető nélkül állt, újjáépíttette, ráadásul – bravúros módon – a Habsburgok költségén; a helységben ez időre már nem maradt egyetlen katolikus sem. A bodrogolászai és erdőbényei templomot sem a 17. század elején „foglalták el a reformátusok”, az igazság az, hogy Tokajhegyalján az 1570-es évekre híre-hamva sem maradt a katolikusoknak. A legnagyobb melléfogás az olaszliszkai templommal kapcsolatos: a szerző szerint itt a 17. század elejétől folyamatos katolikus vallásgyakorlat volt, s ennek bizonyítására megemlíti a tornyon található 1634-es feliratos táblát, melyen egy bizonyos „István plébános” neve olvasható. Valószínűleg ez a helyi hagyomány mentette meg a táblát a pusztulástól, amely akkor várt volna rá, ha az olaszliszkai katolikusok rájönnek, hogy a táblán valójában Miskolci Csulyak István református lelkész és templóni espres neve áll (a református elsőpapot latinul akkoriban szintén plebanus-nak nevezték), ő építtette ugyanis a jellegzetes alakú tornyot a középkori eredetű templom elé.

A tanulság a felsoroltakból az, hogy 16–17. századi katolikus egyháztörténetet nem lehet a protestáns szakirodalom ismerete nélkül írni (és viszont!). E tekintetben is üdítően más a sorozat következő kötete, melyben Kovács Béla ugyanennek a területnek a történetét foglalja össze 1596-ig, Eger várának csebtéig. Tömörség, adatgazdaság, alapos és szakszerű jegyzetelés, a levéltári források és a szakirodalom teljességének ismerete jellemzik a művét; a tudós lektorok, Fügedi Erik és Hervay Ferenc, garantálják, hogy amit itt olvasunk, az valóban magas színvonalú tudományos munka. Mindennél többet mond az utolsó fejezet címe: „A reformáció az egyházmegyében” – amit itt négy oldalra összesűrítve találunk meg, az a református egyháztörténetírás számára is elfogadható. Ez a második könyv, amely akaratlanul is korrigálja az előző számos tévedését, reményt nyújt arra, hogy lehetséges közös nevezőre jutni a különböző felekezeti egyháztörténészeknek még a legkényesebb korszakok esetében is, s ehhez elegendő a történettudomány módszereink lehetőleg elfoglaltságoktól mentes használata.

Szabó András

PATAKY László: *Az Őrségi Református Egyházmegye története*, Szabad Tér Kiadó, Budapest 1992. 454. l.

Már több éve annak, hogy 1987-ben a történelmi Őrség középnyugati csomópontjában: Óriszentpéteren nem'kis akadályok elhárulátával Gömbös László szobrászművész felállíthatta az „Órálló” emlékművét. A jelkép a mai ausztriai Felsőőr (Oberwart) ősi református templomából – Vas-megye egykori református artikuláris

helyéről – került ide bronzba, kőbe örökítve, mint a hűség, helytállás, hit és hazaszeretet jelképe. Az egykori római mérföldköveket formázó oszlop: csorba. Arra emlékeztet, hogy a történelmi Őrség egy része Jugoszláviához (ma: Szlovénia) és Ausztriához került a politikácsinálók akaratából.

Sajnos 1987-ben az ünnepségen jelenlevők döntő többsége nem értette a mementót. Ekkor már senkinek nem hiányzott a jelent meghatározó veszteség. Nem csoda. Hiszen majd egy évtizeddel korábban még a református püspök és esperes is mindent elkövetett annak érdekében, hogy ne jöhessen létre testvéri találkozó a Kerka-menti és a Pinka-menti őrségi reformátusok között – akkor már hat évtizedes szétszakítatás után. Az pedig létrejött. Érezték a történelmi és a hitbeli együvértartozást.

Mindezt azért mondtuk el, hogy érzékeltessük Pataky László történész munkájának, s benne e műnek jelentőségét. Ez több, mint szakkönyv. Ez több, mint a rejtelmes múlt feltárása. Bemutatja, hogy miért vagyunk azok, akik vagyunk. Esetleg: milyennek kellene lennünk?!

I. László királyunk óta fogalom a „bekescényi főesperesség”. Ez szó szerint „Őrségi Egyházmegye”. Erről a történelmi kapcsolatról mondott le – s az ebből fakadó jogokról és kötelességekről! – az a grémium mely 1952-ben egyhangú szavazással a semmitmondó „vas-zalai”-ra változtatta az egyházmegye nevét. 1990-ben visszaszerezték a régi nevet. S több mint jelkép, hogy Pataky László letette a köz asztalára az Őrségi Egyházmegye történetét.

A mű a honfoglalás idejétől ismerteti az előzményeket. Igazán hömpölygővé 1534-től válik, ekkor érkezett Sylvester János Sárvárra. A nagy, nemzetmegtartó főúri családok versenyezve dajkálják a reformációt: Nádasdyak, Batthyányak, Bánffyok. A legnagyobb elméket, igchirdetőket hozzák e tájra: Beythe Istvánt, Kultsár Györgyöt, Dévai Máttyást, Hoffhaltert és Manliust nyomdáikkal együtt. Micsoda pezsgés, micsoda megújulás a fenyegető török invázió árnyékában!

Majd következik az „Egyházmegyéink fokozatos pusztulása a XVII. században”. Félreértés ne essék, nem a „hitetlen”-nek mondott ozmán volt az Őrségi Egyházmegye tragédiájának oka, hanem a keresztény érsek és a bécsi császár. Az 1223 csepregi protestáns kivégzését Pázmány Péter munkái előzték meg. 74 eklézsia pusztult el ekkor. Pataky László az általa elért adatok, tények birtokában ábécé-sorrendben állít nekik emléket.

Szívederítőbb az a fejezet, mely II. József császár türelmi rendelete utáni újra-kivirágzásról szól. Ettől kezdve szinte hiánytalan adattárat nyújt a szerző. Egyházak és iskolák, lelkészek, tanítók, kiemelkedő presbiterek, kúrátorok elevenednek meg.

Az Őrségi Egyházmegye története – hála a két magát meg nem nevező mecénásnak – nemcsak hézagpótló, de ugyanakkor jelentős segítséget nyújt a további kutatáshoz. A szerző elsősorban egyházi levéltárakat kutatott meg. Számos publikáció elkerülte figyelmét, gondolunk itt pl. a Vasi Szemle évfolyamaira, ahol az Őrségi Districtus levelesládájának számos darabja került közlésre, Pálóczi Horváth Ádám nagyértékű levelezése mellett, melyet Kun János kercai prédikátorral és széniorral, valamint Nemesnépi Zakál Györggyel, az Őrség legnevezetesebb őrnagyával folytatott az 1795-98 közötti időben. Az 1983-ban megjelent „Őrség Bibliográfiája” is több itt felhasználandó címet tartalmaz. Felhívjuk a figyelmet az 1977-ben az ausztriai Oberwartban (Felsőőr) – az Őrség 1327-ben történt helycálításának 600. évfordulója alkalmával – megjelent 30 szerző tanulmányait tartalmazó *Die Obere Wart* című gyűjteményes munkára. Számos fontos köztörténeti, egyháztörténeti, s más tanulmányt foglal magába, jelentősége az Őrség minden kérdésre kiterjed.

Közeledik 1996. Ahogy a millennium alkalmával számos eklézsia történetét megírták, most az 1100. évforduló arra ösztönöz, hogy e munka folytatódjék tovább. Pataky László munkája után – legálábbis az Őrségben – már nem lehet mondani, hogy „lehetetlen”.

Papp Vilmos

PATAKY László: Az Őrség múltja a kercaszomori református egyházközség történetének a tükrében Őrségi Baráti Kör. Szombathely 1990. 203. l.

A honfoglalás után az ország védelmét 2/3 részben a Kárpátok egybekapcsoló hegyláncja biztosította, a délnyugati és nyugati természetes határok azonban kevés védelmet nyújtottak. Így a honfoglaló magyarság a csatlakozó népek: a besenyők (Baján khagán) népe és az avarok közül a „gyepükre” „őröket” állítottak, s ezzel az Őrség vidéke ugyanolyan tájegység lett, mint az Ormánság Baranyában. Az Őrség vidékére,

az Alpok lankásabb fenyőerdős területére az Árpádoktól (IV. Kun Lászlótól, az 1286. évben) az örök ugyanolyan kiváltságos jogokat nyertek, mint a nemesek, amit még a 16. században is megerősített I. Ferdinánd, név szerint felsorolva a 98 családot. De Mátyás király előzőleg, mivel az Alsó- és Felső-Őrség vidékének katonai jellege az idők folyamán megváltozott, ezt a vidéket, mint királyi birtokot eladományozta az oda letelepült Batthyány-családnak. A Batthyány-család a 16. század közepén református lett, s vele ennek a vidéknek a népe is; a 17. században azonban a Batthyány-család katolizált, de az Őrség lakosai az erőszakos ellenreformációval szemben is megmaradtak reformátusnak. Az ellentéteket az 1681. évi országgyűlés úgy próbálta megoldani, hogy a reformátusoknak Vas megyében két kijelölt helyre korlátozta a vallásgyakorlatát, templomát azonban a reformátusság nem akarta átadni; sok változás (a Rákóczi-szabadságharc stb.) után azonban 1732-ben katonai erőszakkal mégis elvették azokat, aminek következtében, mint gr. Batthyány Ádám 1734. okt. 23-án írja: „*az cörségi districtunoknak csaknem a fele, mind magunk, mind pedig a tekintélyes vármegyének a kárával magát oda adta, ahol a prédikátoroknak szabad és bátorságos maradásuk vagyon...*” S az elvándorló lakosság elment az üres Somogy megyébe, ahol katolikus földesuraik (12 faluban) vallásgyakorlatukat engedélyezték. Az otthon maradtak pedig *Becsvölgye és Kustánszeg* artikulás helyek templomaiba mentek istentiszteletre, de mivel nem értek be, azért kívül felállított szőszékről hallgatták a prédikációt, az úrvacsorával pedig csoportosan éltek oda bemenvé. A kercai hívek is így árván maradtak, a türelmi rendelet után is csak úgy kezdett élni ez a kis egyház, hogy a 9 szomszédos, egymástól nem messze levő faluból (Szombatfa, Szomorócz, Bükkalja, Domafölde, Velemér, Gödörháza, Szerdahely, Csekefa) össze tudták gyűjteni a kívánt, nem 100, de 158 családot, akikkel együtt megépítették előbb a kis kercakomoróci (később kercaszomori) templomot, majd idő múltával sok áldozattal a többi falvakban is kis templomokat, s mellette az iskolákat, ahol ezeknek az egyháznak olyan lelkesi és tanítói családjaik voltak, akik 3-4 generáción (100-150 éven át) szolgáltak: a Hódossy, Szűcs, stb. családok.

Az Őrség eredeti ágon folyamatosan tovább élő népe a türelmi rendelet után még egyszer pert indított ősi, nemesi joga visszanyeréséért, amikor is olyan ismert, kiváló író lett az ügyvédjük, mint Pálóczi Horváth Ádám. (A per anyaga a Dunántúli Református Egyházkerület pápai levéltárában található.)

A szerző a kercaszomori egyház története után megírta a többi egyházak történetét is, felsorolva a legújabb korig az összes lelkeseket, tanítókat és érdemes dolgaikat; majd az egyházakból alakult régi őrsei, majd pápai, az újból őrsei, végül vasi-zalai egyházmegye cserezeit, tisztségviselőit, mind-ezekben azután egy részletes, jó névjegyzék tudja az olvasót eligazítani.

Legvégül emlékeztet korunk már történelmivé formálódott eseményeire is: a kis egyházakból álló lelki közösségeket miként teszi tönkre az ideológiai, politikai, gazdaságpolitikai, vallási üldözés. Hogy a nyugati határon felállított vasfüggöny erősebb legyen, a szétszakított családokkal való esetleges kapcsolat teljesen megszűnjön, 1950-1953 között háromszor is a hortobágyi pusztára és környékére küldik a vidék legértékesebb, kuláknak minősített családjait. A kitelepítés következtében a kercai református egyház lélekszáma az 1930. évi 1285-ről 1987-ben 666-ra csökken; az Őrség falvainak lakosságából, amely 11.258 volt, 1980-ban már csak 8.000 marad, amelyet a rossz közlekedési kapcsolat és a munkanélküliség tovább tizedel.

A könyvet az Őrség Baráti Köre adta ki az 1990. évi Őrségi Vásárra azzal a reménységgel, hogy a könyv szellemisége által és az olvasók segítségével az Őrség újjá fog születni.

A tudós, 90. éve felé haladó lelkipásztort ezért a munkájáért illesse hálás köszönet és őszinte megbecsülés.

Balázs László

Egyházak és vallások a mai Magyarországon szerk. GESZTELYI Tamás, Bp. Akadémiai Kiadó, 1991. 211. l.

Noha az utóbbi három év során nagyobb számban jelentek meg olyan művek, amelyek az egyes felekezetek, ill. a Magyarországon előforduló vallások bemutatására vállalkoztak, még most is égetően szükség lenne egy megbízható kézikönyvre, amely tárgyilagosan és pontosan eligazítana.

Ezt a hiányt kívánja pótolni a Gesztelyi Tamás által szerkesztett mű. A kötet nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy rendkívül szűkre szabott terjedelme ellenére is összefoglalja a magyarországi felekezetek és vallások tanításának lényegét, bemutassa hitéletüket és társadalmi tevékenységüket. Sze-

rencsés döntésnek bizonyult, hogy a történeti visszatekintést és a részletekbe menő tárgyalást a szerzők mellőzik (ehelyett ajánlott irodalomjegyzék található a fejezetek végén) – így a jelenre összpontosító, a legfontosabb tudnivalókat felölelő kis kézikönyv lett a vállalkozás eredménye.

A kötet bevezető tanulmánya leszögezi, hogy értéktételek nélkül, a szekuláris vallástudomány alapján közelít a vallás jelenségéhez. Ennek megfelelően a történeti sorrend és a Magyarországon betöltött jelentőség (amivel összefügg a számarány is) szabja meg a tanulmányok rendjét és terjedelmét. Így a felekezetek időbeli kialakulásának rendjében foglalkozik a kötet a keresztyén felekezetekkel; utána mintegy átmenetként tárgyalja a zsidó vallást, végül a Magyarországon mostanában teret nyercő nem-keresztyén világvallásokat veszi sorra.

A római katolikus egyház ismertetésénél a II. vatikáni zsinat által meghatározott csomópontokra esik a hangsúly. Szemléletes ábra tükrözi a *Lumen Gentium* tágabb egyházfelfogását; rövid összefoglalást kapunk a sajátosan katolikus tanításról (ennek keretében a szerző részletesebben szól az oltári-szentségről és a szentírás lényegéről). Egészen háttérbe szorul a szentek tiszteletének kérdése, ehelyett jóval nagyobb súly helyeződik a katolikus egyház szervezetének mai felépítésére (beleértve az ún. kisközösségi modellt), és a szolgálatok módjára. Külön fejezet foglalkozik az újrászerveződő szerzetes-rendekkel, azok mai jelentőségével és szerepével.

Az ortodox egyházakkal a kötet behatóbban foglalkozik, mint azt magyarországi híveinek arányszáma indokolná, de ez szükséges, mivel a kívülről éppen erről a Keleten igen jelentős egyházzól tud a legkevesebbet. Megismerhetjük a különbséget az ún. görög katolikus (újabb nevén: bizánci szertartású katolikus) és a görögkeleti (ortodox, pravoszláv) felekezetek között; a dogmatikai problémákat, a bizánci típusú templom szerkezetét, a liturgiát. Sajátságossá teszi az ortodox felekezetek magyarországi helyzetét, hogy főleg nemzetiségi hívők vannak.

Az evangélikus egyházat bemutató tanulmány (Fabiny Tibor) röviden összefoglalja a reformáció létrejöttének okait, Luther Márton szerepét és tanítását. A cikk nagyobbik része az evangélikus egyház mai életével, képzési rendjével és intézményeivel foglalkozik.

A református egyházat Bölcskei Gusztáv tanulmánya mutatja be. A reformáció magyarországi elterjedésének tárgyalása után külön fejezet foglalja össze a reformatori tanítást, kitérve a predestináció mai értelmezésére. Részletezi a református liturgiát, a gyülekezetek közösségi életének általános jellemzőit és a református szimbólumokat. Áttekinthetően bemutatja az egyház szervezeti felépítését, a képzések rendjét, a diakóniai szolgálatokat és a református egyházhoz kapcsolódó kulturális tevékenységeket, tudományos munkát.

Ezután az unitárius egyházat és a szabadkeresztyén gyülekezeteket bemutató tanulmányok következnek. Bár némely felekezetről vitatható a keresztyénséghez való besorolás (hiszen pl. az unitárius vagy a mormon egyház a minimális kritériumoknak sem felel meg); itt az a szempont a döntő, hogy ezek a kisebb gyülekezetek többé-kevésbé kapcsolatban állnak a keresztyén hitelvekkel. Tanításaik lényegéről és a jelentősebb gyülekezetek liturgiájáról olvashatunk.

A zsidó vallás bemutatásának középpontjában a Töréből következő parancsok (és azok értelme) áll; valamint a zsidó hitéletre jellemző hármas követelmény (erkölcsi, ima- és szertartásbeli szentség) – a szertartásbeli követelmény értelmezésében.

A magyarországi nem-keresztyén vallásokkal a könyv kisebbik része foglalkozik. Karasszon Dezső bevezető tanulmányai mutatják be a hinduizmus, a buddhizmus és az iszlám történetét és tanításukat, majd a vallások magyarországi missziójáról olvashatunk.

A kötet záró tanulmánya az ún. népi vallásosság bonyolult jelenségéről szól; érintve a téma máig indefinitív jellegét, a tudományos kutatás interdiszciplináris helyzetéből adódó és módszertani nehézségeit, valamint a teológiai problémákat.

A hasznos kis kézikönyvet gazdag képanyag és névmutató egészíti ki. Bár a következetes el nem kötelezettség szempontja ellenérzéseket is kiválthat (vö. Tárlatok 92/4. sz., 612. l.), az ilyen jellegű tájékoztató kiadványokra rendkívül nagy szükség van.

Berecz Ágnes

KRÓNIKA

REFORMÁCIÓTÖRTÉNETI KONFERENCIA BUDAPESTEN

1991. május 4-én és 5-én „Az európai egyháztörténet új szempontjai” címmel tudományos tanácskozást rendezett az Európa Intézet, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Munkaközösség. A német és angol nyelvű előadások az Európa Intézetben, illetve a konferenciának egy alkalommal otthont adó Ráday Gyűjteményben hangzottak el.

A Magyar Protestáns Egyháztörténeti Munkaközösség elnökének, a tanácskozás rendezőjének, Péter Katalinnak üdvözlő szavai után a konferenciát Glatz Ferenc, az Európa Intézet igazgatója nyitotta meg. A bevezető előadást Robert W. Scribner, a cambridge-i egyetem professzora tartotta „A reformáció összehasonlító szemszögből. Feladatok, témakörök, kihívások” címmel. Előadásában a reformációtörténet kutatásának jelen helyzetét foglalta össze, elsősorban az 1990-es washingtoni konferencia megállapításaira hivatkozva. Egyes új interpretációk – mondta – a reformációt hangsúlyozottan városi jelenséggént értelmezik, mások a szinte pogány Európa krisztianizációjaként (miközben az ellenreformáció ugyanezt tette katolikus oldalról), ismét mások a modern állam felemelkedését kísérő folyamatként, melyben az állam jelentős mértékben kiterjesztette hatalmát a vallás szférájára, egy további megközelítés pedig a társadalmi fegyelem megszilárdulásaként (ötvözve mintegy Weber és Elias elméletét). Előadása második részében azon véleményének adott hangot, hogy a reformáció előtti valóság félreértése azt alacsonyabbrendűként kezelni. A reformáció – hangoztatta – a 15. század széleskörű reformtörekvéseiből nőtt ki. A reformáció úgy érthető meg, ha két generáció alatt lezajlott változásként értelmezzük, a kálvinizmus pedig akkor, ha második reformációként fogjuk fel.

Másodikként Fabiny Tibor, az Evangélikus Hittudományi Akadémia professzora emelkedett szólásra. „Megegyezések és különbségek. Luther megítélése” című előadásában először a magyar protestantizmus Luther-képéről beszélt, majd áttekintette a katolikus és marxista Luther-irodalmat és Luther-értékelést a kezdetektől napjainkig. Megállapította, hogy Luther életművének alapvető, pozitív irányú átértékelése ment végbe a második vatikáni zsinat, illetve – marxista részről – az 1983-as soproni konferencia alkalmával.

Benda Kálmán akadémikus előadása („A türelmetlenségtől a megértésig. A vallási türelem és a reformáció”) azt a folyamatot vázolta fel, melyben Magyarországon Nyugat-Európát messze megelőzve megjelent a tolerancia és a kisebbségek jogainak eszméje. A nyugati civilizáció keleti peremén (Lengyelországban és különösen Magyarországon) a görögkeletiekkel és a különböző eretnek felekezetekkel való együttélés már a középkor századaiban előzményeket biztosított ehhez. A reformációt követően Erdélyben vallásilag semleges állam jött létre, a falvak megválaszthatták vallásukat, a templom pedig a többségé lett (1571). Még egy további lépést tettek előre: egy 1615-ben született törvény kimondta, hogy a falu népe együtt építsen egy másik templomot a kisebbségnek. A Magyar Királyságra ugyanezeket az elveket a Rákóczi-szabadságharc idején ültették át. Nyugat-Európában a vallási türelem vonatkozásában az áttörést csak a felvilágosodás kora hozta meg, míg azt nálunk a gyakorlati viszonyok már jóval korábban kikényszerítették.

A délelőtti ülést követő vitában Herbert Langer, a greifswaldi egyetem professzora a törvények paragrafusaitól eltérő gyakorlatra hívta fel a figyelmet a vesztfáliai béke Benda Kálmán által hivatkozott rendelkezéseiről szólva: a *cuius regio eius religio* elve nem ment át maradéktalanul a gyakorlatba: a parasztnak voltak bizonyos jogaik.

A délutáni ülés megnyitó előadását Herbert Langer tartotta „A németországi reformáció, mint elmény és folyamat, 16-17. század” címmel.

Ezt követően a tübingeni egyetem professzora, Volker Press tartotta meg „A felekezetek kialakulásának politikai tényezői Németországban” című előadását, melyben az augsburgi vallásbékéig tartó időszak, különösen a húszas és a harmincas évek politikai viszonyainak részletes elemzését végezte el.

Az első nap utolsó, de talán legérdekesebb előadását a Leeuwardenből, a Fríz Akademiáról érkezett Wiebe Bergsma tartotta a frízöldi kálvinizmusról. A 13. századtól a 19.-ig egybehangzó források állítják, hogy a Frízföldön nem volt egyáltalán vallásos hit – mondta. Az általánosan elterjedt vélemény szerint a reformáció korában a Frízföld volt Hollandia leginkább kálvinista tartománya. Valójában viszont 1600 körül a lakosság legalább negyedrése az anabaptista vallás követői közé tartozott. Egy faluban 1640-ben mindössze 17-en voltak tagjai a református egyháznak, míg 86-an a katolikusnak; 132-en voltak viszont „a református vallás kedvelői”, akik jártak templomba, de nem vettek úrvacsorát, mert akkor az igen szigorú

egyházi fegyelem alá estek volna. A mindennapi vallásosságot illetően rendelkezésünkre állnak egyfelől a lelkészek sirámai, kik a frízek közömbösségére, sőt hitetlenségére panaszkodtak (az átlagosra mutatva ezzel rá az előadó szerint), másfelől viszont fennmaradt egy mélyen vallásos művelt parasztember, Dirck Janszoon naplója a forrásokban oly ritkán megjelenő kivételre nyújtva nagyon szép példát.

A vitában Wiebe Bergsma értékelésével szemben mind Benda Kálmán, mind Péter Katalin arra hívta fel a figyelmet, hogy a hittételek és a hívek magatartása közötti szakadék a korban nem kivételes, hanem egyenesen általános volt.

Az ülés után a konferencia résztvevői megtekintették a Ráday család műemlékkönyvtárát és a Biblia Múzeum állandó kiállítását, majd részt vettek azon a fogadáson, melyet Hegedűs Loránt, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke adott tiszteletükre.

A második nap mindhárom előadása a magyarországi reformáció kérdéskörével foglalkozott. Tonk Sándor marosvásárhelyi történész „Az oktatásügy és a reformáció. A magyar modell” című előadásában arra a kérdésre kereste a választ, hogy a reformáció átalakította-e az oktatásügyet, vagy csak egy korábbi folyamatot erősített fel és formált a saját képére. Az erdélyiek nyugati egyetemjárását tekintve azt láthatjuk, hogy a 15. század végi – 16. század eleji csúcsponttól a 16. század közepére a peregrinusok száma egyenletes ütemben csökkent egyharmadára. Erdélyben a középkori iskolatípusok közül csak a humanista városi iskola élte túl a 16. század első felét, s a reformáció ezt a típust fejlesztette tovább főiskolává a filozófia és a teológiai oktatás bevezetésével. Ez a magasabb színvonalú hazai oktatás magyarázta a külföldi egyetemjárás viszonylag alacsonyabb, a korábbi csúcspontot még a 17. századi fénykorban sem elérő szintjét. Az erdélyi oktatásügyben tehát a reformáció nem szakítást jelentett a korábbi fejlődésmenttel, hanem inkább továbblépést.

Bolyki János, a Református Teológiai Akadémia professzora a korai kálvinizmus és a természettudományok kapcsolatáról tartotta előadását. Megállapította, hogy a 16-17. század kálvinistákhoz kötődő természettudományos munkáinak háromnegyede teológiai mű volt. A tudományos vizsgálódás számára kedvező ideológiai háttérrel biztosított Kálvin teológiája. A reformátusok igen fontos szerepet játszottak a kor tudományos eredményeinek közvetítésében. Ezen túlmenően nyugati egyetemeken több, mint ezer természettudományos tárgyú disszertáció született magyar szerzők tollából. Nem tudjuk, hogy ezek mekkora része volt önálló és eredeti munka, de tény, hogy néhány magyar tudós, mint Köleséri Sámuel vagy Jeszenszky-Jesenius János nemzetközi hírnévre tett szert. A konferencia záró előadását Péter Katalin tartotta „Megoldatlan kérdések a magyarországi reformáció történetében” címmel, melyben a reformáció magyarországi elterjedésének okait vizsgálta. A papok, különösen a ferencesek szerepét hangsúlyozó hagyományos magyarázatot kiegészítve a világi reformátorokra hívta fel a figyelmet, továbbá a világi felsőbbség szerepére, valamint arra, hogy a kutatás első szakaszában valóban az egyházakra kellett koncentrálni, de most már ideje a reformációt társadalmi élményként értelmezve a mindennapi emberekre helyezni a hangsúlyt: mit jelentett *nekik* a reformáció? Így derülne fény a reformáció korai szakaszára, elterjedésének okaira is, mert a szakirodalom által hagyományosan kínált magyarázat (az egyház válsága, a reformációt előkészítő eszmei irányzatok munkája, a társadalmi feszültségek felhalmozódása) nem igazán meggyőző.

A komoly szakmai érdeklődés mellett lezajlott tanácskozást (30-45 fős hallgatóság volt jelen az előadásokon) a résztvevők egyöntetűen igen hasznosnak minősítették. Okkal remélhetjük, hogy ez a konferencia nagyban hozzásegítette a magyar történeiszket az európai egyháztörténet új szempontjainak megismeréséhez.

Szijártó István

KONFERENCIA PÁRIZSBAN A BIBLIA MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGÉRŐL

Világszerte megnövekedett az érdeklődés a Biblia iránt. Nyilván ezzel függ össze, hogy a tudományos kutatás is egyre jobban vizsgálja, hogy mi volt a része a Szentírásnak az európai kultúra és gondolkodás formálásában, az emberi magatartás normáinak alakulásában. Kiseb és nagyobb tanulmányok egész sora

foglalkozik ezzel a kérdéssel, egyetemes vonatkozásban csakúgy, mint az egyes nemzeti kultúrák történetében. Ezt a megnövekedett tudományos érdeklődést tükrözte a francia Nemzeti Könyvtár és a Könyvtörténeti Intézet által 1991. november 21-23. közt Párizsban rendezett három napos nemzetközi konferencia: „A nyomtatott Biblia a modern Európában. XV-XVIII. század.”

A konferenciának mintegy ötven résztvevője volt, főként művelődés- és irodalomtörténészek, köztük könyvtárosok, csekély számban teológusok. Európa nyugati országaiból számos szakember volt jelen, Közép- és Kelet-Európát ketten képviselték: Irène Kwielecka, a lengyel tudományos akadémia szláv intézetének tudományos munkatársa és e sorok írója. Sajnálatos, hogy sem Ausztriából, sem Cseh és Szlovákiából nem jött senki, s hiányoztak a tőlünk keletre és délkeletre elterülő országok. Ez egyszersmind azt jelentette, hogy a görögkeleti egyházban felnőtt kultúrák problematikája nem került szóba.

Néhány előadás szólt ugyan a 16-17. századi latin nyelvű bibliakiadásokról is, a konferencia központi témája azonban a nemzeti nyelvű bibliafordítások története és jelentősége volt. Pontos számadatok túlságosan tájékozódhattunk a nyomtatásban megjelent bibliafordítások és kiadások országonként lényegesen eltérő számáról és diavetítéssel mutatták be nyomdai kivitelezésüket.

Francia nyelven a teljes Bibliának már a 15. században nyolc nyomtatott kiadása jelent meg (a legtöbb Lyonban), s az 1498-ban a király megbízásából készült párizsi kiadásban a szöveget már filológiai és tárgyi jegyzetek, valamint fametszetes illusztrációk kísérték. Luther Márton 1522-ben megjelent német nyelvű bibliafordítása sorrendben a tizenkilencedik volt. Az első olasz nyelvű teljes Biblia Velencében látott napvilágot 1471-ben. Az első svéd fordítás 1548-ban, a holland pedig még később. A reformáció elterjedése azonban mindenütt megnövelte a Biblia kiadásainak számát és főleg a példányszámot. Angliában pl. az első kiadás a 15. század végén, mindössze néhány száz példányban jelent meg, 1530-1570 közt viszont már hét különböző fordításban 35 kiadás ismert, s a század végére egy-egy kiadás elérte a háromezres példányszámot. Ami Közép-Európát illeti, a cseh fordítás a legkorábbi, már az 1400-as évek végéről két kiadást ismerünk. A teljes lengyel Biblia 1560-ban látott napvilágot, a magyar pedig Károli Gáspár fordításában, a Vizsolyi Biblia, 1590-ben, mintegy 800 példányban. Míg a lengyel és a magyar Biblia folió alakú, ami mindennapi használatát szerfölött megnehezíti, németföldön, Franciaországban ebben az időben már könnyen forgatható, kiskalakú Bibliákat nyomtak, sokezer példányban.

A konferencia elnöki megnyitójában a Nemzeti Könyvtár főigazgatója, Emmanuel Le Roy Ladurie professzor, a neves történész hangsúlyozta, hogy a konferencia nem a bibliafordítások kapcsán fölvetendő teológiai kérdésekkel kíván foglalkozni, hanem a művelődéstörténeti vonatkozásokat állítja előtérbe. Mindenekelőtt azt kellett tisztázni: hogyan viszonyultak a különböző egyházak a Biblia lefordításához és mi volt a szerepe a nemzeti nyelvek és irodalom fejlődésében.

Az előadások adatai sorával bizonyították, hogy a római katolikus egyház kezdetől fogva bizalmatlanul nézte a vulgáris nyelvekre fordított Bibliákat (így Erasmusnak mindenki számára meghirdetett bibliaolvasási programját), de csak a reformáció megindulása után kezdte tiltani kiadásukat és olvasásukat. Franciaországban a párizsi teológiai akadémia lépett fel elsőként ellene 1525-ben, mondván, hogy az eretnekség legfőbb terjesztője a franciára fordított Biblia. Felszólítására a király püspöki engedélyhez kötötte megjelentetésüket, 1528-ban pedig megkezdtek elkobzásukat és máglyán való elégetésüket. II. Pál pápa már az 1470-es években tiltotta az eretneknek nyilvánított bibliafordítások olvasását, de teljesen tilos listára, pápai indexre csak 1576-ban kerültek. Ezzel persze korántsem tudták teljesen megakadályozni megjelentetésüket.

A protestáns egyházak nem tiltották a Biblia lefordítását és kinyomtatását, de olvasásukban, a laikusok általi értelmezésükben kezdetben veszélyt láttak. Azt vallották, hogy a Biblia kijelentésének értelmezése a tudós teológusok feladata. Luther álláspontja az volt, hogy a laikusoknak a katekizmust kell olvasniuk, s a Szentírást a templomban hallgassák. Kálvin is kijelentette: a Biblia olvasása önmagában nem elegendő, szükséges a prédikációt is hallgatni. 1543-tól kezdve Genfben bibliafordítás csak Kálvin ellenőrzése és jóváhagyása után jelenhetett meg. A Biblia szövege, annak fordítása központi kérdése a 16. században mindegyik egyháznak, s vitatéma nemcsak katolikusok és protestánsok közt. Tudjuk, hogy egyes kifejezések, szövegrészek francia fordítása körül Kálvin és Béza is ellentétes véleményen voltak.

A bibliafordítások jelentősége a nemzeti nyelvre és irodalomra országonként, illetve népenként más-más volt. Franciaországban, ahol az irodalmi nyelv már korábban kiforrott, a bibliafordítások közül egyik sem vált általánosan elfogadottá, uralkodóvá, így nem is volt számbavehető hatásuk a nyelv és az irodalom alakulására. Angliában ugyan az anglikán egyház az 1600-as évek elején I. Jakab király által kiadott for-

dítást (King's James Bible) fogadta el hivatalosnak, az irodalomra azonban a Biblia nyelvének itt sem volt érdemleges hatása. Nem így német nyelvterületen, ahol a különböző, egymást már nem is értő nyelvjárások közt Luther Márton bibliafordítása alakította ki máig ható érvénnyel a közös irodalmi nyelvet (Hochdeutsch). A közép-európai népeknél döntően esett latba, hogy az irodalmi nyelv kialakulása idején a katolikus, vagy valamelyik protestáns vallás volt-e többségben. A katolikus Lengyelországban a bibliafordításoknak nem volt nyelvi-irodalmi hatása, a nagy többségben protestáns magyarság körében, ahogy ez ismert, a Vizsolyi Biblia kifejezései, képei átmentek az irodalomba és a köznyelvbe, a felekezeti különbségeken felülemelkedve alakították a beszélt és az írott nyelvet.

Szó esett különleges esetekről, mondhatjuk kuriózumokról is. Ilyen az 1547-ben Konstantinápolyban kiadott spanyol nyelvű Biblia, amely az ó-spanyol nyelv egyetlen nyomtatott emléke. A Spanyolországból a 14. században kiüldözött és Anatóliába került zsidók ugyanis spanyolul beszéltek, s ezt a nyelvet a mai napig megőrizték. Kiszakadva a spanyol közösségből, nyelvük sem fejlődött, megmaradt az 1300-as évek szintjén. (Ahogy a Moldvába került csángó-magyarok nyelve is megőrizte a 13. századi magyar beszédet). Az erre a nyelvre lefordított zsidó Ótestamentum tehát spanyol nyelvemlék.

Nem térünk ki a részletkérdésekkel foglalkozó, de művelődési szempontból nem mellékes témákra, mint pl. a bibliai illusztrációk változásai, a gyermekek számára készült, már a 16. században megjelenő szemelvényes és képes kiadásokra, vagy a jegyzetek különböző módjára.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a konferencia első ízben próbálta nemzetközi síkon áttekinteni a bibliafordítások jelentőségét a nemzeti irodalmak és művelődés fejlődésében. Számbavette az eddigi ismereteket és eredményeket, felhívta a figyelmet a hiányokra, s ezzel irányt mutatott a jövő kutatásainak. Ebben persze nem hiányozhatnak azok a vizsgálódások sem, amelyek a bibliafordításoknak a keleti egyház területén betöltött szerepét mutatják meg.

A konferencia adott alkalmat annak a kiállításnak a megrendezésére, amely „Isten a maga birodalmában” (Dieu en son Royaume) címen a párizsi Nemzeti Könyvtár kéziratos és nyomtatott Bibliáit mutatta be a 18. század végéig. A François Dupuigrenet Desroussilles, a Könyvtörténeti Intézet elnöke által rendezett kiállításon első ízben láthatta a közönség a felfedezett kéziratok számára készült, gazdagon illusztrált 13-15. századi latin, majd francia nyelvű Biblia-másolatokat, énekes és imádságos könyveket. A kiállítás második része az ősnymtatványokat, a reformáció-ellenreformáció korának görög, latin és nemzeti nyelvű bibliakiadásait mutatták be, a folió-nymtatványoktól a metszetekkel illusztrált díszkiadásokig és a tömegek számára készült, zsebben hordható kiskönyvekig, nagy változatosságban. A röviden tájékoztató kiállítási kalauz mellett a kéziratokról és a nyomtatott könyvekről külön kötet jelent meg, több száz színes és fekete-fehér fényképpel. (François DUPUISGRENET DESROUSSILLES: *Dieu en son Royaume. La Bible dans la France d'autrefois XIII-XVIIIe siècle*. Paris, Editions de la Bibliothèque Nationale, 1991.)

Benda Kálmán

TUDOMÁNYOS EMLÉKÜLÉS RÁDAY GEDEON HALÁLÁNAK 200. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

1992. december 4-én a Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Munkaközössége konferenciával emlékezett meg Ráday Gedeon halálának évfordulójáról. Az egész napos programot Péter Katalin bevezető szavai után Ladányi Sándor előadása nyitotta meg, amelyben Ráday Pál alakját méltatta. Nemcsak a művelt politikusra és a széles látókörű gyűjtőre összpontosította figyelmét, hanem kiemelte Ráday Pál egyházközpontú szerepét, a református egyházban betöltött egyetemes főgondnoki tisztét is.

A következő előadó, Benda Kálmán, Ráday Gedeon életművét foglalta össze. Méltatta a könyvtár nagy gyarapítójának átfogó tudását és ítélőképeségét, amely lehetővé tette, hogy európai mércével is tudományos értékű gyűjteményt hozzon létre. Szólt Ráday Gedeon párfogói tevékenységéről, amellyel a kibontakozó magyar szellemi közéletet segítette.

Ezután következett Beliczay Angéla könyvbemutató előadása, Segesváry Viktor: *A Ráday Könyvtár XVIII. századi története* c. műve 36 évig várt kiadásra, míg erre az alkalomra megjelent. A munka

alpmű a Ráday Könyvtár kutatói számára, de fontos a könyvtártörténeti szakirodalomban is. A délelőtti program utolsó pontja volt az általam összeállított kiállítás megnyitása és megtekintése. Tárlóink Ráday Gedeon gyűjtésének főleg azt a metszetét mutatták be – témakörönként csoportosítva –, amely a felvilágosodás korához és eszméiségéhez kapcsolható.

A délutáni előadások témái a magyar felvilágosodás kutatásának egy-egy részterületét mutatták be; összefüggésben a protestantizmus egyes áramlataival. Sz. Nagy László a pietizmus magyarországi elterjedését vizsgálta a magyar nyelvű kiadványok tükrében, új adalékokkal árnyalva a pietistaként számontartott lelkészek alakját.

Csohány János előadása a felvilágosodás befolyását kutatta a magyar teológiai irodalomban. Bár kimutathatóak a fiziko-teológiai, a szupranaturális és a racionalista jelzőkkel nevezett irányzatok hatásai, az előadó egészében véve ortodox jellegűnek ítéli a XVIII. század teológiai irodalmát (aminek főként történelmi okai vannak).

A konferencia záró előadását Benkő Samu tartotta. Az erdélyi kálvinista prédikációkat elemezte abból a szempontból, hogy tartalmukban miként jelentkezik a reflexió a felvilágosodás elterjedt tételeire, ill. híres képviselőire.

Berecz Ágnes

EMLÉKEZÉS EGY NAGY ERDÉLYI TUDÓSRA SZÁZ ESZTENDEJE HUNYT EL BERDE ÁRON EGYETEMI TANÁR

Berde Áronra: a 19. századi Erdély egyik legkiemelkedőbb tudós-polihisztorára emlékezünk 1992. januárjában: a száz esztendővel ezelőtt elhunyt sokoldalú tudósra, a lapszerkesztőre, a művelődéspolitikusra, a kolozsvári „Ferenc József” Tudományegyetem első rektorára és neves professzorára. Ki is volt Berde Áron? Foglaljuk össze e rövid megemlékezésben életének és munkásságának krónikáját!

1819. március 8-án született a Háromszék megyei Laborfalván a nemes lófő-székely Berde-család „laborfalvi” mellékágának egyik leszármazottjaként.¹ Iskolai tanulmányait a laborfalvi „általános tanodában” kezdte, majd a székelykeresztúri algimnáziumban folytatta az 1827/28. tanévtől kezdve. Már korán megnyilvánult tehetsége a matematika és a természettudományok iránt. Később nagy érdeklődéssel fordult a nyelvészeti és a történelmi ismeretek felé is. 1837 őszén kezdte meg felsőfokú tanulmányait a Kolozsvári Unitárius Főiskolán. Évfolyamának egyik legkitűnőbb diákja volt, akiről professzorai is elismerően nyilatkoztak. Kolozsvári diákként lépett a Péterfi Sándor² által szervezett „Székelykeresztúri Olvasó Társaság” levelező tagjainak sorába. Az 1837-ben alakult diáktársaság öművelődési célból jött létre; azért, hogy segítse a főiskolai ifjúságot műveltségének, tudományos ismereteinek, valamint olvasói igényeinek kielégítésében és gyarapításában. A „Társaság” lapot is jelentetett meg „Tavaszi Bimbók” címmel.³

A „Székelykeresztúri Olvasó Társaság”-nál is jelentősebb művelődési szervezete volt azonbár a korabeli unitárius vallású ifjúságnak a „Kolozsvári Unitárius Társaság”.⁴ Ez a közösség volt az akkori Erdély egyik legismertebb és legjelentősebb diáktársasága, amely eredetileg egy kicsiny baráti kör tagjaiból alakult még 1829-ben. Ezen baráti közösség képezte az „Unitárius Társaság” belső magját, mely 1833-ban öltött hivatalos szervezeti formát a Kolozsvárott működő Unitárius Kollégiumban tanuló ifjak önkéntes és szabad csatlakozásával. E szervezetnek is tagja volt tehát Berde Áron; a Kolozsvári Unitárius Főiskola akkori hallgatója. 1834-1841 között, de még az 1842/43. tanévben is megtaláljuk nevét a „Társaság” jegyzőkönyveiben és „az Olvasóegylet tagjainak névsorá”-ban.⁵ A „Kolozsvári Unitárius Társaság”-nak diáklapjai is voltak. Ezek kézírásos formában maradtak fenn, és az ifjak egymás között terjesztették, adták át egymásnak olvasásra, írásaik közlésére. Ezekben jelentek meg a „Társaság” tagjainak költeményei, kisebb elbeszélései, színpadi művei és egyéb cikkei, tárcái. Az egyik ilyen folyóirat: a „Serdület” 1835 novemberében közölte Berde egyik versét is.⁶

Tudomásunk van arról is, hogy „az Unitárius Collegiumbeli Olvasó-Társaság” három ízben adta

ki antológikus formában „Zsebkönyv”-cit „Remény” címmel. 1839-ben és 1840-ben olvashatjuk Berde Áron néhány költeményét is a „Remény” kötetekben.⁷

Az 1841 nyarán tanári oklevelet nyert fiatalember most már professzorként kezdhette meg előadásait diákjeveinek egykori színhelyén: a Kolozsvári Unitárius Főiskolán. Itt adott elő matematikát és természettudományokat az 1841/42. tanév folyamán. 1842 őszén Németországba utazott, hogy az ottani egyetemeken gyarapítsa tudását, bővítsé tudományos ismereteit. Két tanéven át természettudományi előadásokat hallgatott Berlin, Göttingen, Heidelberg, München, Marburg, Giessen, Leipzig, Halle, és Bonn felsőfokú tanintézményeiben, de vendéghallgatóként megfordult Franciaország és Svájc néhány egyetemén is. Németországi tanulmányútja során vett részt 1842 júliusában a „Berlini Magyar Társaság” létrehozásában is: egyike lett az alapító tagoknak. Ennek a szervezetnek az volt a célja, hogy felkarolja és támogassa a német földön tanuló magyar származású, illetve magyarul beszélő diákokat, segítse őket az önművelésben, valamint anyagi és tudományos támogatást adjon tanulmányaik végzéséhez és folytatásához.⁸

Berde 1844 októberében tért haza Kolozsvárra. Ismét professzora lett az Unitárius Főiskolának: állam-, valamint természettudományi előadásokat tartott az ifjúság számára. Hallgatói nagy és egyre növekvőbb érdeklődéssel látogatták a kitűnő előadói készséggel bíró fiatal professzor előadásait.

Talán érdemes megemlíteni: Berde Áron nem vett ugyan részt tevékenyen – sem politikusként, sem pedig katonaként – az 1848/49. évi magyar forradalom és szabadságharc eseményeiben, de ezen idő alatt magán-nevelőintézetet hozott létre azon fiatalok részére, akiknek szülei meghaltak a harci események során, vagy később hadifogságba illetve börtönbe kerültek.⁹

1845-ben kezdődött egyházpolitikai tevékenysége. Ebben az esztendőben az akkor még működő Unitárius Zsinati Szigorlati Bizottság elnökévé nevezték ki.¹⁰ Az 1840–1850-es évekre esett és teljesedett ki publicisztikai és lapszerkesztői tevékenysége is, amely korszak igen jelentős volt Erdély sajtótörténetében. Először Takáts Jánossal együtt,¹¹ majd pedig egyedül szerkesztette a Kolozsvárott megjelenő „Természetbarát” című természettudományos szakfolyóiratot. (A lap címe később „Ipar és Természetbarát”-ra változott.) Berde 1846 júliusától 1848 novemberéig állott a kiadvány élén.¹² Majd hosszú szünet: a szigorú sajtócenzúra időszaka következett.

Mégis Berde Áron volt az a férfi, aki – megérezve a Habsburg-udvar politikájának és a sajtó cenzúrájának viszonylagos enyhülését – 1852 szeptemberében kiadta Kolozsvárott a gazdaságpolitikai tárgyú „Hetilap”-ot. Ez a kiadvány azonban nem tájékoztatta olvasóit a politika eseményeiről; ugyanakkor hasznos tanácsokat adott az agrárgazdálkodás, illetve a háztartás és a háziipar művelésének mindennapos dolgaiban. Tudósított agrárpolitikai kérdésekről, valamint a piaci és kereskedelmi viszonyok alakulásáról: ezt a feladatot igyekezett folyamatosan, szinte naprakészen ellátni. A „Hetilap” 1855 áprilisáig jelent meg Berde Áron szerkesztésében – mégpedig hetente két alkalommal.¹³ Majd ismét bekövetkezett a szigorú sajtócenzúra időszaka: ez pedig csaknem 1 esztendőig tartott.

Erdélynek égetően szüksége volt tehát legalább egy politikai időszakos kiadványra. Egy új politikai lap megjelentetését egyre inkább sürgette az erdélyi közvélemény, – de ezen szándékot mindinkább felkarolták Magyarországon is bizonyos liberális-demokratikus gondolkodású körök is. A kulturális és politikai követelésnek 1856 márciusában lett meg az eredménye: 1856. március 31-én látott először napvilágot Erdély új politikai folyóirata: a „Kolozsvári Közlöny”. A lapot először Vida Károly¹⁴ szerkesztette. Ő volt az abszolutizmus kori Erdély sajtótörténetének talán a legjelentősebb publicistája és szerkesztője. Igen jó tollú közíró, a politikai és a kulturális kérdések kitűnő szakembere volt, élénk és veszedelmes vitaközlő. Éppen ezért éleződött ki vitája és ellentéte Berde Áronnal, aki a kezdeti időkben a „Közlöny” tulajdonosa és egyben kiadója is volt. A szerkesztő: Vida, valamint a lapkiadó és laptulajdonos: Berde együttműködése nem is tartott sokáig a közöttük dúló ellentétek miatt. Ezért Berde Áron 1856 októberében átvette a „Kolozsvári Közlöny” szerkesztését, és ezt a feladatot 1859 decemberének végéig látta el.

Kitűnően tudott együttműködni a kor másik jelentős erdélyi származású újságírójával: Dózsa Dániellel,¹⁵ aki a lapnak már korábban segédszerkesztője volt, majd 1860 januárjában átvette a kiadvány szerkesztését. Ez a folyóirat Erdély legjelentősebb politikai időszakos kiadványává lett az abszolutizmus idején, majd a kiegyezést követő néhány esztendőben. Az 1873-ig megjelenő „Kolozsvári Közlöny” tájékoztatást nyújtott az erdélyi olvasóközönségnek a kor bel- és külpolitikai eseményeiről. Figyelemmel tudta kísérni Erdély kulturális életének és oktatásügyének alakulását, a kiemelkedő művészeti eseményeket. A „Közlöny”-t tehát Berde professzor és munkatársai emelték arra a magas szín-

vonatra, amellyel messze kiemelkedett a kor Erdélyben megjelenő magyar nyelvű sajtótermékeinek, időszaki kiadványainak sorából. Az előfizetők számának egyre nagyobb gyarapodása kedvező anyagi-pénzügyi feltételeket biztosított arra, hogy a „Kolozsvári Közlöny” Berde Áron és Dózsa Dániel irányításával hetente kétszer, majd három alkalommal is megjelenhetett.¹⁶

Az 1850-es évek végétével lezárult Berde professzor sajtópolitikai és publicisztikai tevékenységének jó része. Mint természet- és társadalomtudós egyre jelentősebb szerepet játszott a korabeli Erdély tudományos és kulturális életében, – elnyervén ezzel a kor tudományos közéletének és jeles személyiségeinek tiszteletét, elismerését.

Tudományos szakírók tevékenysége az 1840-es évek második felétől bontakozott ki, hogy azután csaknem négy évtizeden keresztül virágozhassék. Első jelentősebb munkája a „Légtüneménytan”, amelyben a szerző az éghajlati-meteorológiai viszonyokat tárgyalja Magyarország és Erdély vonatkozásában. Azt vizsgálja, hogy az időjárás változásai mimódon gyakorolnak hatást a Kárpát-medence növény- és állatvilágának folyamatos alakulására? Berde Áronnak ezt az 1847-ben megjelent művét a Magyar Tudományos Akadémia Marczibányi-díjjal jutalmazta. A „Légtüneménytan”-ról ismertetés is jelent meg az „Értesítő” 1852. évfolyamában.¹⁷

Julius Adolf Stöckhardt német természettudós¹⁸ könyvét: „A kémia iskolája”-t legelőször Berde Áron fordításában ismerhették meg a korabeli olvasók 1849-ben. Szakszerű ismertetése részletesebben jelent meg az „Orvosi Hetilap” 1857. évfolyamának füzeteiben. Ez a mű egyébként olyan népszerűsége tett szert szakmai és tudományos körökben, hogy 1863-ban másodszor is kiadták, ezúttal azonban Berde Áron átdolgozásában és ismételt fordításában.¹⁹ „Miért szántunk, kapálunk?” – tette fel a kérdést Berde a „Mezei Naptár” című mezőgazdasági folyóirat 1856. évfolyamának hasábjain, hogy azután nemcsak a jó gazda, hanem az agrárpolitikus választát is megismerhessék az olvasók.²⁰ Hasonló célt szolgált az a könyve, amely 1859-ben jelent meg ezzel a címmel: „Mit tegyen az erdélyi gazda, hogy jólétre jusson?” A szerző ebben a munkájában már részletesebben is kifejtette agrárpolitikai nézeteit.²¹

Berde professzort 1858 decemberében nagy megtiszteltetés érte: a Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Természettudományi Osztályának levelező tagjává választották. Ez az aktus és ünnepélyes beiktatása eddigi tudományos munkásságának leginkább megnyilvánuló és legnagyobb elismerését, a tudós-társadalom tisztelgését is jelentette számára. Akadémiai székfoglaló értekezését 1860 márciusában tarthatta meg a Magyar Tudományos Akadémián. Értekezésének címe a következőképpen hangzott: „A levegő nyirkosság némely égaljai befolyása”.²² Ez a tudományos elismerés lehetővé tette számára, hogy végre ismét egyetemi katedrához jusson Kolozsvárról. 1863 őszén a Jogi Akadémia professzora lett a nemzetgazdaságtani és a politikai tudományi tanszékén. Mint tanszékvezető később statisztikát és pénzügytant is adott elő, – majd a Habsburg Birodalomhoz tartozó államok politikai történelmét is oktatta hallgatói számára. A kolozsvári Jogi Akadémia professzoraként 1872 őszéig tevékenykedett, és közben az 1868/69. tanévben az Akadémia főigazgatói tisztét is betöltötte. Az 1872/73. tanévben már az újonnan megnyílt kolozsvári Tudományegyetem – (a későbbi „Ferenc József” Tudományegyetem) – professzora és első rektora lett. A következő: az 1873/74. tanévben pedig az Egyetem prorektorává választották.²³

Közben egyre-másra jelentek meg tudományos cikkei a gazdaságpolitika és pénzügytan tárgyköréből. Cikksorozatot közölt „A tőkéről” címmel a „Jogtudományi Közlöny”-ben,²⁴ majd ismertetést és bírálatot írt Kautz Gyula²⁵ „Nemzetgazdaság és pénzügytan” című munkájáról.²⁶

Korábbi egyházpolitikai szolgálatai és munkálkodása elismerésképpen 1876-ban került az Erdélyi Unitárius Egyházkerület főgondnoki tisztebe az árkosi zsinaton. E nemes szolgálatát 1899 őszéig viselte, hűséggel állva egyháza élén annak világi vezetőjeként.²⁷

Berde professzor több jegyzetet írt hallgatói számára. Ezek a munkák azonban csak kéziratban maradtak fenn. Már kiadásra készen állott „Az európai és északamerikai bankok ismertetése” című dolgozata is, de ennek is csak kéziratoss formáját ismerik a szakemberek.²⁸

Berde Áront közben az 1883/84. tanévben a „Ferenc József” Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának dékánjává, majd a következő tanévben a Kar prodékánjává választották. Ezek voltak utolsó tudományos-közéleti megbízatásai. A két egymást követő tanévben feladatait, egyetemi hivatalos teendőit is olyannyira jellemző lelkiismeretességgel és szorgalommal látta el.²⁹ Több hivatalos és közéleti tiszte nem vállalt többé, csak Egyháza főgondnoki tisztét viselte, amíg ereje és egészsége megengedte azt.

Utolsó jelentős cikke egyháztörténeti, illetve filozófiai-etikai jellegű volt. A „Keresztény Magvető” című unitárius egyházi folyóirat közölte tanulmányát „Kapcsolatok az emberiség haladásában” címmel.³⁰

Berde Áron gazdag, sokrétű és nagy jelentőségű tudományos és közéleti munkásságával méltán vívta ki helyét a múlt századi Erdély tudós- polihisztorainak sorában. A sok munka, valamint a hosszú és aktív tudományos és közéleti tevékenység azonban lassan aláásta egészségét. 1890 őszén megvált egyetemi katedrájától, lemondott az Erdélyi Unitárius Egyházban viselt főgondnoki tisztségéről is: nyugalomba vonult.

Életének hátralévő másfél esztendeje már betegségeinek sorozata volt. 1892. január 25-én halt meg Kolozsvárott – hosszas betegeskedés után, mégis hirtelen: alig egy hét alatt, tüdőgyulladás következtében. Halálakor néhány jelentős fővárosi és erdélyi napilap illetve folyóirat nekrológban méltatta a 19. századi Erdély egyik legjelentősebb tudósának és kulturális személyiségének életét és munkásságát. Temetésén megrendülten vettek tőle végső búcsút családjának tagjai, volt professzor-társai, tanítványainak széles serege, a Magyar Tudományos Akadémia valamint az Unitárius Egyház és Kolozsvár város képviselői.³¹

(1991. december.)

Pintér Mihály

JEGYZETEK

1. DANIELIK József: *Magyar írók*. II. Pest, 1858. 26-27.
Egyetemes Magyar Encyklopédia. VI. Szerk. POILLÁK Nep[omuk] János. Pest, 1868. 124-125.
SZINNYEI József: *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos reperóriuma*. 1. oszt. *Történelem és segédtudományai II. Hírlapok* 1731-1880. 1. rész. Bp. 1885. 174.
U.ő.: Magyar írók élete és munkái. I. Bp. 1891. 909-911.
A Pallas Nagy Lexikona. III. Bp. 1893. 127-128. (A halálozás időpontjának megjelölése téves!)
Révai Nagy Lexikona. III. Bp. 1911. 135. (A halálozás időpontjának megjelölése téves!)
Tolnai Világlexikona. III. Bp. 1913. 560. (A halálozás időpontjának megjelölése téves!)
KRÜCKER, Oskar von – PARLAGI Imre: *Das Geistige Ungarn*. I. Wien-Leipzig, (1918.) 102.
Tolnai Új Világlexikona. II. Bp. 1926. 125.
Gutenberg Nagy Lexikona. I. Szerk. KENYERES Ágnes. Bp. 1967. 187.
2. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. X. Bp. 1905. 876-877.
3. BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok. 1785-1848*. Bp. 1963. 196-197.
4. *Uo.* 192., 747-748.
5. *Uo.* 748.
A Kolozsvári Unitárius Kollégium írásban és képekben. Szerk., kiad. BOROS György. Kolozsvár, 1901. 9.
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára – Mikrofilmtár – A 245/XIII. mf.: „A Kolozsvári Unitárius Kollégium Olvasó Egylete Tagjainak névsora – Az 1834/5 oskolai Esztendőben bé állott Tagok Nevei ... Berde Áron Physicus ... – Az 1837/8.-dik évi Tagok ... Berde Áron m(a)t(ematik)k(us). Akadémiára küldve 1841 ... – Az 1838/9.-ik Évben béállott Tagok: ... Berde Áron s. k. ... – Az 1839/40. Oskolai Évben aláírt Tagok: ... Berde Áron s. k. ... – Az 1840./4.-ik Évben Fölírt Tagok Nevei: ... Berde Áron s. k. Physicus ... – Az 1842/3. Évben aláírt tagok nevei: ... Berde Áron s. k. Kiment Akadémiákra 1841-be...”
6. BODOLAY Géza: i.m. 633.
BERDE Áron: *Lelkesítés*. (Serdület. 1835. nov. 18.) (Kézirat.)
7. *U.ő.: S ... tika...* – *Holdvilági tér...* – *Cseme...* – *Zernyest...* (Remény. Zsebkönyv. Kiad. az Unitárius Collegiumbeli Olvasó-Társaság. Kolozsvár, 1839. 303., 356., 369.
BERDE Áron: *Vihar*. (Remény. ... Szerk. SZENTIVÁNI Mihály. Kolozsvár, 1840. 301.)
8. BODOLAY Géza: i.m. 230-231.
Unitárius Közlöny. 1892. márc. 37.
9. *Uo.* 37.

10. Uo. 37.
11. SZINNYEI József: i.m. XVII. Bp. 1909. 1235-1237.
12. KRISTÓF György: *Az erdélyi magyar időszaki sajtó az abszolutizmus korában. – A Kolozsvári megjelentő hírlapok (Erdélyi Irodalmi Szemle. 1929.)* 1-2. 26-27.
- DEZSÉNYI Béla – NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve.* I. Bp. 1954. 176.
13. KRISTÓF György: i.m. 26.
- DEZSÉNYI Béla – NEMES György: i.m. 176.
14. SZINNYEI József: i.m. XIV. Bp. 1914. 1196-1198.
15. SZINNYEI József: i.m. II. Bp. 1893. 1031-1034.
16. ÜRMÖSSY Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből.* 1949. július 19. – 1866. április 17. I. Temesvár, 1894. 147.
- DEZSÉNYI Béla – NEMES György: i.m. 176.
- BERDE Áron: *Előfizetési felhívás a „Kolozsvári Közlöny” című politikai, tudományos és szépirodalmi lapra (Magyar Sajtó. 1856. szept. 13.)*
Uő: *Előfizetési felhívás a „Kolozsvári Közlöny”-re. (Kolozsvári Közlöny. 1856. okt. 11. 4.)*
- BERDE Áron – DÓZSA Dániel: *Előfizetési felhívás a „Kolozsvári Közlöny”-re Kolozsvári Közlöny. 1857. jún. 7. 319.*
17. BERDE Áron: *Légiutneménytan, s a két Magyarhon égaljviszonyai s ezek befolyása a növényekre és állatokra.* Kolozsvár, 1847.
Értesítő. 1852. ápr. 17. 247-251., ápr. 20. 257-259.
18. Révai Nagy Lexikona. XVII. Bp. 1925. 167.
19. STÖCKHARDT, Julius Adolf: *A kémia iskolája. Magány és iskolai használatra.* Ford. Berde Áron. Kolozsvár, 1849.
Uő: *A vegytan iskolája. – után átdolt. (ford.) Berde Áron. 2. átdolg. kiad. I-II. Kolozsvár, 1863. Orvosi Hetilap. 1857. dec. 10. 448., dec. 17. 457.*
20. BERDE Áron: *Miért szántunk, kapálunk? (Mezei Naptár az 1856-dik szöködővre. 1. év. Kolozsvár, [1855.] 37-39.)*
21. Uő: *Mit tegyen az erdélyi gazda, hogy jólétre jusson?* Kolozsvár, 1859.
22. Uő: *A levegői nyirkosság némely égalji befolyása. (Akadémia széköfoglaló. 1860. márc. 12.) Akadémiai Értesítő. Pest, 1860. 45-64.)*
23. *A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok története.* Hivatalos adatok alapján. – 5. A kolozsvári kir(ályi) Jogakadémia. Pest, 1873. (Klny. A Budapesti Közlöny (Melléklapja. 1872.) 196-197., 200.)
A Kolozsvári Magyar Királyi Tudomány-Egyetem Almanachja 1872-1873-ról.) Kolozsvár, 1873. 11.
Ua. ... 1873 (1874)-ról. Kolozsvár, 1874. 11.
(SZÁSZ Károly), – á -r -A kolozsvári egyetem rektorai. (Berde Áron és Brassai Sámuel arcképpel ill.) (Vasárnapi Újság. 1872. dec. 29. 657-658.)
24. BERDE Áron: *A tökérdl. (Jogtudományi Közlöny. 1872. aug. 6. 233-235., aug. 13. 243., aug. 20. 246-247., aug. 27. 252-254., szept. 3. 260-261., szept. 10. 267-268.)*
25. Révai Nagy Lexikona XI. Bp. 1914. 372.
26. *Jog- és Államtudományi Folyóirat.* 1871. 296-308.
27. *Unitárius Közlöny.* 1892. márc. 37.
28. BERDE Áron: *Tápasztalati természettan. (Kézirat.)*
Uő: *Szerves testek kémiája (Kézirat.)*
Uő: *Kémiai műipartan. (Kézirat.)*
Uő: *Nemzetgazdaságtan. (Kézirat.)*
Uő: *A európai és északamerikai bankok ismertetése. (Kézirat.)*
29. *A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz-József-Tudományegyetem Almanachja 1883-1884-ről.* Kolozsvár, 1884. 13., 15.
Ua. ... 1884-1885-ről. Kolozsvár, 1885. 16-17.
30. BERDE Áron: *Kapcsolatok az emberiség haladásában (Keresztény Magvető 1888. márc.-ápr. 77-83.)*
31. *Gyászjelentés.* Kolozsvár, 1892. jan. 25.
Egyetértés. 1892. jan. 26. 4.
Erdélyi Híradó. 1892. jan. 26. 6., Kolozsvár, 1892. jan. 26. *Nemzet.* 1892. jan. 26., *Pesti Hírlap.* 1892. jan. 27., *Fővárosi Lapok.* 1892. jan. 27. 194., *Nagyvárad.* 1892. jan. 27. 6., *Aradi Közlöny.*

1892. jan. 28. 5., *Hunyad*. 1892. jan. 30., *Erdélyi Gazda*. 1892. jan. 31. 28., *Kis-Küküllő*. 1892. jan. 31., *Közérdek*. 1892. jan. 31., *Vasárnapi Újság*. 1892. jan. 31. 90., *Keresztény Magvető*. 1892. jan.-febr. 49., 57., *Akadémiai Értesítő*. 1892. febr. 15. 101., *Unitárius Közlöny*. 1892. febr. 30., márc. 36-37., *Akadémiai Értesítő*. 1892. aug. 15. 460-464., *Keresztény Magvető*. 1892. szept.-okt. 305., (Az *Akadémiai Értesítő* 1892. aug. 15.-i sz.-ban közölt nekrológ egyes téves adatainak korrigálása.), *Természettudományi Közlöny*. 1893. 631-632.

(Kolozsvár, 1914. július 10. – Budapest, 1989. december 1.)

1946-ban iratkozott be Sárospatakon a teológiára. Akkor már ragyogó hírnű történcész volt. Ismerték tudományszervezőként: Cs. Szabó Lászlóval, Ravasz László égisze alatt, az önálló Erdély születésének négyszázados évfordulóján sok kötetben szerkesztette meg az Erdély öröksége című sorozatot. És nagy elismerést szerzett mint tudós: az 1944-ben megjelent, franciául is kiadott Erdély történetét itthon és külföldön minden mértékadó folyóirat méltatta.

A lelkeszi szolgálatba tehát nyilvánvalóan jó okkal törekedett; talán azért, mert azt remélte, hogy a háború után megújuló életben az egyház megújításán dolgozhat a reformátusok között. Erre a szerepre készítette elő a szülői ház, az apa, Makkai Sándor példája, aki nagyon nehéz időkben, 1926 és 1936 között volt erdélyi püspök. Az idősebb és a fiatal Makkai együtt jött át 1936-ban Budapestre, ahol Makkai László abba, a főleg fiatal lelkeszekből álló körbe került, amely Ravasz László püspök körül gyülekezett.

A magyarországi szellemi életre talán soha nem volt olyan jellemző nagy egyéniségek vezető szerepe mint éppen akkor, és Ravasz köre alighanem a legigényesebbek közé tartozott. A gondok két csoportja foglalkoztatta őket leginkább, a Trianon után sok országba szorult magyarság sorsa és az egyház helyzete. A háború alatt valamennyien a fasizmussal szemben politizáltak. Egyesek közülük utolsó percig angolszász felszabadításban reménykedtek, mások körülbelül 1943-tól kezdve tudták, hogy Magyarországot a Szovjetunió éri el. A béke beköszöntekor harmincas éveik elején jártak, és óriási lendülettel vetették magukat az új lehetőségekbe. 1949, a „fordulat éve” aztán szétzilálta a sorokat. Egyesek külföldre mentek vagy belső emigrációba vonultak, mások folytatták a világi vagy egyházi közéletet úgy, ahogyan lehetett.

Makkai László a történetírói szakmába menekült. Nem hagyta ugyan abba a teológiát, és 1951-ben lelkeszé is szentelték, az egyház irányításától azonban nagyon sokáig távol maradt. Történészként megszállottan dolgozott; szinte kábitószernak használta a munkát minden egyéni és közösségi baj között. Történetírói súlyára jellemző egyébként, hogy mindig a szakma kiemelt központjában tevékenykedett. Kolozsvárott annak idején az Erdélyi Tudományos Intézetben kezdte, Pesten a Teleki Pál Tudományos Intézetbe került, de nem távollították el, csak háttérbe szorították, amikor az utóbbinak a helyén 1949-ben a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete megalakult.

Ez a kutatóhely sok másnál liberálisabb volt, de teljes szabadságot Makkainak sem adhatott. Sem ő, sem mások sokáig nem foglalkozhattak például a határainkon kívül rekedt területekkel. Így Makkai László 1948-ban még publikálta a Magyar-román közös múlt című könyvét, de aztán hosszú ideig nem nyúlhatott legkedvesebb témájához, Erdély történetéhez. Csak Báthory István fejedelem és lengyel király kínált ürügyet: Makkai életrajzot írt róla lengyelül. 1980-ban aztán, jószérivel a politikai olvadás kezdetén, ő volt a Bethlen Gábor 400 éves születésnapjára rendezett ünnepségek szellemi irányítója. Több kötetet is publikált a nagy fejedelemről. Az erdélyi történelem ügyében végül az 1986-ban megjelent, három kötetes Erdély történeté-nek létrejötté során tette a legnagyobbvonalú gesztust. Ő, aki az egész munkát egyedül meg tudta volna írni, elfogadta azt hogy egyszerű társszerző és az egyik szerkesztő legyen.

Erdély azonban Makkai László tágas érdeklődési körének csak egyik szelét jelentette. Emellett rendkívül sok történeti témával foglalkozott. Írt a honfoglalásról és a Habsburgok magyarországi uralmáról, a puritánusokról és a kuruc nemzeti összefogás előzményeiről, sárospataki jobbágyokról és Erzsébet angol királynőről. Hagyott maga után tudós monográfiákat, forráskiadványokat, népszerűsítő munkákat, publicisztikát. Állított össze egyetemi és teológiai jegyzeteket, szerkesztett könyveket, könyvsorozatot, több folyóiratot. Jelentek meg gyermekeknek szóló könyvei, és szívesen szerepelt a rádióban vagy a televízióban. Tudományos eredményeit sok hazai és nemzetközi tanácskozáson adta elő.

Világi tevékenysége az egyházinál nagyon sokáig látványosabb volt. A történcész Makkai László nélkül a magyar történettudomány szereplése sem itthon, sem külföldön nem lett volna elképzelhető, míg a lelkes Makkai szolgálatát az egyház sokáig nem igényelte különösebben. Kis gyülekezetekben prédikált délutánonként vagy este; egészen az 1970-es évekig nem kapott lehetőséget nagyobb hatású tevékenységre. Attól kezdve azonban mind fontosabb feladatokkal bízták meg, vagy mind fontosabb feladatok vállalására adtak neki módot.

A debreceni teológián az egyháztörténet tanára lett és felélesztette a háború előtt már működött doktorok kollégiumát. Mindenre logikony szellemével az egyházi tudományosságnak éppen olyan kimagasló alakja lett, mint amilyen kezdeményező volt a történészek között. A történelmet idéző tárgyakhoz viszont csak mint egyházi tisztviselő került hivatalosan is közel. A múzeális értékeket és a mindennapi élet jelentéktelen eszközeit egyaránt rendkívüli érzékkel tudta a ma emberéhez közel vinni. Ezt a képességet gyümölcsöztethette előbb a Debreceni Református Kollégiumban, majd országos református gyűjteményi felügyelőként is.

Makkai László óriási teljesítményét előbb a világi tudományos élet ismerte el. 1985-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották. Ez után, halálos betegen kapta meg a tiszteletbeli doktori címet, a debreceni teológiától. Alig látott már, amikor Debrecen küldötteinek azt mondta, hogy soha nem kívánt magának nagyobb megbecsülést.

Péter Katalin.

BUCSAY MIHÁLY EMLÉKEZETE

A *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* III., 1983. évi kötetében még 70. születésnapja alkalmából köszöntöttük Bucsay Mihályt, a Budapesti Református Teológiai Akadémia egyháztörténeti tanszékének professzorát, – most pedig már mintegy négy esztendeje halottra emlékezünk. (Elhunyt 1988. július 8-án, éppen 76. születésnapja reggelén.)

Bucsay Mihály kiterjedt, sokoldalú irodalmi munkássága időben az 1930-as évek elejétől az 1980-as évek közepéig tartott. Ez a több mint félszázados kutatói-történetírói-publicisztikai tevékenység kiterjedt filozófiai kérdések és teológia-történeti problémák vizsgálatától, a napi publicisztikán át, a magyarországi reformáció története egyes szakaszainak és a hazai protestantizmus története több időszakának részletes vizsgálatára, azok egyetemes történeti és egyháztörténeti vonatkozásaira, összefüggéseire csak úgy, mint átfogó szintézisek írására, módszertani problémák, könyvészeti témák megoldására. (Igaz, ez a sokoldalúság néhol az elmélyült kutatás rovására ment.) Publikált itthon és külföldön egyaránt.

Bár szinte minden lényeges történettudományi kérdéshez volt mondanivalója, kutatásának és történetírásának fő területe a 16. század, a reformáció időszaka volt. Egyes részletkérdések vizsgálata terén jelentős eredményeket mondhat magáénak. Így pl. módszertanilag is kiemelkedő a peregrinációkutatásban Szemjén Mihály 1770-1774 közötti német egyetemeken való tanulmányútjának feltárása úti emlékkönyve („Album amicorum...”) alapján. Az újabb időkben hasonló teljesítmény „Szegedi Kis István Speculuma – Az egyháztörténeti anyag felhasználása a reformátori polémiaiban” c. tanulmánya a *Studia et Acta Ecclesiastica* III. kötetében (Bp. 1973.) Igen nagy jelentőségűnek kell tartanunk azon több évtizeden át tartó fáradozását, hogy a külföldi, főként a német nyelven olvasó érdeklődőkkel megismertesse a magyarországi reformáció, a magyarországi protestantizmus, közelebbről a magyar református egyház létét, történetének egészét és egyes részleteit.

Sokirányú, széleskörű tevékenysége, eredeti kutatásai mellett azonban nem minden esetben kísérté figyelemmel az egyháztörténetírás és más rokontudományok legújabb eredményeit. Előfordult, hogy megrekedt már túlhaladott álláspontoknál (pl. egyes reformátorok konfesszionális hovatartozása kérdésében, vagy más területeken), vagy hogy ismerte ugyan egy-egy újabb kutatás eredményét, de nem tulajdonított kellő jelentőséget neki. Nem mélyült el pl. a ferences rend obszerváns ága újabban feltárt forrásanyagának tanulmányozásában, s így a rend tevékenységét a magyarországi reformáció „talajelőkészítő” munkásságának és terjedésének terén nem értékelte kellően.

Bucsay Mihály történetkutatói és -írói munkásságának teljes számbavételével még adós történetírásunk. Érdemeit, itt-ott hiányosságait alapos tanulmányban kell majd feltárni, elemezni, hogy jelentőségét tisztán láthassuk. Annyi azonban már ma is bizonyos, hogy érdemei, különösen a régebbi korok egyháztörténetének kutatásában jelentősek.

Most, amikor 80 esztendő lenne, s már négy éve nincs közöttünk, tisztelettel, szeretettel és megbecsüléssel emlékezünk rá, a több lelkipásztori nemzedéket oktató professzorra, a széleskörű tudományos kutatóra, a nemzetközileg elismert tudósra, a melegszívű kollégára, az életet szerető és élvezni

is tudó emberre. Munkássága ösztönözzön arra bennünket, hogy végre elkészítsük a magyar református (protestáns) egyház történetének színvonalas, minden részletkérdésben korrekti, naprakész tudományos eredményeket tartalmazó modern szintézisét.

Ladányi Sándor

BENDA KÁLMÁN A RÁDAY GYŰJTEMÉNYBEN

Benda Kálmán halála a Ráday Gyűjtemény történetének nagy korszakát zárta le. Ez alatt az idő alatt alakult ki – a hagyományok és a legmodernebb törekvések ötvözetéből illetve az ő egyéniségének erejéből – az intézmény sajátos, más tudományos gyűjtemények jellegétől eltérő arculata. Azért lehetett így, mert Benda Kálmánnak a Ráday Gyűjtemény több volt, mint egyszerűen munkahely. Először menedéket, aztán a fogalom teljes értelmében vett alkotás lehetőségét adta neki. Benda sokoldalú lénye itt minden elemében kibontakozhatott: a gyűjteményi igazgatóság egész tevékenységét összefoglalta.

Benda Kálmán nehéz időkből került először a Ráday Gyűjteménybe: 1952 nyarától töltött itt néhány évet. Akkor volt neki menedék ez a hely, mert előzőleg teljes bizonytalanságban élt. 1949 változásai lendítették ki a pályájáról. Tényszerűen annyi történt, hogy elvesztette az állását és publikációs lehetősége is alig maradt. Az akkori szeszélyes önkény korában azonban nem lehetett tudni, milyen irányban és meddig mennek tovább az események. Miután a katolikus egyház fejét és a kommunista párt egyik vezérét szinte egyidejűleg fűtelték hazaárulónak, bármi megtörténhetett. Benda Kálmán pedig nemcsak tudós volt, hanem közéleti ember is. Mindenki tudta, hogy a polgári demokratikus reformok, az angolszász, francia kulturális és politikai kapcsolatok elkötelezettje, aki már a háború előtt, majd utána is tevékenykedett ezeknek az elképzeléseknek a megvalósításán.

Barátok ötlete volt az, hogy egyházi állásban mintegy eltüntessék a világ szeme elől. Nyilván nem véletlenül merült fel éppen ez a megoldás Benda Kálmánnal kapcsolatban. Öntudatos reformátusnak ismerték, olyanak, aki mindennapi magatartásában és világnézetében egyaránt hordozza felekezeti meggyőződését. Mint tudós elfogulatlanul művelte a történelmet, de köztudott volt, hogy a magyarság protestáns hagyományaira különösen figyel. Bocskai Istvánról írt könyvében például elsőként fogalmazta meg „az Istennel személyes viszonyban lévő kálvinista öntudat” és a politikai cselekvés összefüggéseit.

Református egyházi állásba az állam és az egyház közötti „megegyezés” során a levéltárügyi tárgyalásokban mintegy véletlenül résztvevő barátai juttatták. Benda Kálmánt nevezték meg személy szerint a legfontosabb, Budapesten felállítandó központi levéltár vezetésére alkalmas szakemberként. Legutóbb a nyolcvanadik születésnapján tartott ünnepségen beszélt ezekről a dolgokról. Úgy tűnt Benda Kálmán szavaiból, mintha az egyházi vezetők azt hitték volna, az állam hivatalos jelöltjét alkalmazzák. Ha így történt, nem ez volt az egyetlen félreértés azokban az átláthatatlan időkben.

A levéltárosi évekről szólva Benda Kálmán utólag két nagy élménycsoportot emlegetett. Az egyik a szakmához, a másik az emberekhez kapcsolódott. Az élmények alapja az volt, hogy az egyezmény értelmében felállítandó levéltárat a Ráday Gyűjtemény már meglévő levéltárához rendelték. Benda mint egyházkerületi levéltáros munkatársak népes csoportjába került. Sok jó barátságot kötött az akkori Ráday Gyűjteményben, és szerzett ellenségeket. Másként nem is lehetne elképzelni róla, aki impulzív, minden, mindenki iránt érdeklődő ember volt.

Emberi kapcsolatokban a legtöbbet Pap László teológiai professzor és a gyűjtemény igazgatója jelentette Benda Kálmánnak. Rendszerint úgy beszélt róla, mint idősebb, tekintélyes barátról, holott alig volt közöttük korkülönbség. Benda tapasztalt tudós létére még a tudományban is elfogadta Pap Lászlót irányítónak. Egyik nagy forráskiadványát és feldolgozását, a Ráday Pál iratait az ő kezdeményezésére és többek között az ő részvételével kezdte készíteni. Elismerte a professzor igazgató tanári munkáját, de talán még inkább azt az attitűdöt, amivel a gyűjtemény ügyeihez nyúlt. Benda következetesen hangsúlyozta, hogy Pap László idején kezdődött meg egyrészt a névadó családtól származó muzeális értékek különválogatása a Ráday Gyűjteményben, másrészt a teljes könyvanyag modern szempontú, tudományos feldolgozása, vagyis voltaképpen ő hozta létre azt a kutatóhelyet, aminek hivatalosan tudományos rangját Benda Kálmán igazgatósága alatt ismerték el.

Az emberi kapcsolatok mellett maga a munka, az egyházkerületi központi levéltár felállítása volt Ben-

da Kálmánnak nagy élmény. Az ügy nem lehetett mentes a vitáktól és nézeteltérésektől, mert az egyházközségeknél lévő anyag begyűjtésével járt. Minthogy voltaképpen állami intézkedésre történt, sok helyen gyanakvást ébresztett, másutt a gyűlekezetek egyszerűen sajnáltak megválni az irataiktól. Benda Kálmán azonban határozottan a központosítás elvét támogatta. Ő az anyag szétszóródásától, pusztulásától tartott. Szakszerűen kezelt levéltárban kívánta az egyháztörténeti kutatás feltételeit megteremteni. És bejárta kerekpáron, kocsin, rossz autókban az egész Dunamelléki Egyházközséget. Sok kincset talált, sok látszólag kevésbé értékes írást, kellemes tapasztalatokat és szomorúakat egyaránt szerzett.

Az ő saját szempontjából az egész akció következménye az lett, hogy felismerte az egyszerű, nem-tudós emberek és a múlt vagy a múlt dokumentumainak szoros kapcsolatát. Ezen a felismerésen alapult a hatvanas években nagy figyelmet keltett rádiós sorozata, ami jóformán minden magyarországi levéltárat és néhány külföldit is bemutatott. Ezzel Benda Kálmán nem pusztán tudományos ismeretterjesztést valósított meg, hanem magát a tudományos munkát, a tudományos munka műhelyeit tette a laikusoknak hozzáférhetővé.

Akkor már nem dolgozott a Ráday Gyűjteményben. Hivatalosan 1957-ben, ténylegesen 1956 sorsdöntő októberében került el innen. Néhány nappal október 23-a után régi kollégái hívták a Történettudományi Intézetbe, ahol a forradalmi bizottság tagjává választották. Ez az esemény nagyon jellemző a Benda Kálmán körüli hangulatra vagy talán az ő egyéniségére. 1949-ben a Történettudományi Intézetből távolították el, azóta semmilyen köze nem volt hozzá, sok később odakerült munkatársat már nem is ismert, a forradalmi átalakulást mégsem tudták nélküle elképzelni.

A racionális magyarázat valószínűleg az, hogy Benda Kálmán a Történettudományi Intézet elődjének illetve elődjének egyik meghatározó személyisége volt, kezdettől részt vett az 1942-ben létrehozott Teleki Pál Tudományos Intézet, majd az abból átkeresztelt Kelet-Európai Tudományos Intézet munkájában. Az intézmény célja eredetileg az volt, hogy a legkiválóbb fiatal tudósok összefogásával a háború után remélt békés reformokat az ország működésének minden területén előkészítsék. Ezekre aztán 1945 után nem kerülhetett sor, de a Kelet-Európai Tudományos Intézet a modern szemléletű tudományosság fontos, sok nyugati kapcsolatot ápoló központjává vált. A nagy intézményen belül a Történettudományi Intézetben szerkesztette Benda Kálmán Kosáry Domokos mellett a *Revue d'Histoire Comparée* című, a külföldnek szánt folyóiratot, és ott volt – ugyancsak Kosáry Domokos mellett – igazgatóhelyettes 1945-től. Az után kellett onnan távoznia, miután a Történettudományi Intézetet a marxista történetírás műhelyévé szervezték.

A volt kollégáktól 1956-ban kapott hívás főként azt jelezte, hogy a Teleki Intézettől származó hagyományokhoz kívánnak visszatérni. De jelezte Benda Kálmán racionálisan megmagyarázhatatlan kisugárzását is. Éveken át teljes jelentéktelenségben élve, látványos nagy gesztusok nélkül megőrizte különleges szellemi státusát a kollégái között, sőt szélesebb körben. Ez nem azt jelenti, mintha Benda Kálmánt mindig mindenki elismerte volna. Távolról sem volt úgy. Leszólták néha még a tudományos teljesítményeit is. Mint embert és szuverén személyiséget azonban ellenségei sem támadták. A szakmában pedig – függetlenül attól, hogy volt-e éppen hivatalos rangja, vagy mellőzték – mindig a vezető egyéniségek közé számított.

1956 után ez a kettősség, Benda hivatalos és nem-hivatalos besorolásának az eltérése fokozatosan szűnt meg. Döntő momentum volt a folyamat során az, amikor a Ráday Gyűjtemény igazgatói állására meghívást kapott. Egyházi vezetők nyilatkozatát az idevezető döntésről nem ismerjük, de kívülről nézve bizonyosnak látszik, hogy nem találhattak volna alkalmasabb jelöltet. Benda Kálmán először is személyes tapasztalatból ismerte a gyűjtemény legjobb hagyományait. Emellett – a Történettudományi Intézet munkatársaként – itthon és külföldön, a szakmában és a laikusok között egyaránt elismert tudós volt. Nyilvánvalóan voltak azonban kihasználatlanul hagyott energiái. Bizonyítottan kiváló vezető és tudányszervező léte révéztizedek óta nem kapott a képességeihez méltó feladatot.

Benda Kálmán megtiszteltetésnek tekintette a felkérést. Nagy örömmel beszélt róla a barátai előtt. Úgy látszott, vonzza őt az, hogy mintegy a saját múltjába visszatérjen és érdeklő a feladat, az ország egyik legfontosabb egyházi gyűjteményének a vezetése. A Bendaéhoz közeli állók viszont látványosabb, nagyobb elégtételt nyújtó karriert szántak volna neki. Mert a Ráday Gyűjteménynek kétségtelesen jó, de nagyon korlátozott volt a híre. Az a kevés kutató, aki járt itt, tudta, milyen rendezett és gazdag az anyag, mennyire hozzáférhető a munkatársak. A legtöbbben azonban legfeljebb csak hallottak minderről. Az viszont, miszerint egyházi gyűjtemény igazgatójából még soha nem lett hivatalosan elismert vezető tudós, közismert tény volt.

Senki sem sejtette, hogy Benda Kálmánt nyolc évvel később teológiai díszdoktorrá avatják, 1990-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia választja a tagjai közé és az akadémiai méltatásban életműve legfontosabb gyakorlati eredményeként a Ráday Gyűjtemény egyedülállóan sajátos voltát fogják megjelölni.

A Benda alatt bekövetkező változásokról a külvilág akkor kapott először jelzést, amikor – nem sokkal az új igazgató beiktatása után – Mályusz Elemér tartott a Ráday Gyűjtemény egyháztörténeti munkaközösségében előadást. Az előadás utána a munkatársak téval és keksszel kínáloztak, a feltűnően sok résztvevő pedig beszélgetett. A fiatalabb jelenlévők mindebből a szokatlanságot érzékelték. Mályusz Elemért, a történészek hivatalosan háttérbe szorított doyenjét ritkán hallhatták, ritkán kapott, nem is nagyon kért alkalmat a megszólalásra. Most alighanem volt tanítványa, Benda Kálmán adott neki lehetőséget. Aztán szokatlan volt a tea. A fiatalabbak hasonlótl sem egyházi, sem világi tudományos rendezvényeken nem tapasztaltak, de tudományos gyűjteményekben egyáltalán előadások sem szoktak lenni.

Csak az idősebbek illetve a Ráday Gyűjtemény történetében jártasabbak tudták, hogy majdnem harminc éve feladott hagyomány felélesztésének a részesei. 1948 és 1852 között voltak ilyen „Ráday teák”, amiken tudósok és laikusok, egyháziak és világiak előadásokat hallgatni, beszélgetni jöttek össze. A háború után sok hasonló közösség működött az élet legkülönbözőbb területein, a politika megszigorodása törölte el őket. A „Ráday tea” az utolsók közé tartozott, most Benda Kálmán elsőként ébresztette fel a régi hagyományt.

Mályusz Elemér után a nála két generációval fiatalabb, kiváló Szűcs Jenő következett, majd mások. Voltak kitűnő előadások és kevésbé sikeresek. A legnagyobb figyelmet maga Benda Kálmán keltette a tatárországi Csőbörcsökrol szóló előadásával. A nagyon nagy számú hallgatóság a Ráday Könyvtár termében nem is fért el, tágasabb helyiséget kellett keresni, és vég nélkül záporoztak a kérdések. Akkor már – több évtizedes távollét után – megint a gyűjteményben dolgozott az egyháztörténeti munkaközösség egykori elnöke, Balázs László. Figyelmes, mindenben tájékozott elnökként vezetett újra az összejöveleteket. Ugyancsak a hagyományok ébresztése volt A Ráday Gyűjtemény Évkönyve sorozat újraindítása. Az első kötet még Pap László szerkesztésében, 1956-os impresszummal jelent meg, a másodikat adták ki 1981-ben, Benda Kálmán igazgatása alatt. Halálakor a hetedik kötet volt nyomdakészen. Csak ezt a rá emlékező írást kell még az életében lezárt anyaghoz csatolni.

„Évkönyvünkkel szeretnénk hozzájárulni az egyetemes emberi és a magyar művelődés múltjának és jelenének jobb megismeréséhez” – írta a második kötet előszavában. Rövid a mondat, mégis pontosan foglalja össze Benda Kálmán történelemszemléletét. Itt írta le a legvilágosabban: A magyar múlt nem választható el az egyetemes történelemtől, illetve a múlt és a jelen egymáshoz tartozik. Ennek a felfogásnak a jegyében szervezte a Ráday Gyűjtemény tevékenységét. Ez volt amögött, hogy az intézmény hagyományosan teológiai, egyháztörténeti gyűjtőkörét lényegesen kitágította.

A legfeltűnőbb és az egyházi jellegtől legtávolabb álló a politikai frások és nyomtatványok szisztematikus gyűjtése volt. Az 1990-es fordulatot megelőző szamizdat-időszak termését ma legteljesebben alighanem a Ráday Gyűjteményben lehet megtalálni. Benda személyesen is kapcsolatban állt a demokratikus ellenzékkel. 1986-ban már meghívták az első, még illegális 1956-os konferenciára, és részt vett az 1987-ben tartott lakiteleki tanácskozáson.

Ott felhívta a figyelmet arra, miszerint nemzeti összefogáson a rendszerrel szemben „kritikusok, egyetértők és tagadók” együttműködését kell érteni. Majd tiltakozott az ellen, hogy nem hívtak meg mindenkit, akiknek a jelenlétét hasonló összejöveleteken megszokta. Vagyis azonnal érzekelte a pártosodást, az eredetileg egységes ellenzék táborokra bomlását. A pártok létrejötte nyilván elkerülhetetlen volt, Benda Kálmán azonban sem érzelmileg, sem tettekben nem követte a folyamatot. Élénk ellenzéki kapcsolatai el-lenére sem csatlakozott párthoz. Ő nem pártban, hanem nemzetben gondolkozott.

Nemzetfogalmát, amibe politikai ellentétektől függetlenül mindenki beletartozik, aki „nem marad közömbös” tudósok és aktív politikusok egyaránt vitatták; mind a múltba vetítve, mind a jelenre értelmezve fenntartásokat ébresztett. Benda Kálmán azonban ragaszkodott hozzá, és bizonyosan ez a befogadó szemlélet volt az alapja annak, hogy sokszor lehetett különböző felfogású emberek között közvetítő. Véleménye elől rendszerint nem zárkóztak el.

Sajátos kapcsolata volt az emigrációval is, ugyancsak azért, mert nem abszolutizált és nem ítélte el magatartásokat. Ő maga felelősséggel végiggondolt okokból nem hagyta el Magyarországot, de ezt a döntést nem tekintette példa értékűnek. Az eltávozottak barátai maradtak, ha barátai voltak, és ellenségek az ellenségei.

Bendát pedig ugyanígy fogadták el partnernek az emigráció tagjai. Sok segítséget kapott tőlük ő és a Ráday Gyűjtemény, sok testületi és személyes hagyaték került ide. Egy részük kifejezetten azért ezt a gyűjteményt gazdagítja, mert a tulajdonosok az igazgató személyében láttak biztosítékot arra, hogy nem szóródik szét, nem kerül illetéktelen kezekbe az anyag. Időnként viszont Benda Kálmántól indult a kezdeményezés: kiterjedt levelezést vagy különösen közérdekű feljegyzéseket tartalmazó hagyatékokért kész volt expedícióval felérő vállalkozásokat szervezni.

A Ráday Gyűjtemény tevékenységének ilyen kitágulása sokakban nem feltétlenül keltett elismerést. Kétélyeik nem is voltak teljesen indokolatlanok. Maga Benda Kálmán sem tagadta soha, hogy sokszor messze túlmegy az egyházi gyűjtemények feladatain és a közvetlen célszerűséget tekintve helyesebb volna, ha a teológiai, egyháztörténeti gyűjtőkörre összpontosítana. Nem akarta azonban kihasználatlanul hagyni azt a kétségtelen előnyt, amit az egyházi intézmény területen kívülsége adott. Itt – néhány egyházi vezető meggyőzése után vagy a támogatásukkal – megtehetett sok mindent, amire a többszörös állami ellenőrzés alatt álló intézményekben nem is gondolhattak.

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Múzeumát viszont Kecskeméten nem kellett ellenkezéssel küszködve szerveznie. A hely kiválasztása megfelelt annak a hagyományos református egyházi törekvésnek, hogy a kulturális intézményeket az egyházkerületekben lehetőleg ne nagyon egyenletlenül osszák el. Így a múzeum elhelyezése maga sem volt pusztán formai elem, az állandó kiállítás anyagával együtt pedig pontosan tükrözi a magyarországi reformátusságon belüli ellentmondást. Az ellentmondás egyik eleme a szegénység: a múzeum szikár elrendezése nyilván tudatosan idézi fel a gondolatot, miszerint a katolikusoknál egyes templomok saját múzeumaiban sokkal több kincs van, mint amennyit Kecskeméten az egész egyházkerületből ki lehetett állítani. A másik elem a szellemi gazdagság: a kecskeméti kiállítás azt hangsúlyozza, hogy a református istentiszteleti szertartáson használt vagy a templomok díszítésére szolgáló eszközökből nem holmi provinciális anyag, hanem egy-egy kor nemzetközi színvonalára felelő műtárgyegyüttes gyűlt össze.

Hasonlóan tudatos, de egészen más mondanivalója van a kecskeméti után hat évvel, 1989-ben nyílt pesti Biblia Múzeumnak. Benda nem beszélt róla, honnan támadt az ötlete, de az bizonyos, hogy több hasonló jellegű kiállítást megnézett Hollandiában és Németországban, mielőtt ennek a szervezéséhez hozzálátott volna. Úgy tűnt, nagyon dédelgetett tervét valósította meg, amikor a Közép-Európában egyedülálló Biblia Múzeum végül elkészült. Akkor lehetett megérteni azt is, mit akart ezzel a múzeummal tulajdonképpen. A Bibliát olvasó, de a Biblia világa előtt értetlenül álló laikust kívánta a szent dolgok és a földi valóság kapcsolataiban eligazítani.

Benda Kálmán mindig céltudatosan cselekvő tudós és tudományszervező volt. Ritkán hagyta magát az eseményektől egyszerűen sodortatni. Talán csak a könyvkiadás került véletlenül az életébe és általa a Ráday Gyűjtemény tevékenységi körébe. Igaz, ez is azért történt, mert – ha tehette – nem engedett értéket elkallódní. Amikor 1984-ben az akkor már több mint tíz éve elhunyt kiváló egyháztörténész, az erdélyi Nagy Géza református egyháztörténetének a kézírata hozzakerült, Benda Kálmán tudta, hogy állami cégek nem fogják kiadni. Így aztán ő járt pénz után, ő talpalta ki a megjelenés engedélyét. Így lett az A Ráday Gyűjtemény Évkönyve sorozaton kívül a gyűjtemény első kiadványa, amit később könyvek, forráskiadványok, adattárak hosszú sora követett.

Külön könyvtörténeti tanulmányban lenne érdemes a Ráday Gyűjtemény kiadvány-együttesét bemutatni. Mert Benda Kálmán ezen a téren is céltudatosan dolgozott. Tudománypolitikát művelt a kéziratok kiválasztásánál. Fő szempontja az volt, hogy a megjelenés lehetőségétől egyébként távol állókat támogasson. Emellett előkerültek itt is a hagyományok; folytatta a nagy tudományos tekintélyű Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár sorozatot: az 1934-ben megjelent XV. kötet után a Ráday Gyűjtemény kiadásában a XVI. kötet jelent meg elsőként 1990-ben. Három évvel később jött ki a XVII. kötet, és Benda Kálmán egyik utolsó ténykedése ennek a bemutatása volt a gyűjtemény egyháztörténeti munkaközösségben.

A Ráday Gyűjtemény kiadványainak feldolgozása hálás feladat volna nemcsak elvont okból, hanem azért is, mert nagyon sokat tárna fel az igazgató és a munkatársak kapcsolatából. Feltűnő, hogy a kötetek vagy a sorozatok szerkesztőjeként soha nem Benda Kálmánt, hanem valamelyik munkatársat vagy a munkatársak csoportját – esetleg vele együtt – tüntetik fel. Még a Ráday Gyűjtemény Évkönyve sorozat feltámasztásánál is úgy volt, holott kézenfekvő lett volna, hogy az első szerkesztő, Pap László után Benda szerepeljen, aki tudatosan lépett az ő örökébe. Ehelyett Szerkesztő bizottság jegyezte a

kötetet, az igazgató mellett az író és történész Beliczay Angéla, a gyűjtemény legrégebben ott dolgozó munkatársa, valamint két akkori fiatal.

Benda Kálmán rendkívüli módon tisztelte a munkatársait. Mindig elismeréssel beszélt róluk. Munkahelyi főnököknél szokatlanul szerette az önállóan gondolkodó, vitatkozni kész személyiségeket. Igazgatósága elején még az látszott valószínűnek, hogy egyszer csak megváltozik, beleszokik a főnöki magatartásba. Aztán nem változott meg, nem lett fölényes. Pedig közben emelkedett a világi karrierje is: Benda Kálmán a szakma, sőt az egész magyar tudományos élet legelismertebb, hivatalos díjakkal és kitüntetésekkel elhalmozott élvonalába került, de megmaradt mindenre figyelő, közvetlen embernek.

A Ráday Gyűjtemény munkatársaihoz azonban több kötötte mint a közvetlen emberség. Az ő körükben adatott meg neki az, hogy leginkább rejtett, mégis legerősebb képességét, a nevelést gyakorolja. Benda Kálmán született nevelő volt. Félszavakkal, egy-egy gesztussal tudott hatni, és tette sokszor öntudatlanul, sokszor tudatosan. A Ráday Gyűjteményben talán azért nem lett a szó mindennapi értelme szerint főnök, mert ösztönyszerűen a tanár, a tapasztaltabb vagy idősebb kolléga és nem a felsőbbség szerepét vette fel. Született nevelőként valószínűleg nem is tudta a maga hierarchikus helyzetét másként értelmezni.

Ez az értelmezés szervezte végig az igazgató és a munkatársak kapcsolatát. A zömükben lelkesítő státusú, de mindenképpen magasan képzett értelmiségiek elfogadták a világból jött Benda Kálmánt, mert a szellemi teljesítményeken és igényeken alapuló megkülönböztetés pontosan fedte az értékrendjüket. Ahogyan Benda minden egyéniség tiszteletével közeledett hozzájuk, úgy épült ki mindenkinek egyéni kapcsolata vele. A kölcsönösséget a hirtelen halál szakította meg, és most mindenki más okból gyászol. A Ráday Gyűjtemény munkatársai igazgatójukban társat, barátot, tudományos vezetőt, a szellemi biztonság forrását veszítették el.

Péter Katalin

TARTALOMJEGYZÉK

Péter Katalin: Az erdélyi magyar iskolázás a 16. és 17. században	3
Szakály Ferenc: Volt-e református-unitárius hitvita 1574-ben Nagyharsányban?	14
Ács Pál: „Ha kérdi Isten, Kátay, te tőled?” Pázmány vitairata Bocskai haláláról	32
Tóth István György: Iskola és reformáció Kőrmenden a 16-18. században (2. közlemény)	46
Claude Michaud: Egy felvilágosodott magyar gróf, Teleki József (1738-1796)	65
Beliczay Angéla: Szász Károly Nagykőrösön	84

KÖZLEMÉNYEK

J. Ujváry Zsuzsanna: Katolikus papot vagy prédikátort? (Nagyszombat város küzdeme a protestáns hitért az 1570-es években)	101
Kovács Géza: Arad és Zaránd megye református gyülekezeteinek pusztulása a 17. század folyamán	112
Fazekas István: Adalékok a fraknoi uradalom és a kismartoni grófság rekatolizációjához	126
Sebestyén Kálmán: A vajdahunyad-zarándi református egyházmegye népoktatása 18. század második felétől 1848-ig	146
Hadházy Iván: Kőrmöczi János unitárius püspök (1772-1836)	167

ADATTÁR

Egyházi ajánlólevél 1597-ből. Közli: Szabó András	177
Martin Bacháček kéziratosa ajánlása 1604-ből. Közli: Szabó András	180
Források a fraknoi uradalom és a kismartoni grófság rakatolizációjához. Közreadja: Fazekas István	182
Szulejmán janicsár, más néven Raguzai Ulászló laikus ferences testvér levele Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárnak 1647. Közli: Tóth István György	191
Gabriele Thomasii levele Kemény János erdélyi fejedelem haláláról. Közli: Tóth István György	194
Liszt Ferenc levelei a Ráday Gyűjtemény Domahidy-letétjében. Közli: Eckhardt Mária	199
Soltész Elemér visszaemlékezései debreceni diákéveire. Közli: Bíró Sándor	203
Jelentés a teológiai főiskolák 1943/44., 1944/45., 1945/46., és 1946/47. tan éveiről. Közli: Ladányi Sándor	219

KÖNYVISMERTETÉSEK

Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften ... (Németh Balázs)	233
Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XVI. kötet. (Mészáros István) .	234
Soós Imre: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. –	*
Kovács Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig. (Szabó András) ..	236
Pataky László: Az Őrségi Református Egyházmegye története. (Papp Vilmos)	237
Pataky László: Az Őrség múltja a kercaszomori református egyházközség	
történetének tükrében. (Balázs László)	238
Egyházak és vallások a mai Magyarországon. (Berecz Ágnes)	239

KRÓNIKA

Reformációtörténeti konferencia Budapesten (Sziójártó István)	243
Konferencia Párizsban a Biblia művelődéstörténeti	
jelentőségéről ([Benda Kálmán])	244
Tudományos emlékülés Ráday Gedeon halálának 200. évfordulója	
alkalmából (Berecz Ágnes)	246
Emlékezés egy nagy erdélyi tudósra (Pintér Mihály)	247
Makkai László, 1914-1989 (Péter Katalin)	253
Bucsay Mihály emlékezete (Ladányi Sándor)	254
Benda Kálmán a Ráday Gyűjteményben (Péter Katalin)	255

